

77

ΤΗ. ΖΙΕΛΙΝΣΚΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΒΑΡΣΟΒΙΑΣ

ΗΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθ. κτ. 372
 Κατηγ. Παιδαγωγική

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Γεν. αριθ. 857
 Κατηγορία 157
 Ειδ. αριθ. 14

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Δ. ΚΑΙ Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ
 ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 56
 1928

ΤΗ. ZIELINSKI
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΤΗΣ ΒΑΡΣΟΒΙΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Π.Ε.Κ. ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Αριθμ. 4/633

ΗΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ

α ΜΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ
Η ΞΕΛΙ
Τ' 201

Ι. ΣΥΚΟΥΤΡΗ Δ.Φ.

~~ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ~~
Αριθμ. 399
2, 213

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΙΔΑΓ. ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ
Αριθμ. 2, 90

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ Δ. ΚΑΙ Π. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ
ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 56
1928

ΕΥΑΓΓΕΛΩ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΩ,

ΒΙΒΛΙΟΦΙΛΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΑΝΔΡΕΙΑΣ	
ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	
Γεν. αριθ.	~~KB~~
Κατηγορία	~~40~~
Βιβ. αριθ.	~~40~~

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτὼ διαλέξεις, τὰς ὁποίας ὁ τότε ἐν Πετροπόλει, νῦν δ' ἐν Βαρσοβίᾳ καθηγητῆς Πανεπιστημίου Θαδδαῖος Zieliński εἶπεν τὸ 1903 ἐνώπιον ἀκροατηρίου ἐκ τῶν ἀποφοίτων τῶν γυμνασίων καὶ τῶν πρακτικῶν λυκείων τῆς Πετροπόλεως τοῦ ἔτους ἐκείνου. Αἱ διαλέξεις αὗται, ἐκδοθεῖσαι εἰς βιβλίον, μετεφράσθησαν κατὰ τὴν β' ἔκδοσιν (1905) εἰς τὸ γερμανικὸν ὑπὸ τοῦ E. Schoeler τῆ συνεργασία αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως. Ἡ ἡμετέρα μετάφρασις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς β' γερμανικῆς ἐκδόσεως, κατόπιν προσωπικῆς ἐγκρίσεως τοῦ συγγραφέως. Εἰς τὸ γερμανικὸν φέρει τὸν τίτλον Die Antike und wir.

Ἡ ἐκτύπωσις, παραταθεῖσα ἐπὶ μακρόν, ἐγένετο, κατὰ τὸ πλεῖστον, μακρὰν ἐμοῦ. Ἐντεῦθεν ἐξηγοῦνται τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα καὶ ἡ ἀνωμαλία εἰς τὴν τήρησιν μερικῶν ὀρθογραφικῶν μου ἀρχῶν. Τῶν σελίδων μάλιστα 97—112 δὲν εἶδα οὐδὲ μίαν διόρθωσιν. Θεωρῶ ἐν τούτοις περιττὸν νὰ ἐπικολλήσω εἰς τὸ βιβλίον τὰ γνωστὰ «Παραοράματα».

Ἡ μετάφρασις ἐγένετο τὸ 1923 ἐν Κόπρω. Το λέγω, διότι δὲν εἶναι περιττὸν νὰ το ἔχη ὑπ' ὄψει του ὁ ἀναγνώστης, ποῦ θὰ παραξευενηθῇ διὰ τὰς πολυαριθμούς Σ.τ.Μ. Ἡ πείρα μου ἔδειξεν, ὅτι δὲν δικαιοῦμεθα νὰ προϋποθέτωμεν εἰς τοὺς μετρίως μορφωμένους Ἕλληνας ἀναγνώστας μας γνώσιν προσώπων καὶ πραγμάτων τῆς Εὐρώπης, ποῦ ἄλλως εἶναι τόσο κοινὰ καὶ τὰ ὁποῖα εὐκόλα εὐρίσκει κανεὶς εἰς ἓνα ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικόν. Τὸ 1923 ὅμως ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν δὲν ὑπῆρχεν, ἐν ᾧ τώρα ἐκδίδονται δύο μαζί. Ἐξ ἄλλου εἶναι φυσικὸν ὁ μεταφραστῆς καὶ εἰς τὰς

ἀντιλήψεις του περί τῆς μεταφραστικῆς πίστεως νὰ ἔχη σχετικῶς προχωρήσει.

Τὸ βιβλίον τοῦ Zielinski ἐπροτίμησα κυρίως καὶ πρὸ πάντων, διότι εἶναι τὸ ὠραιοτάτον ἐξ ὅσων περί τοῦ ἰδίου θέματος ἀνέγνωσα, καὶ ἡ ὠραιότης αὐτῆ, ἐλπίζω, δὲν θὰ ἔχη χαθῆ τελείως ἀπὸ τὴν διπλὴν μετάφρασιν, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπεβλήθη. Ἐκτὸς τούτου ὅμως, ἠθέλησα νὰ δείξω, ὅπως ἐξετάζονται—ἢ μᾶλλον ἐξετάζοντο—τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας εἰς μίαν χώραν, ἢ ὁποία οὔτε μακρὰν κλασσικὴν παράδοσιν ἔχει, ὅπως αἱ ἄλλαι εὐρωπαϊκαὶ χῶραι, οὔτε προηγμένη εἶναι εἰς τὸν πολιτισμόν. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ καὶ ἡ θέσις τῆς Ρωσίας εἰς τὴν Ἀνατολὴν μᾶλλον παρὰ εἰς τὴν Δύσιν, ἱστορικῶς καὶ γεωγραφικῶς, παρουσιάζει σημαντικὰς ἀναλογίας πρὸς τὰς παρ' ἡμῶν συνθήκας.

Καὶ ὅμως ἡ πεποθήσις, ὅτι βιβλίον, ὅπως τὸ παρόν, μεταφραζόμενα ἀπλῶς καὶ μὴ ἐξετάζον τὰς ἰδιαίτερας παρ' ἡμῶν πνευματικὰς καὶ ἐκπαιδευτικὰς συνθήκας, ἀτελῶς μόνον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ἀποστολὴν του—ὅπως τὴν πιστεύει ὁ μεταφραστής—μ' ἔφερον εἰς δυσκολίας, διὰ τὰς ὁποίας ἡ καταλληλοτέρα, κατὰ τὴν γνώμην μου, λύσις ἦτο νὰ προστεθῆ ἰδιαίτερον κεφάλαιον περί τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων. Ἀδτόν τὸν προορισμὸν ἔχον τὰ ἐπισυναπτόμενα ἐπιλεγόμενα. Ἐν τούτοις προέβην εἰς τοῦτο κατόπιν ἰσχυροτάτων διαταγῶν..... Ὡς φιλόλογος καὶ ὡς ἐλθὼν εἰς ἐπαφὴν τινα πρὸς τὰ ἐκπαιδευτικὰ μας πράγματα πολλάκις ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν καὶ κατ' ἑμαυτὸν νὰ σκεφθῶ καὶ εἰς φιλικὸς κύκλους νὰ συζητήσω τὰ προβλήματα ταῦτα. Ἐπρόκειτο ἄλλως τε περί ἐκείνου, ποῦ οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν α ἱ ρ ε σ ι ν τ ο ὕ β ἰ ο ν, εἰς τὴν ὑψηλοτέραν πνευματικὴν του σημασίαν καὶ ἦτο καθῆκόν μου, ὡς μορφωμένον ἀνθρώπου, νὰ ἔχω σαφῆ ἐπίγνωσιν τῆς ἀξίας ἐκείνου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπρόκειτο τὴν ζωὴν μου καὶ τὴν

ψυχὴν μου ν' ἀφιερῶσω. Ἄλλ' ἡ ἐπαφὴ μου πρὸς τὰ ἐκπαιδευτικὰ μας πράγματα ὑπῆρξε πολὺ βραχυχρονωτέρα καὶ ἡ πείρά μου ἡ βιοτικὴ πολὺ μικροτέρα ἢ ὥστε νὰ τολμήσω καὶ νὰ δημῶσω γνώμας μου περί τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως (Geistesgeschichte) τῆς νεωτέρας μας ἱστορίας. Ἦσθαι ὁμῶν—καὶ το αἰσθάνομαι—ὅτι αἱ γνώμαι αὐταί, δημοσιευόμεναι μετὰ 10 π.χ. ἔτη, θὰ παρουσιαζαν καὶ ὠριμότητα μεγαλυτέραν καὶ ὀλιγώτερα σημεῖα, ποῦ ἓνας ἄλλος θὰ εὐρίσκει τρωτά. Πλήρ τούτου, ζῶν εἰς τὴν ξένην, μακρὰν τῆς βιβλιοθήκης μου καὶ πάσης ἄλλης βιβλιοθήκης, δυναμένης νὰ μου ἔλθῃ ἐπίκουρος εἰς τὰ ζητήματα, ποῦ μας ἀπασχολοῦν, ἐκινδύνενα ν' ἀγνοήσω πολλῶν βιβλία σχετικὰ. Τοιοῦτοτρόπως μου ἔμενον ἀπρηγορήμεν ἢ χαρὰ νὰ παραπέμψω εἰς λογίους, οἱ ὁποῖοι εἰς τὰ αὐτὰ μὲ ἐμὲ συμπεράσματα εἶχαν ἤδη καταλήξει. Ἐπ' ἴσης—καὶ αὐτὸ εἶναι σημαντικώτερον—μου διέφερον ἡ εὐκαιρία νὰ λάβω γνώσιν καὶ νὰ ἐκφέρω γνώμην περί παρατηρήσεων καὶ ἐπιχειρημάτων, ποῦ εὐρίσκοντο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰς βασικὰς μου ἀντιλήψεις. Ἀφ' ἑτέρου ὅμως, ἡ ἀπομάκρονσίς μου ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μου ἐπέτρεψεν ἴσως εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸν νὰ ἐπιτύχω—τὴν ἐπιθυμίαν εἶχα πάντοτε—τὴν ἀνεπηρέαστον ἐκείνην κρίσιν, ἢ ὁποία, προκειμένου περί τῶν νεοελληνικῶν μας πραγμάτων, εἶναι τοσοῦτον περισσώτερον δυσέφικτος, ὅσον ἀπαραίτητος.

Μὲ μίαν μόνον ῥοπήν τοῦ συγχρόνου μας πνευματικοῦ βίου δὲν μου ἔγινε δυνατόν νὰ συνθηκολογήσω, τὴν κομμουνιστικὴν. Ἐννοῶ τὸν κομμουνισμὸν ὄχι ὡς κόμμα—αὐτὸ ὀλίγον μας ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἀλλ' ὡς κοσμοθεορίαν, καὶ δὴ ὅπως περαμορφώνεται παρ' ἡμῶν. Τὴν ἐπιπολαιότητα, μὲ τὴν ὁποίαν ἐπιλαμβάνονται οὗτοι τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ ἱστορικῶν προβλημάτων, ἐπιπολαιότητα, ποῦ φθάνει τὰ ὅρια τῆς ἀφελοῦς ἀπλοϊκότητος συγγραφέως κατηχητικοῦ φυλαδίου δι' ἐργάτας, οὐδέποτε ἠμπόρεσα νὰ ἐγκρίνω.

η'

Πολύ ὀλιγότερον εἶναι δυνατόν νά τους ἀκολουθήσω εἰς τὸν στενοκέφαλον—διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἐπιστήμην ἀπὸ 30 ἐτῶν τελείως ἀπηρχαιωμένον—ὄλισμόν των. Μὲ τὴν «ζωὴν», ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται, ἔχει ἡ ζωὴ, ποῦ ζοῦμεν ἡμεῖς καὶ ποῦ εἶναι ἡ ἀληθινὰ ἀθάνατος ζωὴ—διότι πάντα ὑπάρχει καὶ πάντα γονιμοποιεῖ—πολύ ὀλίγην σχέσιν. Διότι ἡ ζωὴ, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ βιβλίον αὐτὸ καλεῖ, εἶναι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην

νοῦ ἐνεργεῖα—οὔτε στομάχου οὔτε γλώσσης. Ἐνόμισα, ὅτι ὁ μέλλον νά κρίνη τὰς ἰδίας τοῦ μεταφραστοῦ προσθήκας, δὲν ἔπροεπε ν' ἀγνοήσῃ τοὺς δισταγμοὺς αὐτοῦς. Διαφωτίζον κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον μὲ ποίας προθέσεις καὶ μὲ ποίας ἀξιώσεις τὰς δημοσιεύει. Ἐτσι θὰ συντελέσῃ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ ἐκείνου, ὁ ὁποῖος εἰς τὸν μεταφραστὴν ἐφάνη πολὺ ἰσχυρότερος τῶν δισταγμῶν του—νά ἐξετασθοῦν τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας παρ' ἡμῖν μὲ τὴν μεγαλτέραν προσοχὴν καὶ ἀμεροληψίαν.

Berlin—Charlottenburg Ἰούλιος 1927

I. Σ.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ἀριθ. εἰς 319

Κατην. *Εξιστορία*

ΗΜΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ

I

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς κοινῆς γνώμης.

Σκοπὸς τῶν ὀμιλιῶν μου αὐτῶν εἶναι νά σας ἐκθέσω, ἐφ' ὅσον μου ἐπιτρέπει τοῦτο ὁ χρόνος καὶ αἱ δυνάμεις μου, τὴν σημασίαν τῆς ἐπιστήμης, τῆς ὁποίας εἶμαι ὁ ἀντιπρόσωπος εἰς τὸ ἐνταῦθα Πανεπιστήμιον καὶ τὴν ὁποίαν χάριν συντομίας θὰ ὀνομάζω ἁπλῶς Ἀρχαιότητα. Ὁ σκοπὸς δὲ οὗτος δύναται νά πραγματοποιηθῇ κατὰ τρεῖς τρόπους, ἀντιστοιχοῦντας πρὸς τὴν τριπλὴν σημασίαν τῆς Ἀρχαιότητος. Εἶναι δὴλα δὴ αὕτη κατὰ πρῶτον μὲν λόγον τὸ ἀντικείμενον ἐρεῦνης τῆς ἐπιστήμης, ποῦ ὀνομάζεται συνήθως — ἂν καὶ ὄχι τελείως ὀρθῶς — κλασσικὴ φιλολογία, ἔπειτα δὲ ἀποτελεῖ στοιχεῖον πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας, καὶ κατὰ τρίτον λόγον — καὶ αὐτὸ σας ἐνδιαφέρει περισσότερον — κατέχει ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν μαθημάτων, ποῦ διδάσκονται εἰς τὸν προνομιούχον αὐτὸν τύπον τοῦ σχολείου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, τὸ λεγόμενον κλασσικὸν γυμνάσιον. Ἀπὸ τὰ τρία ταῦτα σημεῖα ἐξετα

Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

ζομένη ἢ Ἀρχαιότης παρουσιάζει διάφορον ἐκάστοτε ἄποψιν, ὑποχρεῦσαν τὸν εἰδήμονα νὰ ἰσχυρισθῆ ἡ γνώμας ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτους πρὸς τὰς κρατούσας ἐν τῇ σημερινῇ, καὶ ἰδίως τῇ ρωσικῇ κοινωνίᾳ ἀντιλήψεις.

Ἔχει πράγματι ἐξοικειωθῆ ἡ κοινωνία νὰ φρονηῖ, ὅτι ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἶναι ἐπιστήμη, ἣτις ἔχει τελείως διρευνηθῆ πρὸς ὅλας τὰς διευθύνσεις καὶ ἐπομένως δὲν παρέχει πλέον ἐνδιαφέροντα θέματα δημιουργικῆς ἐργασίας: ἀλλ' ὁ εἰδήμων θὰ σας ἀπαντήσῃ, ὅτι τώρα ἀκριβῶς ἡ κλασσικὴ φιλολογία προκαλεῖ ἰσχυρότερον ἐνδιαφέρον παρά προτοῦ, ὅτι ὀλόκληρος ἡ ἐργασία τῶν προγενεστέρων γενεῶν προπαρασκευαστικὴ μόνον ὑπῆρξε καὶ τὸ θεμέλιον, ἐφ' οὗ ἡμεῖς μόλις σήμερον ἀρχίζομεν νὰ οἰκοδομοῦμεν τῆς ἐπιστήμης μας τὸ οἰκοδόμημα, καὶ ὅτι νέα προβλήματα, χρῆζοντα ἐρεῦνης καὶ λύσεως, προβάλλουν εἰς κάθε μας βῆμα — Ἔχει ὡσαύτως βαθεῖας ρίζας εἰς τὴν ἀντιλήψιν τῆς κοινωνίας ἡ γνώμη, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης ὡς στοιχεῖον τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ μηδαμινὴν ἔχει σημασίαν, διότι τῆς νεωτέρας διανοήσεως τὰ ἐπιτεύγματα πρὸ πολλοῦ ἔχουν ὑποσκελίσαι τὸν πολιτισμὸν ἐκεῖνον: ὁ εἰδήμων ὁμως θὰ σας ἀντίπῃ, ὅτι οὐδέποτε μέχρι τοῦδε ὁ πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς μας πολιτισμὸς εἶχε τόσον προσεγγίσει πρὸς τὸν ἀρχαῖον, οὐδέποτε εἴχαμεν αἰσθανθῆ τὴν ἀνάγκην του τόσον, οὐδέποτε ἀκόμη ἤμεθα τόσον καλὰ παρεσκευασμένοι νὰ τον ἐννοήσωμεν καὶ νὰ τον ἐγκολπωθῶμεν, ὅσον σήμερον — Καὶ τέλος περὶ τῆς Ἀρχαιότητος, ὡς στοιχείου τῆς μορφώσεως, ἡ μεγάλη μάζα τῆς κοινωνίας ἀγαπᾷ νὰ πιστεύῃ, ὅτι εἶναι ἓνα περίεργον « ἀπομεινάρι » διὰ λόγους ἀγνώστους καὶ κατ' ἀνεξήγητον τρόπον περισωθὲν εἰς τὸ σημερινὸν σχολεῖον, τὸ ὁποῖον πρέπει ὀριστικῶς νὰ ἐκλείψῃ καὶ κατὰ τὸ δυνατόν τάχιστα: ἀλλὰ καὶ πρὸς ταῦτα ὁ εἰδή-

μων θάποκριθῆ, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης ἐν τῇ ὀλότητί της εἶναι δυνάμει ἱστορικῶν καὶ ψυχολογικῶν συνθηκῶν, ὀργανικὸν στοιχεῖον τῆς μορφώσεως ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ κοινωνίᾳ καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκλείψῃ παρά μαζί μὲ ὀλόκληρον τὸν νεώτερον εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν.

Αὐτὰ εἶναι τὰ τρία σημεῖα τῆς ἀντιθέσεώς μας καὶ θὰ ὁμολογήσετε, ὅτι δυσκόλως θὰ ἠδύνατό τις νὰ φαντασθῆ ὀξυτέραν ἀντίθεσιν. Φοβοῦμαι μάλιστα, μήπως ἡ ὑπαρξὺς ἀκριβῶς τῶν ἀντιθέσεων τούτων σας ἐκπλήξῃ καὶ προκαλέσῃ τὴν δυσπιστίαν σας πρὸς ὅσα μέλλω νὰ σας εἶπω. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐκ τῶν προτέρων δυσπιστία τῶν ἀκροατῶν πρὸς τὸν ὀμιλητὴν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάσῃ τὸ ἀποτελέσμα τοῦ λόγου του, διὰ τοῦτο ἐπιτρέπατέ μου νὰ σας τὴν διαλύσω, ἐφ' ὅσον βέβαια δύναται διὰ λογικῆς ἐπιδράσεως νὰ διαλυθῆ. Φαντάζομαι λοιπὸν τοιαύτην τινὰ ἀντίρρησην ἐκ μέρους σας: « Δὲν ἐξηκριβώθη ἄρα γ' ἐκ τῆς ἀντιπαραβολῆς τῶν διαμαχομένων ἀπόψεων, ποῖος ἔχει δίκαιον καὶ ποῖος ὄχι; Καὶ διὰ ποῖον λόγον θὰ ἔπρεπε κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μεγάλην πλειονοψηφίαν τῆς κοινωνίας νὰ ἔχη δίκαιον αὐτὸς ὁ περίφημος « *Εἰδήμων* », ποῦ μας ἀναφέρετε, ἐννοοῦντες προφανῶς τὸν ἑαυτὸν σας; Ἄς ἀφήσωμεν τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν· δὲν παρουσιάζει κανένα ἐνδιαφέρον διὰ τὴν κοινωνίαν καὶ ἔχει δίκαιον ἐπομένως καὶ ἡ κοινωνία νὰ τὴν ἀγνοῆ. Ἀλλά, προκειμένου περὶ τῆς Ἀρχαιότητος ὡς στοιχείου τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ ὡς παράγοντος τῆς ἐκπαιδεύσεως, εἶναι δυνατόν νὰ πιστευθῆ, ὅτι ἡ κοινωνία πλανᾶται, καὶ δὴ εἰς τόσον φλέγοντα καὶ οἰκεῖα πρὸς αὐτὴν ζητήματα; Ἡ παρομιλία φωνῆ λαοῦ, φωνῆ Θεοῦ εἶναι ὀρθοτάτη! ». Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ ἠμποροῦσα ν' ἀντιτάξω μίαν ἐπιφύλαξιν, καὶ μάλιστα πολὺ οὐσιώδη, ὡς πρὸς « τὴν μεγάλην πλειονότητα τῆς κοινωνίας », ποῦ τόσον συ-

χνά μας επισείουν· ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἔχει τόσην σημασίαν. Διότι, καὶ ἂν ἀκόμη οὕτως εἶχε τὸ πρᾶγμα, πάλιν δὲν ἤμπορῶ νὰ παραδεχθῶ νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ παροιμία αὕτη « φωνὴ λαοῦ, φωνὴ Θεοῦ » καὶ εἰς αὐτὴν τὴν πραγματικὴν ἢ φαινομενικὴν πλειονότητα, καὶ τοῦτο, διότι κατὰ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς διαμαρτύρεται ἰσχυρῶς ὅλων τῶν ἱστορῶν ἡ ἱστορία. Ἐνθυμηθῆτε, πῶς ἡ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἐβασάνιζε τοὺς πρώτους Χριστιανοὺς εἰς τὸ στάδιον· σκεφθῆτε τὴν λύσσαν τῆς κοινωνίας κατὰ τῶν αἰρετικῶν ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ κατὰ τῶν μαγισσῶν ἐν Γερμανίᾳ· ἀναπολήσατε τὴν ὁμόφωνον ὑποστήριξιν, ποῦ ἦσαν μετὰ τὴν κοινωνίαν θεσμοί, ὅπως ἡ δουλεία τῶν Μαύρων ἐν Ἀμερικῇ ἢ ἡ δουλοπαροικία ἐν τῇ Ρωσίᾳ· καὶ θὰ πρέπη τότε νὰ συμφωνήσετε μαζί μου, ὅτι ἀλήθεια ἡ φωνὴ λαοῦ εἶναι πολὺ συχνὰ *Διαβόλον* καὶ ὄχι Θεοῦ φωνή. Ἄλλ' ἡμεῖς τώρα δὲν περιοριζόμεθα νὰ ἐπικρίνωμεν τοιαύτας ἐξωτερικεύσεις τῆς κοινωνικῆς βουλήσεως· ζητοῦμεν τοῦναντίον νὰ φωτισθῶμεν ἀντικειμενικῶς, ἀνακαλύπτοντες τοὺς λόγους, ποῦ ᾠδήγησαν τὴν κοινωνίαν εἰς τὰς εἰρημένας περιπτώσεις νὰ κρίνῃ τόσον ἐσφαλμένως περὶ τῶν ἰδίων ἀναγκῶν. Καὶ ἔδῳ ἐπ' ἴσης εἶναι δυνατόν νὰ συμβαίῃ τὸ ἴδιον, καὶ ἔδῳ ἐπ' ἴσης ἤμποροῦμεν — καὶ αὐτὸ μέλλει νὰ εἶναι, ἂν ὁ χρόνος το ἐπιτρέψῃ, τὸ θέμα τῆς τελευταίας μου ὁμιλίας — ν' ἀναλύσωμεν τὴν αἰτίαν τῆς ἐχθρικῆς πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα στάσεως τῆς κοινωνίας μας καὶ νὰ διακρίνωμεν, ποίαν συμμετοχὴν εἰς ταύτην ἔχει ἡ καλῆς πίστεως ἀκουσία πλάνη καὶ ποία ἡ προμελετημένη ἀπάτη. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὅμως ὁ σκοπός μου εἶναι ἄλλος. Ἡθέλησα μόνον νὰ διασείσω τὴν νειποίθησίν σας περὶ τοῦ ἀλαθῆτου τῆς κοινωνίας — ἂν τυχὸν εἴχατε — καὶ νὰ διαμαρτυρηθῶ κατὰ τῆς κακῆς χρήσεως τῆς παροιμίας φωνῆ

λαοῦ, φωνὴ Θεοῦ, τῆς ὁποίας τὴν ὀρθὴν ἔννοιαν θὰ σας ἀναπτύξω ἀμέσως.

2. Τὰ δύο ρεύματα ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ.

Ἄξιον εἶναι εἰς τὸν ἐκκωφαντικὸν πάταγον, ποῦ εἶναι πολὺ συχνὰ ἡ ἐκδήλωσις τῶν ἐν ἐξεγέρσει παθῶν, ἀλλ' εἰς τὴν ἡρεμον καὶ ἐπιτακτικὴν φωνὴν τῆς μυστηριώδους βουλήσεως, ποῦ δεικνύει εἰς τὴν ἀνθρωπότητα τὸν δρόμον πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς, ἐκεῖ πρέπει ν' ἀναγνωρίσωμεν τὴν φωνὴν τοῦ Θεοῦ. Εἰς τοὺς παμπάλαιους ἐκείνους χρόνους, καθ' οὓς οὐδεὶς λόγος ἐγένετο περὶ φυσιολογίας τῆς πέψεως καὶ ὀργανικῆς χυμείας, ἡ φωνὴ αὕτη ὑπέδειξεν εἰς τὸν ἀνθρώπον τὸν ἄρτον, ὡς τὴν τροφὴν ἐκείνην, ἣν χρῆσιμοποιῶν θὰ ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς τὸν ὑψηλότερον βαθμὸν τελειοποιήσεως. Καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι εἶχαν ἀκόμη τὴν αἴσθησιν τοῦ ὑπερφυσικοῦ, ἀνεγνώρισαν εἰς τοῦτο δικαίως θεῖαν φωνήν, τὴν φωνὴν τῆς θεᾶς Δήμητρος· ἡ δὲ νεωτέρα βιολογία, ἣτις οὐδεμίαν μεταφυσικὴν ἀναγνωρίζει... ἢ μᾶλλον, ἣτις ἀντὶ τῆς προτέρας θεολογικῆς μεταφυσικῆς ἔχει εἰσαγάγει τὴν ἰδικὴν τῆς βιολογικῆς, διεῖδεν ἐν τούτῳ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ νόμου τῆς ἐπιλογῆς, τελείως ἀνάλογον πρὸς τὸ ὑποδείξαν εἰς κάθε ζῶον τὴν ἰδίαν τροφὴν. Μάλιστα, Κύριοι· ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς, τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, ποῦ ὀνομάζεται κοινωνικὴ ἐπιλογή, προκειμένου περὶ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ἐνσάρκωσις τῆς παροιμίας φωνὴ λαοῦ, φωνὴ Θεοῦ. Καὶ τώρα ἐρωτᾶται: Ποίαν σχέσιν ἔχει ἡ ἐπιλογή μετὰ τὸ ζήτημα, ποῦ μας ἀπασχολεῖ, περὶ τῆς συμβολῆς τῆς Ἀρχαιότητος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς μορφώσεως τῶν νέων μας; Τὴν σχέσιν αὐτὴν εὐρίσκομεν εἰς τὸ γεγονός, ὅτι καὶ τώρα ἀκόμη, ὕστερ' ἀπὸ 1500 περίπου ἔτη μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Ρώμης

καὶ ὕστερ' ἀπὸ ὑπερδισχύλια ἔτη μετὰ τῆς Ἑλλάδος τὴν καταστροφὴν, ἐξακολουθοῦμεν ἀκόμη νὰ συζητοῦμεν, ἂν αἱ γλώσσαι ἐκείνων δικαιούνται νὰ κατέχουν πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν μας σύστημα. Καὶ ἡ ὁμότης αὕτη μαρτυρία τῶν αἰώνων ἀποτελεῖ, φρονῶ, πολὺ ἀξιολογότερον γεγονός, παρὰ ἡ ἀόριστος ἀπόφανσις τῆς νεωτέρας κοινωνίας, καὶ ἂν ὑποτεθῆ ἀκόμη, ὅτι ἡ ὁμοφωνία τῆς εἶναι ὀλιγώτερον φανταστικὴ ἀπὸ ὅ,τι πραγματικῶς εἶναι. Ἀναπολήσατε τὴν εἰκόνα, ποῦ μας ἐμφανίζει ὁ Νέβας, ὅσάκις πνέει ὁ ὀλέθριος δι' ἡμᾶς τοὺς Πετροπολίτας νοτιοδυτικὸς ἄνεμος: ὀλοφάνερα ἡ διεύθυνσις τῶν κυμάτων του στρέφεται πρὸς ἀνατολὰς καὶ ὁ ποταμὸς φαίνεται νὰ ρέῃ ἀνάστροφα ὀπίσω πρὸς τὴν λίμνην Λαγόδαν. Καὶ ὅμως γνωρίζετε, ὅτι κάθε σταγὼν τῆς λίμνης αὐτῆς, δυνάμει ἀοράτου τινός, ἀλλὰ τελείως ὑπαρκτῆς φυσικῆς ἐπικλίσεως, καταλήγει εἰς τὸν Φινικὸν κόλπον, καὶ ὅτι τὸ μόνον ἀποτέλεσμα τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνέμου προκληθείσης ἀντιροίας εἶναι μία βραχυχρονία ἐπίκλυσις τοῦ Ναυστάθμου. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν μετὰ τὴν κοινὴν γνώμην· καὶ ἐδῶ δὲν ἔχομεν ἕν, ἀλλὰ δύο ρεύματα, ἐξ ὧν τὸ ἓνα μὲν, τοῦ ὁποίου καὶ ἐπίγνωσιν ἔχει ἡ κοινωνία, προβαίνει θορυβῶδες καὶ μετὰ βοῆς καὶ ἀστασίας, ἔχει δὲ ἐπακολουθήματα παντὸς εἶδους πλημμύρας καὶ θεομηνίας, τὸ ἕτερον δέ, τοῦ ὁποίου τὴν ὑπαρξιν μόλις ὑποπτύει, χωρεῖ ἡρεμον, ἀθόρυβον καὶ ἐπιβλητικόν. Αὐτὰ εἶναι τὰ δύο ρεύματα· ἡ—ἂν θέλετε—αἱ δύο ψυχαί, τὰ δύο «*Εγὼ*» τῆς κοινωνίας. Διότι καὶ εἰς τὴν ὅλην κοινωνίαν ἠμπορεῖ κανεὶς ν' ἀναφέρῃ τὴν διακρίσιν, τὴν ὁποίαν εὐφυέστατα περὶ ἐνὸς ἐκάστου τῶν μελῶν τῆς ὄρισεν ὁ Nietzsche, διακρίνων εἰς ἕκαστον ἄτομον «*ἓνα μικρὸν ἐγὼ*», συνειδητὸν καὶ μικρᾶς σημασίας, καὶ ἓνα «*μεγάλον ἐγὼ*», τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ εὐρίσκειται ὑπὸ τὸ κατώφλιον τῆς συνειδήσεως, προδιαγράφει

ἐπιβλητικῶς τὴν πορείαν τῆς ἐξελιξέως αὐτοῦ. Ἡ τόσον δυσμενὴς ἄρα κρίσις τῆς κοινωνίας περὶ τῆς κλασσικῆς παιδείας, ποῦ ζητεῖτε ν' ἀντιτάξετε πρὸς τὴν ἰδικὴν μου γνώμην, τὴν φαινομενικῶς μοναδικὴν, δὲν εἶναι κυρίως τῆς κοινωνίας ἡ μαρτυρία, ἀλλὰ τοῦ «*μικροῦ τῆς ἐγὼ*», τὸ ὁποῖον ἠμπορεῖ βέβαια νὰ φέρῃ πολλαῖς δυσάρεστα εἰς ἐμὲ, ὡς ἄτομον, ἀλλὰ δὲν ἀποτελεῖ καμμίαν ἀθνητίαν δι' ἐμὲ, ὡς διανοούμενον ἄνθρωπον καὶ ὡς ἱστορικόν. Καὶ ὡς τοιοῦτος ἐγὼ ἔχω καθήκον νὰ μὴ δώσω προσοχὴν εἰς τὴν φωνὴν τούτου, ἀλλ' εἰς τὴν φωνὴν τοῦ «*μεγάλου ἐγὼ*», ποῦ ρυθμίζει τὰς τύχας τῆς κοινωνίας. Καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημά μας λοιπὸν τὴν ἀκοήν μου προσβάλλον διαφορετικαὶ φωναί. Ἐν ᾧ τὸ «*μικρὸν ἐγὼ*», ἐπαναλαμβάνει εἰς ἀτελευτήτους παραλλαγὰς «*κάτω ἢ κλασσικὴ παιδεία*», τὸ «*μεγάλον ἐγὼ*» μας λέγει: «*φυλάξετέ την ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ*»· ἢ μᾶλλον, διὰ νὰ ὀμιλήσω ὀρθότερον, οὐδὲ ὀμιλεῖ κἂν τοῦτο πρὸς ἡμᾶς, ἀλλὰ μόνον του, παρὰ τὰς ἀδιαλείπτους διαμαρτυρίας τοῦ «*μικροῦ ἐγὼ*», τὴν προφυλάσσει καὶ θὰ τὴν προφυλάσσει—νὰ εἴσθε περὶ τούτου πεπεισμένοι—καὶ εἰς τὸ μέλλον.

Τὸ εὐμενὲς ὅμως τοῦτο διὰ τοὺς ἀρχαίους συμπέρασμα ἐπετύχομεν, οὕτως εἰπεῖν, ἐν παρόδῳ, καὶ ὀφείλομεν βέβαια νὰ το δικαιολογήσωμεν λεπτομερέστερον διὰ τῶν ἐφεξῆς. Ἐπομένως ἠμπορεῖτε νὰ μὴ ἀποδώσετε εἰς αὐτὸ μηδεμίαν σημασίαν, νὰ προσέξετε δὲ μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον σας εἶπα περὶ τῶν δύο ρευμάτων τοῦ κοινωνικοῦ βίου καὶ τῆς σχετικῆς ἀξίας. Καὶ τώρα ἄς εἰσέλθωμεν εἰς τὸ θέμα.

α'. Η ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Εἰς τὸ προοίμιον τῆς ὀμιλίας μου διέγραφα τὴν τοιπλήν σημασίαν τῆς Ἀρχαιότητος, τὴν καθαρῶς δῆλα δὴ ἐπιστημονικὴν, τὴν πολιτιστικὴν καὶ τὴν ἐκπαιδευτικὴν. Ἐν τούτοις ἄς ἀκολουθήσωμεν μίαν ἄλλην σειρὰν καὶ ἄς ἀρχίσωμεν μ' ἐκεῖνο, ποῦ ἐνδιαφέρει ὅλους σας, ἄς ἀφήσωμεν δὲ τελευταῖον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον μὲ ὀλίγους μόνον ἐξ ὑμῶν ἀμέσως σχετίζεται ἢ μᾶλλον μέλλει νὰ σχετίζεται. Καὶ λοιπόν: Εἰς τί συνίσταται ἡ ἐκπαιδευτικὴ σημασία τῆς Ἀρχαιότητος;

Ἄν ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ ἀπάντησίς μου εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ ἦτο «δὲν ἤξεύρω» ἢ ὅτι δὲν θὰ προσέπιπτεν ἱκανοποιητικὴ, τί θὰ συνήγετο ἐκ τούτου;

Ἀνωτέρω ἀναπτύσσων εἰς ὑμᾶς τὴν σημασίαν τοῦ νόμου τῆς κοινωνικῆς, ἐπιλογῆς σας ἐπίστων τὴν προσοχὴν—διὰ νὰ σας δώσω διαφωτιστικὴν εἰκόνα τοῦτου—εἰς τὸ ἀξιοσημείωτον γεγονός, ὅτι ὁ ἄρτος δυνάμει ταύτης τῆς ἐπιλογῆς κατέστη τὸ σπουδαιότερον μέσον διατροφῆς τῶν πολιτισμένων λαῶν. Ἐπιτρέπατέ μου τώρα νὰ ἐπιμείνω εἰς τὴν ἰδίαν εἰκόνα, διὰ νὰ καταλήξω εἰς μίαν σύγκρισιν. Ἄς ὑποθέσωμεν δῆλα δὴ, ὅτι εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ποῦ συνήθιζαν νὰ θεωροῦν τὸν ἀνθρώπινον ὄργανισμὸν ὡς ἄπλου μηχανισμόν, εἰς τὴν ἐποχὴν δῆλα δὴ τοῦ Helvetius καὶ τοῦ Lamettrie (1), ὅτι διωρίζετο μία

1. Σ. τ. Μ. Helvetius (1715-1771) περίφημος Γάλλος φιλόσοφος καὶ παιδαγωγικὸς τοῦ 18. αἰῶνος, ὅστις εἰς τὸ βιβλίον του De l'esprit ἀνέπτυξεν ἀπολύτως αἰσθησιακρατικὰς ἀντιλήψεις κατὰ τὸν Locke καὶ ὑπεστήριξεν, ὅτι ἡ ἀγωγή εἶναι ὁ αποκλειστικὸς παράγων τῆς διανοητικῆς καὶ ψυχικῆς μεταξὺ τῶν ἀνθρώ-

ἐπιτροπὴ πρὸς μεταρρίθμισιν τοῦ συστήματος τῆς διατροφῆς τῶν ἀνθρώπων. Αἱ ἀγορεύσεις τῶν ἀντιπάλων τοῦ παραδεδομένου τρόπου τῆς διατροφῆς θὰ περιέγραφον ἐν πρώτοις μὲ τὰ ζοφερότερα χρώματα τὴν φυσικὴν κατάστασιν τοῦ τότε ἀνθρώπου. Ζῆ τὸ πολὺ πολὺ 60 ἢ 70 ἔτη, ἐν ᾧ ἡ φύσις ἔχει προβλέψει δι' αὐτὸν 200 ἔτων βίον—αὐτὴ ἦτο καὶ ἀργότερα ἢ γνῶμη τοῦ Hufeland (*)—καὶ εἰς τὸ βραχὺ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα πῶς ζῆ; Εἶναι ἀδύνατος καὶ ἄσχημος καὶ προώρως γηράσκει πόσοι ἀνάηροι ἐξ ἄλλου ὑπάρχουν, πόσα «ἀπόπαιδα» τοῦ φυσικοῦ βίου! κλπ. Πόθεν δὲ προέρχονται ὅλ' αὐτά; Ἐκ τοῦ ὅτι δὲν τρέφεται λογικῶς. Διότι, ἐν ᾧ ἡ τροφή πρέπει ν' ἀνανεώνητὸ ἀνθρώπινον σῶμα, ἡ ἰδικὴ μας συνίσταται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ὕλης, τὰς ὁποίας τὸ σῶμα δὲν χρειάζεται καὶ τὰς ὁποίας, ὡς τελείως περιττάς, πάλιν ἐκκρίνει. Τὸ σῶμα δῆλα δὴ χρειάζεται καὶ κρέας, αἷμα, νεῦρα, ὅστ' αὐτὰ καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς· ἐν τούτοις ἡμεῖς τοῦ παρέχομεν κυρίως φυτικὰς τροφάς, μεταξὺ τῶν ὁποίων πρωτεύουσιν θέσιν κατέχει ὁ ἄρτος. Καὶ τοιοῦτοτρόπως ἡ ζημία ἢ προξενουμένη ὑπὸ τοῦ ἄρτου κεῖται κυρίως εἰς τὴν μειονεκτικὴν θέ-

πων διαφορὰς. Ὁ δὲ Lamettrie (1709-1751) ἦτο σύγχρονος Γάλλος γιατρός καὶ φιλόσοφος, ὀνομαστός γενόμενος διὰ τὸ καθαρῶς ὀλιστικὸν σύγγραμμά του L'homme machine, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Γαλλίαν καὶ νὰ καταφύγῃ παρὰ Φριδερίκῳ τῷ Β' εἰς Βερολίνον, ὅπου καὶ ἀπέθανε νέος σχετικῶς.

2. Σ. τ. Μ. Christoph Wilhelm Hufeland (1762-1863) ὀνομαστός ἰατρός καὶ καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς σχολῆς τοῦ Βερολίνου, κύριος δὲ ἀντιπρόσωπος τῆς λεγομένης ἐκλεκτικῆς κατευθύνσεως ἐν τῇ ἰατρικῇ ἐπιστήμῃ. Τὸ βιβλίον του περὶ μακροβιότητος Macrobiotik oder die Kunst das menschliche Leben zu verlängern μετεφράσθη εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας.

σιν, εἰς ἣν ὑπάγει ἄλλας πραγματικῶς θρεπτικὰς ὕλας ἐνῶ πρὸς κατανόησιν τῆς ἀχρηστίας του ἀρχεῖ καὶ μόνῃ ἢ παρατήρησις τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ἐφ' ὅσον δὲν συνίστανται ἀπὸ ζύμην οἱ βραχίονες μας ἢ αἱ κνήμαι ἢ ἡ κεφαλὴ ἢ οἱ πνεύμονες κλπ., ἀλλ' ἀπὸ αἷμα, κρέας, νεῦρα, ὁσῆ κ.τ.τ., ἀνάγκη νὰ μας παρασκευάζεται πραγματικῆ τροφῆ, ἀνταποκρινομένη πρὸς τὴν σύνθεσιν τοῦ σώματός μας, καὶ νὰ μας δίδεται ἐνιαίᾳ καθολικῶς θρεπτικῆ τροφῆ, ἣτις ἐν ἀρμονικῇ ἀναλογίᾳ συνθέσεως νὰ περιέχῃ πᾶν ὅ,τι χρειαζόμεθα εἰς ἀνανέωσιν τοῦ φυσικοῦ μας ἐγώ, τουτέστι κρέας, αἷμα, ὁσῆ, νεῦρα κ.τ.τ. Μόνον τότε θὰ λείψουν «τὰ ἀπόπαιδα» ταῦτα τοῦ φυσικοῦ βίου καὶ τότε μόνον θὰ ζῆ ὁ ἄνθρωπος 200 ἔτη καὶ θὰ μένῃ νέος περισσότερον χρόνον, ἀπὸ ὅσον σὴ ερον ζῆ γενικῶς.

Πρὸς τὰς αἰτιάσεις αὐτὰς τί θὰ ἠδύνατο ν' ἀπαντήσῃ ἓνας ὑπερασπιστὴς τοῦ παραδεδομένου συστήματος διατροφῆς; Τί θὰ ἔλεγεν, ἀν του ἐζήτησαν ν' ἀποδείξῃ τὴν θρεπτικὴν ἀξίαν τοῦ ἄρτου; Σήμερον βέβαια εἶναι δυνατὴ ἀπάντησις πλήρως ἱκανοποιητικὴ καὶ αἴρουσα ὅλας τὰς δυσκολίας· διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν ἡ φυσιολογία ἔχει διερευνήσει ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὴν λειτουργίαν τῆς πέψεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ὀργανικὴ χυμεία ἔχει ἀναλύσει εἰς ὅλα τὰ συστατικά της στοιχεῖα τὴν ὑφ' ἡμῶν καταναλισκομένην ὕλην. Καὶ τοιοῦτοτρόπως τῇ βοηθείᾳ μὲν τῆς χυμείας ἠμποροῦμεν ν' ἀποδείξωμεν, ὅτι ὁ ἄρτος περιέχει πάσας ἢ σχεδὸν πάσας τὰς πρὸς ἀνανέωσιν τοῦ σώματος ἀναγκαίας ὕλας, τῇ βοηθείᾳ δὲ τῆς φυσιολογίας δυνάμεθα νὰ δείξωμεν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ ὀργανισμὸς μας τὰς ὕλας αὐτὰς ἀφομοιώνει. Ἄλλ' ἄς μετατεθῶμεν εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ μὲν λειτουργία τῆς πέψεως ἀτελῶς μόνον ἦτο γνωστή, ἢ δ' ὀργανικὴ χυμεία οὐδόλως· τί θὰ ἠμποροῦσε ν' ἀπαντήσῃ ὁ ὑπέρμαχος τοῦ παραδεδομένου συστήματος

διατροφῆς πρὸς τὸν ἀντιπρόσωπον τῆς διαιτητικῆς ἀγυρτείας; Κατὰ τὴν γνώμην μου τὰ ἐξῆς: «Ἐρωτᾶτε, εἰς τί συνίσταται ἡ θρεπτικὴ ἀξία τοῦ ἄρτου καὶ τῶν φυτικῶν τροφῶν γενικῶς. Αὐτὸ δὲν το γνωρίζω. Γνωρίζω ὅμως καὶ εἶναι γεγονός, ὅτι οἱ λαοί, οἱ ἀποδεχθέντες τὸ ἰδικόν μας θρεπτικὸν σύστημα, εἶναι συγχρόνως καὶ οἱ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, ἐν ᾧ κατὰ τὸ ἰδικόν σας σύστημα οἱ ὠμότεροι μόνον ἐκ τῶν ἀγρίων λαῶν τρέφονται. Εἶναι ἐπ' ἴσης γεγονός, ὅτι τὰ μὲν πολιτισμένα ἔθνη πολλαπλασιάζονται καὶ ἐξαπλοῦνται διαρκῶς, οἱ δὲ ἀποκλειστικῶς μὲ κρέας διαιτώμενοι ἄγριοι ἐλαττοῦνται ἀριθμητικῶς καὶ γεωγραφικῶς περιορίζονται. Εἶναι ἀκόμη γεγονός, ὅτι, ἀν ἐξωτερικαὶ περιστάσεις ἀναγκάσουν τὸν πολιτισμένον ἄνθρωπον νὰ στερηθῇ τοῦ ἄρτου καὶ τῶν καρπῶν καὶ νὰ περνᾷ μὲ κρέας μόνον, φθίνει καὶ ἀποθνήσκει. Γεγονὸς εἶναι τέλος, ὅτι ἐν ᾧ ἀπαριθμεῖτε ὀρθῶς, καθ' ὅλου εἰπεῖν, τὰς ἑλλείψεις τῆς φυσικῆς μας ζωῆς, δὲν ἀπεδείξατε ὅμως, ὅτι αἱ ἑλλείψεις αὐταὶ εἶναι ἐπακολούθημα τοῦ διαιτητικοῦ μας συστήματος, καὶ δὲν θέλετε νὰ προσέξετε εἰς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ κατὰ τὰς θεωρίας σας τρεφόμενοι ἄνθρωποι οὔτε μακροβιότεροι οὔτε ῥωμαλεώτεροι οὔτε ὠραιότεροι οὔτε ὑγιέστεροι ἀπὸ ἡμᾶς εἶναι. Καὶ ὅμως αὐτὸ εἶναι ἓνας ἐμπαιγμὸς τῆς ἐμπειρικῆς σας μεθόδου».

Αὐτὰ, νομίζω, θὰ ἠδύνατο ν' ἀπαντήσῃ ἓνας ἀντιπρόσωπος τοῦ παραδεδομένου διαιτητικοῦ συστήματος, καὶ τὰ ἐπιχειρήματά του θὰ ἦσαν προφανῶς ἀπροσμάχητα. Καὶ τώρα ἄς συνεχίσω, διὰ νὰ σας ἀποδείξω, ποῦ κεῖται ἡ μὲρφοτικὴ ἀξία τῶν ἀρχαίων. Προτοῦ ὅμως ν' ἀπαντήσω εἰς τὸ ἐρωτημὰ σας ὑποβάλλω τὴν ἐρώτησιν, ἀν ἡ ψυχολογία τῆς λειτουργίας τῆς πνευματικῆς πέψεως ἔχει πλήρως διασαφρηθῇ, καὶ ἀν ὑπάρχει παρομοία τις ὀργανικὴ χυμεία, δυνάμενη νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τῆς πνευματι-

κῆς τροφῆς, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐπιτρέπει ποιοτικὴν καὶ ποσοτικὴν ἀνάλυσιν. Ἡ ἀναπόφρευτος ἀπάντησί- σας, ὅτι αἱ, περὶ ὧν ὁ λόγος, ἐπιστήμαι εἶναι ἐπι- στημαὶ τοῦ μέλλοντος, μου παρέχει τὸ δικαίωμα ν' ἀποκριθῶ καὶ ἐγὼ εἰς τὸ ἐρώτημά σας ὡς ἐξῆς: «Εἰς τί συνίσταται ἡ παιδαγωγικὴ σπου- δαιότης τῶν ἀρχαίων, δὲν το γνωρίζω. Γνω- ρίζω ὅμως καὶ εἶνε γεγνός, ὅτι τὸ σύστημα τῆς κλασσικῆς παιδείας ὑφίσταται ἀνέκαθεν· ὅτι το ἔχουν ἐγκολπωθῆ εἰς τὴν ἐποχὴν μας ὅλα τὰ λεγόμενα πολιτισμένα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη τὰ ὅποια μόνον ἀπὸ τῆς ἐποχῆς, ποῦ το ἐνεκολπώθησαν, ἔγιναν πολιτισμένα. Γεγονὸς ἐπ' ἴσης εἶναι ὅτι, ἂν παριστά- ναμιεν μὲ μίαν καμπύλην, ὅπως κάμνουν οἱ μετεω- ρολόγοι, τὰς διακυμάνσεις, ποῦ ἐπέρασε τὸ σύστημα τῆς κλασσικῆς παιδείας καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ὑπάρξεώς του εἰς ἕκαστον τῶν κρατῶν, ἡ καμπύλη αὐτὴ θὰ παρίστανε συγχρόνως καὶ τὰς διακυμάν- σεως τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως εἰς τὰ κράτη αὐτά, καὶ διὰ τούτου τὴν στενὴν ἐξάρτησιν τοῦ συν- ολικοῦ πολιτισμοῦ χώρας τινὸς ἀπὸ τὴν βαθμίδα τῆς ἀναπτύξεως τῆς κλασσικῆς παιδείας ἐν αὐτῇ. Γεγονὸς ἀκόμη εἶναι, ὅτι καὶ σήμερον ἔτι ἡ πολιτι- στικὴ ἀλλοί ἐνὸς λαοῦ εἶναι τόσον σημαντικώτερα, ὅσον σοβαρωτέραν θέσιν κατέχει μεταξὺ αὐτοῦ ἢ κλασσικὴ παιδεία, καὶ ὅτι λαοί, εἰς τοὺς ὁποίους λεί- πει, ὅπως π.χ. οἱ Ἰσπανοὶ, δὲν ἔχουν καμμίαν σπου- δαιότητα διὰ τὸν κόσμον, παρὰ τὸν πληθυσμὸν καὶ τὸ ἔνδοξον αὐτῶν παρελθόν. Γεγονὸς εἶναι ὡ- σαύτως, ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν ἐν Ρωσίᾳ τὸ κίνημα, ποῦ ὑπέστη ἡ κλασσικὴ σπουδὴ μὲ τὴν μεταρρυθμι- σιν τῶν γυμνασίων τὸ 1890, ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα γενικὴν κατάπτωσιν τοῦ ἐπιπέδου τῆς μορφώσεως τῶν ἀποφοίτων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, πιστοποι- ομένην καὶ διὰ τῆς μαρτυρίας αὐτῶν τῶν πολεμίων τῆς κλασσικῆς μορφώσεως. Εἶναι γεγονὸς τέλος, ὅτι

οἱ ζωγραφίζοντες μὲ τόσον ζοφερὰ χρώματα τὰς ἐλ- λείψεις τοῦ γυμνασίου μας δὲν ἀπέδειξαν ἀκόμη, ὅτι αἱ ἐλλείψεις αὐταὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν κλασσικὴν παιδείαν, ἀρνοῦνται δ' ἐπιμόνως νὰ λάβουν πρὸ ὀφθαλ- μῶν, ὅτι αἱ αὐταὶ παρατηροῦνται ἐλλείψεις καὶ εἰς τοὺς σπουδαστὰς τῶν μὴ κλασσικῶν σχολείων τῆς μέ- σης ἐκπαιδεύσεως».

Τὸ ἐκ τούτων συναγόμενον συμπέρασμα εἶναι ἀναμφίριστον: Πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πνευματι- κῆς ἀναπτύξεως τοῦ ρωσικοῦ ἔθνος ὀφείλομεν νὰ ἐπιζητήσωμεν τὸν ἀνώτερον, κατὰ τὸ δυνατόν, βα- θμὸν τῆς κλασσικῆς παιδείας εἰς τὰ γυμνάσιά μας, ἀνεξαρτήτως, τοῦ ἂν θὰ ἐπιτύχωμεν νὰ δώσωμεν ἱκανοποιητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς παιδαγωγικῆς ἀξίας τῆς Ἀρχαιότητος.

Ἀνασκοποῦντες τὰ εἰρημένα, παρατηροῦμεν, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει συλλογισμῶν, ἠντλημένων ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ, κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέ- ρασμα, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης ἀποτελεῖ τὴν κανονικὴν τρο- φὴν τῆς νεωτέρας γενεᾶς, καὶ τὸ συμπέρασμα τοῦτο θεωρῶ ἀπροσμάχητον· διότι πᾶς ἄνθρωπος συνη- θισμένος νὰ σταθμίζη τοὺς λόγους του καὶ νὰ ὑπο- τάσῃ τὰ αἰσθήματά του εἰς τὴν λογικὴν, προκειμέ- νου περὶ ζητημάτων ἐπιστημονικῶν, ὅπως αὐτά, ποῦ μας ἀπασχολοῦν, ὀφείλει ἀπολύτως νὰ συμφω- νήσῃ. Δυστυχῶς ὅμως οἱ τοιοῦτοι ἄνθρωποι ἀποτε- λοῦν ἐξαιρέσιν· οἱ συνήθεις ἄνθρωποι τοῦναντίον ὑποτάσσουν τὴν σκέψιν εἰς τὰ αἰσθήματά των, καὶ, ἂν ἐκεῖνο, ποῦ θὰ τοὺς ἀποδειχθῆ, δὲν εἶναι τῆς ἀρεσκείας των, ζητοῦν νὰ εὔρουν ἕνα τρατὸν σημείον, διὰ ν' ἀντείπουν, καὶ, ὅταν κατορθώσουν νὰ ἐπι- τύχουν κατὶ, τὸ ὅποιον καὶ μακρινὴν ἔστω ὁμοιό- τητα νὰ ἔχη μὲ λογικὴν σκέψιν, το ἐπαναλαμβάνουν καὶ το πιστεύουν τόσον περισσότερον, ὅσον τοῦτο ἐξελέγχεται. Τοιούτου εἶδους ἐλέγχους δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς φυσικὰ νὰ προβλέψῃ· διότι, ἐν ᾧ ἕνας εἶναι

ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀλήθειαν, οἱ δρόμοι τῆς πλάνης εἶναι ἀναρίθμητοι· ἐπειδὴ ὅμως μου εἶναι γνωστὸν μέγα μέρος τῆς φιλολογίας τοῦ ζητήματος τοῦ σχολείου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ἤμπορῶ νὰ προῖδω, ὅτι δύο σημεῖα τρωτὰ θὰ εὑρουν οἱ ἀντίπαλοι εἰς τὰ λεγόμενά μου.

Εἶπα «πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ρωσικοῦ ἔθνους», δι' οὗ προϋπέθετα ὡς ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας, ὅτι τὰ πορίσματα, τὰ συναχθέντα ἐκ τῆς ἐξελίξεως τοῦ πολιτισμοῦ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην, δύνανται νὰ ἐφαρμοσθοῦν καὶ ἐν Ρωσίᾳ. Ἄλλ' αὐτὸ εἶναι ὀρθόν; Ὅχι ὀλίγοι ἐκ τῶν ἀντιπάλων μου δὲν ἀναγνωρίζουν τὴν ἀντιπαροβολὴν αὐτήν, φρονοῦντες, ὅτι «τὸ κλασσικὸν σχολεῖον δὲν εὐρίσκει ἔδαφος εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωσίας». Ἄλλ' ἐξορίζοντες κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ κλασσικὸν σχολεῖον καὶ προτείνοντες ἕνα διάφορον σχολεῖον, λησμονοῦν νὰ θέσουν τὸ ἐρώτημα, ἂν τὸ δευτέρον αὐτὸ σχολεῖον ἤμπορεῖ νὰ στηριχθῇ ἱστορικῶς. Διότι τῇ ἀληθείᾳ, ὅσον δήποτε μικρὸν καὶ ἂν εἶναι τὸ στήριγμα, ποῦ εὐρίσκει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ρωσίας τὸ κλασσικὸν σχολεῖον, αὐτὸ λείπει καθ' ὅλοκληρίαν εἰς ὅλους τοὺς ἄλλους τύπους σχολείου, τοὺς ὑπάρχοντας ἢ σχεδιαζομένους. Δὲν κεῖται ὅμως ἐδῶ ἡ σπουδαιότης τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ρωσία, ἡ ὁποία δὲν εἶχεν ἀνέκαθεν κλασσικὰ σχολεῖα, τότε μόνον ἤρχισε νὰ γίνεται πολιτισμένη χώρα, ὅταν ἴδρυσεν τοιαῦτα ἐκπαιδευτήρια καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ ἐνισχύει ἐκ περισσοῦ τὰς ἀποψεις μας.

Παράλληλος πρὸς τὴν πρώτην εἶναι ἡ δευτέρα ἔνστασις, καὶ σχετίζεται πρὸς αὐτήν, ὅπως ὁ χώρος πρὸς τὸν χρόνον. Οἱ πολέμοι τῆς κλασσικῆς παιδείας ζητοῦν νὰ δημιουργήσουν διὰ τὸ παρὸν λόγον ἐξαίρεσεως, ὅπως οἱ ἄλλοι διὰ τὴν Ρωσίαν. Πρωτύτερα, λέγουν, δικαίως ἢ Ἀρχαιότης ἀπετέλει μέρος

τῶν διδασκομένων μαθημάτων, διότι κατὶ κανεὶς θὰ ἤμποροῦσε νὰ διδαχθῇ· τώρα ὅμως ἔχομεν τόσον πολὺ προχωρήσει, ὥστε τίποτε πλέον δὲν ἔχει νὰ μας μεταδώσῃ. Ἄλλὰ τοὺς τοιαῦτα ἰσχυρίζομένους εὐκόλον εἶναι νὰ ἐλέγξωμεν· ἀρκεῖ νὰ τοὺς θέσωμεν τὸ ἐρώτημα, πότε κυρίως νομίζουν, ὅτι ἐπεράσαμεν τοὺς ἀρχαίους, εἶναι δὲ βέβαιοι, ὅτι δὲν θὰ ἤμποροῦσαν νὰ μας ἀποκριθοῦν. Τὸ πρᾶγμα ὅμως ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἡ κλασσικὴ παιδεία ὑπάγεται, ὅπως εἶδαμεν, εἰς τὸν νόμον τῆς κοινωνικῆς ἐπιλογῆς, τῆς «ποίας ἢ ἐνέργεια καθορίζεται διὰ τῆς λεγομένης ὁ ἑτερογενείας, τῶν σκοπῶν», τουτέστι διὰ τῆς ἀσυμφωνίας τοῦ πραγματικοῦ καὶ ἀσυνειδήτου σκοποῦ πρὸς τὸν φαινομενικὸν καὶ συνειδητόν. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ φαινομενικὸς καὶ συνειδητὸς σκοπός, ὁ προσελκύων τὴν μέλισσαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐνὸς ἄνθους, εἶναι βέβαια τὸ νὰ ἐντρυφήσῃ εἰς τὸ γλυκὺ νέκταρ· ὁ πραγματικὸς ὅμως καὶ ἀσυνειδήτος εἶναι ν' ἀνακινήσῃ τοὺς στήμονας τοῦ ἄνθους καὶ νὰ διενεργήσῃ οὕτω τὴν γονιμοποίησίν του. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ ἐδῶ: Ὁ πραγματικὸς σκοπὸς τῆς κοινωνικῆς ἐπιλογῆς — ἐννοεῖτε, ὅτι τὴν λέξιν «σκοπός» χρησιμοποιοῦ ἐδῶ μὲ τὴν σχετικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν γενικῶς ἢ νεωτέρα βιολογία παραδέχεται — διὰ τῆς διατηρήσεως τῆς κλασσικῆς παιδείας ὑπῆρξεν ὁ αὐτὸς εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς, ἡ πνευματικὴ δηλαδὴ καὶ ἠθικὴ τελειοποίησις τῆς ἀνθρωπότητος. Οἱ φαινομενικοὶ ὅμως καὶ συνειδητοὶ σκοποὶ ἦσαν διάφοροι εἰς κάθε ἐποχὴν. Ἐπ' αὐτοῦ μάλιστα ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ κάμῃ τὴν σημαντικὴν παρατήρησιν, πῶς μόλις ἐκπέσῃ ἕνας σκοπός, ἕνας ἄλλος καταλαμβάνει τὴν θέσιν του, καὶ πῶς οἱ λαοί, οἱ ἐκλαβόντες τὸν φαινομενικὸν σκοπὸν ὡς πραγματικὸν καὶ ἐπιδιώξαντες τὴν ἐπίτευξίν του ὄχι διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ νόμου τῆς ἐπιλογῆς προδιαγεγραμμένης ὁδοῦ, ἀλλὰ δι' ἄλλης βραχυτέρας καὶ εὐχερε-

στέρας, ἐτιμωρήθησαν αὐστηρῶς ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τῆς ἱστορίας πρὸς σωφρονισμόν, ἀκριβῶς ὅπως παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὴν βιολογίαν.

1. Ἡ ἐξέλιξις τῆς κλασσικῆς παιδείας.

Ἀρχικῶς, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῶν μέσων χρόνων, ὁ φαινομενικὸς σκοπὸς τῆς κλασσικῆς παιδείας ἦτο ἡ κατανόησις τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τῆς λειτουργίας, τῶν συναξαρίων κλπ. Πρὸς τὸν σκοπὸν ὁμοῦ τοῦτον ὑπῆρχε φυσικὰ ἓνας πολὺ ἀπλούστερος καὶ ὁμαλότερος δρόμος, ἢ μεταφράσις ὄλων αὐτῶν τῶν συγγραμμάτων εἰς τὴν μητρικὴν γλῶσσαν. Αὐτὸν ἠκολούθησαν τὰ ἔθνη τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν, ὅτι ἡ πολιτιστικὴ κίνησις παρ' αὐτοῖς ὠπισθοδρομήσῃ.— Βραδύτερον κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ μεσαίου αἰῶνος, ὁ σκοπὸς αὐτὸς παρεμερίσθη καὶ ἓνας ἄλλος ἔλαβε τὴν πρωτεύουσαν θέσιν, ἢ ἐμβάθυνσις εἰς τὰ ἐπιστημονικὰ τῶν ἀρχαίων συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν φυσικὰ γραμμένα εἰς ἑλληνικὴν ἢ λατινικὴν γλῶσσαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εὐρέθη διὰ τοὺς βουλομένους συντομωτέρα καὶ ἀκοπωτέρα ὁδός, ἢ τῆς μεταφράσεως τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων τῆς Ἀρχαιότητος καὶ ἡ ὁδὸς αὐτὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἐξέλεξαν οἱ Ἄραβες, ὠδήγησε τὸν μουσουλμανικὸν πολιτισμὸν μετὰ βραχεῖαν ἀκμὴν ἀπότομον καὶ ὀριστικὸν ἀφανισμόν, πρᾶγμα φυσικώτατον, ἐφ' ὅσον οἱ Ἄραβες μετεφύτευσαν τῆς Ἀρχαιότητος τὰ ἄνθη χωρὶς τὰς ρίζας τῶν, χωρὶς δὴ ἡλαθὲ τὰς ἀρχαίας γλώσσας.— Ἀλλὰ καὶ ὁ σκοπὸς αὐτὸς κατὰ τὰ τέλη τοῦ μεσαίου αἰῶνος ἐτέθη κατὰ μέρος, διότι ἡ νεωτέρα Εὐρώπη εὐκόλως ὑπερηκόντισε τὴν ἐπιστήμην τῶν ἀρχαίων, ἦν κατὰ τὸν μεσαῖον αἰῶνα ἐδιδάχθη. Καὶ πραγματικῶς εἰς τὸ ζήτημα, πότε κυρίως ὑπερετήρησαμεν τοὺς ἀρ-

χαίους ἐπὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου, δύναται κἀνεῖν ν' ἀπαντήσῃ: Ἐν μέρει ἀπὸ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Διότι τότε κυρίως ἠνοιχθῆσαν εἰς τὰς μαθηματικὰς καὶ φυσικὰς ἐπιστήμας ἄγνωστα ἢ σχεδὸν ἄγνωστα εἰς τοὺς ἀρχαίους στάδια ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Φαινομενικῶς λοιπὸν εἴχαμεν φθάσει εἰς τὴν στιγμὴν, ποῦ θὰ ἠμπορούσαμεν καὶ χωρὶς τοὺς ἀρχαίους νὰ ζήσωμεν καὶ ὄντως τὸν 14. αἰῶνα ἤρχισεν ἡ κατάπτωσις τῶν κλασσικῶν σπουδῶν.— Ἀλλ' ἀκριβῶς τὸν αἰῶν' αὐτὸν ἀναπτύσσονται αὐταὶ ἐκ νέου εἰς πλήρη ἀκμὴν καὶ ἀρχίζει ἡ ἐποχὴ τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἡ παλαιὰ τέχνη, ὅχι μόνον ἡ εἰκαστική, ἀλλὰ καὶ ἡ τέχνη τοῦ λόγου, ἐκ νέου ἀνακαλύπτονται, καὶ ἡ λατινικὴ γλῶσσα σπουδάζεται πάλιν ἕνεκα τῆς καλλιμορφίας τῆς καὶ πάλιν ἐκτιμᾶται εἰς τε τὸν πεζὸν λόγον καὶ εἰς τὸν ποιητικόν. Αὐτὴ εἶναι ἡ λεγομένη παλαιὰ ἀνθρωπιστικὴ κατεύθυνσις. Τὸ δεύτερον ἡ λατινικὴ γλῶσσα γίνεται ἡ παιδαγωγὸς τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν καὶ ἐκ τῆς παιδαγωγίας ταύτης ἀναπτύσσονται αἱ νεώτεροι γλώσσαι, μὲ ὅλην τὴν ἐκφραστικότητα καὶ τὴν δύναμιν, μὲ τὴν καλλιτεχνικὴν τῶν πεζογραφίαν καὶ τὴν ποίησιν.— Ἡ παιδαγωγία ἐπετεύχθη καὶ θὰ ἠδύνατο φαινομενικῶς νὰ ριφθοῦν εἰς λήθην οἱ ἀρχαῖοι. Ἐν τοῦτοις αὐτὸ δὲν συνέβη, μόλις δὲ ὁ σκοπὸς ἐπετεύχθη καὶ ἀνέκλυψεν ἄλλος ὅστις τὸν ἀντικατέστησεν, ὁ τέταρτος κατὰ σειράν ἐκ τῶν διαβατικῶν σκοπῶν. Ἀνεκάλυψαν τότε τὸν νοησιακὸν χαρακτῆρα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, οὗ τὴν κορωνίδα ἀπετέλει ἡ ἀρχαία φιλοσοφία. Ὅπως πρωτύτερα ἐσπουδάσαν λατινικά, διὰ νὰ τελειοποιηθοῦν εἰς τὴν γραπτὴν καὶ προφορικὴν διατύπωσιν τῶν ἰδεῶν τῶν, τὸ ἴδιον ἔκαμαν καὶ τώρα, διὰ νὰ μορφώσουν τὸ πνεῦμα καὶ τὴν κρίσιν τῶν, pour bien raisonner. Τοῦτο ἦτο τὸ σύνθημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅστις ἀρχίσας ἐν Ἀγγλίᾳ τὸν 17. αἰῶνα συνεχίσθη ἐν Γαλ-

Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

λία τὸν 18., καὶ τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς λοιπῆς Εὐρώπης ὑπῆρξε σημαντικὴ, τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ τοῦ Νεύτωνος, τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ μεγάλου Φριδερίκου. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ 18. ἤδη αἰῶνος ἡ μονομερὴς νοησιοκρατία τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπρόκαλεσεν ἀντίδρασιν, ποῦ ἐνεφανίσθη κατ' ἀρχὰς ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γαλλίᾳ (Rousseau), ἔφθασε δὲ εἰς μεγίστην ἐντασιν ἐν Γερμανίᾳ διὰ τοῦ Winckelmann (3) καὶ τοῦ Goethe. Τὸ ἰδεώδες ἦτο τώρα ἡ ἁρμονικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς φύσεως ὑποδεικνυομένην κατεύθυνσιν, καὶ ὡς μέσον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἰδεώδους τούτου ἐθεωρήθη καὶ πάλιν ἡ Ἀρχαιότης, εἰς ἣν ὅλως ἐξέχουσα θέσις ἐν τῷ προγράμματι τῶν γυμνασίων ἐδόθη. Αὐτὴ ἦτο ἡ νεωτέρα ἀνθρωπιστικὴ κατεύθυνσις. Τότε δὲ κατὰ πρῶτον ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ λογοτεχνία ἐθεωρήθη ὁμοτιμος πρὸς τὴν λατινικὴν, διότι, ὅπως πολὺ ὀρθῶς ἐφρόνουν οἱ πνευματικοὶ ἡγῆται τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ ἑλληνικὸς βίος ἦτο πλησιέστερος πρὸς τὸ ἰδεώδες τῶν ἡ ὀρωμαϊκός.—Καὶ σήμερον πάλιν, ἂν καὶ εὐρισκόμεθα εἰς μίαν μεταβατικὴν περίοδον, δυνάμεθα ὅμως νὰ διαγνώσωμεν τὴν ἀποψιν, μετὰ τὴν ὁποίαν ὁ αἰὼν μας θάσκοληθῇ μετὰ τοὺς ἀρχαίους: τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἡ ἀνάπτυξις ἔχει ἰδιαίτερος ἐξάρει τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξελέξεως, ἡ δὲ Ἀρχαιότης μας εἶναι τώρα ἰδιαίτερος πολὺτιμος, ὡς ἡ κοιτὶς ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἰδεῶν, ἐξ ὧν μέχρι τῆς σήμερον τρεφόμεθα. Καὶ τοιοῦτοτρόπως βλέπομεν, ὅτι εἰς τὸν ἀγῶνα μετὰ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς κατεύθυνσεως ἐν τῷ ζητήματι τῆς κλασσικῆς παιδείας, ἡ δευτέρα ὀφθαλμοφανῶς ὑπερσχύει. Φυσικὰ περὶ τοῦ ἐξαιρετικῶς

σπουδαίου τούτου σημείου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθωμεν ἀρκεῖ ὅμως κατ' ἀρχὴν ἢ διαπίστωσις τούτου τοῦ γεγονότος καὶ τοῦ ὅτι ὁ ἔκτος αὐτὸς συνειδητὸς σκοπός, ὁ καταδεικνύων τὴν σπουδαιότητα τῆς ἐνασχολήσεως μετὰ τοὺς ἀρχαίους ἦλθεν εἰς τὴν κατάλληλον περίστασιν, διὰ ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν πέμπτον σκοπὸν, τὸν νεοανθρωπιστικόν.

Ἀξίζει ἐπ' ἴσης νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ τὰς μεταβολάς, αἷς ὑπέστη ἡ μέθοδος τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἀναλόγως τῆς ἀπόψεως, κατ' ἣν καθόριζαν ἐκάστοτε τὸν σκοπὸν τῆς σπουδῆς αὐτῶν. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν μου εἶναι δυνατόν διεξοδικῶς περὶ τούτου νὰ ὁμιλήσω, θάρκεσθω εἰς τὰς ἀπτοτέρας μεταβολάς, τὰς ἐκδηλουμένας κυρίως εἰς τὴν ἐκάστοτε ἐκλογὴν τῶν συγγραφέων. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον, κατ' ἣν ἡ λατινικὴ ἔδει νὰ χρησιμεύῃ εἰς ψυχικὴν σωτηρίαν, τὰ χριστιανικὰ συγγράμματα φυσικὰ ἀπετέλουν τὸ κυριώτατον διδακτικὸν ὕλικόν. Κατὰ τὴν δευτέραν τὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιστημονικὴν περίοδον, προεῖχον κυρίως τὰ σχετικὰ ἐγχειρίδια, ὁ Ἀριστοτέλης εἰς λατινικὴν μετάφρασιν καὶ αἱ λεγόμεναι artes, διδακτικὰ δὴλα δὴ βιβλία μαθηματικῶν καὶ ἀστρονομίας, ἰατρικῆς καὶ νομικῆς κ.τ.τ. Εἰς τὴν τρίτην, τὴν παλαιὰν ἀνθρωπιστικὴν, ἐπροτιμᾶτο ὁ Κικέρων, ὡς ὁ ἀριστοτέλης τῆς καλλιτεχνικῆς πεζογραφίας τῶν Λατίνων. Κατὰ τὴν τετάρτην, τὴν ἐποχὴν τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἦτο πάλιν ὁ Κικέρων, ἀλλὰ τώρα ὡς φιλόσοφος. Ὁ Ὀμηρος δὲ καὶ οἱ τραγικοὶ καὶ ὁ Ὀράτιος ἐπροτιμῶντο κατὰ τὴν πέμπτην, τὴν νεοανθρωπιστικὴν. Μετὰ ταύτης τῆς περιόδου τὰς παραδόσεις τρεφόμεθα καὶ σήμερον ἀκόμη· ἀλλ' ἡ ἀνάγκη τοιαύτης ἐκλογῆς ἀποσπασμάτων τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, δι' ἧς νὰ παρίσταται πρὸ τῶν μαθητῶν ἡ Ἀρχαιότης ὡς ἡ κοιτὶς τῶν ἰδεῶν μας, καθίσταται διαρκῶς ἐπιτακτικωτέρα. Τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ἔλαβε πρὸ τίνος ὑπ' ὄψιν ὁ Wilamowitz ἐν Γερμανίᾳ κατὰ

3. Σ. τ. Μ. *Johann Winckelmann (1717-1768)*. Εἶναι ὁ πατὴρ τῆς νεωτέρας ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ὁ ἐνθουσιώδης πρωτεργάτης τῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας τέχνης.

τὴν σύνταξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀναγνωσματοβίου (4), καὶ ἡ ἀπόπειρ' αὕτη ἔτυχεν εὐμενοῦς ὑποδοχῆς μεταξὺ τῶν παιδαγωγικῶν, δὲν ὑπάρχει δὲ ἀμφιβολία, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἡ κίνησις αὕτη θὰ φθάσῃ καὶ μέχρις ἡμῶν, ἂν δὲ δὲν ἐξεδηλώθῃ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀκόμῃ, τοῦτο ὀφείλεται πιθανῶς εἰς τὸ ὅτι ζῶμεν εἰς ἐποχὴν μεγάλων ζυμώσεων.

Ὅπως δὴποτε τὰ εἰρημένα δεικνύουν τὴν χρονικὴν ἀκολουθίαν τῶν μεταβαλλομένων ἀπόψεων, ὅφ' ἂς ἡ Ἀρχαιότης ἔχει θεωρηθῆ κατά τὰς διαφορὰς περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, αὐτὰ δὲ εἶναι συγχρόνως καὶ ἡ ἀπάντησις μας πρὸς τὴν ἐξ ἀπαιδευσίας προερχομένην ἀντίρρησην, ὅτι τίποτε πλέον δὲν τυχόμεν νὰ μάθωμεν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἐφ' ὅσον ἔοις ἔχομεν ὑπερβάλλει, καὶ προσέτι πρὸς τὴν ὄχι μικροτέραν ἀπαιδευσίαν ἐμφαίνουσαν μομφήν, ὅτι τὸ κλασσικὸν σχολεῖον εὐρίσκειται εἰς κατάστασιν στασιμότητος καὶ δὲν συμβαδίζει μετὰ τὴν ἐποχὴν μας οὐδὲ βήμα. Ἄλλ' αὐτὰ, ὅπως εἶπαμεν, ἦσαν σκοποὶ παροδικοί, σκοποὶ αἰσθητοὶ εἰς τὴν κοινωνίαν, ὡς τοιοῦτοι, εἰς ἐκάστην τῶν εἰρημένων ἐποχῶν, σκοποὶ, τῶν ὁποίων ἔσχεν ἐπίγνωσιν καὶ ἐκείνη καὶ ἡμεῖς. Ὁ ἀπόρρητος ὅμως καὶ συγχρόνως ὁ σπουδαιότατος σκοπὸς ἦτο ἐκεῖνος, ποῦ ἀκολουθεῖ γενικῶς κάθε ἐπιλογῇ, ἡ τελειοποίησις δῆλα δὴ τῆς ἀνθρωπότητος,

4. Σ. τ. Μ. Griechisches Lesebuch. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἡμιτόμακταιμένων καὶ δύο ἐξηγήσεων (Erläuterungen), περιέχει δ' ἐκλογὰς ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων, κατανεμημένας κατὰ ὕλην ὡς ἑξῆς: μῦθοι καὶ διηγήσεις, ἱστορικὰ, πολιτικὰ, γεωγραφία καὶ ἀστρονομία, μαθηματικὰ καὶ μηχανικὴ, ἰατρικὴ, φιλοσοφία, παλαιὰ χριστιανικὴ λογοτεχνία, αἰσθητικὴ καὶ γραμματικὴ, ἔγγραφα καὶ ἐπιστολαί. Ἐλλείπουσιν ὅμως τῆς ποιήσεως ἀποσπάσματα τελείως σχεδόν.

καὶ ἰδιαίτερος ἐδῶ, ἡ πολιτιστικὴ, τουτέστιν ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τῆς τελειοποίησις... Καὶ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ ἐπεθύμουν νὰ παρεμβάλω κάποιαν ἐπιφύλαξιν, διὰ νὰ προλάβω ἐνδεχομένας παρεξηγήσεις: Εἶναι δῆλα δὴ δυνατόν εὐλόγως νὰ θεωρηθῇ παρὰ ὁξον, πῶς ἐγώ, ἐν ᾧ σας ἀναπτύσσω τὸν σκοπὸν τῆς κλασσικῆς παιδείας, τον χαρακτηρίζω συγχρόνως «ἀσυνείδητον» Ἡμποροῦμεν μήπως νὰ λάβωμεν συνείδησιν τοῦ ἀσυνείδητου; Φυσικὰ ὄχι· ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ το γνωρίζωμεν, ὅπως μας διδάσκει ἡ μέθοδος τῆς σημερινῆς βιολογίας, ἥτις ἐφαρμόζεται τόσον εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀτόμου, ὅσον καὶ εἰς τὴν ζωὴν τῶν λαῶν, εἰς τε δῆλα δὴ τὴν ὄντογονίαν καὶ εἰς τὴν φυλογονίαν.

2. Τὰ κριτήρια τῆς μορφωτικῆς ἀξίας τῆς Ἀρχαιότητος.

Καὶ τώρα τίμη τρόπον ἡ κλασσικὴ παιδεία τελειοποιεῖ τὴν ἀνθρωπότητα πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς; Ἐκ τοῦ ἐρωτήματος τούτου ἀνακύπτει ἀφ' ἑαυτοῦ ἓνα ἄλλο: Ποῦ κεῖται ἡ παιδαγωγικὴ ἀξία τῆς Ἀρχαιότητος; Τὸ ζήτημα ὅμως τοῦτο εἶχα θέσει καὶ προηγουμένως καί, προτοῦ ν' ἀπαντήσω εἰς αὐτό, σας ἀπέδειξα, ὅτι, ὅποιαδῆποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀπάντησις, ἡ παιδαγωγικὴ σημασία τῆς Ἀρχαιότητος παραμένει ἀκλόνητος, διότι, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀπαντήσεως ἔχει διαπιστωθῆ δι' ἐπιχειρημάτων, ἠντλημένων ἐκτῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν ἐπιφύλαξιν δὲ ταύτην παρακαλῶ νὰ ἐντυπώσετε ἰσχυρῶς εἰς τὸν νοῦν σας, διότι τῆς ἀποδίδω μεγάλην σημασίαν. Διότι κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔχει ἐξακριβωθῆ καὶ ἡ θεραπευτικὴ ἀξία τοῦ ἄρτου, προτοῦ ἡ φυσιολογία καὶ ἡ ὀργανικὴ χυμεία νὰ μας τὴν ἀποδείξουν ψηλαφητῶς. Εἰς τὴν εἰρημένην δὲ περίπτωσιν ἡ μὲν φυσιολογία

εἶναι ἢ ἀνάλυσις τοῦ καταναλισκόντος ὄργανισμοῦ, ἢ δὲ ὄργανική χυμεία ἢ ἀνάλυσις τῆς καταναλισκομένης ὕλης. Ἄν λοιπὸν τῶρα ἀντὶ τοῦ σώματος θέσωμεν τὴν ψυχὴν καὶ ἀντὶ τῆς τροφῆς τὴν παιδείαν καὶ ἀντὶ τοῦ ἄρτου τὴν Ἀρχαιότητα, θὰ εὔρωμεν ἄρα γ' ἐπιστήμας ἀναλόγους πρὸς τὴν φυσιολογίαν καὶ τὴν ὄργανικὴν χυμείαν, δυναμένας δὴλα δὴ νὰ μας διδάξουν τὴν ἀνάλυσιν τοῦ καταναλισκόντος ὄργανισμοῦ καὶ τῆς καταναλισκομένης ὕλης; Ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει καταναλισκὼν ὄργανισμὸς εἶναι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, τοῦ δὲ πνεύματος ἢ ἀνάλυσις εἶναι ἔργον τῆς ψυχολογίας, καὶ ἡ ἐπιστήμη αὐτῆ εὐρίσκειται ἀκόμη εἰς τὰ σπάργανα, ἐπὶ πολὺ δὲ ἀκόμη δὲν θὰ εἶναι ἰκανὴ ν' ἀποκρίνεται εἰς ὅλα τὰ προβαλλόμενα ἐρωτήματα. Ἄλλως τε οὐδὲ ἡ φυσιολογία ἠμπορεῖ νὰ κάμῃ τοῦτο, ἂν καὶ ἀπὸ πολλοῦ ἔχει μελετηθῆ καὶ εἶναι παλαιότερα τῆς ψυχολογίας καὶ εἰς ἔτη καὶ εἰς πείραν. Καταναλισκομένη δὲ ὕλη εἶναι ἡ Ἀρχαιότης. Καὶ ταύτης μὲν ἡ ἀνάλυσις καθ' ἑαυτὴν δὲν εἶναι δύσκολος· ἀλλ' ἐδῶ θὰ ζητηθῆ διασάφησις τῆς ἐπιδράσεως ἐνὸς ἐκάστου τῶν στοιχείων τῆς ἐπὶ τὸν ψυχικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, τοτέστιν ἕνα εἶδος ψυχολογικῆς ἐπιστημολογίας (6)... καὶ τοιαύτη ἐπιστήμη δὲν ὑπάρχει ἀκόμη. Ἐπομένως μὴ ζητεῖτε πάρα πολλά, Κύριοι. Σας ἔχω ὑποσχεθῆ ν' ἀπαντήσω εἰς τὸ προβληθὲν ζήτημα καὶ τὴν ὑπόσχεσίν μου θὰ ἐκτελέσω, ἐφ' ὅσον μου εἶναι δυνατόν, συμ-

5. Σ. τ. Μ. Ὄτω μετέφρασα τὸν γερμανικὸν ὄρον Wissenschaftskunde. Ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ἐπιστημολογία ἀντὶ τοῦ γνωσιολογία, ἣν βλέπομεν π.χ. εἰς τὸ γεωστὶ ἐκδοθὲν βιβλίον τοῦ κ. Παπανούτσου Οὐμανισμὸς ἢ Πραγματισμὸς, εἶναι πλημμελὴς μεταγραφή τοῦ τὴν σημασίαν ταύτην ἔχοντος παρὰ τοῖς Ἄγγλοις ὄρου epistemology.

φώνως πρὸς τὴν σημερινὴν κατάστασιν τῶν ψυχολογικῶν ἐπιστημῶν· καί, μ' ὄλον ὅτι, ὅπως εἶπα, τῶν ἐπιστημῶν τούτων ἡ θεμελίωσις ἀπόκειται εἰς τὸ μέλλον, ὅμως τὰ διαπιστωθέντα ἤδη ὡς ἀρκετὰ βέβαια καὶ ὁ διαρκῶς σαφέστερος καθορισμὸς τῆς μεθόδου μας ἐπιτρέπει νὰ γνωρίζωμεν, τίνι τοῦλάχιστον τρόπῳ καὶ πρὸς ποίαν κατεύθυνσιν πρέπει νὰ ζητηθῆ ἡ λύσις τοῦ τεθέντος προβλήματος. Ὅπως δὴποτε ὅμως κατὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονηθῆ ὅτι προσωρινῶς μόνον ἀπάντησις θὰ δοθῆ καὶ ὅτι μόνον οἱ μεταγενέστεροι θὰ ἠμπορέσουν νὰ δώσουν μᾶλλον ἐξαντλητικὴν καὶ πειστικὴν. Προτοῦ ὅμως νὰ πραγματοποιήσω τὴν ὑπόσχεσίν μου, πρέπει νὰ προτάξω παρατηρήσεις τινὰς περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου «*παιδαγωγικὴ σημασία*». Διότι τίποτε δὲν θὰ ἤθελα νὰ εἰσδέχσθε ἀπὸ ὅσα θὰ σας εἰπῶ, χωρὶς αὐστηρὸν τελωνειακόν, οὕτως εἰπεῖν, ἔλεγχον. Ἡ παρέμβασις δὲ αὕτη θὰ ἐπιβραδύνῃ μὲν ἴσως κατὰ τι τὴν ἔρευναν τοῦ κυρίου θεματός μας, ἀλλὰ καὶ θαυξήσῃ τὴν πρὸς ἐμὲ ἐμπιστοσύνην σας.

Καὶ τῶρα ἐρωτῶ: Πῶς πρέπει νὰ νοηθῆ ὁ ὄρος «*παιδαγωγικὴ σημασία*».

3. Ὁ σκοπὸς τοῦ σχολείου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὰ περισσότερον συγκεκριμένα παραδείγματα: Ἐνας πατέρας ξυλουργὸς ἔχει υἱόν, τὸν ὁποῖον θέλει νὰ κάμῃ ξυλουργόν. Ἐδῶ τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀπλούστατον καὶ εὐνόητον· τὸ σχολεῖον προπαρασκευάζει ἀμέσως διὰ τὴν ζωὴν, ὅλας δὲ τὰς γνώσεις, ποῦ θὰ ποκτήσῃ ὁ μικρὸς, ἠμπορεῖ νὰ τὰς χρησιμοποιήσῃ αὐτουσίᾳ εἰς τὸ ἐπάγγελμά του βραδύτερον. ἠμποροῦμεν κάλλιστα νὰ φαντασθῶμεν ἕνα σχολεῖον ξυλουργικῆς, τὸ ὁποῖον θὰ

είναι σχολεῖον ἐπαγγελματικόν. Τοιοῦτον σχολεῖον ἔχει βέβαια λόγον ὑπάρξεως σοβαρόν, ἀρκεῖ νὰ εἶναι δυνατὴ καὶ ἐπιθυμητὴ εἰς ἓνα παιδίον μία τόσον πρόωρος ἐπαγγελματικὴ προπόνησις. Ἡ ἀρχὴ ὅμως αὐτῆς τῆς ἐπαγγελματικῆς χρησιμοθηρίας δύναται ἀράγε νὰ διέπῃ καὶ τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν; Ἐν τινι μέτρῳ βεβαίως δύναται, καὶ τοῦτο ἀποδεικνύουν αἱ ἱερατικά σχολαί, αἱ σχολαὶ πολέμου καὶ ἄλλοι τινεῖς τύποι σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. Ἄλλ' ἐν τινι μέτρῳ μόνον διότι διὰ τὰς πλείστας ἐκ τῶν ἐπιστημῶν δὲν ὑπάρχουν τοιαῦτα σχολαί, αἱ δὲ μνημονευθεῖσαι ἐμφανίζουσι προδηλοτέραν ἐκάστοτε τὴν προσπάθειαν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸν στενῶς ἐπαγγελματικὸν χαρακτήρα τῶν καὶ νὰ προτιμήσουν τὴν γενικὴν μόρφωσιν ἀντὶ τῆς εἰδικεύσεως. Καὶ γενικῶς σήμερον ὁ κόσμος ἀρχίζει νὰ αἰσθάνεται βαθμηδὸν ἰσχυροτέραν τὴν ἀνάγκην σχολείων, τὰ ὁποῖα νὰ μὴ καθορίζουσι ἐκ τῶν προτέρων τὸ μέλλονικὸν τῶν μαθητῶν ἐπάγγελμα. Τώρα, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ εὑρεθοῦν σχολεῖα, τὰ ὁποῖα μαζὶ μὲ τὴν γενικὴν μόρφωσιν νὰ προετοιμάζουσι τὸν μαθητὴν καὶ εἰς τὴν ζωὴν, εἰς τὴν ἐξάσκησιν δηλαδὴ τοῦ ἐπαγγέλματός του, αὐτὸ εἶναι ἴσα ἴσα τὸ πρόβλημα τοῦ τετραγωνισμοῦ τοῦ κύκλου διὰ τὰ παιδαγωγικά, μὲ τὴν λύσιν τοῦ ὁποίου ἡ σημερινὴ κοινωνία ἀγωνίζεται μὲ τόσην ἀποτελεσματικότητά, μὲ ὅσην οἱ παλαιότεροι εἰς τὸ ἀνάλογον γεωμετρικόν.

Θὰ σας ἀναφέρω, μερικὰς λύσεις προτεινομένας ἀπὸ ἀνθρώπους ἀπείρους.

Α'.) Ἐφ' ὅσον χρειάζομεθα σχολεῖον πρὸς μόρφωσιν τῶν μελλόντων νομικῶν, ἱατρῶν, φυσιολογῶν, τεχνικῶν, μαθηματικῶν, φιλολόγων κλπ. τὸ πρόγραμμα πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ τὰ κινὰ εἰς ὅλας τὰς ἐπιστήμας ταύτας μαθήματα—Ἄλλ' ἢ ὅλας αὐτὴ εἶναι προφανῶς σφαλερά, διότι κἀνένα τοιοῦτον μάθημα δὲν ὑπάρχει. Ἀρκεῖ κἀνεὶς νὰ συγκρίνη

τὰ προγράμματα τῆς νομικῆς καὶ τῆς φυσικομαθηματικῆς σχολῆς ἢ τῶν ἱστορικοφιλολογικῶν Ἰνστιτούτων καὶ τοῦ Πολυτεχνείου, διὰ νὰ πεισθῇ περὶ τοῦτο τελείως.

Β'.) Νὰ συναπαρτισθῇ τὸ πρόγραμμα τοῦ σχολείου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ μαθήματα νομικά, ἱατρικά, φυσικομαθηματικά, ἱστορικοφιλολογικά κλπ. εἰς ἴσην μοῖραν λαμβανόμενα. Ὑπάρχουν μάλιστα ἄνθρωποι, ποῦ πιστεύουν πῶς εἶναι πράγματι αὐτὸ τὸ σύστημα δυνατόν.— Ἀλλὰ τὰ μειονεκτήματά του εἶναι ὀφθαλμοφανῆ: Διότι ἀφ' ἐνὸς μὲν θὰ δημιουργηθῇ ἓνα πλῆθος συγκεχυμένον καὶ πνευματοκτόνον μαθημάτων, ἀφ' ἑτέρου δὲ οὐδὲ ἡ ὠφελιμιστικὴ ἀρχὴ θὰ τηρηθῇ, ἐφ' ὅσον παρομοίᾳ σχολῆ θὰ παρέχῃ εἰς ἕκαστον μαθητὴν τὸ δέκατον μόνον τοῦ ἀναγκαιοῦντος εἰς αὐτὸν ὕλικου γνώσεων. Τί εἶδους λοιπὸν σχολεῖον θὰ εἶναι αὐτό, ποῦ θὰ φορτώη τὸν μαθητὴν μὲ ἑννέα δέκατα ἀχρήστων δι' αὐτὸν γνώσεων, διὰ νὰ του δώσῃ ἓνα μόνον δέκατον χρησίμων;

Γ'.) Ἀποδειχθέντος τοῦ ἀβασίμου τῶν δύο εἰρημένων λύσεων, ἐπροτάθη τὸ μελλοντικὸν ἐπάγγελμα τῶν τροφίμων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως νὰ μὴ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν, ἔργον δὲ τοῦ σχολείου νὰ εἶναι ἡ παρασκευὴ τῶν μαθητῶν εἰς μορφωμένους ἀνθρώπους· νὰ παραμερισθῇ δηλαδὴ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ὠφελισμοῦ καὶ ἀντ' αὐτοῦ νὰ τεθῇ ἡ ἀρχὴ τοῦ μορφωτικοῦ ιδεώδους. Ἀλλὰ τί κυρίως ὀνομάζομεν «μορφωμένον ἄνθρωπον»; Εἰς αὐτὸ δυνάμεθα ν' ἀπαντήσωμεν, διότι μορφωμένοι ἄνθρωποι ὑπάρχουν. Τί χρειάζεται λοιπὸν νὰ γνωρίζῃ κἀνεὶς, διὰ νὰ εἶναι μορφωμένος; Κἀποῖος δημοσιογράφος, ἀναμειγνυόμενος εἰς τὰ παιδαγωγικά ζητήματα, ἐπεθύμει νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα κατὰ τρόπον οἰζοσπαστικόν. Ἐπεθύμει δηλαδὴ νὰ ἐρωτηθοῦν ὅλοι οἱ «μορφωμένοι», ποίας καὶ πόσας γνώσεις θεωροῦν

ἀναγκαίως εἰς ἓνα, διὰ τὴν θεωρηθῆναι «μορφωμένους», καὶ τὰς γνώσεις αὐτὰς ἐφρόνει, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ διδάσκωνται οἱ μαθηταὶ εἰς τὸ σχολεῖον. Ἡ πρότασις αὐτὴ θὰ ἤξιζε νὰ ἐπραγματοποιεῖτο, διότι θὰ εἶχε διασκεδαστικώτατ' ἀποτελέσματα. Φαντασθῆτε π.χ. ἓναν ἐκκεντρικὸν ἀπαριθμοῦντα 30 χωρία τῆς Παταγωνίας, τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ γνωρίζῃ ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος. Ἀλλὰ— θὰ μου ἀπαντήσετε— εἰς τὸ πρόγραμμα θὰ περιληφθοῦν, ὅσα ὀλόκληρος ἡ μορφωμένη κοινωνία, ἢ τὸ μεγαλύτερον αὐτῆς μέρος τοῖλάχιστον περὶ Παταγωνίας γνωρίζει, δηλαδὴ τίποτε. Καὶ αὐτὸ θὰ ἠμποροῦσε νὰ γίνῃ εἰς ὅλους τοὺς κλάδους. Ἀλλὰ τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο νὰ συναπαρτισθῆναι ἓνα πρόγραμμα μὲ τὰς τέσσαρας ἀριθμητικὰς πράξεις τῶν ἀκεραίων, μὲ στοιχεῖά τινα περὶ κλασμάτων, μὲ γενικὰς ἐννοίας σχημάτων καὶ σωμάτων ἀπὸ τὴν γεωμετρίαν, μὲ τίποτε ἀπὸ τὴν ἄλγεβραν σχεδὸν καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς, πρόγραμμα, εἰς τὴν ἐκμάθησιν τοῦ ὁποίου μία ἢ τὸ πολὺ δύο γυμνασιακά τάξεις θὰ ἦσαν ὑπεραρκεταί.

Ποῦ λοιπὸν κεῖται τὸ σφάλμα τῆς προτάσεως ταύτης, ἡ ὁποία, ὅπως ἐφάνη, δὲν μας εἶναι λυσιτελής; Εἰς τὸ ὅτι τὴν μόρφωσιν ζητοῦμεν εἰς τὰς γνώσεις. Ἀλλ' αἱ γνώσεις λήθμονοῦνται, ἐν ᾧ ἡ μόρφωσις δὲν χάνεται ποτέ, ἓνας δὲ μορφωμένος ἄνθρωπος, καὶ ἂν ἀκόμη ληθμονήσῃ ὅλα τὰ διδαχθέντα, παραμένει μορφωμένος. Δὲν σκοπεύω βέβαια νὰ ὑποτιμῆσω τὴν σημασίαν τῶν γνώσεων· τούναντίον φρονῶ, ὅτι κάθε ἄνθρωπος εἶναι τόσον περισσότερον χρήσιμος, ὅσον περισσότερας γνώσεις ἔχει. Ἀλλὰ, Κύριοι, καὶ κάθε ἄνθρωπος χρειάζεται διαφόρων εἰδῶν γνώσεις· αὐτὸ γίνεται τώρα καὶ θὰ γίνεται καὶ εἰς τὸ μέλλον, διότι αἱ γνώσεις ὀλοένα εἰδικεύονται, ὁ δὲ ἀριθμὸς τῶν κοινῶν γνώσεων, ποῦ χρειάζονται ὅλοι οἱ μορφωμένοι, δὲν εἶναι πλέον πολὺν μεγάλος καὶ μέλλει διαρκῶς νὰ περιορίζεται εἰς

κάθε γενεὰν κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἀυξήσεως τῶν γνώσεων καὶ τῆς ἐντεῦθεν μεγαλυτέρας εἰδικεύσεως εἰς τὰς ἐπιστήμας. Τὸ νὰ στηρίζωμεν ἐπομένως τὸ πρόγραμμα τοῦ μέσου σχολείου ἐπὶ τῶν γνώσεων, εἶναι πράγμα ἀδύνατον. Ἐν τούτοις εἶναι ἀνάγκη τὸ σχολεῖον τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως νὰ παρέχῃ εἰς ὅλους τοὺς μορφωμένους τὸ κοινῶς χρήσιμον, διότι καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργον του. Πῶς λοιπὸν θὰ πραγματοποιήσῃ τὸν σκοπὸν αὐτόν; Προπαρασκευάζον τὴν διάνοιαν τοῦ μαθητοῦ οὕτως, ὥστε μὲ ὀλιγωτέραν κατὰ τὸ δυνατόν δυνάμεων καὶ χρόνου δαπάνην καὶ μὲ τὴν μεγαλύτεραν δυνατὴν ὠφέλειαν νὰ ἠμπορῇ ν' ἀφομοιώσῃ τὰς γνώσεις ἐκείνας, ποῦ θὰ του χρησιμεύσουν ἀργότερα. Αὐτὸ βέβαια εἶναι παλαιὰ καὶ— ἂν θέλετε— τετριμμένη ἀλήθεια ἀλλὰ κάνεις ἀκόμη δὲν τὴν ἐξήλεγξε καὶ δὲν ἐπιδέχεται μάλιστα ἔλεγχον.

Ἄν λοιπὸν ἀνελάμβανα νὰ κατορθίσω πρόγραμμα διὰ τὰ σχολεῖα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, θὰ ἐπρότεινα νὰ περιέχῃ τοῦτο ἀπ' ἑνὸς μὲν μαθήματα γενικῶν γνώσεων, ἀπ' ἑτέρου δὲ μαθήματα γενικῆς μορφώσεως, τὰ ὁποῖα φυσικὰ νὰ κατέχουν τὴν πρωτεύουσαν θέσιν. Εἰς τὴν δευτέραν δὲ ὁμάδα θὰ ἔπρεπε νὰ εὐρίσκωνται μαθηματικά, φυσιογνωστικά καὶ φιλολογικά μαθήματα, ἀνταποκρινόμενα πρὸς τὰς τρεῖς μεθόδους τῆς ἀνθρωπίνης σκέψεως— τὴν παραγωγικὴν, τὴν ἐπαγωγικὴν τοῦ πειράματος καὶ τὴν ἐπαγωγικὴν τῆς παρατηρήσεως. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἐν ἀρχῇ ἐδήλωσα, τὸ θέμα τῶν ὁμιλιῶν μας δὲν εἶναι τόσον εὐρύ· διότι προτίθεμαι νὰ σας ἀναπτύξω τῆς ἰδικῆς μου ἐπιστήμης τὴν μορφωτικὴν σημασίαν, τουτέστι τῆς Ἀρχαιότητος.

Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ λάβω τὰ μέτρα μου, ὥστε νὰ μὴ μου φορτώσῃ εὐθύνην βαρυτέραν, ἀπὸ ὅσην ἐπιθυμῶ καὶ δύναμαι νὰ σηκώσω. Γνωρίζω, ὅτι πολλοὶ ρήτορες καὶ δημοσιογράφοι σας διδάσκουν, ὅτι ὁ χρόνος, ποῦ ἀφιερῶσατε εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν

ἀρχαίων γλωσσῶν, ὑπῆγε χαμένος, καὶ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς συνηθίζετε νὰ ἐπικροτῆτε· ἂν δὲ σας ἀποδείξω, ὅτι ὁ χρόνος αὐτὸς δὲν ἐσπαταλήθη ἀνωφελῶς, κινδυνεύω νὰ σας εἰπῶ δυσάρεστα πράγματα. Ἄλλὰ μὲ τὸν κίνδυνον αὐτόν, Κύριοι, ἔχω τελείως ἐξοικειωθῆ. Δὲν ἐπιθυμῶ ὅμως ν' ἀναλάβω τὴν εὐθύνην δι' ὅλον αὐτὸν τὸν κύκλον τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συναισθημάτων, ποῦ συνδέετε μὲ τὰς ἔννοιαις «κλαστικισμὸς» καὶ «κλασσικὸν σχολεῖον». Γνωρίζω πολὺ καλὰ, ὅτι τὸ κλασσικὸν μᾶς σχολεῖον ἔχει πολλὰς ἐλλείψεις, καὶ αἰελλείψεις αὐταὶ εἶναι ἀλλοῦ μὲν μεγαλύτεραι, ἀλλοῦ δὲ μικρότεραι, ἀναλόγως τῶν διδασκόντων καὶ διδασκομένων—καὶ τὸ στοιχεῖον τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ περισσότερον σημαντικὸν παρὰ ὅλα τὰ προγράμματα καὶ αἱ ἐγκύκλιοι. Ἄλλὰ γνωρίζω ἐπ' ἴσης, ὅτι, ἂν ἐπὶ παραδείγματι χωλαίνει ἐν Τουρκίᾳ ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία, δὲν ἔπεται κατ' ἀνάγκην, ὅτι δὲν ἔχει καμμίαν ἀξίαν ἢ ἰατρικὴν. Σκοπὸς μου ἄρα δὲν εἶναι νὰ καταδείξω τὴν ὑπεροχὴν τοῦτου ἢ ἐκείνου τοῦ γυμνασίου, ἀλλὰ νὰ σας ἐξηγήσω, ὅπως εἶπα, τὴν μορφωτικὴν ἀξίαν τῆς Ἀρχαιοφιλίας μὲ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι ἡ μελέτη αὐτῆς θὰ ἔχη γίνεσθαι κατὰ τὸν τρόπον, ὃν καὶ ἐπιθυμητὸν καὶ δυνατὸν, ἐπὶ τῇ βάσει ἰδίας καὶ ἀλλοτρίας πείρας, νομίζω. Εἰς τοῦτου τοῦ σκοποῦ τὴν ἐπίτευξιν προβαίνομεν ἤδη, ὅλα δὲ τὰ λεχθέντα μέχρι τοῦδε ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς σπουδαιότητος τοῦ σκοποῦ τοῦτου καὶ εἰς προομαλισμὸν τῆς πρὸς ἐπίτευξιν ὁδοῦ. Ἴσως νὰ ἐχρησάσθην πρὸς τοῦτο παρὰ πολλὸν χρόνον, ἴσως ἀκόμη νὰ ἔδειξα πολὺ μικρὰν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἰδικὴν σας προσοχὴν καὶ αὐτογνωμοσύνην καὶ ἀπροκαταληψίαν. Σας παρακαλῶ νὰ με συγχωρήσετε δι' αὐτό. Ἐγὼ γίνεσθαι προφυλακτικώτερος ἀπὸ τὴν κακὴν πειρὰν ἀνθρώπων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μεγαλύτερον δικαίωμα θὰ εἶχε κἀνεὶς νὰ περιμένῃ τὰς ἐξόχους αὐτὰς ἀρετάς, παρὰ ἀπὸ σαῶ.

II

Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὅπως καὶ τὸ ὄνομα δηλοῦ, περιλαμβάνει εὐρύτατον, πλουσιώτατον καὶ πολυμερέστατον κύκλον γνώσεων· διότι ἡ Ἀρχαιοφιλία ἀποτελεῖ ἀληθῶς ἰδιότυπον καὶ αὐτοτελῆ κατ' ἑαυτὸν «κόσμον», ὅστις ὅμως εἶναι στενῶς πρὸς τὸν σημερινὸν κόσμον συνδεδεμένος μὲ ἀπείρους, ἀνεπιγνώστους κατὰ τὸ πλεῖστον δεσμούς. Ἡ σπουδὴ τοῦ κόσμου τούτου καὶ ἡ ἐκμετάλλευσίς τῶν ἰδεῶν του εἰς πλουτισμὸν τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, εἶναι τὸ ἐπιζήλον ἔργον τῆς τάξεως τῶν λογίων, εἰς ἣν ἔχω τὴν τιμὴν καὶ τὴν εὐτυχίαν ν' ἀνήκω. Ἄλλ' οἱ μαθηταὶ τῶν γυμνασίων μικρὸν μόνον μέρος τοῦ κόσμου τούτου μελετοῦν διὰ τῶν παρεχομένων εἰς αὐτοὺς στοιχείων τῆς κλασσικῆς μορφώσεως, τὰ ὅποια εἶναι :

1) Τὸ σύστημα τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν μὲ τὰ τρία του μέρη, τὸ τυπικόν, τὸ σημασιολογικόν («λεξιλόγιον») καὶ τὸ συντακτικόν.

2) Ἐκλεκτὰ τεμάχια ἐκ τῶν ἀρίστων λογοτεχνικῶν μνημείων τῶν ἀρχαίων, ἀναγινωσκόμενα ἐν πρωτοτύπῳ καὶ ἐρμηνευόμενα.

3) Ἐμβάθυνσις εἰς τὴν μελέτην τοῦ ἀρχαίου κόσμου διὰ τῆς σπουδῆς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, δι' ἀναγνώσεως ἐν μεταφράσει ἐκλεκτῶν λογοτεχνικῶν μνημείων, διὰ διηγήσεων ἐκ τοῦ ἀρχαίου βίου, διὰ μικρῶν εἰσαγωγικῶν μαθημάτων φιλοσοφίας, λογοτεχνίας, πολιτειολογίας καὶ ποινικοῦ δικαίου τῶν ἀρχαίων, δι' ἐρμηνείας τῶν μνημείων τῆς τέχνης, διὰ τῆς ἀναγνώσεως ὠραίων συγχρόνων μυθιστορημά-

των πραγματευομένων τῶν ἀρχαίων τὸν βίον καί—
 ὅπου εἶναι τοῦτο δυνατόν—δι' ἐπιτροχάδην κατ' οἶκον
 ἀναγνώσεως ὀλοκλήρων συγγραμμάτων τῶν ἀρχαίων
 συγγραφέων καὶ οὕτω καθέξης.

Μὲ τὰ τρία ταῦτα θέματα πρέπει ν' ἀρχίσωμεν
 —ἢ μᾶλλον μὲ τὰ δύο πρῶτα, διότι τὸ τρίτον, ἂν
 καὶ ἀναγκαῖον, ἢμπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῆ ὡς
 δεύτερον τμήμα τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας.

4. Αἱ μέθοδοι τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας.

Καὶ τώρα περὶ τοῦ πρώτου: Εἰς τί συνίσταται ἡ
 μορφωτικὴ ἀξία τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν καθ' ἑαυ-
 τὰς;

Πρὸ παντὸς εἰς τὴν μέθοδον, καθ' ἣν διδάσκον-
 ται. Δύο κυρίως μέθοδοι γλωσσικῆς διδασκαλίας
 ὑπάρχουν, καὶ αἱ μέθοδοι αὗται ἀνταποκρίνονται
 πρὸς τὰς δύο θεμελιώδεις τοῦ νοῦ λειτουργίας. Εἰς
 τὴν προηγουμένην μου ὀμιλίαν εἶχα τονίσει, ὅτι ἡ
 ἐπιστήμη, ἡ ἐξετάζουσα τὰ περὶ τῆς διανοητικῆς πέ-
 ψεως καὶ μόνῃ δυναμένη ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὸ περὶ τῆς
 μορφωτικῆς ἀξίας τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ μαθήματος
 ἐρώτημα, εἶναι ἡ ψυχολογία· διὰ τοῦτο καὶ ταύτης
 τῆς ἐπιστήμης τὴν ἐπικουρίαν ὀφείλομεν σήμερον νὰ
 ἐπικαλεσθῶμεν. Τὰς δύο λοιπὸν θεμελιώδεις λειτουρ-
 γίας, ποῦ ἀνέφερα, ὀνομάζει ἡ σημερινὴ ψυχολογία
 —καὶ ἐννοῶ τὸν σημαντικώτερον αὐτῆς ἀντιπρόσω-
 πον, τὸν Wundt (6)—*συνειρμὸν καὶ κατάληψιν*, αἵτι-
 νες ἀποσκοποῦν μὲν ἀμφοτέραι εἰς τὴν εἰσδοχὴν καὶ

6. Σ. τ. Μ. *Wilhelm Wundt* (1832-1920), καθηγητῆς τοῦ
 Πανεπιστημίου τῆς Διψίας ἀπὸ τοῦ 1875, εἰς τῶν μεγίστων συγ-
 χρόνων φιλοσόφων καὶ ἰδρυτῆς τῆς πειραματικῆς ψυχολογίας.

ἀνάπλασιν ὑπὸ τοῦ ὄργανισμοῦ τῆς διανοίας τοῦ
 παρεχομένου ἕλικου, ἀλλ' ἀπαιτοῦν ἢ μὲν μεγαλύ-
 τερον, ἢ δὲ μικρότερον βαθμὸν προσοχῆς. Ὅταν
 π. χ. λέξις τις, ἦν τυχαίως ὑπὸ ὄρισμένας περιστά-
 σεις ἤκουσα, ἀναπιδῶ ἀφ' ἑαυτῆς ἐν τῇ μνήμῃ μου,
 ἐπαναλαμβανομένων τῶν αὐτῶν περιστάσεων, τοῦτο
 θεωροῦμεν ἔργον συνειρμοῦ. Ὅταν ὅμως καὶ εἰς
 τὰς δύο περιπτώσεις, εἰς τὴν εἰσδοχὴν δῆλα δὴ καὶ
 τὴν ἀνάπλασιν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνταθῆ ἡπροσοχή,
 τὴν σχετικὴν διανοητικὴν λειτουργίαν ὀνομάζομεν
κατάληψιν. Ἐφαρμόζοντες τώρα τὴν διάκρισιν αὐ-
 τὴν εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης, παρατηροῦμεν,
 ὅτι διὰ τοῦ συνειρμοῦ, τῆς παθητικῆς δῆλα δὴ προσ-
 οχῆς, ἐκμανθάνεται πρὸ παντὸς ἡ μητρικὴ γλῶσσα·
 ἀποκτᾶται δῆλα δὴ δι' αὐτῆς κάποια εὐχέρεια καθα-
 ρῶς μηχανικὴ, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας κατορθώνει
 ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνῃ κύριος ὄλον τοῦ τυπικοῦ, ση-
 μασιολογικοῦ καὶ συντακτικοῦ πλοῦτου τῆς γλώσσης
 του, χωρὶς νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ δικαιολογήσῃ, διατι
 τοῦτο τὸ γλωσσικὸν στοιχεῖον χρησιμοποιεῖ οὕτως ἢ
 ἄλλως, χωρὶς ἐπομένως νὰ κατέχῃ τὸν ὄργανισμὸν
 τῆς γλώσσης του. Ὅλαι αἱ νεώτεραι γλώσσαι κατὰ
 τοῦτον τὸν τρόπον ἐκμανθάνονται ὑπὸ τῶν ἐχόντων
 αὐτὰς μητρικάς, καί, ἐπειδὴ ὁ τρόπος αὐτὸς εἶναι
 εὐκόλος καὶ λυσιτελής εἰς τελείαν ἐκμάθησιν τῆς
 γλώσσης, τοῦτον ἀκολουθοῦν, καθ' ὅσον ἢμποροῦν,
 καὶ οἱ ξένοι. Τελευταίως μάλιστα ἡ *συνειρμικὴ μέ-
 θodos* εἰσηλθὲν εἰς τὰ σχολεῖα καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφι-
 βολία, ὅτι θὰ ἐπικρατήσῃ τελείως εἰς αὐτὰ ὑπὸ οἷαν-
 δήποτε ὀνομασίαν - ἐξαιρέσει φυσικὰ τῶν ὑπερβολῶν,
 ἀπὸ τὰς ὁποίας δὲν ἐπέτιχεν ἀκόμη τελείως ν' ἀπαλ-
 λαγῆ.

Τὸ ἐναντίον τῆς συνειρμικῆς μεθόδου εἶναι ἡ
 τῆς *κατάληψεως*. Κατὰ τὴν μέθοδον αὐτὴν μανθά-
 νομεν πρῶτα πρῶτα τὸν ὄργανισμὸν τῆς γλώσσης,
 ἀφομοιώνοντες συνειδητὰ τὸ τυπικόν, σημασιολογι-

κὸν καὶ συντακτικὸν αὐτῆς μέρος καὶ ἐξοικειούμενοι βαθμηδὸν εἰς κατανόησιν καὶ σχηματισμὸν ἀπλῶν κατ' ἀρχὰς προτάσεων, ἔπειτα δυσκολωτέρων, καὶ τέλος περιόδων καὶ συστημάτων ἐκ περιόδων. Οὕτω δὲ ἀποκτᾷ τις ὄχι μηχανικὴν ἀπλῶς περὶ τὴν γλῶσσαν εὐχέρειαν, ἀλλ' ἐπιστημονικὴν αὐτῆς κατανόησιν, εὐκολώτερα δὲ θὰ ἠμπορέσῃ π.χ. νὰ καταμάθῃ τοὺς κανόνας τῆς ἀκολουθίας τῶν χρόνων (consecutio temporum) παρὰ νὰ χρησιμοποιοῖ ἑκάστοτε ἀκόπως καὶ χωρὶς λάθος τὸν κατάλληλον χρόνον. Πᾶν ὅ,τι ἄρα θὰ λεχθῆ περὶ τῆς χρησιμότητος τῆς γλωσσικῆς σπουδῆς, ἀναφέρεται φυσικὰ εἰς τὴν καταληπτικὴν μόνον μέθοδον· ἄλλως τε πόσον ὀλίγην διανοητικὴν ἱκανότητα χρειάζεται ἡ μέθοδος τοῦ συνειρμοῦ, δεικνύουν οἱ ὑπηρεταὶ τῶν μεγάλων διεθνῶν ξενοδοχείων, οἱ ὁποῖοι ὁμιλοῦν εὐχερῶς πολλὰς γλώσσας, τὰς ὁποίας ἔμαθαν διὰ τῆς μεθόδου ταύτης. Εἶδαμεν ὅμως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος τὴν μητρικὴν του γλῶσσαν μανθάνει διὰ τοῦ συνειρμοῦ, ἐν ᾧ ἡ τῆς καταλήψεως μέθοδος δὲν εἶναι ἐφαρμόσιμος, ἀφ' οὗ ἡ γλῶσσα ἀποκτᾶται εἰς ἡλικίαν, καθ' ἣν τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἐλάχιστα ἱκανὸν εἶναι νὰ εἰσδεχθῆ τι διὰ τῆς καταλήψεως. Εἶδαμεν ἐπ' ἴσης, ὅτι αἱ νεώτερα εἶναι γλῶσσαι, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῆ ἡ μέθοδος τῆς καταλήψεως, προτιμοῦν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τὴν συνειρμικὴν καὶ σὺν τῷ χρόνῳ αὐτὴν ἀποκλειστικῶς θὰ ἔχουν, τὴν τάσιν δὲ ταύτην δὲν ἠμποροῦμεν δι' ὅλου ν' ἀνακόψωμεν· διότι κυριώτερος σκοπὸς τῆς ἐκμάθησεν τῶν νεωτέρων γλωσσῶν εἶναι νὰ δύναται κανεὶς νὰ ὁμιλῆ εὐχερῶς ἢ τοῦλάχιστον νὰ διαβάξῃ, ὅπερ ἀναμφιβόλως ταχύτερον καὶ ἀκοπώτερον ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μεθόδου τοῦ συνειρμοῦ. Μόνον ἄρα εἰς τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν τὴν σπουδὴν ἀναφέρονται, ὅσα λέγονται περὶ τῶν παιδαγωγικῶν ὠφελημάτων τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας.

Καὶ ἡ μὲν παιδαγωγικὴ καθ' ὅλου ἀξία τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ἀπεδείχθη, δὲν ἀπεδείχθη ὅμως, οὔτε ὅτι πρέπει ἐξ ἀπαντος αὐταὶ νὰ εἶναι ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ λατινικὴ, οὔτε ὅτι πρέπει καὶ αἱ δύο νὰ διδάσκωνται καιῶσι ἢ μία μόνον ἐξ αὐτῶν. Καὶ εἰς τὴν πρώτην μὲν ἀντίρρησην δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀποδοθῆ καμμία σημασία, ἂν καὶ συχνὰ δυστυχῶς συμβαίνει νὰ τὴν ἀκούωμεν. Ὅστις συνιστᾷ νὰ καθιερωθῆ εἰς τὰ γυμνάσια ἀντὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς ἡ παλαιὰ ἑβραϊκὴ ἢ ἡ σανσκριτικὴ, πρῶτον μὲν, ἀποδεικνύει μ' αὐτὸ ὅτι οὐδετέρας ἐκ τῶν γλωσσῶν τούτων ἔχει σαφῆ ἀντίληψιν, ἔπειτα δὲ τὸ ἐλάττωμα τῶν τοιούτων ἀντικαταστατῶν εἶναι, ὅτι ἀπὸ μιᾶς μόνον ἀπόψεως δυστυχῶς εἶναι κατάλληλος ἕκαστος ν' ἀντικαταστήσῃ τὰς ἀρχαίας γλώσσας: Καὶ ἂν ἄρα ὅλους τοὺς ἀντικαταστατάς ἀθροίσωμεν, διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν εἰς ὅλα τὰ σημεῖα ἰσόρροπόν τι πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν, πάλιν τὸ ἄθροισμα τοῦτο θὰ ἀποδειχθῆ πολὺ περισσότερον κουραστικὸν ἐν συγκρίσει πρὸς ἐκεῖνας, καὶ πρὸς τούτοις, ἀντὶ ἀρμονικοῦ τινος συνόλου, θὰ ἔχωμεν ἀδιακόσμητον χάος διεσπαραγμένων καὶ μὴ δυναμένων νὰ συμπληρώσουν ἀλλήλας γνώσεων. Ἡ δευτέρα ὅμως ἔνστασις, ὅτι δὲν ἀπεδείξαμεν ἀκόμη καὶ τῶν δύο γλωσσῶν τὴν ἀναγκαιότητα, εἶναι ὀρθὴ καὶ χρειάζεται ἀπάντησιν.

5. Συγκριτικὴ ἐκτίμησις τῶν γλωσσῶν.

Προχωροῦντες εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματός μας, παρατηροῦμεν, ὅτι ἐκεῖναι προφανῶς αἱ γλῶσσαι εἶναι προσφορώτεραι καὶ ἀσπασιότεραι πρὸς καταληπτικὴν ἐκμάθησιν, ὅσαι

Α'.) ὡς ἐκ τοῦ ὅλου των ὀργανισμοῦ παρέχουν εἰς τὸν νοῦν πλείστην τροφήν καὶ

Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

Β.) ὡς ἐκ τῶν ψυχολογικῶν αὐτῶν ιδιοτήτων ἀποτελοῦν, ὅσον τὸ δυνατόν, ἀξίαν λόγου συμπλήρωσιν τῆς μητρικῆς γλώσσης.

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸ δεύτερον σημεῖον.

Σας ἐπαναλαμβάνω, Κύριοι, ἐκεῖνο, περὶ τοῦ ὁποῖου καὶ προηγουμένως σας εἶχα δαίλησει· ὅτι εἰς μὲν τὴν φυσιολογίαν ἀντιστοιχεῖ διὰ τὸν ψυχικὸν βίον ἡ ψυχολογία, εἰς δὲ τὴν ὄργανικὴν χυμείαν ἢ ἐπιστήμη, εἰς τὴν ὁποίαν ἔδωκα τὸ ὄνομα *ψυχολογικῆ ἐπιστημολογία*, καὶ ὅτι μὲ τὴν βοήθειαν τῶν δύο τούτων ἐπιστημῶν θὰ εἴμεθα κάποτε εἰς θέσιν τὴν πνευματικὴν πέψιν—διὰ νὰ μεταχειρισθῶ ἔκφρασιν ἐλάχιστα μὲν ποιητικὴν, λίαν ὅμως ἀκριβῆ—ν ἀναλύσωμεν. Καὶ τῆς μὲν ἐφαρμογῆς τῆς ψυχολογίας σας ἔχω παρουσιάσει δείγμα, τὰ περὶ συνειρομῶ καὶ καταλήψεως· ὀφείλω ὅμως τώρα νὰ σας δώσω καὶ δεῖγμ' ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴν ἐπιστημολογίαν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν γλωσσολογίαν.

Διτὰ διακρίνομεν εἰς τὰς γλώσσας στοιχεῖα : τὰ ἐκφράζοντα τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, καὶ τὰ δηλοῦντα τὰ προϊόντα τῆς διανοήσεως. Καὶ ταῦτα μὲν λέγονται *νοησιακά*, ἐκεῖνα δὲ *αἰσθησιακά*. Ἡ διάκρισις αὕτη συνάπτεται μὲν πρὸς τὴν διάκρισιν εἰς συγκεκριμένα καὶ ἀφρημένα στοιχεῖα, δὲν συμπίπτει ὅμως τελείως μ' ἐκείνην. Ἀναλόγως ἄρα τῆς ὑπεροχῆς τούτου ἢ ἐκείνου ἐκ τῶν στοιχείων τούτων, διακρίνομεν εἰς ομάδας τὰς γλώσσας, καὶ χαρακτηρίζομεν γλώσσάν τινα ὡς ἰδιαιτέρως αἰσθησιακὴν ἢ ὡς ἰδιαιτέρως νοησιακὴν.

Ἄν λοιπὸν κατήρτιζε κανεὶς πίνακα τῶν γλωσσῶν ὑπὸ μορφὴν προόδου, ἥς τὸν πρῶτον ὅρον θὰ πετέλουν αἱ μάλιστα νοησιακαί, ἥμιστα δ' αἰσθησιακαὶ γλώσσαί, τὸν τελευταῖον δὲ αἱ κατ' ἐπικράτησιν αἰσθησιακαί, θὰ εὗρισκαμεν εἰς τὸ πρῶτον μὲν ἄκρον τὴν λατινικὴν, εἰς τὸ δεύτερον δὲ τὴν ρωσικὴν. Ἰδιαιτέρως ὀξεῖα θὰ ἐνεφανίζετο ἡ διαφορὰ εἰς τὸ

σύστημα τῶν κινήματων τοῦ ῥήματος. Πράγματι δὲ ὁ αἰσθησιακὸς χαρακτὴρ γλώσσης τινὸς δηλοῦται κυρίως εἰς τὸ *ποιὸν τοῦ χρόνου* (*), ὅπερ ἀποδίδει τὴν ἄμεσον ἐντύπωσιν, ποῦ μας μεταδίδουν αἱ αἰσθήσεις, ἐν ᾧ ἀντιθέτως ὁ νοησιακὸς χαρακτὴρ ἐμφανίζεται κυρίως εἰς τοὺς χρόνους καὶ τὰς ἐγκλίσεις. Διότι ἡ μὲν μνήμη δύναται νὰ ἐπιτύχη ἀκριβεστέραν ἱστορικὴν παράστασιν τῶν γεγονότων, προβάλλουσα ταῦτα ὅχι εἰς ἓνα κοινὸν χρονικὸν σημεῖον, ἀλλ' εἰς διάφορα, ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν χρονικὴν αὐτῶν ἀλληλουχίαν· ἡ δὲ σκέψις παρομοίας διαβαθμίσεις σχηματίζει καὶ διὰ τὰ ἐν τῷ μέλλοντι προσδοκώμενα. Σκεφθῆτε π.χ. πῶς πρέπει νὰ μεταφράσετε λατινιστὶ τὴν ἐξῆς πρότασιν : «*Ὅταν θὰ ἔλθῃς πρὸς ἐμέ, θὰ περιπατήσωμεν*». Τὸ θὰ ἔλθῃς λέγεται λατινιστὶ *venies*, καὶ θὰ ἐνόμιζε κανεὶς, ὅτι πρέπει νὰ μεταφράσῃ : *cum ad me venies, ambulabimus*. Ἄλλ' αὐτὸ εἶναι ἐσφαλμένον. Ἡ ἄφιξις προηγείται τοῦ περιπάτου, καὶ ἐπομένως ἔχομεν δύο διάφορα χρονικά σημεῖα εἰς τὸ μέλλον· θὰ προτιμήσωμεν ἄρα τὸν τετελεσμένον μέλλοντα καὶ θὰ μεταφράσωμεν : *cum ad me veneris, ambulabimus*. Ἡ διάκρισις αὕτη εἶναι καρπὸς σκέψεως. Κ' ἡ μὲν ρωσικὴ γλώσσα δὲν τον ἐκφράζει, ἀλλὰ συνάγει ὅλας τὰς διαβαθμίσεις τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας εἰς μίαν χρονικὴν κατηγορίαν τοῦ μέλλοντος μ' ἑλαττωματικὴν τοῦ χρόνου προσηπτικὴν, ἢ λατινικὴ ὅμως ἔχει εἰδικὸν πρὸς τοῦτο τύπον, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν χρῆσιν ἀπαιτεῖ νὰ συμβουλευέσθε πρῶτον τὴν σκέψιν σας.

7 Σ. τ. Μ. Τὸν γερμανικὸν ὄρον *Zeitart*, δι' οὗ δηλοῦται ἡ διαρκὴς ἢ συντελικὴ, ἢ ἐπαναλαμβανομένη ἢ ἀπαξ γενομένη πράξις, μετέφρασα *ποιὸν τοῦ χρόνου*, κατὰ τὸν Γ. Χατζιδάκιν (**Ἀκαδ. Ἀναγνώματα* Γ' 534). Ἡ ρωσικὴ γλώσσα ἔχει ἰδιαιτέρως τύπου δι' ἐκάστην τῶν ἀποχρέσεων τούτων.

Καθ' ὅμοιον τρόπον εἰς τὸ βορινὸν νεφελῶδες τοπίον μας συγγέμεν εἰς ἓνα κοινὸν τερπρὸν χρῶμα τὰ διάφορα τῆ προοπτικῆς σημεῖα, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς διανυγεῖ τῶν περιγραμμάτων διακρίσεις, ποῦ βλέπομεν εἰς τὰ μεσημβρινὰ τοπία, μετὴν τὴν λάμπιν τοῦ ἡλίου καὶ τὴν διαφάνειαν τῆς ἀτμοσφαιράς.

Ἀκόμη σημαντικώτεροι, ὡς πρὸς τοῦτο, εἶναι αἱ ἐγκλίσεις, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἀπὸ τὴν ἰδίαν διανόησιν, ἣτις δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν ψιλὴν δῆλωσιν τῆς πραγματικότητος, ὅπως ἀκριβῶς μας τὴν δίδουν αἱ αἰσθήσεις, ἀλλὰ διακρίνει ἐπισταμένως τὰς ποικίλας σχέσεις τῆς ἀναφερομένης ἐνεργείας πρὸς τὴν πραγματικότητα, φθάνουσ' ἀπὸ τῆς πλήρους καὶ δυνατικῆς δηλώσεως διὰ τῆς προσδοκίας εἰς τὸ ἀπλόον ὄριστον καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὸ ἀπραγματοποίητον. Οἱ χρόνοι λοιπὸν καὶ αἱ ἐγκλίσεις ἔχουν ἰδιαιτέρως ἐξελιχθῆ εἰς τὰς ἀρχαίας γλώσσας, ἐκεῖνοι μὲν εἰς τὴν λατινικὴν κυρίως, αὐταὶ δὲ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἐν ᾧ τοῦναντίον τὸ ποῖον τοῦ χρόνου, εἰς τὴν λατινικὴν ἰδίως, ὀλίγον ἀνεπτύχθη. Ἀντιθέτως εἰς τὴν ρωσικὴν οἱ μὲν χρόνοι ἀτελῶς ἐκφράζονται, αἱ δ' ἐγκλίσεις λείπουν καθ' ὅλοκληρίαν, τὸ ποῖον ὅμως τοῦ χρόνου ἀνεπτύχθη εἰς βαθμὸν ἀνώτερον παρὰ πάσας τὰς λοιπὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας. Αἱ ἀρχαῖα λοιπὸν γλώσσαί εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον νοησιακαί, τὸ δὲ προσὸν τοῦτο τὰς καθιστᾷ πολῦτιμον συμπλήρωμα τῆς αἰσθησιακῆς κυρίως ρωσικῆς γλώσσης.

Ἄλλ' οἱ πολέμιοι τῆς κλασικῆς παιδείας, ἔχοντες πλήρη ἐπίγνωσιν τῆς εἰρημένης διαφορᾶς τῶν δύο γλωσσῶν, τὴν χρησιμοποιοῦν πρὸς ὄφελός των: «Ἡ λατινικὴ γλώσσα, λέγουν, ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς εἶναι τὸ ἄκρως ἀντίθετον τῆς ρωσικῆς ἡμεῖς ἐπομένως οἱ Ρῶσοι οὐδεμίαν αὐτῆς ἀνάγκην ἔχομεν». Το ἀσθητικὸν τοῦ παραλογισμοῦ τούτου κατανοεῖται πλήρως, ἂν ἐφαρμοσθῆ εἰς ὕλικὰ πράγματα. Φαντασθῆτε π. χ. ἓνα οἰκονομολόγον καταλήγοντα

εἰς τοὺς ἐξῆς στοχασμούς: «Ἡ Ρωσία εἶναι κυρίως χώρα γεωργικὴ εἶναι ἄρ' ἀνοφελὲς νὰ εἰσαγγῆ βιομηχανικὰ προϊόντα, ἐν ᾧ μόνον δημητριακὰ πρέπει νὰ εἰσαγῶνται. Ἡ Ἀγγλία τοῦναντίον, ὡς χώρα βιομηχανικὴ, βιομηχανικῶν προϊόντων εἰσαγωγὴν χρειάζεται τὰ δημητριακὰ δὲν τῆς χρειάζονται!»... Ἄλλως εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν τὴν θεωρίαν ἐπικυρῶνει καὶ ἡ ἱστορία, ἣτις καὶ διαπιστώνει τὴν ἀλήθειαν τῶν πορισμάτων τῆς: Εἰς ὅλας πράγματι τὰς γλώσσας ἢ λατινικὴ ἔχει χρησιμεύσει ὡς παιδαγωγός, καὶ διὰ ταύτης αἱ γλώσσαί ἐκεῖναι ἐνοησιώθησαν (8) κατ' ἀρχάς, διεπλάσθησαν δὲ κατόπιν καὶ συνεπληρώθησαν καλλιτεχνικῶς. Οἱ δημιουργοὶ τοῦ γερμανικοῦ καλλιτεχνικοῦ πεζοῦ λόγου Wieland (9) καὶ Lessing (10), τοῦ γαλλικοῦ Balzac ὁ πρεσβύτερος (11), τοῦ ἰταλικοῦ ὁ Boccaccio (12), ἐμι-

8. Σ. τ. Μ. Ὁὖτω μετέφρασα τὸ ῥῆμα intellektualisieren.

9. Σ. τ. Μ. *Cristoph Martin Wieland* (1733-1813) ὑπῆρξεν ἐκ τῶν περιφημοτέρων ποιητῶν καὶ πεζογράφων τῆς Γερμανίας. Ἡ παραγωγή του εἰς στίχους καὶ πεζὸν εἶναι μεγίστη ἰδιαιτέρως ὀνομαστὰ εἶναι τὰ μ' ἑλληνικοὺς τίτλους καὶ ὑποθέσεις πολλὰς μυθιστορηματὰ του, ὅπως π.χ. Ἀγάθων, Μένανδρος καὶ Γλυκέρα, Ἀδελφικῶν ἱστορία, Ἀριστοειπὸς κλπ.

10. Σ. τ. Μ. *Gotthold Lessing* (1729-1781) δραματικὸς συγγραφεὺς καὶ αἰσθητικὸς τῆς νεωτέρας γερμανικῆς φιλολογίας, τοῦ ὅποιοι περίφημον εἶναι τὸ καὶ ἑλληνιστὶ μεταφρασθὲν βιβλίον *Λαοκόων*.

11. Σ. τ. Μ. *Jean Louis de Balzac* (1594-1695) ἦτο ὁ εὐνοούμενος τοῦ καρδινάλιου Richelieu ἀκαδημαϊκὸς καὶ ιστοριογράφος τῆς Γαλλίας, ὅστις διὰ τῶν ἐν εἰδει ἐπιστολῶν καλλιλογικῶν του ἐργασιῶν ἐπέδρασε πολὺ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ γαλλικοῦ πεζοῦ λόγου. Ὀνομάζεται συνήθως Balzac ὁ πρεσβύτερος, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν νεώτερον μυθιστοριογράφον Honoré de Balzac (1799-1850).

12. Σ. τ. Μ. *Giovanni Boccaccio* (1313-1375), ἔ ὀνομαστὸς

μήθησαν ὅλοι ἐν ἐπιγνώσει των λατινικῶν πρότυπα, καὶ ἰδίως τὸν Κικέρωνα.

6. Προφορά καὶ ὀρθογραφία.

Ἐς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ πρῶτον μέρος τοῦ προκειμένου ζητήματος. Ἰσχυρίζομαι δηλαδὴ, ὅτι αἱ ἀρχαῖαι γλώσσαι πρέπει νὰ θεωροῦνται αἱ ἀποτελεσματικώταται καὶ εὐεργετικώταται διὰ τὴν καταληπτικὴν ἐκμάθησιν διὰ τὸν λόγον, ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ ὅλου των ὀργανισμοῦ, παρέχουν πλείστην τροφήν εἰς τὸ πνεῦμα. Διὰ τὸ ἀποδειχθῆ δὲ τοῦτο, ἀνάγκη κάπως προσεκτικώτερα νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ὑπὸ των πολεμίων τῆς κλασσικῆς παιδείας διακηρυσσομένην «ἄγονον ἔρημον τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν». Εὐθύς ἀπὸ τὸ πρῶτον μάθημα ὁ μαθητὴς χαίρει, διότι εἰς τὴν ἀνάγνωσιν δὲν συναντᾷ καμίαν δυσκολίαν, διότι προσφέρει ἀπαράλλακτα σχεδὸν, ὅπως γράφει, πρᾶγμα τὸ ὅποιον εἰς καμίαν νεωτέραν γλώσσαν δὲν ἀπαντᾷ τόσον πλήρως. Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὠφέλιμον εἶναι ἢ λατινικὴ νὰ εἶναι ἢ πρώτη ξένη γλώσσα, ἥτις θὰ διδάσκηται εἰς τὸ παιδί. Καὶ ὄντως εἶναι πολὺ φυσικώτερον, νομίζω, τὴν λέξιν est νὰ τὴν προσφέρωμεν κατ' ἀρχὰς ἐστ, κατόπιν δὲ σπουδάζοντες τὴν γαλλικὴν νὰ ἐκμάθωμεν καὶ τὴν μεταγενεστέραν περιτεθλιμμένην προφορὰν ἐ, παρὰ νὰ διδάξωμεν ἐξ ἀρχῆς, οὐ μίᾳ καὶ ἢ αὐτὴ λέξις προσφέρεται μὲν ἐ, ἀλλὰ διὰ λόγους ἀπροσίτους εἰς τὴν μαθητικὴν διάνοιαν γράφεται est.

Ἄλλᾳ, προτοῦ νὰ ἐξακολουθήσωμεν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἴδωμεν, εἰς τί μας ὠφελεῖ ἢ σαφήνεια τῆς

ἐρμηνευτῆς τοῦ Dante καὶ συγγραφεὺς τοῦ Δεκαήμερου, ἀφ' οὗ κυρίως ἀρχεται ἡ λογοτεχνικὴ διηγηματογραφία.

λατινικῆς, ἢ ἐμφανιζομένη ἐν τῇ συμφωνίᾳ προφορᾶς καὶ γραφῆς. Ἄρα γε διότι δὲν κοπιᾶζομεν, διὰ νὰ συνηθίσωμεν εἰς τὴν προφορὰν; Ὁχι. Περὶ τῆς «δ.ευκολύνσεως» ἄλλως τε τῆς σχολικῆς ἐργασίας, ποῦ κατήντησε ζήτημα τοῦ συρροῦ, σκοπεῖω νὰ σας ὀμιλήσω εἰς προσεχῆ μου διάλεξιν καὶ νὰ σας παρουσιάσω τοὺς σοβαρωτάτους διὰ τὴν κοινωνίαν — μάλιστα, Κύριοι διὰ τὴν κοινωνίαν — κινδύνους, τοὺς ὁποίους συνεπάγεται ἡ διευκόλυνσις αὕτη. Ἡ ὠφέλεια ἐπομένως κεῖται κάπου ἄλλου. Διττὴ εἶναι σημερον ἢ σχολικὴ ἐργασία: μορφωτικὴ καὶ μὴ μορφωτικὴ. Μορφωτικὴν δὲ ὀνομάζω τὴν ἐργασίαν, ποῦ ἀναγκάζει τὸν μαθητὴν νὰ χρησιμοποιῇ τὴν κρίσιν του ὑπάρχον ἐκάστην μεμονωμένην περίπτωσιν ὑπὸ νόμον. Τοιαύτη δὲ ἐργασία ἔχει συγχρόνως καὶ ἠθικὴν ἀξίαν, διότι συνηθίζει τὸν μαθητὴν νὰ αἰσθάνεται ὑπεράνω αὐτοῦ τοῦ νόμου καὶ ὄχι τῆς ἀναιρεσίας τὴν δύναμιν, καὶ νὰ μὴ παραδέχεται τίποτε καλῆ τῇ πίστει χωρὶς αἰτιολογίαν. Καὶ τώρα ἐνθυμηθῆτε τὴν γαλλικὴν ὀρθογραφίαν, τὴν τόσον ἀπομακρυνομένην τῆς προφορᾶς, καὶ εἰπῆτε μου, ἂν ἡ ἐργασία αὐτὴ δικαιούται νὰ ὀνομασθῆ μορφωτικὴ καὶ ἠθικὴ. Διὰ τί π. χ. λέξις προφερομένη ἐ νὰ γράφεται ἄλλοτε μὲν et, ἄλλοτε δὲ est καὶ ἄλλοτε ait καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς; Διὰ τίνα λόγον ἢ λέξις doigt νὰ φυλάττη τὸ ἄφωρον καὶ ἀχρηστον γράμμα g; Διὰ τί αἱ λέξεις honneur καὶ labeur δὲν ἔχουν εἰς τὴν κατάληξιν τὸ e, ἐν ᾧ τοῦ ἔχουν αἱ λέξεις demeure καὶ heure; Εἰς ὅλας αὐτάς τὰς ἀπορίας οὐδεμίᾳ δίδεται ἀπάντησις, καὶ ὁ μαθητὴς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἔχη ὡς μόνην του δικαιολογίαν τὸ «ἔτσι μας τῶπε ὁ καθηγητὴς» ἢ «ἔτσι εἶναι ἔς τὸ βιβλίον». Φυσικὰ ὅλ' αὐτὰ ἔχουν πολὺ ἱκανοποιητικὰς δικαιολογίας, ἀλλ' αἱ δικαιολογίαι αὗται ὑπάρχουν εἰς τὴν λατινικὴν. Ἡ ὀρθογραφία τῶν λέξεων et, est καὶ ait εἶναι πλήρως νοητὴ εἰς τὴν γνωρίζοντα, ὅτι ποῦ ἔρχονται

ἀπὸ τὰς λατινικὰς λέξεις et, est καὶ habeat· τὸ περιττὸν σύμφωνον g εἰς τὴν λέξιν doigt δὲν θὰ ἐκπλήξῃ τὸν μαθόντα, ὅτι τὸ doigt παρήχθη ἐκ τοῦ digitus· εἰς τὴν γραφὴν τῶν λέξεων εἰς—eur καὶ —eure δὲν θὰ κάμῃ λάθος ὅστις ἤξευρε, ὅτι εἰς τὴν λατινικὴν τὸ πρωτότυπον τῶν λέξεων τῆς πρώτης κατηγορίας λήγει εἰς σύμφωνον (labor, honor), ἐν ᾧ τῆς δευτέρας εἰς φωνήεν (hora, mora). Δὲν ἐσκέφθη βέβαια δι' ὅλου νὰ ὑποτιμῶσιν τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν· ἀλλ' ὁ μαθητὴς, ποῦ διδάσκεται τὴν γαλλικὴν, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ λατινικά, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχη συναίσθησιν τῆς ὑπάρξεως νόμου τινος, ὅφ' ὃν νὰ ὑπόκειται, ἀλλ' αὐθαίρεσις μόνον καὶ ἀταξία, θλίβουμαι δὲ διὰ τὰς ὥρας, ποῦ σπαταλᾷ εἰς ἐργασίαν, ἢ ὅποια οὐτ' ἀναπτύσσει οὐτ' ἐλευθερώνει τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ τοῦναντίον τυραννεῖ καὶ συμπνίγει τὴν ἔμφυτον τοῦ ἀνθρώπου τάσιν νὰ ζητῇ διὰ καθ' ἑπὶ μέρος τοῦ ἀνθρώπου ἕνα νόμον καὶ μίαν λογικὴν δικαιολογίαν. Καὶ διὰ τοῦτο ἀκριβῶς εἰς τὴν λατινικὴν—καὶ ὁμοίως εἰς τὴν ἑλληνικὴν (13)—καταλογίζω τὴν ὑψηλὴν ὑπερησίαν, ὅτι ἀπὸ τὸ πρῶτον μᾶθημα ἐλευθερώνουν τοὺς μαθητὰς ἀπὸ τὴν ἀγχαρείαν αὐτῆν.

7. Ἡ σαφήνεια ἐν τῷ τυπικῷ.

Τὴν ἰδίαν σαφήνειαν, ποῦ μας εὐκελύνει εἰς τὸ νὰ καθορίσωμεν τὴν τόσον σημαντικὴν διὰ τὴν δι-

13. Σ. τ. Μ. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει ὑπ' ὄψιν τοὺς ἑρασμακὸν τρόπον τῆς προφορᾶς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ποῦ συνηθίζουσι οἱ Ἑβραῖοι, ὅστις διὰ τῆς ἀναλύσεως τῶν διφθόγγων καὶ τῆς διακρίσεως τῶν μακρῶν καὶ τῶν βραχέων φωνηέντων εὐκελύνει πλήρως τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἀρχαίας ὀρθογραφίας, ἥτις τόσους κόπους στοιχίζει πρὸς ἡμῖν. Ἐπομένως τὸ ἐπιχειρήμα τοῦτο δὲν ἔχει ἰσχὺν διὰ τὰς παρ' ἡμῖν συνθήκας, παρὰ μόνον ὡς πρὸς τὴν λατινικὴν.

ανόησιν αἰτιότητα, εὐρίσκομεν καὶ περαιτέρω εἰς τὸ τυπικόν. Ἐχομεν π. χ. πέντε κλίσεις· διατί ὅμως νὰ εἶναι πέντε; Ἄν εἴπωμεν εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ σχηματίσουν τὰς γενικὰς τοῦ πληθυντικοῦ (mensarum, hortorum, turrium, statuum, dierum καὶ τὰς ἀφαιρετικὰς τοῦ ἐνικοῦ mensa, horto, turri, statu, die), θὰ ἴδουν κανονικὴν ἐπανάληψιν τῶν ἰδίων φωνηέντων, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ πρὸς μίαν κλίσιν. Καὶ τώρα ἐξηγεῖται, διατί ἔχει ἡ λατινικὴ πέντε μόνον κλίσεις. Ἀλλὰ πλὴν τῶν πέντε φωνηέντων ἔχομεν καὶ σύμφωνα καὶ τὰς γενικὰς regum, caputum, dolorum· αἱ λέξεις ὅμως αὗται κλίνονται, ὅπως καὶ αἱ ἔχουσαι χαρακτῆρα—i, καὶ ἀποτελοῦν μετ' αὐτῶν τὴν τρίτην κλίσιν. Τοιοῦτοτρόπως καθίσταται σαφές, διατί εἰς τὴν τρίτην κλίσιν ἄλλαι μὲν λέξεις σχηματίζουν πτώσεις τινὰς εἰς—i, —ium—ia, ἄλλαι δὲ πάλιν εἰς—e—um—a. Καὶ τώρα ἀνακύπτει φυσικῶς τὸ ἐρώτημα, τί γίνεται εἰς τὴν γλῶσσάν μας; Καὶ ὁ διδάσκαλος θὰ σας ἀπαντήσῃ, ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν οὕτως εἶχε, ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλον πλέον νὰ το παρατηρήσωμεν, διότι αἱ καταλήξεις ἐξέπεσαν. Μελετῶντες ὅμως τὴν ἐκκλησιαστικὴν σλαωνικὴν, βλέπομεν, ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν αἱ κλίσεις κατανέμονται κατὰ τὸν χαρακτῆρα καὶ ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν ὑπάρχουν ρίζαι εἰς—a, -o, -i καὶ—u (μόνον εἰς—e δὲν ὑπάρχουν) καὶ ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν αἱ συμφωνόληκτοι ρίζαι συνέπεσαν ἐν μέρει μετὰ τὰς εἰς—i λεγούσας.

Τὸ ἴδιον φαινόμενον παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς συζυγίας τῶν ρημάτων, (amare, docere, statuere, finire), ἐν ᾧ τὰ συμφωνόληκτα περιελήφθησαν εἰς τὰς εἰς—u ρίζας, ὥστε τὰ regere, scribere κλπ. κλίνονται ἀκριβῶς, ὅπως τὸ statuere. Διατί ὅμως δὲν ὑπάρχουν ρίζαι εἰς—o; Διότι εἶναι περιτταί, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν αἱ εἰς—a: τὸ ρῆμα firmo εἶναι κοινὸν εἰς τε τὸ firmus καὶ τὸ firma. Αὐτὰ ὅλα

δὲν ἀποτελοῦν ἐπιστημονικὴν καὶ ἱστορικὴν γλωσσολογίαν, ἀλλ' ἀπλὴν σχολικὴν γραμματικὴν, λογικῶς αἰτιολογημένην, ἢ δ' αἰτιολογία αὕτη παρέχει εἰς τὸν μαθητὴν τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐν τῇ γλώσσῃ κρατεῖ νομιμότης καὶ ὄχι αὐθαιρεσία, καὶ ὅτι κάθε γλωσσικὸν φαινόμενον ἔχει τὴν λογικὴν του αἰτίαν. Προσπαθήσετε τώρα νὰ ἐπιτύχετε τὰ ἴδι' ἀποτελέσματα μὲ τὸ σύστημα τῶν γερμανικῶν κλίσεων ἢ τῶν γαλλικῶν συζυγιῶν μὲ τὰς ἀκατανοήτους καὶ αὐθαιρέτους καταλήξεις εἰς —er, —ir, —oir καὶ —re. Καὶ ἂν θελήσῃ μάλιστα κἀνεὶς νὰ βάλῃ κάποιον νόημα εἰς τὰς γαλλικὰς συζυγίας, ἀνάγκη νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν βοήθειαν τῆς λατινικῆς καὶ ν' ἀναγάγῃ τὰ γαλλικὰ ῥήματα aimer, finir, devoir καὶ vendre, εἰς τὰ ἐν τῇ λατινικῇ πρωτότυπα amare, finire, debere, vendere. Ὅχι ἀδικαιολογητῶς ἄρα διαπρεπῆς γνώστης τῆς γαλλικῆς γλώσσης καὶ λογοτεχνίας, ὁ Vinet (14), εἶπε: le latin est la raison du français, παραδεχόμενος οὕτω, ὅτι ἡ γαλλικὴ γλώσσα καθ' ἑαυτὴν δὲν ἐγκλείει λογικὴν ἀκολουθίαν, ὡς γλώσσα δὲ οὐδεμίαν δύναται νὰ παράσῃ τροφήν εἰς τὸ πνεῦμα. Ὅθεν εἶναι καὶ διττῶς εὐχάριστον, ὅτι ἡ γαλλικὴ, ὅπως καὶ ὅλαι γενικῶς αἱ νεωτέραι γλώσσαι, μανθάνονται διὰ τοῦ σὺννευροῦ; καὶ μόνον ἐκείναι, ποῦ ἔχουν πραγματικὴν μορφωτικὴν ἀξίαν διὰ τῆς καταλήψεως.

«Καὶ αἱ ἐξαιρέσεις;» θὰ ἐρωτήσετε. Βεβαίως, ἂν ἐξηγητᾶτο ἀπὸ ἡμᾶς, θὰ διεμορφώναμεν τὴν λατινι-

14. Σ. τ. Μ. Alexandre Vinet (1797-1847). Ἐλθετὸς θεολόγος καὶ κριτικός, «ὁ Pascal τοῦ πρωτεσταντισμοῦ», ὅπως τον ὠνόμασαν. Ἐν τῶν φιλολογικῶν του ἔργων ἀναφέρεται ἡ τρίτομος Chrétomathie française μὲ πρωτασόμενον Discours sur la littérature française, καὶ ἡ τρίτομος ἐπ' ἴσης συλλογὴ τῶν Études sur la littérature française du XIX siècle.

κὴν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ παρουσιάσῃ κἀμμίαν ἐξαιρέσιν. Ἐφ' ὅσον ὅμως δὲν ἤμποροῦμεν, ἄς εἴμεθα τουλάχιστον εὐχαριστημένοι, ποῦ εἶναι τόσον ὀλίγα. Ἄν ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς δὲν φαίνεται πιστευτός, ἤμπορεῖτε νὰ πεισθῆτε συγκρίνοντες πρὸς τὴν δυσκολωτάτην λατινικὴν κλίσιν τὴν εὐρωλωτέραν ἐκ τῶν ρωσικῶν, τὴν τῶν θηλυκῶν εἰς —α, καὶ ἀναλογιζόμενοι, ὅτι ἡ ἐξαιρετικὰ πολυάριθμος κατηγορία τῶν δισυλλάβων ὀξυτόνων χωρίζεται εἰς τρεῖς διαφόρους τύπους ἀναλόγως τῆς μεταβολῆς τοῦ τόνου ἢ ἀκόμη τὴν ἐπ' ἴσης εὐκόλον τάξιν τῶν ἐχόντων χαρακτῆρα —ο ἀρσενικῶν, τῆς ὁποίας τὰ μονοσύλλαβα κατανέμονται εἰς τέσσαρας βασικῶς διαφέροντας τύπους, ἀναλόγως τῆς μεταβολῆς τοῦ τόνου, ὅποιονδῆποτε δὲ ἀπὸ τούτων τρεῖς ἢ τέσσαρας τούτους τύπους θεωρήσετε ὡς «κανόνα», θὰ ἰδῆτε, ποῖα ἄπειρος σειρά ἐξαιρέσεων ἀνακύπτει. Ἄν κατόπιν ἀναλογισθῶμεν τὸν προσδιορισμὸν τοῦ γένους τῶν οὐσιαστικῶν τῆς γαλλικῆς καὶ γερμανικῆς, θὰ ὁμολογήσωμεν προθύμως, ὅτι ὀλίγα σχετικῶς ἐξαιρέσεις ἀπαντοῦν εἰς τὴν λατινικὴν.

Μ' ὅλα ταῦτα ὑπάρχουν, καὶ, ἐφ' ὅσον ὑπάρχουν, δυσκολεύουν τὴν ἐκμάθησιν τῆς γλώσσης κατὰ τὴν μέθοδον τῆς καταλήψεως: τί πρέπει ἐπομένως νὰ πράξῃ τὸ κλασσικὸν σχολεῖον; Ὡς σχολεῖον σοβαρόν, ἀπαιτεῖ ἀπὸ τούτων τροφίμους τοῦ πνευματικῆν ἐργασίαν, ἐφ' ὅσον ὅμως ἡ ἐργασία αὕτη καὶ μορφωτικὴ καὶ καρποφόρος εἶναι, τὴν δ' ἀποστήθισιν τῶν ἐξαιρέσεων, τὴν ὁποίαν, εἰς τὸν ἀπώτερον αὐτοῦ σκοπὸν ἀφορῶν, θεωρεῖ ἀπαραίτητον μὲν, ἀλλ' ὄχι καὶ καρποφόρον, προσπαθεῖ νὰ ἐκκολύνη, ὅσον του εἶναι δυνατόν. Εἰς τὴν ἐποχὴν, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλῶ, δὲν εἶχε γραφῆ ἀκόμη τὸ βιβλίον τοῦ περιφήμου οἰκονομολόγου Bücher, τὸ φέρον τὸν τίτλον Arbeit und Rhythmus (ἐργασία καὶ ρυθμὸς), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἀναπτύσσει τὴν ἀπὸ οἰκο-

νομολογικῆς ἀπόψεως σπουδαιότητα τοῦ ρυθμοῦ, ὡς μέσου εὐκολύνσεως τῆς ἐργασίας, καὶ εἰς τὰ κατανόητα καὶ ἀπλῶς ρυθμικὰ ἐργατικά τραγουδία ἀνευρίσκει μίαν τῶν κυρίων πηγῶν (ἐκεῖνος μάλιστα λέγει: τὴν ἀποκλειστικὴν πηγὴν) τῆς ποιήσεως. Ἀλλὰ τὰ γεγονότα, ποῦ διηρένησε μεθοδικῶς πρῶτος ὁ Bücher, ἦσαν ἔκτοτε γνωστά. Ἀντελήφθη ἐπ' ἴσης τὸ σχολεῖον, ὅτι δὲν ἔχει ἐνγλίκοις, ἀλλὰ παιδιὰ 9-10 ἐτῶν, εἰς τὰ ὅποια φυσικὴ ἐνασχόλησις εἶναι ἡ ἀποστήθισις ἀκατανοήτων μὲν, ἀλλὰ ρυθμικῶν συναρτήσεων λέξεων—ἀρκεῖ τις πρὸς τοῦτο νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι τὰ παιδιὰ εἰς τὰ παιγνίδια τῶν ἀγαποῦν τόσον πολὺ τὰ καθαρογλωσσήματα, κατὰ τὰ ὅποια χρησιμοποιοῦν οἰανδήποτε λέξεως παρήχησιν, ἣτις φέρει ρυθμικὸν τύπον γυμνὸν παντὸς νοήματος. Ἐπὶ τῶν δύο τούτων ἐξηκριβωμένων γεγονότων, τῆς εὐκολυντικῆς δὴλα δὴ μνημονευτικῆς δυνάμεως τοῦ ρυθμοῦ καὶ τῆς τάσεως τῶν παιδιῶν ν' ἀποστηθίζον ρυθμικῶς διατεταγμένας σειρὰς λέξεων, στηριζόμενον τὸ κλασσικὸν σχολεῖον εὖρε διέξοδον ἐκ τῆς δυσκολίας, εἰς ἣν περιήγαγεν αὐτὸ τῶν ἐξαιρέσεων ἢ παρουσίας, ἐν τῇ προσπαθείᾳ δὲ ταύτῃ νὰ εὐκολυνθῇ ἡ ἀποστήθισις αὐτῶν συνέθεσε τοὺς περιφήμους ἐκείνους ἐμμέτρους κανόνας, διὰ τοὺς ὁποίους ἀδιαλείπτως μας κατηγοροῦν οἱ ἀντίπαλοί μας⁽¹⁵⁾. Ἡ μεταβολὴ κατόπιν τοῦ σκοποῦ τῆς διδασκαλίας ἐπέτρεψε τὴν συντόμευ-

15, Σ.τ.Μ. Τοιοῦτους ἐμμέτρους κανόνας δὲν χρησιμοποιοῦν πλέον παρ' ἡμῶν αἱ λατινικαὶ γραμματικαί. Ἡ παλαιότερα ὁμως γὰρ εἶχεν ἐκμάθει ἀρκετοὺς διὰ τῆς γραμματικῆς τοῦ Δ. Σεμιτέλου πχ. οἷον τὸ περὶ τῆς κλίσεως τῆς λέξεως *domus* δίστιχον

Tolie me, mi, mi, mi,
si declinare domus vis.

σιν τῶν κανόνων αὐτῶν, οἵτινες καὶ ὑπὸ τὴν συντεταγμένην τῶν μορφῶν ἀποτελοῦν ἀκόμη τὸ ἀριστον πρὸς πρόσκτησιν τοῦ ἀπαιτουμένου ὕλικου μέσον. Ὡς ἐκπαιδευτικὸς λειτουργὸς εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις, τοὺς ἔχω καὶ ἐγὼ χρησιμοποίησει, καὶ ἐνθυμοῦμαι τοὺς γεμάτους ὑγείαν καὶ χαρὰν παιδικούς γέλωτας, ποῦ ἐπροκάλει ἡ ἀστεία παράθεσις παραδόξων λέξεων καὶ αἱ κομικαὶ ὁμοιοκαταληξίαι, κυρίως ὅταν εἰς τὸ τέλος τοῦ μαθήματος τοὺς ἔβαλλα νὰ ἐπαναλαμβάνουν ἐν χορῶ τὸν ἔμμετρον κανόνα. Καὶ ἐπειδὴ τὴν ὑγιᾶ φαιδρότητα θεωρῶ λίαν ἀφέλμον «ἐπισχυτικὸν ὄρρον», ὅπως λέγουν οἱ ἱατροί, διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν κατωτέρων τάξεων, τὸ τέλος τοῦ μαθήματος ἐγένετο εἶδος εὐφροσύνου παιδιᾶς, ὃ δὲ σχολικὸς ἱατρός, ποῦ θὰ ἔμετρούσε μὲ διαβήτην τὴν ἔντασιν τῶν νεύρων τῶν μαθητῶν μου, θὰ ἔμενε πολὺ εὐχαριστημένος.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς λατινικῆς γραμματικῆς: ὀλίγας δὲ λέξεις θὰ προσθέσω καὶ περὶ τῆς γραμματικῆς τῆς ἑλληνικῆς. Αὕτη συμπληρῶναι τὸ γλωσσικὸν οἰκοδόμημα διὰ τῆς προσθήκης σπουδαιοτάτου τμήματος, τῆς φωνητικῆς. Διότι μόνον ἡ ἑλληνικὴ περιέχει ἐπαρκῶς ἐξελιγμένην φθογγολογίαν καὶ μόνον ἐν τῇ ἑλληνικῇ εἶναι δυνατόν ὁ μαθητὴς νὰ μάθῃ φαινόμενα γλωσσικὰ ἀξιόλογα, ὅπως ἡ συναίρεσις τῶν φωνηέντων καὶ τῶν συμφώνων ἢ ἀφομοίωσις, δι' ὧν σαφέστερος καὶ εὐνοητότερος καθίσταται ὁ ὅλος τῆς γλώσσης ὁργανισμός. Τῆς καθαρότητος δὲ ταύτης πραγματικὸν κορύφωμ' ἀποτελεῖ τὸ σύστημα τῆς κλίσεως τοῦ ῥήματος, ἣτις μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν δύναται συνθετικῶς νὰ περιγραφῇ. Εἰς τοὺς μαθητὰς ἄρα δὲν παρέχομεν τοὺς τύπους, ἀλλὰ τὰ στοιχεῖα, ἐξ ὧν οἱ τύποι συνίστανται, λέγοντες εἰς αὐτοὺς, ὅτι ἡ μὲν ρίζα μένει πάντοτ' ἀμετάβλητος, προσκολλῶνται ὁμως εἰς αὐτὴν διάφορα προσ-

φύματα, δηλωτικά τοῦ χρόνου (Σ.Μ. ὅπως π. χ. τὸ σ τοῦ μέλλοντος καὶ τοῦ ἀορίστου, τὸ κα τοῦ παρκειμένου κλπ.), τῆς ἐγκλίσεως (Σ.Μ. ὅπως π. χ. τὸ η καὶ ω τῆς ὑποτακτικῆς, τὸ οι τῆς εὐκτικῆς κλπ.), τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἀριθμοῦ (ἢ κατάληξις). Ἀφ' οὗ δὲ τούτων τῶν στοιχείων τὴν χρῆσιν διδάξωμεν, ἐπιστῶμεν τὴν προσοχὴν τῶν μαθητῶν νὰ προσθέτουν τὴν αὔξησιν διὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸν ἀναδιπλασιασμόν διὰ τὸ συντελεσμένον, καὶ πᾶς προσεκτικὸς μαθητῆς εἰς ὀλίγας πλέον περιπτώσεις θὰ χρειασθῆ τὴν βοήθειαν τοῦ διδασκάλου πρὸς σχηματισμὸν ὁλοκλήρου τῆς συζυγίας τοῦ ῥήματος. Κατὰ τὸν τρόπον δὲ τοῦτον δὲν του καθίσταται νοητὴ τῆς ἑλληνικῆς μόνον γλώσσης ἢ γραμματικῆ, ἀλλ' ἢ ἀνάλυσις αὕτη τῶν τύπων εἰς τὰ στοιχεῖά των διαφωτίζει εἰς αὐτὸν τὴν οἰκονομίαν πάσης γλώσσης καὶ γενικῶς τῆς γλώσσης. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δ' αὕτης δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ἢ μὲν λατινικὴ ἀποκαλύπτει, καθ' ὅλου εἰπεῖν, τὴν ἀνατομίαν τῆς γλώσσης εἰς τὸν μαθητὴν, ἢ δ' ἑλληνικὴ τὴν χυμείαν, ἀμφοτέραι δὲ ὁμοῦ τοῦ ἐξηγοῦν τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν διάπλασιν τῆς γλώσσης, ἣτις δὲν θεωρεῖται πλέον ἀπλῆ ἐπισφωρεσις καθαρῶς συμβατικῶν καὶ αὐθαιρέτων κανόνων, ἀλλὰ φαινόμενον φυσικόν, ὑπὸ νόμων διεπόμενον καὶ ἐν τῇ κανονικότητι ταύτῃ μεγαλοπρεπές. Ἄν δὲ θέσωμεν ἀντὶ τῆς γλώσσης τὴν φύσιν, ποῦ μας περιβάλλει παντοῦ καὶ πάντοτε, θὰ ἴδωμεν, ὅτι ἀναπτύσσοντες εἰς τὸν μαθητὴν τὴν κατὰ νόμους λειτουργίαν τῆς φύσεως, τὸν συνηθίζομεν νὰ κάμνῃ παρατηρήσεις ἐπ' αὐτῆς καὶ γεννῶμεν παρ' αὐτῷ τὸ πνεῦμα τὴν ἐπιστημοσύνης, ποῦ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ἰκανὸς διὰ καθ' ἑπιστημονικὴν ἐργασίαν. Εἰς τὰς σκέψεις αὐτὰς δὲν θὰ ἐνδιατρίψω διὰ μακρῶν σας παραπέμω μόνον εἰς τὴν Einleitung in die Philosophie (Ἐἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν) τοῦ

Fr. Paulsen⁽¹⁶⁾, ὅστις ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως, διὰ τὴν ὁποῖαν τόσον καμαρώνουν σήμερον αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, ἐφηρηόσθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Γουλιέλμου Humboldt⁽¹⁷⁾ εἰς τὴν μελέτην τῶν λατινογενῶν γλωσσῶν, πολὺ δὲ βραδύτερον μετεφέρθη καὶ εἰς τὰ φαινόμενα τῆς ὕλικῆς φύσεως. Προσθέτω μάλιστα, ὅτι ἀνεπαρκῆς θὰ ἦτο οἰαδήποτε σύστασις τοῦ βιβλίου τούτου εἰς ἐκείνους, ποῦ ἀκολουθοῦν τὴν πλημμελεῖ ἀντίληψιν, ὅτι ἡ μέθοδος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη μὲ τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης αὐτῆς· ἢ ἐλαττωματικότης ἄλλως τῆς γνώμης αὐτῆς εἶναι προφανῆς εἰς πάντας, ὅσοι ἠσχολήθησαν μὲ τὴν ἱστορίαν ἐπιστήμης τινὸς ἢ αὐτοὶ ἔχουν ἐργασθῆ ἐπιστημονικῶς.

Ἄλλ' ἀρκοῦν αὐτὰ διὰ τὴν σημερινὴν ὁμιλίαν. Ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος, εἰς τοῦ ὁποῖου τὴν σημασίαν προσεπάθησα νὰ προκαλέσω τὴν ἐμπιστοσύνην σας, δὲν ἀποτελεῖ μέρους τῆς Ἀρχαιότητος μόνον, τουτέστι τῆς κλασσικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ καὶ μέρος τοῦ ἐν τῷ σχολείῳ σπουδαζομένου τμήματος αὐτῆς. Εἶναι μάλιστα ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ πρῶτος κλάδος, εἰς τὸν ὁποῖον ἔχει νὰ καταγίῃ ὁ εἰσερχόμενος εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἀρχαιότητος, καὶ δι' αὐτὸ

16. Σ. τ. Μ. Friedrich Paulsen, Γερμανὸς φιλόσοφος ἐκ τῶν θερμότερων ἀντιπάλων τοῦ ὕλισμου, μάλιστα συνεργήσας διὰ τοῦ ἐλευστικοῦ ὕψους τῶν συγγραμμάτων του εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῶν καθαρῶς φιλοσοφικῶν σπουδῶν. Τὰ σπουδαιότερα τῶν συγγραμμάτων του εἶναι System der Ethik καὶ Einleitung in die Philosophie, ἐκδοθεῖσα εἰς 30. ἔκδοσιν τὸ 1919.

17. Σ. τ. Μ. Wilhelm Humboldt (1767-1835) ποιητής, κριτικός, φιλόλογος ἐκ τῶν ἱερῶν τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης, ἱερῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου [1810] καὶ ἐπιφανῆς πολιτικὸς τῆς Πρωσσίας.

ἐθίξαμεν καὶ πλῆθος ζητημάτων ἀρχῆς, δεομένων διευκρινίσεως· ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ὑπὸ τῶν πλείστων μισούμενον μάθημα, ὅλοι δὲ οἱ πολέμιοι τῆς κλασσικῆς παιδείας ψέγουν τὴν γραμματικὴν κυρίως τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, «τὴν ἄγονον αὐτὴν ἔρημον», ὅπως τὴν χαρακτηρίζουν. Προσεπάθησα νὰ σας δείξω, ὅτι ἡ δῆθεν ἔρημος ἀποδίδει καὶ αὐτὴ τοὺς καρπούς της, οἱ ὅποιοι, ἂν δὲν εἶναι πάντοτε γλυκεῖς, εἶναι ὅμως ὑγιεῖς καὶ ἀπὸ πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ἀπόψεως. Τελειῶνων τὴν σημερινήν μου ὁμιλίαν μετὴν δῆλωσιν αὐτὴν θὰ ἐπισπεύσω ἀπὸ τῆς προσεχοῦς τὸν ρυθμὸν τῶν διαλέξεών μου, καὶ τοῦτο χωρὶς βλάβην τοῦ ὅλου θέματος, ἀφ' οὗ θ' ἀφιερωθῆ εἰς ἐλκυστικώτερα ἐξωτερικῶς τμήματα τοῦ ἀρχαίου βίου.

III

Πρὶν ν' ἀρχίσω τὴν τρίτην μου ὁμιλίαν περὶ τῆς μορφωτικῆς ἀξίας τῆς Ἀρχαιότητος, ὀρθὸν νομίζω νὰ σας ἐπαναφέρω εἰς τὴν μνήμην μετὰ ὀλίγας λέξεις τὸ περιεχόμενον τῶν δύο πρώτων ὁμιλιῶν, ποῦ ἔχετε ἀκούσει περὶ δύο ἐβδομάδων. Εἶδαμεν πρώτα-πρώτα, ὅτι ἡ ἐχθρική στάσις μεγάλου μέρους τῆς κοινωνίας ἀπέναντι τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν δύναται νὰ ἔχη τελεσίδικον σημασίαν, διότι ἡ συνειδητὴ αὕτη δυσμενῆς κρίσις, καρπὸς πλάνης καὶ ἀπάτης, εἶναι μικροῦ λόγου ἀξία ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀσυνείδητον εὐμενῆ ἀπόφασιν τῆς κοινωνίας ταύτης, ἣτις διετήρησε ἀπὸ τοῦ 15. μέχρι τοῦ 20. αἰῶνος τὴν κλασσικὴν παιδείαν. Τὸ «μεγάλον ἐγώ» εἶναι σπουδαιότερον τοῦ «μικροῦ». Εἶδαμεν ἔπειτα, ὅτι ἡ μορφωτικὴ αὕτη ἀξία πρέπει ν' ἀναγνωρισθῆ ἐπὶ τῇ βάσει δεδομένων τῆς ἐμπειρίας, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν κατορθώσαμεν ν' ἀπαντήσωμεν ἱκανοποιητικῶς εἰς τὸ ἐρώτημα «ποῦ κεῖται ἡ ἀξία αὕτη;» — ὅπως ἀκριβῶς ἡ θεραπευτικὴ ἀξία τοῦ ἄρτου εἶχεν ἀναγνωρισθῆ ἐπὶ τῇ βάσει ὁμοίων δεδομένων τῆς πείρας, πολὺ προτοῦ ἢ φυσιολογία τῆς πέψεως καὶ ἡ ὀργανικὴ χυμεία ἀναλυτικῶς μας τὴν ἀποδείξουν. Κατόπιν, ἀφ' οὗ διὰ βραχείων ἐθίξαμεν καὶ ἄλλα τινὰ βασικὰ προβλήματα, ἤλθαμεν εἰς τὸ κύριον θέμα, τὴν ἐξέτασιν δῆλα δὴ τοῦ προβλήματος, εἰς τί συνίσταται ἡ μορφωτικὴ σημασία τῆς Ἀρχαιότητος, καὶ διεπιστώσαμεν, ὅτι τρία στοιχεῖα ἢ κλασσικὴ παιδεία τῶν γυ-

μασιών παρέχει, και δη: τὸ σύστημα τῶν δύο γλωσσῶν τῆς Ἀρχαιότητος, ἐκλεκτὰ τεμάχια τῶν καλλίστων λογοτεχνικῶν αὐτῆς μνημείων, και τὴν σπουδὴν τῶν διαφόρων ἐκφάνσεων τοῦ βίου τῶν ἀρχαίων διὰ τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας και τῶν λοιπῶν βοηθητικῶν ἐπιστημῶν, ἐξητάσμεν δὲ ἀκριβέστερον τὸ πρόωτον ἐκ τῶν στοιχείων τούτων μετὰ τρία συστατικά του μέρη, τὴν γραμματικὴν, τὴν σημασιολογίαν και τὸ συντακτικόν. Προσεπάθησα ἐπ' ἴσης νὰ σας ἀποδείξω, ὅτι ἡ μορφωτικὴ ἀξία τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν καθ' ἑαυτὰς ὡς πρὸς ἡμᾶς κεῖται κυρίως, πρῶτον μὲν εἰς τὸ ὅτι ἐκμανθάνονται διὰ τῆς καταληπτικῆς (και ὄχι τῆς συνειρμικῆς) μεθόδου, ἣτις μόνον εἰς τὰς ἀρχαίας γλώσσας δύναται νὰ χρησιμοποιηθῆ· ἔπειτα δὲ ὅτι αἱ ψυχολογικαὶ τούτων ιδιότητες, ὁ νοσησιακὸς των δὴλα δὴ χαρακτήρ, ἀναδεικνύουν αὐτὰς ὡς ἀξιολογώτατον τῆς κατ' ἔξοχὴν αἰσθησιακῆς ρωσικῆς γλώσσης συμπλήρωμα, και τέλος ὁ ὅλος των οργανισμὸς παρέχει πλείστην εἰς τὴν διάνοιαν τροφήν. Τὴν «*θρηπτικὴν αὐτὴν ἀξίαν*» — ἂν μου ἐπιτρέπεται ἢ ἐκφρασις — τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ἀπεδείξαμεν κατὰ πρῶτον ἐν τῷ τυπικῷ, εἶδαμεν δέ, ὅτι και αἱ δύο γλώσσαι δὲν ἔχουν τὸ ἀχώρευτον και βαρυντικὸν τῆς μνήμης παραγέμισμα μιᾶς ὀρθογραφίας, μη ἀνταποκρινομένης πρὸς τὴν προφορὰν· ὅτι τῆς λατινικῆς τὸ τυπικόν, ὡς ἐκ τῆς σχετικῆς διανυγείας του, ἐπεξηγεῖ γενικῶς εἰς τὸν μαθητὴν τὴν ἀνατομίαν τῆς γλώσσης, ὑποχρεῶνον αὐτὸν νὰ θεωρῇ τὴν γλώσσαν ὡς φυσικὸν φαινόμενον ὑπὸ νόμους ὑπαγόμενον, ἐν ᾧ αἱ ταράττουσαι τὴν διάνοιαν τῶν παιδιῶν ἐξαίρεσεις εἶναι σπάνιαι σχετικῶς εἰς τὸ τυπικόν τῆς λατινικῆς, εὐκόλως δὲ δύναται νὰ ἐντυπωθοῦν εἰς τὴν μνήμην. Ὡσαύτως ὅτι τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τὸ τυπικόν, ὡς ἐκ τῆς ἀκόμη μεγαλυτέρας του σαφηνείας, ἐπιτρέπει ν' ἀναλύσωμεν εἰς τὰ πρῶτα συστατικά της τὴν γλώσσαν, ὅπερ ὠνόμασα *γλωσσολογικὴν χυμείαν*. Ἐδῶ εἴ-

χαμεν σταθῆ, ὁ δὲ χαρακτηρισμὸς τῶν δύο ἄλλων μερῶν τοῦ συστήματος τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, τῆς σημασιολογίας και τῆς συντάξεως, ἀφέθη διὰ τὴν σημερινὴν ὁμιλίαν.

Ἄλλὰ, προτοῦ νὰ ἐπιληφθῶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ, Κύριοι, προσῆκον θεωρῶ νὰ σας ἀνακοινώσω μερικὰς σκέψεις, ποῦ ἐπροκάλεσεν ἡ στάσις μερικῶν ἀκροατῶν τῶν προηγουμένων μου διαλέξεων. Τὸ θέμα μου ἦτο και εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἐν τῇ μορφωτικῇ του ἀξίᾳ, — ὁ χαρακτηρισμὸς μόνον και ὄχι ἡ υπεράσπισις — και ἐπομένως δὲν ἔπρεπε νὰ παρεμβάλω ἐκ μερῶν μου κανένα στοιχεῖον ἀπολογητικῆς. Ἄλλ' αὐτὸ προῆλθε και προέρχεται ἀφ' ἑαυτοῦ διὰ λόγους φυσικοῦς· διότι, ὅταν ἕνα φαινόμενον τοῦ κοινωνικοῦ βίου ψέγεται ἀδίκως, κάθε ὀρθὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ φαινομένου τούτου κατ' ἀνάγκην θὰ λάβῃ τὴν μορφήν ἀπολογητικῆς. Ἐκ τούτου ὁμως προκύπτει μία ἄλλη δυσκολία· ὁ ἐπικρίνων τείνει νὰ θεωρήσῃ ὡς στρεφόμενον κατ' αὐτοῦ πάντα ἔλεγχον τῆς ἐπικρίσεως. Ἐνα παράδειγμα ἐκ τοῦ φυσικοῦ: Κάποιος φυσιοδίφης ἰσχυρίζεται, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης δὲν εἶναι εἰς τίποτε χρήσιμος· ἀπαντῶν του ἀποδεικνύω, ὅτι τοῦναντίον εἶναι εἰς πολλὰ χρήσιμος. «*Λοιπόν, μου λέγει τότε ὁ συζητητὴς μου, εἰς τίποτε δὲν χρησιμεύουν, κατὰ τὴν γνώμην σας, αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι;*» «*Κάθε ἄλλο· ἡ γνώμη μου δὲν εἶναι αὐτή· Ἀπ' ἐναντίας· Ἡ διαφορὰ μας εἶναι, ὅτι ἐγὼ μὲν τὴν ἐπιστήμην σας τὴν καταλαμβάνω και τὴν ἐκτιμῶ, ἐν ᾧ σεῖς δὲν εἴσθε, φαίνεται, εἰς θέσιν νὰ ἐκτιμήσετε τὴν ἰδικὴν μου, τουτέστι νὰ τὴν καταλάβετε*». Εἰς τὰς ὁμιλίαις μου — ἐπαναλαμβάνω — προσεπάθησα τὴν ἐπιστήμην μου μόνον νὰ χαρακτηρίσω· ποῦ και ποῦ ὑποστηρίζων ἐκείνην ὑπερασπίζω κατ' ἀνάγκην και ἐμέ· ἄλλὰ κανένα δὲν ἔψεξα ποτέ. Και διὰ νὰ ἐκφρασθῶ σαφέστερα — οὔτε τὴν

πρόθεσιν εἶχα νὰ ψέξω οὐτ' ἔψεξα κἀνένα. Αὐτὸ δικαιοῦμαι νὰ το εἰπῶ, διότι κάθε μου λέξις αὐτὸ τὸ νόημα εἶχεν. Ἄν μ' ὄλα ταῦτα αἰσθάνεται, κἀνείς πῶς ἐπειράχθη, ἤμπορῶ νὰ του παρατηρήσω, ὅτι τὸ πείραγμα εἶναι τῆς ἐσφαλμένης ἐρμηνείας τῶν λόγων μου ἀποτέλεσμα, διὰ τὴν ὁποίαν φυσικὰ ἐγὼ δὲν εὐθύνομαι. Τὸ νὰ φαντασθῶ ἐκ τῶν προτέρων τοιαύτην παρερμηνείαν, δὲν μου ἦτο δυνατόν. Ὑπάρχει, ὅπως ἐλέχθη, μία μόνον τῆς ἀληθείας ὁδός· ἀλλ' αἱ ὁδοὶ τῆς πλάνης εἶναι πολυπληθεῖς.

Καὶ τώρα ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ θέμα μας.

8. Ἡ σημασιολογία.

Τὴν μορφωτικὴν ἀξίαν τῆς γραμματικῆς ἔχομεν ἐξετάσει εἰς τὴν προηγουμένην ὁμιλίαν, ἐν συντομίᾳ φυσικὰ, διότι ἡ ἄλλειψις χρόνον δὲν μας ἐπιτρέπει νὰ ὑπερβῶμεν τὴν ἀπλὴν σχεδιαγραφίαν τοῦ θέματος. Σήμερον ἔρχεται ἡ σειρὰ τῆς σημασιολογίας, ἣτις εἰς τὸ γυμνάσιον περιορίζεται εἰς τὴν ἐκμάθησιν τοῦ «λεξιλογίου», ἡ ὁποία διαρκεῖ καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῶν γυμνασιακῶν σπουδῶν, διότι παρακολουθεῖ τὴν ἀνάγνωσιν παντὸς συγγραφῆος. Καὶ ἐρωτᾶται τώρα: Ποίαν ὠφέλειαν παρέχει αὕτη; Μεγάλην καὶ ποικίλην, ἀπαντῶ. Δὲν θὰ σας ἀναφέρω, πόσον χρησιμὸς εἶναι ἡ γνώσις τοῦ λεξιλογίου τῶν δύο κλασσικῶν γλωσσῶν, ἵνα μετὰ λόγου οἱ μαθηταὶ κατανοῦν τὰς ἐπιζώσας μέχρις ἡμῶν ἑλληνικὰς καὶ λατινικὰς λέξεις τῶν νεωτέρων γλωσσῶν, ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ κυρίως ὁρολογίᾳ, οὔτε περὶ τῆς ὠφελείας τῆς γνώσεως ταύτης εἰς εὐκολωτέραν καὶ λογικωτέραν ἐκμάθησιν τῶν λατινογενῶν γλωσσῶν, καὶ ἰδίως τῆς γαλλικῆς, καὶ τοῦτο, διότι προτίθεται νὰ σας ὁμιλήσω περὶ τῆς γενικωτέρας παιδαγωγικῆς σπουδαιότητος τῶν γλωσσῶν τούτων. Καὶ ἡ σπουδαιότης ἴσα ἴσα αὕτη ἀμφισβητεῖται, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. «Τί θὰ

κερδίση κἀνείς—λέγουν—μὲ τὸ νὰ ἤξεύρη, ὅτι ὁ σκύλος λέγεται λατινιστὶ canis καὶ ἑλληνιστὶ κύων; Μήπως εὐρύνεται καὶ συμπληροῦται μ' αὐτὸ ἡ παράστασις, ποῦ ἔχω τοῦ σκύλου;» Τοιαῦτα ἐπιχειρήματα ἀκούων—καί μου συνέβη νὰ τὰκούσω συχνά—αἰσθάνομαι τὸ ἴδιον συναίσθημα, τὸ ὁποῖον καὶ ὁ χυμικός, ὅταν ἀκούῃ συγκαταριθμούμενον μεταξὺ τῶν στοιχείων τὸ νερόν, ἢ ὁ ἀστορόνομος, ὅταν τοῦ ὁμιλοῦν περὶ τῆς περιφορᾶς τοῦ ἡλίου περὶ τὴν γῆν. Διότι φαίνεται τόσον εὐρωτιῶσα καὶ ταυπαλαία ἀντίληψις, ὥστε καταλήγω εἰς τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ νεωτάτη ἐξέλιξις τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης οὐδένα ἔχνος εἰς τὸν λέγοντ' ἀφήκεν. Ἦδη ὁ Γουλιέλμος Humboldt εἶχεν ὀρθῶς διδάξει, ὅτι «ἡ γλῶσσα δὲν εἶναι δι' ὄλου ἀπλοῦν μέσον συνεννοήσεως, ἀλλ' ἡ ἀποτύπωσις τοῦ πνεύματος καὶ τῆς κοσμοθεωρίας (Weltanschauung) τοῦ λέγοντος», καὶ αὐτὴν δὲ τὴν σκέψιν καὶ παρ' ἡμῶν ἐξέφρασεν ὁ πρίγκιψ Wjâzemski⁽¹⁸⁾ εἰς τοὺς ἐξῆς στίχους του :

Ἡ γλῶσσα εἶναι τοῦ λαοῦ ἐξομολόγησι
καὶ τῆ ψυχῆ, τῆ φύσι καὶ τοῦ τόπου του
τὰ ἔθιμα μας δείχνει.

9. Ἡ γλῶσσα ὡς ἐκφρασις τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ.

Ἄρκει πρὸς τοῦτο νὰ λάβωμεν ὡς παράδειγμα τὴν λέξιν, ποῦ μεταχειρίζονται οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ἀποχωρίζονται: *χαῖρε, vale, adieu, farewell, lebewohl* ⁽¹⁹⁾. Κάθε γλῶσσα ἔχει ἰδιαίτερον τρόπον ἐκ-

18 Σ. τ. Μ. Ρᾶσος ποιητῆς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, δὲν πολὺ σπουδαῖος, τοῦ ὁποίου τὰ ποιήματα μετὰ θάνατον κυρίως ἐξετιμῆθησαν.

19 Σ. τ. Μ. Διὰ νὰ κατανοηθῇ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ συγγραφέως, πρέπει νὰ ἔχωμεν συνείδησιν τῆς ἀρχικῆς σημασίας τῶν λέξεων τούτων: *vale*—ἰσχυς, *adieu*—τὸ θεο—*farewell*—νὰ εἶσαι καλά—*lebewohl*—νὰ ζῆς καλά.

φράσεις, ὑπὸ τὸν ὁποῖον κρύπτεται μικρὸν μέρος λαϊκῆς ἐξομολογήσεως. Ἄλλὰ θὰ μου εἰπῆ κανείς: «Καὶ κατὰ τί ὑπερέχουν ἐδῶ αἱ ἀρχαῖαι γλώσσαι;»

Πρῶτον μὲν, ἀπαντῶ, ὅτι ἐκμανθάνονται, ὅπως ἐλέχθη, κατὰ τὴν καταληπτικὴν μέθ.δον καὶ τοιούτῳ αἱ σημασιολογικαὶ ἀποχωρήσεις εἶναι τελείως συνειδηταί. Ἐνας Ρώσος δὴλα δὴ ὁμιλῶν γαλλικὰ θὰ προσέξῃ τόσον ὀλίγον εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἀπειράκις ἐπαναληφθέντος adieu, ὅσον καὶ εἰς τὴν σημασίαν τοῦ proscāj τῆς μητροικῆς του γλώσσης. Εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὅμως θὰ μάθῃ ἕξ ἀπαντος, ὅτι χαίρει σημαίνει κατὰ λέξιν νὰ εἶσαι χαρούμενος καὶ κατοπιν ἁπλῶς γειά σου, ὅπως πάλιν εἰς τὰ λατινικὰ vale σημαίνει κυρίως θύγαινε καὶ ὕστερα γειά σου— καὶ θὰ αἰσθανθῇ τότε τὸ ἐλαφρὸν φύσημα τοῦ ἱαροῦ καὶ αἰσιοδόξου πνεύματος τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ πεζόν, ἀλλ' ὑγιὲς τῆς Ρώμης πνεῦμα. Καὶ ὅλας αὐθορμητῶς θὰ του παρουσιασθῇ τὸ ἐρώτημα: παρ' ἡμῖν δὲ πῶς ἔχει τὸ πρᾶγμα; Καὶ τότε θὰ συλλογισθῇ, τί κυρίως σημαίνουν αἱ λέξεις prosti ἢ proscāj, (συγχώρει), τὰς ὁποίας λέγομεν πρὸς ἀλλήλους, κατὰ τὸν ἀποχωρισμόν, καὶ τὸ μέρος τοῦτο τῆς λαϊκῆς ἐξομολογήσεως θὰ του κάμῃ νὰ συναισθανθῇ, πόσον ἐγκάρδιος καὶ γεμάτη αἰσθημα καὶ ψυχὴν εἶναι ἡ μητροικὴ του γλώσσα.

Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτον προσὸν τῆς ἀρχαίας σημασιολογίας — ἢ μάλλον τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον, διότι εἰς αὐτὴν πρέπει ν' ἀποδώσωμεν καὶ τὴν τάσιν εἰς περαιτέρω σιγῆσεις πρὸς τὴν μητροικὴν γλώσσαν. Ἄλλὰ δὲν εἶναι καὶ τὰ μόνα. Τρίτον προτέρημα εἶναι ἡ διαύγεια, τῆς ὁποίας θὰ σας φέρω ἓνα παράδειγμα. Μεταξὺ τῶν λέξεων τῆς τρίτης κλίσεως λ. χ. εὐρίσκομεν τὴν λέξιν cor—cordis (=καρδία). Καὶ ἐρωτῶ τὸν μαθητὴν. «Ἔχομεν συναντήσῃ καμμίαν λέξιν ἐκ τῆς αὐτῆς ρίζης;» — «Μάλιστα» τὴν λέξιν concordia»—«Τί σημαίνει λοιπὸν κυρίως concordia;»

—«Τὴν συνένωσιν τῶν καρδιῶν». (Ὁ μαθητὴς φυσικὰ θὰ εἰπῇ: «ὅταν αἱ καρδίαι εἶναι μαζί», ὅπερ εἶναι ἴσως καλῦτερον)—Καὶ τοιουτοτρόπως μ' ἓνα παράδειγμα ἐξηγεῖται ἡ γένεσις ἀφηρημένων ἐννοιῶν ἐκ τῶν συγκεντρωμένων. Καὶ ἐπακολουθεῖ εὐθύς ἀμέσως, ὡς ἀντίκτυπος, τὸ ἐρώτημα: «παρ' ἡμῖν πῶς ἔχει;» Καὶ ὁ μαθητὴς διὰ πρώτην φορὰν θὰ ἐπιστήσῃ τὴν σκέψιν του εἰς τὴν λέξιν soglassie, καὶ εὐκόλως θὰ διαπιστώσῃ, ὅτι ἡ κυρία σημασία τῆς εἶναι «συνένωσις τῶν φωνῶν» (=συμφωνία), ἐν ᾧ συγχρόνως θάνακῦψη ἢ παρατήρησις, ὅτι εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἡ λατινικὴ ἐξεδήλωσε περισσότερο αἰσθημα καὶ βιάθος. Προσπαθήσατε τώρα νὰ ἐπιτύχητε τὰ ἴδι' ἀποτελέσματα μὲ τὸ γαλλικὸν concordie, εἰς τὸ ὁποῖον μετὰ δυσκολίας θάναγνωρίσῃ ὁ μαθητὴς τὴν λέξιν cœur ἢ μὲ τὸ γερμανικὸν Eintritt, τὸ ὁποῖον οὐδέποτε θὰ καταλάβῃ, καὶ ἂν ἀκόμη του δηλωθῇ, ὅτι τὸ δεύτερον συνθετικὸν -tracht παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα tragen.

Τὸ τέταρτον προσὸν εἶναι, ὅτι εἰς τὰς ἀρχαίας γλώσσας δύνανται κατ' ἐξοχὴν νὰ ἐφαρμοσθοῦν αἱ λέξεις τοῦ πρίγκιπος Wjãzemski, καὶ τοῦτο, διότι προήλθον καὶ ἀνεπτύχθησαν αὐταὶ—καὶ ἰδίως ἡ ἑλληνικὴ—αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως οἰασθήποτ' ἐπιδράσεως ἄλλων γλωσσῶν. Εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ἐπανειλημμένως τὸ σημεῖον τοῦτο, ὅτι δὴλα δὴ ἡ ἑλληνικὴ, ὡς ἐφ' ἑαυτῆς ἐξελιχθεῖσα γλώσσα, εἶναι ἀνατικατάστατος. Δὲν σημαίνει αὐτό, ὅτι δὲν παρεσιέφρησεν εἰς αὐτὴν καμμία μὴ ἑλληνογενὴς λέξις: ἕξ ἐναντίας ὑπάρχοντων μερικαὶ λέξεις ξένης, καὶ ἰδίως φοινικικῆς προελεύσεως, καὶ μάλιστα ὄχι εὐάριθμοι: ἀλλ' ἀναφέρονται αὐταὶ εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ δὲν ἔχουν κανένα μὲ τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ σύνδεσμον.

Δὲν ὁμιλῶ βέβαια διὰ τὰς, κυρίως εἰπεῖν, ξένας λέξεις, ἀλλὰ διὰ τὰς μεταφρασμένας ἐκ ξένης γλώσσης, αἵτινες κατὰ τρόπον καθαρῶς ἐπιφανειακὸν εἰσῆλ-

θον εἰς τὴν μητρικὴν γλῶσσαν, χωρὶς δὴλα δὴ νὰ ὀφεί-
 λουν τὴν γένεσίν των εἰς τὴν λαϊκὴν συνείδησιν.
 Εὐκόλως δὲ κατανοεῖται, ὅτι, ὅσον μεγαλύτερον εἶναι
 τὸ ποσοστὸν τῶν τοιούτων λέξεων, τόσον ὀλιγώτερον
 πιστὴ ἀποτύπωσις τῆς συνειδήσεως δύναται νὰ θεω-
 ρηθῆ ἢ γλῶσσα ἐνὸς λαοῦ. Τοιαῦται λοιπὸν μετα-
 φρασμέναι λέξεις δὲν ὑπάρχουν εἰς τὴν ἑλληνικὴν,
 καὶ εἰς τὸ γεγονός τοῦτο πρέπει ν' ἀποδοθῆ, ὅτι αὐτὴ
 καθ' ἑαυτὴν ἢ γλῶσσα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι
 ἀπεικόνισμα τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ τούτου τόσον πι-
 στόν, ὥστε, καὶ ἂν ὀλόκληρος ἢ ἑλληνικὴ λογοτεχνία
 ἔχανετο, θὰ ἠμπορούσαμεν ν' ἀναπαραστήσωμεν τὴν
 ψυχὴν αὐτὴν τῇ βοηθείᾳ μόνον ἐνὸς ἑλληνικοῦ λε-
 ξικοῦ. Τὴν δυνατότητα ὅμως ταύτην δὲν παρέ-
 χουν αἱ νεώτεραι γλῶσσαι, οὔτε καὶ ἡ ρωσικὴ·
 εἰς τὴν ρωσικὴν ἰδίως ὑπάρχουν τόσον πολλαὶ με-
 ταφρασμέναι λέξεις, ὥστε ὅχι μόνον ἡμεῖς οἱ γραμ-
 ματισμένοι, ἀλλὰ καὶ οἱ μᾶλλον ἀμόρφωτοι χωρικοὶ
 δὲν θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ συνομιλήσουν πρὸς ἀλλή-
 λους «κατὰ συνείδησιν». Ὡς παράδειγμα, ἅς
 λάβωμεν αὐτὴν τὴν προαναφερθεῖσαν λέξιν *συν-
 εῖδης* (20), λέξιν ἐκ τῶν ἀναγκαιοτάτων καὶ δι'
 ἡμᾶς καὶ διὰ τὸν λαόν. Ἡμποροῦμεν ὄντως νὰ ἰσχυ-
 ρισθῶμεν, ὅτι ἡ λέξις αὐτὴ εἶναι καρπὸς τῆς συν-
 ειδήσεως τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, εἶναι μέρος τῆς ἔξομο-
 λογήσεως τοῦ ρωσικοῦ ἔθνους; Ὁχι, Κύριοι· δὲν

20. Σ. τ. Σ. Ὅπως ἡ γερμανικὴ λέξις *Gewiss* (= *Mit-
 wissen*) ἔχει εἰσαχθῆ εἰς τὸ λεξικόλιον ὑπὸ τοῦ *Notker Labeo*
 (Σ. Μ. *Μοναχὸς* φέρων τὸ ἐπώνυμον *Teutonicus* (952—1022),
 οὗτος σφίζεται μετὰφρασις τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν συγγραμμάτων
 τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ Βοηθίου, ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων δειγμάτων
 τῆς παλαιᾶς γερμανικῆς), ὡς κατὰ λέξιν μετὰφρασις τοῦ λατι-
 νικοῦ *conscientia*, ἔτσι καὶ ἡ ἀνάλογος ρωσικὴ λέξις *so-wiestj*.
 προέρχεται ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως τοῦ Εὐαγγελίου *συνείδησις*.

πρέπει νὰ ζητηθοῦν εἰς τὴν ρωσικὴν λαϊκὴν συνεί-
 δησιν αἱ ρίζαι τῆς λέξεως αὐτῆς. Διότι τί σημαίνει
συνείδησις; Ἀναλύοντες τὴν λέξιν εἰς τὰ συστατικά
 τῆς μέρη, βλέπομεν, ὅτι *συνείδησις* σημαίνει *γνώσις
 μαζί με...* ποῖον; Κάνεις ἄνθρωπος δὲν λέγει: «ἔξρω
 αὐτὸ τὸ σφάλμα μαζί μ' ἐμένα» ἀντὶ νὰ εἰπῆ: «ἔχω
 συναίσθησιν αὐτοῦ μου τοῦ σφάλματος». Πῶς λοιπὸν
 παρήχθη ἡ λέξις; Διὰ τοῦ γραπτοῦ καὶ μόνον λόγου,
 ὡς μετὰφρασις τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *συνείδησις* (λα-
 τινιστὶ *conscientia*), ἣτις πολλάκις συναντᾶται ἐν τῷ
 Εὐαγγελίῳ (21). Ἀλλὰ *συνείδησις* εἶναι τελείως ἑλλη-
 νικὴ λέξις καὶ τελείως ἑλληνικὴ ἔννοια· ὄντως δ' ἑλ-
 ληνιστὶ λέγεται: *σύννοια ἐμαυτῶ κακόν τι ποιήσαντι*.
 Σημαίνει δὲ τοῦτο τὰ ἑξῆς: Ἐκαμα ἓνα κακόν, ἀφ'
 οὔ ἐν τῷ μεταξύ ἔλαβα ὄλα τὰ προφυλακτικά μέτρα,
 ὥστε νὰ γίνῃ κρυφαὶ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ
 ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἀκόμη. Ἐν τούτοις δὲν ἠσυχάζω με-
 τὴν σκέψιν, ὅτι κἀνένα μάρτυρα τῆς πράξεώς μου
 δὲν ἔχω. Κάποιος ὑπάρχει, ὅστις μαζί μ' ἐμὲ γνωρίζει
 (*σύννοια*) τὴν πράξιν αὐτὴν—καὶ ὁ κάποιος αὐ-
 τὸς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτός μου, ἢ θεϊκὴ τῆς ψυχῆς μου
 ἀρχή. Τὸν μάρτυρα δὲ αὐτὸν δὲν ἠμπορῶ νὰ διαφύγω,
 ἐφ' ὅσον ζῶ. Καὶ—διὰ νὰ συνεχίσω με τὸν Αἰσχύλον—

στάζει δ' ἐν θ' ὑπνω πρὸ καρδίας
 μνησιπήμων πόνος· καὶ παρ' ἀ-
 κοντας ἤλθε σωφρονεῖν (Ἀγαμ. 176-9).

Χωρίζεται λοιπὸν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὸ
 ἓνα μὲν μέρος, τὸ γήινον, μιαινεται διὰ τοῦ ἁμαρτή-

21) Σ. τ. Μ. Πρόκειται φυσικὰ περὶ τῶν Ρώσων, εἰς οὓς τὸ
 εὐαγγέλιον καὶ ἡ ἄλλη τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων φιλολογία
 κυρίως ἐπέδρασαν εἰς διαμόρφωσιν τῆς γλώσσης.

ματος, ἐν ᾧ τὸ ἄλλο, τὸ θεῖον, γίνεται αὐστηρὸς μάρτυς καὶ δικαστὴς τοῦ πρώτου· τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος, ὅπερ *σύνοιδεν*, εἶναι ἢ συνείδησις. Καὶ ἐδῶ πάλιν ἔχετε ἓνα μικρὸν μέρος λαϊκῆς ἑξομολογήσεως· ἄλλ' εἶναι ἢ ἑξομολόγησις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀποτελοῦσα μαζί με τὰ διδάγματα τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ Πλάτωνος ἓνα ὅλον, καὶ ὄχι τοῦ ρωσικοῦ, ὅστις προσοικειώθη τὴν λέξιν ταύτην δι' ἀπλῆς λεκτικῆς καὶ ὄχι ἐννοιακῆς μεταφράσεως ἐκ τῆς ἑλληνικῆς. Παρομοίας δὲ μεταφρασμένας λέξεις ἔχομεν πολυπληθεῖς, τὰς ὁποίας εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν, διὰ νὰ μὴ προσνέμωμεν εἰς τὸν ρωσικὸν λαὸν ὅ,τι εἶναι ἀλλότριον αὐτοῦ. Τὸ συμπέρασμα, ὁσονδήποτε παράδοξον καὶ ἄν φανῆ, εἶναι πρόδηλον· ὀφείλει κανεὶς νὰ καταλαμβάνῃ ἑλληνικά, διὰ νὰ ἠμπορῆ νὰ κατανοῆ τὴν ρωσικὴν, ὁ δὲ ζητῶν τὴν κατάργησιν τῆς ἑλληνικῆς πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ρωσικῆς φωραῖται ἀγνοῶν ὁ ἴδιος καὶ τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν καὶ τὸ παρελθόν της καὶ τὴν ψυχὴν της.

Ἄλλ' εἰς τὸ πόρισμα τοῦτο—τὴν σπουδαιότητα δῆλα δὴ τῆς ἑλληνικῆς πρὸς κατανόησιν τῆς ρωσικῆς γλώσσης—ἐν παρόδῳ μόνον κατέληξαμεν. Τὸ δὲ θέμα μας καλεῖ ἄλλοῦ, εἰς τὴν ἀξίαν τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν καθ' ἑαυτὰς, ὡς ἀπεικονισμάτων πλήθων καὶ τελειῶν τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Ἄλλ' ὁ πρίγκιψ Wjázemski δὲν ὀμιλεῖ μόνον περὶ τῆς ψυχῆς, ὀμιλεῖ καὶ περὶ τῶν «τοπικῶν ἐθίμων» εἰς τοὺς μνημονευθέντας στίχους του. Καὶ τὸ σημεῖον αὐτὸ θὰ σας ἐξηγήσω δι' ἑνὸς παραδείγματος.

Εἰς ὅλους σας εἶναι γνωστὴ ἡ λέξις *rivalis*, ἣτις παρεδόθη καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν καὶ σημαίνει τὸν ἀνταγωνιστὴν, τὸν ἀντίζηλον. Ἄλλ' ἐσκέφθητε ποτέ, πόθεν προήλθεν ἡ σημασία αὕτη; Τὴν παραγωγὴν τῆς λέξεως ἠμπορεῖ νὰ μας εἴπη οἰοσδήποτε μαθητὴς τοῦ γυμνασίου, καὶ τῶν κατωτέρων ἀκόμη

τάξεων· *rivalis* παράγεται ἐκ τοῦ *rivus*, ὅπως *socialis* ἐκ τοῦ *socius*. Ἄλλὰ τίνι τρόπῳ τὸ παράγωγον τῆς λέξεως ταύτης, ποῦ σημαίνει *ῥυάμιον*, κατήντησε νὰ λάβῃ τὴν σημασίαν τοῦ ἀντιζήλου; Ἐν Ἰταλίᾳ, ὅπου αἱ βροχαὶ εἰς τοὺς θερμοὺς μῆνας εἶναι κατὶ σπάνιον, ὑπῆρχεν ἐν χρήσει ἀπὸ τῶν παλαιωτάτων ἡδὴ χρόνων σύστημα τεχνητῆς ἀρδεύσεως, κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ νερὸν ποταμοῦ τινος ἢ πηγῆς μετεφέρετο εἰς τοὺς ἀγρούς διὰ διώρυχας (*rivus*). Ἀπὸ τὴν διώρυχα ταύτην ἤρχιζαν τάφροι, διασχίζουσαι τὰ πρὸς ἀρδευσιν χωράφια καὶ λιβάδια, εἰς τὰς ὁποίας διωχεύετο τὸ νερὸν τῆς διώρυχας δι' ἀνεκλύσεως τοῦ ὑδροφράκτου, τὸν ὁποῖον, ὅταν ἡ γῆ ἐποτίζετο ἀρκετά, κατεβίβαζαν πάλιν:

claudite jam rivos, pueri; sat prata biberunt.
 «Κλείετε πειὰ, παιδιὰ, ταυλάμια» ἀρκετὰ ἤπιαν τὰ λιβάδια λέγει ὁ ποιμὴν παρὰ Βιοργιλίῳ. Εἰς ἔποχ' ἡ ὁμοίως ἑξομοίωσις, τὸ νερὸν καθίστατο, ἐννοεῖται, πολυτιμότερον, μὲ δαφιλέστερον δὲ κάπως πότισμα τοῦ ἀποπάνω γείτονος, ἠμπαροῦσεν ὁ παρακάτω νὰ μείνῃ χωρὶς νερόν. Ἐντεῦθεν ἐποκαλοῦντο συχνὰ ἐν φιλονικίᾳ μεταξὺ τῶν παρὰ τὴν διώρυχα γειτόνων, τῶν *rivales* δῆλα δὴ μὲ τὴν πρώτην σημασίαν τῆς λέξεως, ὅπως τὴν μεταχειρίζονται οἱ Ῥωμαῖοι νομομαθεῖς. Ἄλλ' αἱ συγκρούσεις αὗται τῶν *rivales* δὲν περιορίζοντο πάντοτε εἰς διαφορὰς, ἀναγομένας εἰς τὸ ἀστικὸν δίκαιον, ἀλλὰ κατέληγον πολλάκις εἰς πολὺ σοβαρώτερα ἐπεισόδια. Ραγδαῖα βροχαὶ συνετέλουν, ὥστε νὰ ὑπερχειρίσῃ ἢ ἐκ χειμάρρων τροφοδοτουμένη διώρυξ καὶ νὰ γίνεται ἐπικίνδυνος· ὁρμητικὰ τὰ νερὰ μόλις συγκροτοῦνται ἐντὸς τῶν προχωμάτων· τέλος ἀπειλοῦν νὰ φθάσουν τὸ ὕψος τῶν προχωμάτων, νὰ πλημμυρῶσιν τοὺς ἀγρούς του, νὰ τον ἐξολοθρεύσουν τελείως. . . ἂν δὲν προλάβῃ νὰ τα στρέψῃ πρὸς τὰ χωράφια τοῦ γείτονος, ὥστε νὰ φέρουν εἰς ἐκεῖνον τὴν φθοράν. Ὁ θάνατός του

ζωή μου. Ἀρπάζει λοιπὸν κατὰ τὴν νύκτα τὴν σκαπάνην καὶ διολισθαίνει πρὸς τὸ πρόχωμα τοῦ γείτονος, διὰ ν' ἀνοίξῃ δίοδον, ὥστε τὸ καταστρεπτικὸν ρεῦμα νὰ στραφῇ πρὸς τὰ λιβάδια ἐκείνου καὶ τοὺς κήπους καὶ τὰς οἰκοδομὰς. Ἄλλὰ καὶ ὁ γείτων δὲν κοιμᾶται· μόλις ἀντηγήσουν τὰ πρῶτα τῆς σκαπάνης κτυπήματα, σπεύδει μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ οἴκου του, ἀρπάζουν ρόπαλα, λίθους, μαχαίρας καὶ ἀρχίζουσι αἱματηρὰ συμπλοκή. . . μεταξὺ τίνων; μεταξὺ τῶν rivaies. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰς τὸ λεξιλόγιον μιᾶς γλώσσης ἀποτυπῶνται «ἡ τοπικὴ συνήθεια» τοῦ λαοῦ, ποῦ τον ἔπλασεν.

Ἄλλ' ἄς ἐπιμείνωμεν ἀκόμη τὸ ζήτημ' ἄλλως εἶναι τόσον σπουδαῖον καὶ τόσον ἐνδιαφέρον, ὥστε θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ το ἀναπτύξω μὲ μερικὰ ἀκόμη παραδείγματα. Τί σημαίνει λ. γ. ἡ λέξις potens; ισχυρός. Τί δὲ ἡ λέξις unpotens; Σπανιώτερον μὲν ἀδύνατος, συγχρότερα δὲ ἐμπαθής. Ἐδῶ ἔχετε τὴν ἐξομολόγησιν ἐνὸς λαοῦ, ὅστις τὴν δύναμιν ἀναγνωρίζει εἰς τὴν λογικότητα, πρὸς τὴν ἀδυναμίαν δὲ ἐξισώνει τὴν ἄλογον ἐμπάθειαν. Ἄλλο: πράσσω=ἐνεργῶ· εὐ πράσσω=ἐνεργῶ καλὰ καὶ ἔπειτα: εὐτυχῶ. Ἐδῶ ἔχετε τὴν ἀρχὴν τῆς ἑλληνικῆς θεωρίας, ἐξ ἧς ὀργανικῶς ἔχει ἐξελιχθῆ τὸ Σωκράτους ἢ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἀρετὴν, εἰς τὰς καλὰς δὴλα δὴ πράξεις, διαβλέπει τὸν ἀπαραίτητον πρὸς εὐδαιμονίαν ὄρον, καὶ κατόπιν ἡ ἠθικὴ τῶν στωϊκῶν, οἵτινες παρεδέχοντο, ὅτι ἡ ἀρετὴ μόνη καθιστᾷ εὐδαίμονα τὸν ἄνθρωπον.

Ἐπ' ἴσης: γιννώσκω σημαίνει γνωρίζω, καταλαμβάνω: συγγινώσκω σημαίνει κατὰ λέξιν μὲν καταλαμβάνω ἀπὸ κοινοῦ, ἔπειτα δὲ συγχωρῶ. Καὶ τοῦτο σημαίνει, ὅτι τὸ φιλόανθρωπον δόγμα τῆς Mme de Staël⁽²²⁾ tout comprendre c'est tout pardonner

(=τὸ νὰ καταλαμβάνῃς ὅλα σημαίνει νὰ τα συγχωρῆς ὅλα), ἔχει πρὸ πολλοῦ ἤδη ἀναφανῆ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὅταν ὁμοῦς ὁ χριστιανὸς παρακαλεῖ τὸν Θεὸν νὰ του συγχωρήσῃ τὰ ἁμαρτήματα, δὲν ἠμπορεῖ νὰ του εἰπῇ «ἀναγνώρισε τα καὶ σὺ μαζί μου», καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὸ Πάτερ ἡμῶν δὲν λέγεται σύγγνωθι, ἀλλὰ ἄφες (dimitte nobis peccata nostra χάρισε μας τα). Τὸ dimitte βέβαια δὲν διεσώθη, ἀλλὰ τὸ ταυτῶσμον perdona «χάρισε μας τα» κατέλαβε τὴν θέσιν του, καὶ τοῦτο ἐπιζῆ μέχρι τῆς σήμερον εἰς τὰς νεολατινικὰς γλώσσας.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο μας ὀδηγεῖ εἰς τὸ πέμπτον πλεονέκτημα τῆς σημασιολογίας τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, διὰ τοῦ ὁποίου εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ συλλάβωμεν ἐν περιορισμένῳ πεδίῳ ἱστορικὰς ἀπόψεις (Perspektive), αἰτινες, καὶ καθ' ἑαυτὰς ἐνδιαφέρουσαι καὶ ἀξιόλογοι, καλλιεροῦν παρὰ τῷ μαθητῇ τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα, τὸ σύμβολον τοῦτο τῆς συγχρόνου ἐπιτήμης, τὸ ὁποῖον ἔδωκεν εἰς τὸν διαορευσάντα αἰῶνα τὴν προσωνομίαν τοῦ ἱστορικοῦ (saeculum historicum). Ὅλα ταῦτα τὰ πλεονεκτήματα ὁμοῦ ἠμποροῦν κάλλιστα νὰ ἰσοφαρίσουν πρὸς τὸν χάριν τῆς μελέτης τῆς σημασιολογίας τῶν ἀρχαίων δαπανώμενον χρόνον. Ἐξ ἰδίας πείρας ἐγὼ τοῦλάχιστον γνωρίζω, πόσον βαθεῖαν ἐντύπωσιν ἀφήνει ἡ μελέτη αὕτη εἰς τὸν μαθητὴν, προκαλοῦσα οὐ μόνον σκέψεις, ἀλλὰ καὶ συναισθήματα.

10. Τὸ συντακτικόν.

Ἐπεράσαμεν ἕως τώρα δύο περιοχὰς τῆς «ἀγό-

συγγραφῆς, τῆς ὁποίας τὸ ὀνομαστότερον ἔργον πραγματεύεται τὴν ἐπίδρασιν τῶν παθῶν ἐπὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν.

22. Σ.τ.Μ. Mme de Staël (1766—1817) ἐπιφανέστατη Γαλλίς

νου ἐρήμου τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν»· μας μένει ἀκόμη ἡ τρίτη, τὸ *συντακτικόν*. Ἀποτελεῖ μάλιστα αὕτη διὰ πολλοὺς τὴν τρομερωτέραν περιοχὴν, εἰς αὐτὴν δὲ ἀναφέρεται ἡ φράσις «*γυμναστικὴ τοῦ πνεύματος*», τὴν ὁποίαν κατὰ προτίμησιν οἱ ἀντίπαλοί μας ἐξέλεξαν ὡς στόχον τῶν εὐφυολογιῶν, αἰτινες ἀναπληροῦνουν παρ' αὐτοῖς τὰς ἐλλειπούσας ἀποδείξεις. Ἐπιτρέψατέ μου ἀπέναντι τῶν ἀντιπάλων τούτων ν' ἀντιτάξω τὴν κρίσιν ἀνθρώπου, ὅστις ὡς διανοούμενος εἶχεν ἀρτίαν παράστασιν τῆς πορείας τῆς σκέψεως καὶ συγχρόνως, ὡς πατὴρ τῆς σημερινῆς ψυχολογίας πρέπει νὰ θεωρηθῆται πρώτης τάξεως αὐθεντία εἰς τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα, ποῦ μας ἀπασχολοῦν—ἐννοῶ τὸν Schopenhauer⁽²³⁾ ὅστις εἰς τὴν μελέτην του *Ueber Sprache und Wort* (περὶ γλώσσης καὶ λέξεως) λέγει τὰ ἐξῆς: «Ἐπομένως σπανιώτατα κἀνεὶς δύναται ν' ἀποδώσῃ εἰς τὴν λατινικὴν σημαντικὴν τινα φράσιν τῶν νεωτέρων γλωσσῶν· ὀφείλει δὲ ν' ἀπογυμνώσῃ τελείως τὸ νόημ' ἀπὸ ὅλας τὰς φερούσας αὐτὸ λέξεις, ὥστε νὰ σταθῇ γυμνὸν εἰς τὴν συνείδησιν, ἀπηλλαγμένον ὅλων ἐκείνων τῶν λέξεων, ὅμοιον πρὸς πνεῦμα ἄνευ σώματος, νὰ τὸ περιβάλλῃ δὲ πάλιν μετ' ἐπιπέδου διάφορον σῶμα, ἀπὸ λατινικὰς λέξεις, αἱ ὁποῖαι τὸ ἀποδίδουν εἰς ὅλως διάφορον μορφήν, οὕτως ὥστε ν' ἀποδίδεται π.χ. διὰ ῥήματος τὸ ἐν τῷ πρωτοτύπῳ δι' οὐσιαστικοῦ ἐκφραζόμενον καὶ οὕτω καθ' ἐξῆς. Ἡ διενέργεια τῆς μετεμψυχώσεως ταύτης προ-

23. Σ.τ.Μ. Arthur Schopenhauer (1788-1860), ἐκ τῶν μεγίστων φιλοσόφων τοῦ 19 αἰῶνος καὶ ἄριστος συγχρόνως συγγραφεὺς. Τὰ συγγράμματά του ἤσκησαν μεγάλην ἐπίδρασιν εἰς τὴν σύγχρονον Εὐρώπην. Τινὰ ἐξ αὐτῶν ἔχουν μεταφρασθῆ καὶ ἐλληνιστῶν.

ἀγει τὴν πραγματικὴν σκέψιν. Συμβαίνει ἐδῶ, ὅτι καὶ εἰς τὴν χυμείαν μετ' τὸ *status nascendi*· ἐξερχόμενον δῆλα δὴ στοιχεῖόν τι ἀπὸ μίαν ἔνωσιν, διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς ἄλλην, ἐγκλείει κατὰ τὴν μετάβασιν αὐτὴν ἰδιάζουσαν τινα δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ἣν οὐδέποτε ἄλλοτε παρουσιάζει, καὶ κατορθώνει ὅτι εἰς ἄλλην κατάστασιν δὲν θὰ ἠδύνατο. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν ἀποδυθεῖσαν πᾶσας τὰς λέξεις σκέψιν ἐν τῇ μεταβάσει ἀπὸ μιᾶς εἰς ἄλλην γλώσσαν. Διὰ τοῦτο ἐπιδρῶν ἀμέσως αἱ ἀρχαῖαι γλώσσαι μορφώνουσαι καὶ κρατύνουσαι τὸ πνεῦμα». Καὶ δι' αὐτὸ ἀκρίμη—προσθέτω ἐγὼ—ὁ Fouillée⁽²⁴⁾ δικαίως ἠδύνατο νὰ λέγῃ: *chaque leçon de latin est une leçon de logique* (κάθε μάθημα λατινικῆς εἶναι λογικῆς μάθημα) Ἐννοοῦσε μ' αὐτὸ φυσικὰ συντακτικῶν κυρίως λατινικοῦ μάθημα, εἰς τοῦτο δ' εὐκόλως θὰ ἠμποροῦσε νὰ προσθέτῃ τις καὶ τὸ ἑλληνικὸν συντακτικόν.

Εἰς τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα τοῦ Schopenhauer θὰ ἐπανέλθωμεν καὶ πάλιν· ἐπὶ τοῦ παρόντος ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ διαπιστωθῇ, ὅτι ἐμφανίζουσι τὴν μίαν μόνον τοῦ πράγματος ἄποψιν. Ἡ ἄλλη ἐξ ἴσου σπουδαία ἄποψις ἐγκτεται εἰς τὸ ὅτι ἓνα μάθημα ἑλληνικοῦ ἢ λατινικοῦ συντακτικοῦ εἶναι συγχρόνως καὶ μάθημα τῆς μητρικῆς γλώσσης. Ἐνα παράδειγμα: Δίδω εἰς τοὺς μαθητάς μου πρὸς μετάφρασιν εἰς τὰ λατινικὰ τὰς ἐξῆς δύο φράσεις: 1) *ποτέ δὲν τρώγω, χωρὶς νὰ πεινῶ καὶ 2) ποτέ δὲ τρώγω χωρὶς νὰ δώσω εἰς τὸν ὑπηρέτην ἓνα φιλοδωρήματα*. Ἐξωτερικῶς αἱ δύο συντάξεις εἶναι ὁμοιόταται,

24 Σ. τ. Μ. Alfred Fouillée, σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος, πολεμήσας τὰ ὀλιστικὰ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ εἰσαγαγὼν τὸ σύστημα τῶν idées-forces. Κλασσικὸν εἶναι τὸ περὶ φιλοσοφίας τοῦ Σωκράτους σύγγραμμά του.

εἰς ἀμφοτέρας δ' ἀναφέρεται πρᾶξις, συνοδεύουσα τὸ τρώγειν μὲ τὸ χωρὶς νά. Καὶ ὁμῶς ἡ λατινικὴ μεταφρασις θὰ εἶναι διάφορος: εἰς τὴν πρώτην περιπτώσιν θὰ μεταχειρισθῶμεν τὸ nisi μὲ μετοχήν, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν τὸ quin μεθ' ὑποτακτικῆς. Διατί ἡ διάκρισις αὕτη; Διότι τὴν ἀπαιτεῖ ἡ λογικὴ: ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἡ πείνα εἶναι ὄρος τοῦ τρώγειν, εἰς τὴν δευτέραν ἡ φιλοδώρησις εἶναι ἀπολεπμάτου. Νομίζετε τώρα, ὅτι λατινικὸν μόνον συντακτικὸν ἐδίδαξα τοὺς μαθητάς μου ἢ τοὺς ἠνάγκασα νὰ προσέξουν καὶ νὰ λάβουν συνείδησιν καὶ τῶν συντακτικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς μητρικῆς τῶν γλώσσης;

«Ἄλλὰ—θὰ μας ἀπαντήσουν—τὸ ἴδιον πρᾶγμα δύναται κἀνεὶς νὰ ἐπιτύχῃ καὶ χωρὶς τὸ λατινικὸν συντακτικόν» ἀρκεῖ νὰ διεξέλθετε συστηματικῶς μαζί μὲ τοὺς μαθητάς σας τὸ συντακτικὸν τῆς μητρικῆς τῶν γλώσσης, νὰ τοὺς ἐξηγήσετε μὲ καταλλήλως ἐκλεχθέντα παραδείγματα τὰς διαφόρους λογικὰς κατηγορίας, τὰς περιεχομένας εἰς τοὺς ἀναλόγους γραμματικούς τρόπους ἐκφράσεως καὶ τὸ πρᾶγμα ἔγινε». «Ὁχι—ἀπαντῶ—τὸ πρᾶγμα δὲν ἔγινε κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον. Ὁ μαθητὴς δὲν χρειάζεται νὰ γνωρίζῃ τοιαύτας συντακτικὰς λεπτότητας τῆς μητρικῆς του γλώσσης, διὰ νὰ τὴν καταλαμπάνῃ καλὰ καὶ νὰ τὴν μεταχειρίζεται· χρειάζεται ὁμοίως νὰ τὰς κατέχῃ, διὰ νὰ ἠμπορῇ νὰ μεταφράζῃ ὀρθῶς εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν λατινικὴν παρομοίᾳ πρὸς τὰς ἀναφερθεῖσας φράσεις. Εἶναι δὲ γνωστὸν, ὅτι ἡ ἀποτελεσματικωτάτη ἀρχὴ τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης κεῖται εἰς τὸ ἐξῆς ἀξίωμα: Ἐάν σκοπὸς τις, τὸν ὁποῖον προβάλλετε εἰς τοὺς μαθητάς, δὲν προκαλεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἐνδιαφέρον, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ τον ἐπιτύχετε, ἂν τον μετατρέψετε εἰς μέσον πρὸς

ἐπιτεύξιν ἄλλου τινὸς σκοποῦ. Ἐπομένως τὸ συντακτικόν, καὶ ἡ γραμματικὴ γενικῶς, εἰς τὰς ἀρχαίας γλώσσας καὶ ὄχι εἰς τὴν μητρικὴν πρέπει νὰ διδάσκονται, καὶ δὴ διὰ τοὺς ἐξῆς λόγους.

Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι, ὅτι ἡ γραμματικὴ ἀνεπτύχθη καὶ ἐξειλίχθη εἰς τὰς ἀρχαίας γλώσσας καὶ ὄχι εἰς τὴν ρωσικὴν, ἡ ὅποια τὴν φορεῖ ὡς ξένον φόρεμα. Καὶ ἐδῶ ἐπικαλοῦμαι τὴν πειράν σας. Εἰς τὰ λατινικά—ἐνθυμείσθε—ὁ καθορισμὸς τοῦ ὑποκειμένου, κατηγορουμένου κλπ. οὐδεμίαν λογικὴν δυσκολίαν ἐμφανίζει. Πόσας φορὰς ὁμοίως, ὅταν σας ἐξητεῖτο ἡ συντακτικὴ ἀνάλυσις εἰς τὰ ρωσικά, εὐρέθητε εἰς δύσκολον θέσιν ν' ἀποφανθῆτε, ἂν ὠρισμένη λέξις εἶναι ὑποκείμενον ἢ ἄλλος προσδιορισμὸς; πόσας δὲ φορὰς ἐδιδάχθητε ἄλλα εἰς τὸ σχολεῖον καὶ ἄλλα κατ' οἶκον; Καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμβῇ ἄλλως, ἐφ' ὅσον ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν νοησιακοῦ χαρακτῆρος ἀρχαίων γλωσσῶν καὶ τῆς αἰσθησιακῆς ρωσικῆς πανταχοῦ ἐμφανίζεται. Πιστεύω μάλιστα, ὅτι εἰς καθένα σας εἶναι προφανές, πόσον ἄγονοι εἶναι αἱ συντακτικαὶ ἀναλύσεις τῶν προτάσεων τῆς ρωσικῆς, ἀφ' οὗ ἡ ζωντανὴ ὁμιλία ἀποκλίνει ἀκατάπαυστ' ἀπὸ τοὺς τύπους τῆς γραμματικῆς, ποῦ ὑποχρεῶνται οἱ μαθηταὶ νὰ μανθάνουν.

Μάλιστα, Κύριοι! ἡ ρωσικὴ γλῶσσα εἶναι σχετικῶς ἀνεπίδεκτος γραμματικῆς διαρθρώσεως (ungrammatisch), καὶ χωρὶς τὴν βοήθειαν τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, διὰ τῶν ὁποίων κατώρθωσε νὰ δημιουργήσῃ τὴν γραμματικὴν τῆς, θὰ παρέμενεν ἕως τῆς σήμερον δίχως γραμματικὴν. Τοῦτο βέβαια πολλοὶ ἀπὸ σᾶς ἴσως δὲν θὰ το ἐθεωροῦσαν καὶ μεγάλην ζημίαν· ἡ γραμματικὴ ἄλλως τε πολὺ ὀλίγας συμπαθείας ἔχει μεταξὺ τῶν νέων. Ἄλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ συμπαθειῶν· κἀνεὶς δὲν δύναται ν' ἀρνηθῇ, ὅτι ἡ γραμματικὴ εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια λογικῆς, ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τῶν φαινο-

μένων τῆς γλώσσης, καὶ εἰς τοῦτο ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ μορφωτικὴ τῆς ἀξίας. Ὅντως δὲ ἡ ρωσικὴ γλῶσσα εἶναι εἰς τὸ συντακτικόν τῆς πολὺ ὀλιγώτερον λογικῆ παρὰ τὰς ἀρχαίας, διὰ τὸν ἴδιον λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον καὶ εἰς τὸ τυπικόν τῆς εἶναι πολὺ ὀλιγώτερον νοησιακῆ. Εὐκολώτερον ἄρα δύναται ἀπὸ ψυχολογικῆς παρὰ ἀπὸ λογικῆς ἀπόψεως νὰ ἐκτιμηθῇ. Τίς οἶδε μάλιστα, ἂν ἀφηνομένη εἰς ἑαυτὴν ἡ ρωσικὴ γλῶσσα δὲν θὰ ἐδημιούργει, ἀντὶ τῆς σημερινῆς λογικῆς γραμματικῆς, μίαν γραμματικὴν ψυχολογικὴν, ἡ ὁποία θὰ ἐχρησιμοποιοῖ εἰς τὰς συντακτικὰς ἀναλύσεις ὄχι τοὺς λογικοὺς ὄρους *ὑποκείμενον, κατηγοροῦμενον, κυρία πρότασις κλπ.*, ἀλλὰ τοὺς *χαρᾶκτιρισμοὺς δεσπόζουσα παράστασις—δευτερεύουσα (zurücktretende) παράστασις σύναψις ἐνιαία καθ' ἑαυτὴν (geschlossene Struktur)—ἀνοικτὴ σύναψις (offene Struktur)—συνειρμικόν στοιχεῖον κλπ.* . . Φυσικῶ τῷ λόγῳ εἶναι δύσκολον νὰ φαντασθῶμεν τὰς λεπτομερείας τοιαύτης ψυχολογίας τῆς συντάξεως, ἀφ' οὗ μάλιστα νοεῖται ἐν τῇ γενέσει τῆς. Ὑπάρχει μὲν βέβαια ἕλπις ν' ἀναδειχθῇ εἰς ἐνδιαφέρουσαν ἐπιστήμην, ἀλλ' ἀπὸ παδαγωγικῆς ἀπόψεως δὲν δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν δεδοκιμασμένην πλέον λογικὴν σύνταξιν, καὶ τὸ σχολεῖον ἔχει πάντα λόγον νὰ προτιμᾷ τὴν ὄχι πολὺ νόστιμον βέβαια, ἀλλὰ πάντως ἐξαιρετικὰ ὑγιεινὴν τροφήν, ποῦ παρέχει αὐτῇ—καὶ ἐπομένως καὶ τὰς ἀρχαίας γλώσσας, ἀπὸ τὰς ὁποίας, ὅπως σας ἀνέπτυξα, κατὰ τὸν φυσικώτερον τρόπον ἀποκτᾶται.

Ἔτσι λοιπὸν ἡ ιδιότης τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν νὰ εἶναι ἐπιδεικτικώταται γραμματικῆς διαρθρώσεως ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον λόγον, διὰ τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν ἐπ' αὐτῶν κυρίως νὰ μελετῶμεν τὴν γραμματικὴν καὶ μάλιστα τὸ συντακτικόν τῆς μέρος.

Ὁ δεύτερος λόγος—καὶ ἴσως ὁ καθ' ἑξοχὴν λόγος—

εἶναι, ὅτι εἰς τὴν ἀπλήν συνειρμικὴν ἐκμάθησιν γλώσσης τινὸς ἡ γραμματικὴ εἶναι τελειῶς ἀνωφελῆς. Εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ μαθητοῦ προσπίπτει σαφέστατα, ὅτι καὶ μετὰ τὴν γραμματικὴν καὶ συντακτικὴν ἀνάλυσιν ὠρισμένης περικοπῆς συγγραφῆς δὲν ἐπιτυγχάνει βαθυτέραν αὐτῆς κατανόησιν, ἀπὸ ὅσῃν εἶχε πρωτύτερα, καὶ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς αἱ ἀσκήσεις αὐταὶ οὐδεμίαν ἐπίδρασιν ἐξασκοῦν ἐπὶ τῆς πνευματικῆς του ἐξελίξεως. Τοῦναντίον μεταφράζων οἰανδήποτε φράσιν ἐκ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐξετάσῃ, ποῦ εἶναι τὸ ὑποκείμενον, ποῦ τὸ κατηγορούμενον, τί ἐκφράζει ἐδῶ τὸ *ut*—τὸ συμπέρασμα ἢ τὸν σκοπὸν;—καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἡ γραμματικὴ δὴλα δὴ ἀνάλλυσις ἐνταῦθα εἶναι μέσον πρὸς κατανόησιν τοῦ κειμένου καὶ ὄχι σκοπὸς καθ' ἑαυτὸν—καὶ διὰ τοῦτο ἐνταῦθα εἶναι καὶ λογικὴ καὶ καρποφόρος.

Προτοῦ ὅμως ν' ἀφήσω τὰ περὶ συντακτικοῦ, καὶ γενικῶς τὰ περὶ γραμματικῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ παρατηρήσω, ὅτι τὰ παρ' ἡμῖν γραμματικὰ ἐγχειρίδια καὶ τῶν δύο γλωσσῶν χρειάζεται νὰ μεταρρυθμισθοῦν. Δὲν εἶναι βέβαια ἐδῶ ὁ τόπος νὰ ὀμιλήσω περὶ τῆς μεταρρυθμίσεως αὐτῆς ἀρκοῦμαι μόνον εἰς τὴν ὑπόδειξιν, ὅτι ἡ μεταρρυθμισίς δὲν πρέπει ν' ἀποβλέπῃ εἰς τὴν συντόμωσιν καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ δῆθεν φόρτου, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν ἐναρμόνισιν αὐτῶν πρὸς τοὺς παιδαγωγικοὺς σκοποὺς τῆς σπουδῆς τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν. Πρέπει δὴλα δὴ νὰ ἐξαρθῇ καὶ ν' ἀναπτυχθῇ τὸ μέρος τοῦ γραμματικοῦ ὕλικου, τὸ ἀπὸ λογικῆς καὶ ψυχολογικῆς ἀπόψεως ἀξιόλογον, ἢ ἐκμάθησις τοῦ ἄλλου μέρους, τὸ ὁποῖον, ἂν καὶ δὲν ἔχει μορφωτικὴν ἀξίαν δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ἀπαραίτητον εἰς κατανόησιν τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν κειμένων, πρέπει κατὰ τὸ δυνατόν νὰ διευκολυνθῇ, νὰ παραλειφθῇ δὲ πᾶν

τὸ ἀνωφελές εἶτε ὡς πρὸς τὸν πρῶτον εἶτε ὡς πρὸς τὸν δεύτερον σκοπόν.

Καὶ τώρα συνεχίζω.

11. Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς σκέψεως.

Μὲ τὸ συντακτικὸν συνάπτεται ἡ καλλιλογία ⁽²⁵⁾, ἡ ὁποία, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον μάθημα καθ' ἑαυτήν, σπουδάζεται ὅμως ἐμμέσως, ἂν καὶ ὄχι συστηματικά, κατὰ τὰς εἰς ἀρχαίας γλώσσας μεταφράσεις, καὶ κεῖται μεταξύ τῆς γραμματικῆς καὶ τῆς μελέτης τῆς λογοτεχνίας. Οἱ ἀνωτέροιοι παρατεθέντες στοχασμοὶ τοῦ Schopenhauer δύνανται καὶ ἐπ' αὐτῆς νὰ εφαρμοσθοῦν, ὄχι βεβαίως εἰς μεγάλην κλίμακα, ὅπως ἐπὶ τῆς συντάξεως. Μεταφράζων π. χ. ἐγὼ τὴν λατινικὴν φράσιν Hannibalem conspecta moenia ab oppugnanda Neapoli deterruerunt—ἡ *θέα τῶν τειχῶν ἀπέτρεψε τὸν Ἀννίβαν ἀπὸ τῆς πολιορκίας τῆς Νεαπόλεως*, καὶ τὴν μετάφρασιν ταύτην ὀνομάζων «ἐλευθέραν» (literarisch), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατὰ λέξιν καὶ ἀπόβλητον μετάφρασιν: τὰ *ὄφθεντα τείχη ἀπέτρεψαν τὸν Ἀννίβαν ἀπὸ τῆς πολιορκητέας Νεαπόλεως*, κατανοῶ πρῶτον μὲν, ὅτι ὑπὲρ τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ῥήματα ὑπάρχουν αἱ ἔννοιαι, αἱ ὁποῖαι καθ' ἑαυτὰς οὔτε ὀνόματα οὔτε ῥήματα εἶναι, ἀλλ' ἐκφράζονται διὰ τούτων ἢ δι' ἐκείνων κατὰ τὰς καλλιλογικὰς ιδιότητας ἐκάστης γλώσσης. Μὲ ἄλλας λέξεις: μανθάνω ν' ἀπελευθερώω τὰς ἔννοιαι ἀπὸ τὰς λέξεις, διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζονται,

25. Σ. τ. Μ. Οὕτω μεταφράζω ἐλλείπει ἄλλου ὅρου τῆν λέξιν Stilistik, χωρὶς ν' ἄγνοῦ, ὅτι οὕτω περίπου λέγουσιν συνήθως τὴν αἰσθητικὴν. Ὑποθέτω ὅμως, ὅτι δυνάμεθα ν' ἀρκεσθῶμεν διὰ τὴν αἰσθητικὴν εἰς ἓνα μόνον ὅρον.

— καὶ τοῦτο εἶναι ἡ ἀπαραίτητος προπαρασκευὴ διὰ τὴν φιλοσοφικὴν διάνοησιν, διότι, κατὰ τὴν ὠραίαν φράσιν τοῦ Nietzsche, *κάθε λέξις εἶναι καὶ μία πρόληψις*. Κατὰ δεύτερον δὲ λόγον μανθάνω εἰς παραδείγματα τοιαῦτα ν' ἀναγνωρίζω τὰς εἰρημένους καλλιλογικὰς ιδιότητας καὶ ἀποκτῶ πείραν τῶν κοινῶν καὶ τῶν ἰδιαζόντων χαρακτηριστικῶν τῆς λατινικῆς καὶ τῆς μητρικῆς μου γλώσσης. Ὅτι δὲ ὡς πρὸς τοῦτο ἡ λατινικὴ εἶναι ἀναντικατάστατος, δύναται πᾶς τις νὰ πεισθῇ, ἂν ἐλάμβανε τὸν κόπον νὰ μεταφράσῃ εἰς οἰανδήποτε σύγχρονον γλῶσσαν τὴν ἀνωτέροιοι παρατεθεῖσαν πρότασιν. Εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τίθενται οὐσιαστικά, καὶ αὐτὸς ὁ Ἕλληνας θὰ ἔλεγε τῆς *πολιορκίας* ἀντὶ τοῦ oppugnanda· μοναδικὸν φαινόμενον παρουσιάζει ἡ λατινικὴ μὲ τοῦ ῥήματος τὴν χρῆσιν. Σκεφθῆτε δέ, ὅτι ἡ κατὰ προτίμησιν χρησιμοποίησις αὕτη τοῦ ῥήματος εἶναι μία μόνον ιδιότης τῆς γραμματικῆς τῆς λατινικῆς, συνδεομένη στενῶς μὲ τὴν ὅλην νοοτροπίαν τῶν Ῥωμαίων, νοοτροπίαν πρακτικὴν (aktuell) καὶ ὄχι ἐννοιακὴν (substantiell). Ἡ νοοτροπία δὲ αὕτη ἐξεφράσθη ἀριετώτατα εἰς τὴν θρησκείαν τῶν Ῥωμαίων, ἡ ὁποία, ἐφ' ὅσον παρέμενε ρωμαϊκὴ, βασίζεται εἰς τὴν θεοποίησιν τῶν πράξεων καὶ ἦτο θρησκεία πρακτικὴ καὶ ὄχι θεωρητικὴ (ἐννοιακὴ). Ποῖος θὰ το ἐπίστευεν, ὅτι μεταξύ δύο τόσον διαφόρων πραγμάτων, ὅπως εἶναι ἡ γραμματικὴ καὶ ἡ θρησκεία, ὑφίσταται ἓνας τόσον στενὸς σύνδεσμος! Καὶ ὅμως ὑπῆρξε καὶ διὰ τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀποδεικνύει ἕλληνας μίαν φορὰν τὴν ὀρθότητα τοῦ τόσον συχνὰ μνημονευθέντος στίχου: Ἡ γλῶσσα εἶναι τοῦ λαοῦ ἐξομολόγησις.

12. Ἡ σχολὴ τοῦ ὕφους.

Ἄλλ' ἐὰν κατὰ τοῦτο ἡ λατινικὴ (καὶ ἐπ' ἴσης ἡ ἑλληνικὴ) εἶναι μέσον πρὸς θεωρητικὴν τῆς γλώσ-

σης καὶ τῶν γλωσσῶν γενικῶς ἐκμάθησιν, ἀφ' ἑτέρου θὰ ἠμποροῦσε κἀνεὶς νὰ τὴν χαρακτηρίσῃ, ὡς σχολὴν πρακτικῆς τοῦ ὕφους μορφώσεως. Καὶ πρέπει νὰ το- νίσω, ὅτι ἰσχυρίζομενος τοῦτο στηρίζομαι ἐπ' ἀσφαλε- στάτων δεδομένων τῆς ἱστορικῆς πείρας. Ὅπως καὶ προηγουμένως παρατήρησα, κατὰ τὸ πρότυπον τῆς λα- τινικῆς διέπλασαν οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως τὸν καλλιτεχνι- κὸν πεζὸν λόγον, ἐνδελεχῶς αὐτὴν μελετῶντες καὶ συν- ειδητῶς μιμούμενοι. «Ποῖος θὰ ἤξευρε νὰ γράφῃ χω- ρὶς τοὺς Ρωμαίους;» λέγει ἓνας, ποῦ ἐκαταλάμβανεν ἀπ' αὐτὰ τὰ πράγματα, ὁ Fr. Nietzsche. Καὶ ἡ ἰδική μας δὲ καλλιτεχνικὴ πεζογραφία, ἐφ' ὅσον τοιαύτη τις ὑπάρχει παρ' ἡμῖν, εἶναι ἐπίτευγμα τῆς αὐστη- ρῆς σχολῆς, ἡ ὁποία ἐπεκράτησεν εἰς τὴν γλώσσάν μας κατὰ τὴν λεγομένην ψευδοκλασσικὴν περιόδον.

Ἄλλὰ τοιαύτην πεζογραφίαν εἰς μικρὰν μόνον κλί- μακα ἔχομεν, ὀρθῶς δὲ θὰ ἠμποροῦσε κἀνεὶς νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἡ ρωσικὴ γλῶσσα δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρτίως ἐξελιχθῆ καὶ δὲν ἔχει προσλάβει ἀκόμη τὴν περύτερον μορφήν, ποῦ θάναταπεκρίνετο πρὸς τὴν δύναμιν καὶ τὴν εὐλυγισίαν της.

«Ἄλλὰ—θὰ μ' ἐρωτοῦσατε—δυνάμει τίνων ἰδιοτή- των ἡ λατινικὴ γλῶσσα ὑπῆρξε τοιαύτη παιδαγωγὸς καὶ δύναται καὶ τώρα νὰ γίνῃ;» Θὰ προσπαθίσω καὶ εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν νὰ σας δώσω σαφῆ καί, κατὰ τὸ δυνατόν, βραχεῖαν ἀπάντησιν, πρὸς τοῦτο δὲ θὰ ἐκλέξω ἀπὸ τὰ σχετικὰ πολλὰ τμήματα τῆς καλλιλο- γίας, ἕνα κατ' ἑξοχὴν σημαντικὸν — τὴν περιοδολο- γίαν. Πρὸ παντὸς ὁμως πρέπει ν' ἀφήσετε κατὰ μέ- ρος μίαν προκατάληψιν, καθ' ἣν ἡ περίοδος χρησι- μεύει μόνον διὰ τὸ κατὰ τεχνον (urpris) ὕψος, καὶ ὅτι εἶναι πλήρως ἐμφάσεως κωδώνισμα λέ- ξεων μὲ περισσότερον ἤχον παρὰ περιεχόμενον. Τοι- αύτη ἀντίληψις εἶναι ἄρδην ἐσφαλμένη. Τοῦναντίον ἡ περίοδος, ὁ ζωντανὸς αὐτὸς ὀργανισμὸς μὲ τὴν τόσον ἀκριβῶς διατυπωμένην ὑπόταξιν τῶν δευτερευουσῶν

προτάσεων ὑπὸ τὰς κυρίας καὶ τῶν ἐξηρητημένων ὑπὸ τὰς δευτερευούσας, ἀποτελεῖ διὰ τὸν διανοούμε- νον, ὡς ἐκ τοῦ πολυσυνθέτου τῆς ἐναλλασσομένης διαδοχῆς μεγαλυτέρων καὶ μικροτέρων τμημάτων τῆς ἐκάστοτ' ἀπασχολούσης αὐτὸν σκέψεως, τὴν ἀναγ- καίαν διὰ τὴν σκέψιν καθολικὴν ἐνότητα, χωρὶς τὴν ὁποίαν ἡ κατασκευὴ ἐνὸς ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ θὰ ἦτο τόσον δύσκολος, ὅσον πολὺπλοκοὶ ἀλγεβρικοὶ ὑπολογισμοὶ ἄνευ τῶν πολωνύμων.

Ἄλλὰ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶναι ἀνάγκη καὶ ἡ περίοδος νὰ εἶναι τελείως σαφῆς ἢ δὲ σαφήνεια αὕτη ἀποκτᾶται μόνον διὰ τῆς ποικιλίας ἐν τῇ συνδέσει τῶν προτάσεων. Ὑπάρχουν δὲ τρεῖς βαθμοὶ συνδέ- σεως τῶν προτάσεων: Ὁ κατὰ κυρίας προτάσεις, ὁ κατὰ πλήρεις δευτερευούσας καὶ ὁ κατὰ ἐπιτετημένους δευτερευούσας. Ἐκ τούτων οἱ δύο πρώτοι βαθμοὶ εἶναι κοινοὶ εἰς ὅλας τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν τὰς γλώσ- σας. Ἡ τελειότερη ἄρα τῆς γλώσσης ἐν τῇ κατασκευῇ τῶν περιόδων, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς χρήσεως τοῦ τρίτου βαθμοῦ, τῶν ἐπιτετημένων ἐξηρητημένων προτάσεων. Ὡς πρὸς τοῦτο, ἐκ τῶν γνω- στῶν μας γλωσσῶν τὴν κατωτάτην βαθμίδα κατέχει ἡ γερμανικὴ γλῶσσα ἔχουσα τὰ δύο κυρίως εἶδη τῆς συντάξεως, ἐλάχιστα δὲ ἐπιδεικτικὴ ἐπιτετησεως τῶν δευτερευουσῶν προτάσεων. Ἐπιτετημένην π.χ. ἀναφο- ρικὴν πρότασιν, οἷας δυνάμεθα νὰ σχηματίζωμεν ἀπεριορίστως εἰς τὴν ρωσικὴν, οἷον ἄνθρωπος οὐ- δέποτε μαθῶν φιλοσοφίαν, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κατασκευάσωμεν εἰς τὴν γερμανικὴν, ἡ ὁποία ἐπιβάλλει νὰ εἴπωμεν ὀλόκληρον ἀναφορικὴν πρότασιν: ein Mensch, der nie Philosophie gelernt hat—ἕνας ἄνθρωπος, ποῦ δὲν ἔμαθεν ποτὲ φιλοσοφίαν. Εἰς ὑψηλοτέραν κᾶπως βαθμίδα εὐρίσκονται αἱ νεολα- τινικαὶ γλῶσσαι, ὅπου εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπίτησις παραθετικῶν τινων κυρίως προτάσεων διὰ γερουν- διακῆς συντάξεως (ayant appris. . .), ἀλλὰ ὄχι καὶ

ἀναφορικῶν ἢ εἰδικῶν. Ἀκόμη ἀνωτέρα, ὡς πρὸς τοῦτο, εἶναι ἡ ρωσική, ἣτις καὶ παραθετικῶν τινῶν προτάσεων τὴν σύμπτυξιν ἐπιτρέπει διὰ γερονδιακῆς συντάξεως καὶ ὄλων τῶν ἀναφορικῶν διὰ μετοχῶν ἄλλὰ τῶν εἰδικῶν προτάσεων ἢ σύμπτυξιν εἶναι καὶ ἐδῶ ἀδύνατος. Τὴν ὑψίστην βαθμίδα τῆς τελειότητος ἐπέτυχαν αἱ ἀρχαῖαι γλώσσαι, αἵτινες συμπτύσσουσι καὶ τὰς παραθετικὰς προτάσεις (ἢ μὲν ἑλληνική ὅλας, ἢ δὲ λατινική μερικὰς μόνον) καὶ τὰς ἀναφορικὰς, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ἐπὶ ταυτοπροσωπίας, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἑτεροπροσωπίας τῇ βοθηθείᾳ τῆς ἀφαιρετικῆς ἢ γενικῆς, καὶ ἀκόμη καὶ τὰς εἰδικὰς διὰ τῆς μετ' ἀπαρεμφάτου αἰτιατικῆς. Αἱ ἀρχαῖαι λοιπὸν γλώσσαι, διαθέτουσαι καὶ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς περιοδολογίας εἶναι αἱ τελειόταται, συγγενεῦει δὲ πρὸς αὐτὰς ἐκ τῶν νεωτέρων γλωσσῶν περιωσσότερον ἡ ρωσική⁽²⁶⁾.

Τὰ προσόντα ὅμως, μὲν τὰ ὅποια αὐτὴ ἢ φύσις ἐπρόοικισε τὴν ρωσικὴν, μένουσι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀνεκμετάλλευτα. Δυστυχῶς αἱ ἀρχαῖαι γλώσσαι κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους δὲν ἤσκησαν ἐπὶ τῆς ρωσικῆς ἄμεσον διαμορφωτικὴν ἐπίδρασιν, ἐν ᾧ παλαιότερα ἢ ἑλληνική ἢ ἡ κυρία, ὅπως εἶδαμεν, παιδαγωγὸς τῆς ρωσικῆς, διὰ τὸ ὅποιον εἶναι ἀξία εὐγνωμοσύνης. Τότε ἀκριβῶς ἀνεπτύχθησαν αἱ προσιδιάζουσαι εἰς αὐτὴν καλλιλογικαὶ δυνάμεις. Ἄλλ' ἐδῶ ὁμιλοῦμεν περὶ τῶν τελευταίων χρόνων, καθ' οὓς διεμορφώθη

26. Σ. τ. Μ. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἡ νεωτέρα ἑλληνική ὑστερεῖ πρὸς πολὺ, διότι ὄχι μόνον στερεῖται ὄλων τῶν μετοχικῶν συντάξεων, δι' ὧν συμπτύσσονται αἱ δευτερεύουσαι προτάσεις (αἱ μετοχὴ εἰς-ὄντας: γελῶντας, τραγουδῶντας, τρέχοντας ἔχουσι περιωρισμένην τροπικὴν χρῆσιν), ἀλλὰ δὲν ἔχει καὶ αὐτὸ τὸ κοινὸν εἰς ὅλας τὰς νεωτέρας γλώσσας ἀπαρέμψατον.

ἢ καλλιτεχνική μας πεζογραφία καὶ οἱ ὅποιοι φθάνουν μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Παρατηρήσατε, πόσον μεγάλον ποσοστὸν τῆς λογοτεχνικῆς μας παραγωγῆς (ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως) ἀντιπροσωπεύουν αἱ μεταφράσεις ἢ ἠμπορεῖτε πράγματι νὰ φαντασθῆτε, ὅτι αἱ μεταφράσεις αὐταὶ δὲν ἔχουν καμμίαν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς γλώσσης μας; Καὶ μεταφράζουσι οἱ ἰδιόκοι μας ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπὸ τὰ γαλλικά, τὰ γερμανικά ἢ τὰ ἀγγλικά, ἀπὸ γλώσσας δῆλα δῆ, αἱ ὅποια ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὴν δευτέραν βαθμίδα ἐν τῇ περιοδολογίᾳ, εἶναι κατώτεροι τῆς ρωσικῆς ἀπὸ ἀπόψεως ὕψους (ὡς πρὸς ἄλλα βέβαια ὑπερέχουσι, ἀλλ' αὐτὸ δὲν μας ἐνδιαφέρει ἐδῶ). Τοιουτρόπως οἱ μεταφράσται καὶ μαζὶ μ' αὐτοὺς καὶ οἱ ἀναγνώσται συνηθίζουσι νὰ μὴ χρησιμοποιοῦν ὅλας τὰς καλλιλογικὰς δυνάμεις τῆς μητρικῆς τῶν γλώσσης, τὴν ὁποίαν καταβιβάζουσι εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν γλωσσῶν, ἀπὸ τὰς ὁποίας μεταφράζουσι. Ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ καθίσταται πτωχότερα ἡ ρωσικὴ γλῶσσα. Πρὸς τὴν ἰδίαν καὶ αἱ μεταφράσεις κατεύθυνσιν ἐνεργεῖ καὶ μία ἄλλη ὀλεθρία δύναμις, ἡ νοσηρὰ τάσις νὰ προσεγγίσωμεν τὴν λογοτεχνικὴν μας γλῶσσαν πρὸς τὴν σχετικῶς ἀμελεστέραν ὁμιλουμένην. Ἀπ' ὅτου δὲ ἡ ρωσικὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα περιήλθεν ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς εἰς τὰς χεῖρας τῶν δημοσιογράφων, ὁ κίνδυνος τῆς πτωχεύσεως αὐτῆς ἠξήθη ἀκόμη περιωσσότερον.

Σας παρακαλῶ, Κύριοι, νὰ ὑποβάλλετε εἰς σοβαρὰν κρίσιν, ὅ,τι σας ἀναπτύσσω ἐδῶ — δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι πολλοὶ διὰ πρῶτην φορὰν τὰκούετε — καὶ νὰ μὴ ἀποδέχεσθε καλῇ τῇ πίστει τὰ παρηγορητικὰ λόγια τῶν ἀντιπάλων μας, οἱ ὅποιοι, ὅτι ἐγὼ ὀνομάζω πτωχεύουσιν, νομίζουσι φυσικότητα καὶ σας ὁμιλοῦν διὰ τὴν «*χάριν τῆς ἀπλότητος*». Ὡς πρὸς τὴν φυσικότητα ἔχομεν ἀποβάλλει ἀπὸ πολλοῦ τὴν γόνιμον εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς

πλάνην τοῦ Rousseau⁽²⁷⁾, ποῦ συνέχεε τὴν φυσικότητα μὲ τὴν πρωτόγονον κατάστασιν, ἐπανήλθαι μὲν δὲ εἰς τὸν ὄρισμόν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι ἡ φυσικότης δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ *δυνάμει*, ἀλλ' εἰς τὴν τελείωσιν (εἰς τὸ *ἐνδελεχέει*). Διὰ τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν, τὴν κατέχουσιν καὶ τὰς τρεῖς βαθμίδας τῆς περιοδολογίας, φυσικὴ εἶναι ἢ πλουσία περίοδος καὶ ὄχι ἢ πτωχὴ σύνταξις τῶν δυτικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς δημόδους. Ἄν δὲ «ἡ χάρις τῆς ἀπλότητος» σας ἔλκυει τόσον, τότε παραιτηθῆτε ἀπὸ τὸν χρωματισμόν εἰς τὴν μουσικὴν καὶ ἐπανάθετε εἰς τὴν ἐπτάχορδον ἢ μᾶλλον εἰς τὴν τετράχορδον λύραν· παραιτηθῆτε ἀπὸ τὰς συμφωνίας καὶ ἀνακηρύξατε ὡς κολοφῶνα μουσικῆς δημιουργίας τὸ «Ἐνα πούλλακι ἐρχεται μὲ τάνοιχτὰ φτερά»,⁽²⁸⁾ ποῦ παίζεται μὲ τὸν ἕνα δάκτυλον. Παραιτηθῆτ' ἐπ' ἴσης ἀπὸ τὸν πολύχρωμον χρωστήρα ἐνὸς Tiziano⁽²⁹⁾ ἢ ἐνὸς Rubens⁽³⁰⁾ ἢ τοῦ

27. Σ. τ. Μ. *Jean-Jacques Rousseau* (1712-1778). Ἐκ τῶν ἐπιφανεστέρων συγγραφέων τῆς Γαλλίας. Ὑπῆρξεν ὁ εὐγλωττότερος ἀπολογητὴς τῆς φυσικῆς ζωῆς, τὴν ὅποίαν τελείως διέφθειρε τοῦ πολιτισμοῦ ἢ ἀνάπτυξιν. Διὰ τῶν περὶ ἀνισότητος καὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου συγγραμμάτων του εἶχε συντελέσει εἰς τὴν ἔκρηξιν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως.

28. Σ. τ. Μ. Πρόκειται προφανῶς περὶ δημόδους ἄσματος ρωσικοῦ μὲ ἀπλούστατον μέλος καὶ ρυθμόν, ὅπως εἶναι π. χ. εἰς ἡμᾶς τὰ κάλαντα ἢ ἄλλα παιδικὰ τραγούδια.

29. Σ. τ. Μ. *Tiziano Vecellio* (1477-1576), ἀρχηγὸς καὶ κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς βενετικῆς σχολῆς τῶν ζωγράφων, οὗτινος ὀνομαστὰ εἶναι αἱ προσωπογραφίαι.

30. Σ. τ. Μ. *Rubens* (1577-1640). Γεννηθεὶς παρὰ τὴν Κολωνίαν, ἀλλὰ ζήσας καὶ ἀποθανὼν ἐν Βελγικῇ, εἶναι ἐκ τῶν ἐπιφανεστάτων ζωγράφων τοῦ κόσμου, ὁ ἀριστος τῆς φλαμανδικῆς σχολῆς, οὗτινος σφίζεται πλήθος ἔργων μὲ ποικιλώτατα θέματα.

ἱδικοῦ μας τοῦ Repin⁽³¹⁾ ἢ Wasnetzow⁽³²⁾ καὶ ἐπιστρέφατε—ὅπως το κάμνουν πράγματι μερικοὶ παρακμιαὶ καλλιτέχνηαι—εἰς τὴν ζωγραφικὴν μὲ τὰ τέσσαρα χρώματα καὶ χωρὶς φωτοσκιάσιν. Ὅλ' αὐτὰ εἶναι «χάρις τῆς ἀπλότητος».

Ὅχι, Κύριοι. Εἰς τὰ χέρια σας καὶ εἰς τὰ χέρια τῶν ὀμηλικῶν σας κεῖται τὸ μέλλον τῆς μητροικῆς γλώσσης. Ἐνθυμηθῆτε, ὅτι εἰς τὰς Ἀθήνας καθῆκον τιμῆς διὰ κάθε πολίτην ἐθεωρεῖτο νὰ παραδώσῃ εἰς τὸν υἱὸν ἀμείωτον ἢ καὶ περισσότερον ἢ ὑξημένην τὴν περιουσίαν, ποῦ ἐκληρονόμησεν ἀπὸ τῶν πατέρων. Καὶ δι' ἐκεῖνον, ποῦ θὰ παρημέλει τοῦτο τὸ καθῆκον, ἔλεγον μὲ τὴν πλουσίαν εἰς εἰκόνας γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς, ὅτι τὰ πάτρια κατεδήδοκεν, καὶ τὸν ἐθεωροῦσαν ἄτιμον. Σκεφθῆτε τὸν αὐστηρὸν κριτὴν, ποῦ εὐθῆκεν ἡ σημερινὴ Γαλλία ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Taine⁽³³⁾ διὰ τὴν Γαλλικὴν Ἀκαδημίαν τοῦ 17 αἰῶνος, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἀκολουθοῦσα τὴν τάσιν τῆς ἀπλότητος συνετέλεσεν εἰς τὴν λεξιλογικὴν πτώχευσιν τῆς πλουσίας τοῦ Rabelais⁽³⁴⁾ γλώσσης. Φυλαχθῆτε νὰ

31. Σ. τ. Μ. *Illias Repin* γεννηθεὶς εἰς Tschugueff τῆς Ρωσίας τὸ 1844, θεωρεῖται ὁ ἀριστος τῶν Ρώσων ζωγράφων, ἡσχολήθη δὲ εἰδικῶς εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τῆς χώρας, τῶν ἠθμῶν, τῶν παραδόσεων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς πατρίδος του. Ἐκαμε προσωπογραφίας ὄλων τῶν συγχρόνων του ἐπιφανῶν ἀνδρῶν τῆς Ρωσίας. Περιφημος εἶναι ὁ πίναξ του «οἱ πορθμεις εἰς τὸν Βόλγαν».

32. Σ. τ. Μ. *Wasnetzow*, σύγχρονος Ρώσος ζωγράφος, ὀλιγώτερον τοῦ Repin ὀνομαστός.

33. Σ. τ. Μ. *Hippolyte Taine*. Μέγας κριτικὸς καὶ ἱστορικὸς τῆς Γαλλίας, τοῦ ὅποιου ὀνομαστή εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς τέχνης καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς συγχρόνου Γαλλίας.

34. Σ. τ. Μ. *Francois Rabelais* (1459-1553). Ἐπιφανὴς

μὴν εἰποῦν διὰ σᾶς οἱ μεταγενέστεροι, ὅτι τὰ πάτρια κατεδηδόκατε— Ἀπὸ ὅσα λέγω φυσικά δὲν πρέπει νὰ ἐξαγάγετε τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐγὼ ἀξιῶ παντοῦ καὶ πάντοτε νὰ ὁμιλῆτε καὶ νὰ γράφετε μὲ τριπλῶς διαβαθμισμένας περιόδους. Ἄν σας συμβουλεύω ν' ἀναπτύσσετε τὰς σωματικὰς σας δυνάμεις, δὲν σημαίνει αὐτό, πῶς πρέπει, διὰ νὰ δώσετε εἰς τὸν γείτονά σας ἓνα καφρὲν, νὰ μεταχειρισθῆτε καὶ τὰ δύο χέρια σας καὶ νὰ κτυπήσετε μὲ ὄλον τὸ σῶμά σας εἰς τὸ κάθισμά του. Οἱ λόγοι μου ἀποβλέπουν κυρίως εἰς τοῦτο: ὅτι ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος πρέπει νὰ γνωρίζῃ νὰ κατασκευάζῃ περιπλοκοὺς, ἀλλὰ καὶ εὐδιαγνώστους συγχρόνως, περιόδους, ὅπου το ἀπαιτεῖ τὸ νόημα, ὅπου φαίνεται ἀναγκαῖον διὰ τὴν λογικὴν καὶ ψυχολογικὴν τελειότητα τοῦ συλλογισμοῦ καὶ τῆς περιγραφῆς.

Καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἀκριβῶς τὸ κλασσικὸν σχολεῖον διευθυνόμενον ἀπὸ ἐμπειροῦς διδασκάλους εἶναι εἰς θέσιν νὰ προσφέρῃ ἐξαιρετικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν. Ἡ γαλλικὴ καὶ γερμανικὴ ἔνεκα τῆς μειονεκτικῆς των θέσεως εἰς τό, περὶ οὗ ὁ λόγος, ζήτημα, εἰς τίποτε δὲν μας χρησιμεύουν ἴσως ἢ ἀρχαία πεζογραφία, ἀναγκάζουσα νὰ χρησιμοποιοῦμεν ὅλας τὰς καλλιλογικὰς ἀρετὰς τῆς γλώσσης, ἡμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς σχολεῖον ὕφους καὶ νὰ προφυλάξῃ τὴν ρωσικὴν ἀπὸ τὰς σοβαρὰς καὶ ἀνεπιανορθώτους ἀπωλείας, ποῦ τὴν ἀπειλοῦν.

Προβλέπω ὅμως, ὅτι θὰ ἡμποροῦσαν νὰ μου γίνουν τοιοῦτου εἶδους ἀντιρροήσεις. Ἡμπορεῖ πράγματι κανεὶς νὰ περιμένῃ ἀπὸ τὴν κλασσικὴν πεζογραφίαν

Γάλλος σατυρικός καὶ διαμορφωτὴς τῆς γαλλικῆς γλώσσης συγγραφεὺς τοῦ Gargantua καὶ Pantagruel, ὅπου ἔσκωψεν εὐφύεστατα τὰς ἀντιλήψεις τοῦ μεσαίωνα καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν Ἀναγέννησιν ἐν Γαλλίᾳ.

κάποιαν ὠφέλειαν διὰ τὴν μητρικὴν του γλῶσσαν, ἀφ' οὗ σεις οἱ ἴδιοι, κύριοι φιλόλογοι, τὴν διαφθερίζετε μὲ τοὺς μαργαρίτας τοῦ ἰδικοῦ σας ὕφους; Δὲν ἔχετε δημιουργήσει φράσεις, οἷον «ἔφερε μέσα τὸν πόλεμον», «ἀπεκόπη κατὰ τὴν κεφαλὴν» κλπ.; (35)

Ἡ ἀντίρρησης αὕτη εἶναι πολὺ πεπαλαιωμένη. Εἰς τὴν ἐποχὴν φυσικά, ποῦ ἡ διδασκαλία τῶν κλασσικῶν γλωσσῶν εἶχεν ἐμπιστευθῆ εἰς ἀνθρώπους, ἀτελῶς κατέχοντας τὴν ρωσικὴν, δὲν θὰ ἡμποροῦσε κανεὶς νὰ περιμένῃ ἄλλ' ἀποτελέσματα. Ἄν λοιπὸν δὲν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ ἀποκλίσεις αὐταί, παραμένει βέβαιον, ὅτι ἡμεῖς οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι χρησιμοποιοῦμεν πράγματι ἐνίοτε διὰ διδακτικῶν λόγων μίαν μετάφρασιν κατὰ λέξιν, ποῦ ὀνομάζω ἐγὼ «μετάφρασιν τῆς δουλειᾶς» (Arbeitsübersetzung), μὲ ὅρον ἀνάλογον πρὸς τὰς προσωρινὰς ὑποθέσεις (Arbeitshypothesen) τῶν μαθηματικῶν.

Π. χ. εἰς ἓνα μαθητὴν, ποῦ πρῶτην φορὰν μανθάνει λατινικὰ καὶ δὲν τὰ γνωρίζει ἀκόμη καλά, δὲν ἡμπορῶ νὰ του ἐξηγήσω ἄλλως τὴν διαφορὰν τοῦ ὕφους μεταξὺ τοῦ Hannibalem conspecta moenia ab oppugnanda Neapoli deterruerunt καὶ τοῦ «ἡ θεὰ τῶν τειχῶν ἀπέτρεψε τὸν Ἀννίβαν ἀπὸ τὴν πολιορκίαν τῆς Νεαπόλεως», εἰμὴ ὅταν παρὰ τὴν ἐλευθέρωσαν μετάφρασιν παραθέσω καὶ τὴν «μετάφρασιν τῆς δουλειᾶς» «τὰ ὀφθέντα τείχη ἀπέτρεψαν τὸν Ἀννίβαν τῆς πολιορκητέας Νεαπόλεως». Εἰς ὅλας ὁμοῦς

35. Σ. τ. Μ. Ἐγνοοῦνται φράσεις ἐδῶ τὰς ὁποίας μεταχειρίζομαι διὰ τὴν κατὰ λέξιν ἀπόδοσιν τῶν ἀρχαίων' οὕτω π. χ. τὸ πρῶτον παράδειγμα εἶναι μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ bellum infero, τὸ δὲ δευτέρον εἶναι τοῦ ἐλληνικοῦ ἀπετμήθη τὴν κεφαλὴν, ἐν ᾧ τὸ νεοελληνικὸν εἶναι ἀπεκόπη ἢ κεφαλὴ του.

τὰς παρομοίας περιπτώσεις ἢ τοιαύτη μετάφρασις εἶναι ἀπλή μεταβατικὴ βαθμὶς ἀνταποκρινομένη εἰς ἀνάλογον μεταβατικὴν βαθμίδα τῆς λειτουργίας τῆς σκέψεως. Ἡ κατὰ λέξιν μετάφρασις ὁμοιάζει πρὸς τὴν ἀρνητικὴν πλάκα τῆς φωτογραφίας· εἶναι ἕξ ἴσου ἀναγκαία ὡς μεταβατικὴ βαθμὶς καὶ ἕξ ἴσου ἀπαράδεκτος ὡς τελικὸς σκοπὸς καὶ τελικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας μας.

Αὐτὰ εἶναι ἀρκετὰ διὰ τὴν καλλιλογίαν καὶ τὰς γλώσσας γενικῶς. Δὲν σας ἀνέπτυξα βέβαια ὅλα. Δὲν σας ὠμίλησα διὰ τὸ σημαντικὸν γεγονός, ὅτι μόνον διὰ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ἠμποροῦμεν νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἱστορίαν, οὕτως εἰπεῖν, τῆς ἐνσαρκώσεως τῆς σκέψεως εἰς τὰς λέξεις· μεταβαίνοντες ἀπὸ τοῦ Ὅμηρου εἰς τὸν Ἡρόδοτον καὶ ἀπ' αὐτὸν εἰς τὸν Θουκυδίδην, τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Πλάτωνα καὶ ἐκ τούτων εἰς τὸν Δημοσθένην, διὰ νὰ τελειώσωμεν μὲ τὸν Κικέρωνα, βλέπομεν, πῶς τὸ πνεῦμα παλαίει πρὸς τὴν ὕλην τῆς γλώσσης, πῶς τοῦτο δι' ἀποτελεσματικῶν συνδυασμῶν τῶν διακεκρωμένων ἀπ' ἀλλήλων στοιχείων αὐτῆς εἰσάγει τάξιν καὶ διαβάθμισιν καὶ ἀπὸ τὰς μεμονωμένας προτάσεις τῆς λεγομένης παρατακτικῆς συντάξεως (*λέξις εἰρομένη*) δημιουργοῖ τὴν ἀποστρογγυλωμένην καὶ μὲ κεντρικὸν πυρῆνα περὶ ὅσον, ἀκριβῶς ὅπως ἀπὸ τοὺς αὐτοτελεῖς καὶ ἀποκεκλεισμένους ἀπ' ἀλλήλων δήμους γεννᾶται τὸ ἑνιαῖον καὶ κεντρικὸν κράτος. Αὐτὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἠναγκάσθηεν νὰ παραλείψω· καὶ τώρα ἀκόμη φοβοῦμαι, ὅτι σὰς ἔχω κουράσει ἐνδιατρίψας περισσότερον τοῦ δέοντος εἰς τὴν γλώσσαν. Ἄλλ' ἢ διεξοδικότης αὐτῆ, Κύριοι, δὲν ἦτο περιττὴ· διότι καὶ σεῖς, ὡς μαθηταὶ τοῦ γυμνασίου, ἔχετε δαπανήσει πολὺν χρόνον εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν δύο γλωσσῶν τῆς Ἀρχαιότητος καὶ εἴσθε πρόθυμοι ἴσως νὰ παραδεχθῆτε, ὅτι πάρα πολὺς καιρὸς ἐχρησιμοποιήθη. Ἀνέλαβα ὅμως νὰ σας ἀποδείξω ἀντιθέτως πρὸς

τὴν ἀντίληψιν τῶν πολλῶν, ὅτι ὁ χρόνος, ὁ δαπανηθεὶς εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, δὲν ἔχει σπαταληθῆ ἀνωφελῶς, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἦτο ἀνάγκη νὰ εἶμαι διεξοδικώτερος ὁμιλῶν περὶ τῶν ὠφελημάτων, ἐκ τῆς σπουδῆς αὐτῆς. Εἶναι προφανὲς ὅμως, ὅτι δὲν ἀναγκάζεσθε νὰ μανθάνετε λατινικὰ καὶ ἑλληνικὰ χάριν τούτων καὶ μόνων τῶν ὠφελημάτων· ἡ ἀξιολογώτερα σπουδαιότης τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν κείται εἰς τὸ ὅτι σας ἀνοίγουν τὸν δρόμον ἀμέσως μὲν πρὸς τὴν ἀρχαίαν λογοτεχνίαν, ἐμμέσως δὲ πρὸς τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν. Τὸ θέμα μου λοιπὸν εἰς τὴν προσηχῆ ὁμιλίαν θὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τῆς μορφωτικῆς ἀξίας τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας.

IV.

13. Μεταφράσεις και πρωτότυπα.

Μεταβαίνων ἀπὸ τὰς ἀρχαίας γλώσσας εἰς τὴν λογοτεχνίαν τῶν ἀρχαίων, ἔχω τὸ εὐφρόσυνον συναίσθημα ἀνθρώπου, ὅστις βλέπει τὸν ἑαυτὸν του νὰ γίνεται, ἀπὸ κατάδικος τῆς δημοσίας γνώμης, ἂν ὄχι ἰσότιμος, ἀλλὰ κάπως δικαιωματοῦχος πολίτης. Σημαντικὸν δὴλα δὴ μέρος τῆς σημερινῆς κοινωνίας, και παρ' ἡμῖν ἀκόμη ἐν Ρωσίᾳ, ἀναγνωρίζει τὴν σπουδαιότητα τῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας και ἰδίᾳ τῆς ἑλληνικῆς· κρατεῖ μόνον ἡ γνώμη, ὅτι διὰ τὴν μελέτην αὐτὴν δὲν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀνατρέχη κανεὶς εἰς τὸ πρωτότυπον κείμενον, ἀλλὰ δύναται ν' ἀρκεσθῆ και εἰς μεταφράσεις. Ὅταν εἰς τὴν ἐπιτροπὴν διὰ τὴν μέσῃν ἐκπαίδευσιν, τῆς ὁποίας ἔχω τὴν τιμὴν νὰ εἶμαι μέλος, εἶχεν ἀναφυῆ τὸ ζήτημα περὶ τῶν ἐπιθυμητῶν βελτιώσεων εἰς τὸ ἀναλυτικὸν πρόγραμμα τῶν πρακτικῶν λυκείων (Realschulen), οἱ φωτισμένοι ὑποστηρικταὶ τοῦ τόσον σπουδαίου και τόσον ἀπαραιτήτου δι' ἡμᾶς τύπου τούτου τοῦ παιδαγωγοῦντος σχολείου ἐξέφρασαν τὴν ἐπιθυμίαν, ἂν ἦτο δυνατόν, και ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας—ἐν μεταφράσει φυσικὰ—νὰ περιληφθῆ εἰς τὸ πρόγραμμα. Ἄν ἡ ἰδέα αὕτη ἐπραγματοποιεῖτο, τότε ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κλασσικοῦ σχολείου και τοῦ πρακτικοῦ λυκείου, ὡς πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα, θὰ ἦτο, ὅτι τὸ κλασσικὸν σχολεῖον θὰ προσφέρει εἰς τοὺς

τροφίμους του ἐν πρωτοτύπῳ τὰ ἔργα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα οἱ τρόφιμοι τοῦ πρακτικοῦ λυκείου θὰ διαβάζουεν ἐν μεταφράσει. Εἰς τὴν διαφορὰν αὐτὴν ὀφείλομεν ἄρα γε ν' ἀναγνωρίσωμεν ὑπεροχὴν τινα τοῦ κλασσικοῦ σχολείου, και, ἂν ναί, διατί; Μὲ ἄλλας λέξεις: δύνανται ν' ἀναπληρώσουεν αἱ μεταφράσεις τὰ πρωτότυπα, και ἂν ὄχι, ποῦ κείται ἡ ἀνεπάρκειά των; Τοῦτο εἶναι τὸ ζήτημα, τὸ ὁποῖον δὲν ἠμπορῶ νὰ παρῆλθω σιωπηρῶς. Μὴ φοβεῖσθε ὅμως, ὅτι θὰ μάς παρεκκλίνῃ ἀπὸ τὸ θέμα μας. Ὅχι. Κατὰ τὴν πεποίθησιν μου, περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς ὁποίας ἐλπίζω νὰ σας πείσω, οἱ θησαυροὶ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας διαιροῦνται εἰς δύο κατηγορίας: εἰς ἐκείνους, ποῦ ἠμποροῦν και διὰ μεταφράσεων νὰ μεταδοθοῦν, και εἰς ἐκείνους, ποῦ εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμένοι μετὰ τὴν μορφήν τοῦ πρωτοτύπου. Καὶ ἔτσι ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ πρὸ ὀλίγου τεθὲν ζήτημα ἀποτελεῖ συγχρόνως και χαρακτηρισμὸν τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας.

Ὅπως λοιπὸν ἠμπορεῖτε νὰ συναγάγετε ἀπὸ τὰ λόγια μου αὐτὰ, δὲν ἀνήκω εἰς τοὺς ἀδιαλλάκτους πολεμίους τῶν μεταφράσεων. Καὶ ὁ ἴδιος ἐνεφανίσθη ὡς μεταφράστης, και ἐξέδωκα ὀγκώδη τόμον, ὅστις—τολμῶ νὰ ἐλπίζω—δὲν θὰ καταλάβῃ τὴν ἐσχάτην θέσιν μέσα εἰς τὴν μεταφραστικὴν μας λογοτεχνίαν. Ἄλλὰ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς και γνωρίζω ἐπ' ἴσης, τί ἠμπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ ἡ μετάφρασις και τί ὄχι. Ὁ ἀξίῳν ἄρα ν' ἀρκεσθῆτε εἰς μετάφρασιν ἀντὶ τοῦ πρωτοτύπου συλλογίζεται κατὰ τὸν ἴδιον ἀκριβῶς τρόπον, ὡς ἂν σας ἔλεγε: «Πρὸς τί κοπιᾶτε νὰ πηγαίνετε εἰς τὸ Ὀδεῖον, διὰ ν' ἀκούσετε τὰς συμφωνίας τοῦ Beethoven (36) ἢ τοῦ Tschaikowski,

36. Σ. τ. Μ. Ludwig van Beethoven (1770-1827). Ἐκ τῶν μεγίστων τοῦ κόσμου μουσικῶν συνθετῶν, τοῦ ὅποιου ὀνομασταὶ εἶναι αἱ συμφωνίαι.

Ἡμεῖς και οἱ Ἀρχαῖοι

(37) ἀφοῦ ἠμπορεῖτε νὰ τὰς ἀκούσετε πολὺ ἀναπαυτικώτερα κατ' οἶκον μὲ τὸ κλειδοκύμβαλον; Ἀλλὰ γνωρίζετε, ὅτι τοῦτο ἔχει μὲν ἐν μέρει κάποιον δίκαιον· ἀλλὰ μόνον ἐν μέρει. Μία διὰ κλειδοκυμβάλου ἐπιτημῆσις (Klavierauszug) σας δίδει βέβαια κάτι, ἀλλ' ὄχι ὅλον· καὶ ὅσον περιτεχνον, ὅσον βαθυστόχαστον εἶναι ἓνα συμφωνικὸν ἔργον, τόσον ὀλιγώτερον ἰκανῆ εἶναι ἢ διὰ κλειδοκυμβάλου ἐπιτημῆσις νὰ το ἀντικαταστήσῃ, ἐφ' ὅσον ἡ λεπτότης τοῦ νοήματος καὶ τῆς μορφῆς ἐπιτυγχάνεται ἴσα ἴσα μὲ τὴν δεξιὰν ἐκμετάλλευσιν τῶν χαρακτηριστικῶν ἰδιοτήτων ἐνὸς ἐκάστου ὄργάνου, τὰς ὁποίας δὲν ἠμπορεῖ φυσικὰ τὸ κλειδοκύμβαλον ν' ἀποδώσῃ.

Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ ἐδῶ. Πάρετε τὴν ἀρχὴν τοῦ Καίσαρος: Gallia est omnis divisa in partes tres—ὅλη ἡ Γαλατία διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. — Ἐδῶ ἡ μετάφρασις ἀποδίδει πλήρως τὸ πρωτότυπον, χωρὶς νὰ παραλείψῃ τίποτε. Πάρετε ὅμως τὴν παρ' Ὀμήρῳ ἀναφώνησιν τῆς Θετίδος, ὅταν μανθάνῃ τὸ δυστύχημα, ποῦ συνέβη εἰς τὸν υἱὸν τῆς: ὦ μοι δυσσαριστοτόκεια—ἀλλοίμονο ἔς ἐμένα, ποῦ γιὰ τὸ κακό μου ἐγέννησα τὸ καλύτερο τοῦ κόσμου παλληκάρη (38)—καὶ ἐδῶ ἀπεδόθησαν ὅλα, ἀλλ' ἐχρειάσθη πρὸς πλήρη ἀπόδοσιν μιᾶς λέξεως τοῦ πρωτοτύπου νὰ μεταχειρισθῶ εἰς τὴν μετάφρασιν δεκατρεῖς ὅλας λέξεις. Πόσον ὅμως χάνει ἀπὸ παρομοίαν διάχυσιν ἢ δύναμιν τῆς ἐκφράσεως, εὐκόλα το ἀντίλαμβάνεσθε. Πάρετε τέλος τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν Ἀθη-

37. Σ. τ. Μ. Πέτρος Tschaiakowski (1840-1893). Ὁ μέγιστος τῶν μουσικῶν τῆς Ρωσίας, συνθέσας συμφωνίας καὶ ἀρκετὰ μελοδράματα (Μαζέππας, Αὔρηλιανῆ παρθένος, Εὐγένιος Ὀνέγις κτλπ).

38. Σ. τ. Μ. Ἐπιτυχῶς, ἀν καὶ ὄχι τελείως πιστὰ, ἀπέδωκε τὴν φράσιν ὁ Ἀλέξ. Παλλῆς:

Γόι μου καὶ ἀλί μου ἢ δύστυχη, πικραροχοιογεννήτρα.

ναίων εἰς τὸν ἐπιτάφιον τοῦ Περικλέους παρὰ Θουκυδίδη: Φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἀνευ μαλακίας. Ἐδῶ ὁ μεταφράστης ἀπογοητεύεται τελείως. Καταλαμβάνει φυσικὰ, ὅτι πρόκειται ἐδῶ περὶ φιλοτέχνου λαοῦ, ὅστις γνωρίζει νὰ διακρίνῃ τὸ λιτὸν κάλλος τῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν φορτικὴν πολυτέλειαν τοῦ ὕλικου, περὶ λαοῦ διανοουμένων, ποῦ ἤξευρε ν' ἀποφεύγῃ τὴν ἀποσυνθετικὴν ἐπὶ τῆς βουλήσεως ἐπίδρασιν τῆς διανοήσεως, ἀλλὰ τὸ νὰ ὑπαγάγῃ τὰς δύο ταύτας κρίσεις εἰς τὸν τύπον τόσον βραχείας, τόσον βαθείας καὶ τόσον εὐστόχου ἀντιθέσεως του ἐμφανίζεται δικαίως ὡς ἀνέφικτον.

Δὲν θέλομεν βέβαια νὰ περιφρονήσωμεν τὰς μεταφράσεις· ἀλλὰ καὶ δὲν θέλομεν νὰ τὰς θεωρήσωμεν, ὡς δυναμένας ἀξιολογώτατα ν' ἀντικαταστήσουν τὰ πρωτότυπα. Ὁ Schopenhauer λέγει, ὅτι ἔχουν τὴν ἰδίαν ἀναλογίαν πρὸς τὰ πρωτότυπα—καὶ πρόκειται περὶ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας,—οἷαν τὸ κichōριον πρὸς τὸν καφφέν· ἓνας δὲ ἄλλος τὰς παρέβαλε πρὸς τὴν ἀνάποδην ὄψιν ἐνὸς τάπητος. Αὐτὸ εἶναι ἴσως ἀνακριβές· καλύτερα θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ εἰπῇ, ὅτι, ὡς ἐκ τοῦ ἰδιάζοντος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τρόπου τοῦ λέγειν, κάθε μετάφρασις ἀρχαίου ἔργου εἰς νεωτέραν γλῶσσαν θὰ ἔχη τὴν αὐτὴν σχέσιν πρὸς τὸ πρωτότυπον, οἷαν τὰ ξύλινα ὁμοιώματα τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, τὰ χρησιμεύοντα εἰς σπουδὴν τῆς ἀνατομικῆς, πρὸς τὸ πραγματικὸν σῶμα: παρέχουν μὲν γενικὴν τινα ἰδέαν τῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλὰ μάτην θὰ ζητήσετε εἰς αὐτὰς καὶ τὰς λεπτότητας ἐκείνου. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὁμοιώματ' αὐτὰ εἶναι ποικίλα· ὑπάρχουν, ἀλήθεια, ὁμοιώματα καλλιτεχνικά, ἀναμφερῆστως χρήσιμα· ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ χονδροκομμένα καὶ ἀδεξιῶς κατεσκευασμένα, ποῦ δίδουν τελείως διάστροφον εἰκόνα τοῦ πρωτοτύπου. Αἱ παρ' ἡμῖν

μεταφράσεις ἀρχαίων συγγραφέων ἀνήκουν δυστυχῶς κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν δευτέραν αὐτὴν τάξιν· πολὺ ὀλίγοι ὑπάρχουν, εἰς τὰς ὁποίας ἀνευρίσκομεν ὑποτύπωσιν τινα μόνον καλλιτεχνικῆς ἀποδόσεως— Ἄς εὐχηθῶμεν ὁμως τώρα νὰ ὑπάρξουν περισσότεραι, καὶ νὰ συντελέσωμεν εἰς τοῦτο τὸ καθ' ἡμᾶς· ἄλλο δὲν μας μένει. Ἄλλ' ὅσονδήποτε τέλειαι καὶ ἂν εἶναι, μένει ἐν ἰσχύϊ ὁ κανὼν, ὅτι μόνον ἐπὶ τῆ βάσει τοῦ πρωτοτύπου δύναται κἀνεὶς νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν Ἀρχαιότητα, καὶ νὰ τὴν διερευνήσῃ καθ' ὅλας τὰς ἀπόψεις, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὴν κατασκευὴν τῶν ἰσῶν τοῦ σώματός μας· μόνον ἐκ τοῦ φυσικοῦ δύναται νὰ σπουδάσῃ καὶ ὄχι ἐπὶ τῶν ξυλίνων ὁμοιμάτων.

Καὶ ὁμως αὐτὴ ἴσα ἴσα ἡ μέθοδος τῆς ἐρμηνείας, δὲν ἀναγνωρίζεται παρὰ πάντων ὡς ὠφέλιμος. Δὲν εἶναι ἀλήθεια καλύτερον νὰ διαβάσῃ κἀνεὶς 10 βιβλία τοῦ Λιβίου ἐν μεταφράσει παρὰ ἓνα ἐν πρωτοτύπῳ; Καταλαμβάνετε, ὀτιμίμῳ ἐδῶ περὶ τῆς λεγομένης *ἀπληκριβωμένης* (statarische) ἀναγνώσεως⁽⁹⁹⁾ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων εἰς τὸ γυμνάσιον. Ἐχει αὐτὴ χρησιμότητά τινα, καὶ ἂν ναί, εἰς τί συνίσταται;

14. Ἡ ἠθικοπαιδαγωγικὴ ἀποψις.

Ἐδῶ, Κύριοι, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξάρω μίαν ἀποψιν, τὴν ὁποίαν ὀνομάζω ἠθικοπαιδαγωγικὴν... Ἐταλαντεύθη ἐπὶ πολὺ, ἂν πρέπει νὰ κάμω λόγον

99. Σ. τ. Μ. Ἀπληκριβωμένην (statarische) ὀνομάζουσι τὴν μετ' ἐξετάσεως λεπτομεροῦς ὄλων τῶν ἀνακυπτόντων κριτικῶν, γραμματικῶν, πραγματολογικῶν, αἰσθητικῶν κλπ. ζητημάτων ἐρμηνείαν συγγραφῆς τιγός, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τροχᾶν ἀνάγκωσιν αὐτοῦ.

περὶ αὐτῆς ἐνώπιόν σας. Ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων σέβομαι τὴν γνώμην, με συνεβούλευσαν νὰ μὴ το κάμω. Καὶ ὁ ἴδιος δὲ ὀφείλω νὰ ὁμολογήσω, ὅτι συνετώτερον θὰ ἦτο ν' ἀκολουθῆσω τὴν συμβουλὴν αὐτὴν. Ἄλλ' ἡ ἐφεκτικότης δὲν πρέπει πάντοτε νὰ χρησιμοποιῆται εἰς ὑπηρεσίαν τῆς ἀληθείας, καὶ διὰ τοῦτο ἐπῆρα τὴν ἀπόφασιν νὰ σας ἀνακοινώσω τὰς ἀπόψεις μου ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο, διότι ἀποδίδω εἰς αὐτὰς μεγίστην σημασίαν. Ἐλπίζω δέ, ὅτι θὰ σας καταλάβετε καλύτερα καὶ μὲ μεγαλυτέραν ὀρθότητα θὰ τὰς κρίνετε, παρὰ μερικοί, ποῦ τὰς ἤκουσαν πρωτύτερα παρ' ἐμοῦ. Ἄλλὰ σας παρακαλῶ ἰδιαιτέρως νὰ προσέξετε αὐτό, ποῦ σκοπεύω νὰ σας εἰπῶ.

Πρῶτα-πρῶτα, τί εἶναι αὐτὴ ἡ παιδαγωγικὴ ἠθικὴ;— Οὔτε ἡ ἐπιστήμη οὔτε ἡ μελέτη αὐτῆς ἀποβλέπουν ἀμέσως εἰς ἠθικοὺς σκοπούς. Σκοπὸς τῶν εἶναι ἡ ἀλήθεια, καὶ τῆς ἀληθείας ἡ γνῶσις μόνη της δὲν κάμνει τὸν ἄνθρωπον ἠθικώτερον.— Ὅχι ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας, ἀλλ' ἡ ὁδὸς, διὰ τῆς ὁποίας ἐφθάσαμεν εἰς αὐτήν, ἡ πειθανάγκη, ἣν εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς ἐπεβάλαμεν, διὰ νὰ τὴν ἀναγνωρίσωμεν— αὐτὸ εἶναι τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς σπουδῆς αὐτῆς. Εἰς τὸ ὅτι ἀναγνωρίζετε τὴν περιφορὰν τῆς γῆς περὶ τὸν ἥλιον οὐδὲν ἠθικὸν στοιχεῖον ἐγκείται· ἂν ὁμως εἶχατε σχηματίσει ἀρχικῶς ἀντίθετον γνώμην καὶ βραδύτερον μόνον, μετὰ γνῶσιν καὶ ἀποδοχὴν τῶν ἀντιθέτων ἐπιχειρημάτων, ὑπεκύψατε πρὸς τῆς ἀληθείας— αὐτὸ εἶναι ἠθικὴ πράξις. Ἡ σύγκρουσις τῆς ἀληθείας πρὸς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα ἔχει ἀναπτύξει εἰς τοῦτο μίαν ἠθικὴν ιδιότητα, τὴν φιλαλήθειαν. «Εἰς τὴν ἀρχὴν εἶχα διαφωνήσῃ με σᾶς. τώρα ὁμως βλέπω, πῶς εἶχα ἄδικον»— αὐτὸ εἶναι ἡ ὁμολογία τῆς φιλαλήθειας, καὶ τὴν διδασκαλίαν, ποῦ τὴν προκαλεῖ, τὴν ὀνομάζω ἠθικὴν. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἠθικοπαιδαγωγικὴ ἀποψις. Ἄς τὴν ἐφαρμόσωμεν τώρα εἰς τὰ ἐν τῷ γυμνασίῳ διδασκόμενα μαθη-

ματα. Σας ἐφιστῶ τὴν προσοχὴν εἰς τὸ ὅτι ἡ σχέσις γενικῶς κάθε μαθήματος πρὸς τὴν ἠθικότητα δύναται νὰ εἶναι τριττῆ: εὐμενῆς, δυσμενῆς καὶ ἀδιάφορος. Τὸ ὠφελίμως ἐπιδρῶν ἐπὶ τῆς ἠθικῆς μάθημα ὀνομάζομεν *ἠθικόν*, τὸ βλαβερῶς *ἀνήθικον*, τὸ δὲ ἀδιάφορον *ὑπερήθικον* (40). Ἐπειδὴ ἐξήγησα, εἰς ποίαν σημασίαν μεταχειρίζομαι ἐδῶ τὴν λέξιν *ἠθική*, ἐλπίζω, πῶς δὲν θὰ προκύψῃ κάμμία παρεξήγησης, παρακαλῶ δὲ τοὺς ἀντιπάλους μου—ἂν ὑπάρχουν μεταξὺ τοῦ ἀκροατηρίου—νὰ ἐντυπώσουν καλὰ τὴν ἐρμηνείαν μου ταύτην καὶ ν' ἀποφύγουν κάθε λογοπαίγνιον ἐπὶ τοῦ ὅρου μου, ὅσονδήποτε ἐλκυστικόν καὶ ἂν εἶναι.

Εἰς ποίαν λοιπὸν σχέσιν εὐρίσκεται ἕκαστον τῶν διδασκομένων μαθημάτων πρὸς τὴν παιδαγωγικὴν ἠθικὴν;

Ἄς ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὴν ἐν πρωτοτύπῳ σπουδαζομένην ἀρχαίαν λογοτεχνίαν, ἀπὸ ἐκεῖνο ποῦ ὀνομάζομεν συνήθως «ἐρμηνείαν τῶν συγγραφέων». Μετατίθεμαι εἰς τὴν θέσιν τοῦ καθηγητοῦ· ἔχω πρὸ ἑμοῦ τὸ κείμενον, ποῦ πρόκειται νὰ ἐρμηνεύσω, ἀλλὰ συγχρόνως τὸ ἴδιον κείμενον, ἔχει καὶ κάθε μαθητής. Θὰ σας ἐξηγήσω, τί σημαίνει αὐτό: Παρέχων ἐγὼ εἰς τὸν μαθητὴν τὸ κείμενον, του δίδω ταῦτοχρόνως καὶ ἓνα κοινὸν πεδίον πρὸς παρατηρήσεις καὶ ἐρεῦνας, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ εἶμαι ὁ ὀδηγός του ἀπλῶς καὶ τίποτε περισσότερον. Εἰς αὐτὸν ἐπομένως ἀπομένει τὸ δικαίωμα καὶ ἡ δυνατότης τοῦ

40. Σ. τ. Μ. Οὕτως ἐνόμισα, ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποδώσω τὸν ἄλλως δυσμετάφραστον ὄρον *amoralisch*, τοῦ ὁποίου γίνεται συχλὴ χρῆσις, ἀπὸ τοῦ Nietzsche ἰδίως, πρὸς δηλώσιν τῆς ἀνεξαρτήτως καὶ ὑπεράνω ἠθικῶν ἀξιών ἐξετάσεως πραγμάτων καὶ σχέσεων. Ὁ ὄρος *ὑπερήθικος* (ὁ πέραν τῆς ἠθικῆς ὧν) ἐπλάσθη κατὰ τὸ *ὑπερκόσμος*, *ὑπερόντιος*, *ὑπερόρους* κτλ.

ἐλέγχου, καὶ ὑπεράνω ἡμῶν τῶν δύο εἶναι ἐνθρονισμένη, ὡς ὑψηλότερα ἱεραρχικὴ βαθμὶς, ἢ Ἀλήθεια. Ἄς λάβωμεν ἓνα παράδειγμ' ἀπὸ τὸν Ὀράτιον: *Scribendi recte sapere est et principium et fons.*

Μεταξὺ τοῦ μαθητοῦ καὶ ἑμοῦ ἐγείρεται συζήτησις, ποῦ πρέπει ν' ἀναφερθῇ ἡ λέξις *recte*. Τὴν συνῆψε πρὸς τὸ *scribendi* καὶ ἐξήγησε: «Τὸ νὰ εἶναι κάνεις *συνετός* εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πηγὴ τῆς ἰκανότητος τοῦ νὰ γράφῃ ὀρθῶς». Εἰς ἑμὲ ὅμως ἐφάνη δι' οἰονδήποτε λόγον, ὅτι τὸ *recte* πρέπει νὰ συναφθῇ πρὸς τὸ *sapere* καὶ ὅτι ἐπομένως πρέπει νὰ μεταφράσωμεν: «Τὸ νὰ σκέπτεται κάνεις ὀρθῶς εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ πηγὴ τοῦ συγγράφειν». Ἄλλ' ὁ μαθητὴς δὲν ὑποχώρει: «Ἡ τοιμή, λέγει, κείται μεταξὺ τοῦ *recte* καὶ τοῦ *sapere* καὶ χωρίζει τὰς δύο ταύτας λέξεις, ὥστε καὶ δι' αὐτὸν μόνον τὸν λόγον εἶναι προτιμότερον νὰ συνδέσωμεν τὸ *recte* πρὸς τὸ *scribendi*. Αὐτὸ ἀπαιτεῖ καὶ τὸ νόημα ἐπ' ἴσης, διότι ἡ σοφία δὲν εἶναι ἡ πηγὴ κάθε συγγραφῆς, ἀλλὰ τῆς καλῆς, τῆς ὀρθῆς»—«Αὐτὸ εἶναι ὀρθόν, ἀπαντῶ· ἀλλ' ἡ τοιμή πολλάκις χωρίζει λέξεις, αἵτινες συνδέονται κατὰ τὸ νόημα (ἐδῶ παραθέτω παραδείγματα), καὶ ἐπομένως τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν ἔχει. Ὡς πρὸς τὸ δευτέρον δὲ ἐπιχείρημά σας, πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν λογαριάζει δι' ὄλου σχεδὸν τὴν μὴ ὀρθὴν συγγραφὴν»—Καὶ ὅμως, λέγει ὁ μαθητής, ἡ ἐρμηνεία μου ἔχει προφανῶς περισσότερα ὑπὲρ αὐτῆς»—«Ὁχι, του ἀποκρίνομαι· διότι κατὰ τὴν ἰδικὴν σας ἐρμηνείαν ἡ λέξις *sapere* μένει χωρὶς προσδιορισμόν, ὁ ὁποῖος ὅμως τῆς εἶναι ἀναγκαῖος· διότι εἶναι ἀδιάφορος λέξις, ἡ ὁποία ἀρχικῶς ἐσήμαινε *περιέχω καλὸν χυμὸν* (ἔξ οὗ *sapor* καὶ *gallικά* *saveur*), ἔπειτα δὲ κέντηται ὠρισμένας πνευματικὰς ιδιότητας. Διὰ νὰ φθάσῃ ἄρα εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ εἶμαι *συνετός*, χρειάζεται αὐτὸ ἴσα ἴσα τὸ *recte*, ποῦ θέλετε σεῖς

ν' ἀποχωρίσετε ἀπ' αὐτό». — «Πόθεν ὅμως συμβαίνει, ἔρωτᾷ ὁ μαθητής, ὥστε ἡ μετοχή τοῦ sapere sapiens νὰ ἔχη τὴν θετικὴν σημασίαν *συνετός*, καὶ ὄχι τὴν ἀδιάφορον ὁ *κεκτημένος ὄρισμένος πνευματικᾶς ιδιότητας*;» — «Αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπόδειξις, ἀπαντῶ· διότι αἱ μετοχαὶ ρημάτων μὲ ἀδιάφορον σημασίαν, ποῦ κατήντησαν ἐπίθετα, παίρνουν συχνὰ θετικὴν σημασίαν· οὕτω π.χ. ἐκ τοῦ ἀδιαφόρου σημασίας *pati* (ὑπομένω) σχηματίζεται ἡ μετοχὴ *patiens*, ἥτις σημαίνει τὸν *δυνάμενον καλῶς νὰ ὑπομένη, τὸν ὑπομενετικόν, τὸν καρτερικόν*. Εἰπήτέ μου καὶ σεῖς ἓνα παράδειγμα, εἰς τὸ ὁποῖον τὸ ρῆμα *sapere*, μόνον του, χωρὶς προσδιορισμόν, ἔχει τὴν θετικὴν σημασίαν *εἶμαι συνετός*;» — «Πρὸς στιγμήν ὁ μαθητής θάποστομωθῆ· ἀλλ' εἰς τὸ ἐπόμενον μάθημα μου φέρεται παράδειγμα ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ὁράτιον τὸ *sapere aude* ἀποφάσις νὰ εἶσαι *συνετός*. — «Αὐτὸ, ναί· πάει, ὀφείλω νὰ του εἰπῶ. Εἶχα ἄδικον».

Τοιαύτη εἶναι ἡ ἠθικοπαιδαγωγικὴ σημασία τῆς ἀπρηκριβωμένης ἀναγνώσεως τῶν συγγραφέων· καθὼς βλέπετε, μας δίδει ὅλον τὸ δικαίωμα νὰ ὀνομάσωμεν τὸ μάθημα ἠθικόν. Ἄς λάβωμεν τώρα πρὸς σύγκρισιν δύο ἄλλα μαθήματα. . . Καὶ ἐδῶ σας παρακαλῶ νὰ ἔχετε ὑπ' ὄψιν σας, ὅτι σας παρουσιάζω ἓνα κεφάλαιον ἀπὸ τὴν μελλοντικὴν ἐπιστήμην «*τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστημολογίας*», καὶ σας παρακαλῶ ἐπ' ἴσης νὰ μὴ μου ἀποδώσετε πρόθεσιν ὑποτιμήσεως κἀνενὸς μαθήματος· κατὰ τῆς προκαταλήψεως ταύτης διαμαρτύρομαι ἐντονώτατα. Σας ἐξήγησα ἤδη, ὅτι ἡ ἐπιστήμη μου ἴσα ἴσα μ' ἐδίδαξε νὰ ἐκτιμῶ ὅλους τοὺς κλάδους, ποῦ ἀνήκουν εἰς τὸ μεγαλειῶδες τῆς ὅλης ἐπιστήμης δένδρον· πῶς ἐπέτυχα τοῦτο, θὰ σας ὁμιλήσω ἀργότερα Ἄλλα δι- καιούμεθα, νομίζω, Κύριοι, ὅταν συγκρίνωμεν τὸ ἄλογον μὲ τὸν ἀετὸν νὰ εἰπώμεν, ὅτι ὁ ἀετὸς ἔχει περὰ, καὶ τὸ ἄλογον δὲν ἔχει, καὶ αὐτὸ δὲν θὰ ση-

μαίνει, πῶς ὑποβιβάζομεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἀλόγου· ἔχει καὶ ἐκεῖνο ἄλλα πλεονεκτήματα, ποῦ λείπουν εἰς τὸν ἀετὸν. Παρόμοια καὶ ἐγώ, ἂν καὶ ἀναγνωρίζω ὄχι μόνον τὴν μεγάλην σπουδαιότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν μεγάλην μορφωτικὴν ἀξίαν τῶν μαθηματικῶν, ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ εἶπω, ὅτι εἰς αὐτὰ δὲν δύναται ν' ἀναγνωρισθῆ, ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος, ἠθικοπαιδαγωγικὴ δύναμις. Ἐχουν βέβαια ὡς σκοπὸν τὴν ἀλήθειαν· ἀλλὰ πῶς φθάνουν εἰς αὐτήν; Δι' αὐστηρῶν, καθωρισμένων συλλογισμῶν, ποῦ δὲν ἐπιτρέπουν καμμίαν ἐπιστημονικὴν συζήτησιν. Μία γνώμη ἀντίθετος πρὸς τὴν ἀλήθειαν δὲν ἔμπορεῖ φυσικὰ νὰ σταθῆ· ἀλλὰ καὶ δὲν ἔμπορεῖ νὰ προκύψῃ καθ' ἓνα οἰονδήποτε λογικὸν τρόπον, τοῦλάχιστον εἰς τὰ περὶ ἐκείνην ἐν τῷ γυμνασιακῷ προγράμματι μαθηματικά. Αὐτὸ το ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἱστορία των: Ὑπῆρξεν, ὡς εἰκόσ, ἐποχὴ, ποῦ δὲν ἤξευραν, ὅτι τὸ ἀριθμοματὸν δύο ἀριθμῶν, πολλαπλασιαζόμενον ἐπὶ τὴν διαφορὰν των, μας δίδει τὴν διαφορὰν τῶν τετραγώνων— $(\alpha + \beta)(\alpha - \beta) = \alpha^2 - \beta^2$ · ἀλλ' εὐθύς ὡς εὐρέθησαν αἱ ἀλήθειαι αὗται, δὲν παρέχουν πλέον οὐδέποτε λαβὴν εἰς συζήτησιν. Δὲν μας διδάσκουν ἄρα τὰ μαθηματικά ν' ἀφήνωμεν τὴν γνώμην μας κατόπιν πειστικῆς ἀποδείξεως τῆς γνώμης τοῦ ἀντιπάλου· δὲν ἀπαιτοῦν ἀπὸ ἡμᾶς αὐτὴν τὴν σημαντικὴν καὶ γόνιμον αὐτοπειθαρχίαν, ἐξ ἧς προκύπτει ἡ ὁμολογία «Κατ' ἀρχὰς διεφώνουν μὲ σᾶς· ἀλλὰ τώρα βλέπω, πῶς ἔχετε δίκαιον». Καὶ δικαιοῦμεθ' ἄρα δι' αὐτὸ ἀκριβῶς νὰ τα καταριθμήσωμεν εἰς τὰ ἠθικῶς ἀδιάφορα, τὰ ὑπερήθικα μαθήματα.

Τὸ ἄλλο ἄκρον ἀποτελοῦν αἱ νεώτεροι γλώσσαι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς μητρικῆς. Εἶναι προφανές, ὅτι πρέπει κἀνεὶς νὰ τας γνωρίζῃ· ἀλλ' ὁ λόγος μας δὲν εἶναι περὶ γνώσεων, ἀλλὰ περὶ τοῦ πῶς αἱ γνώσεις αὗται ἀποκτώνται. Το ἤξεύρομεν δέ, πῶς ἀποκτώνται: Ἄν μετεχειρισθῆτε ἐσφαλμένην ἔκφρα-

σιν, διορθώνεσθε με τὰς λέξεις «Δὲν το λέγουν ἔτσι» Καί σας το λέγουν μὲν αὐτὸ ἄνθρωποι ἔχοντες γνῶσιν τῆς γλώσσης, χρήσιμον δὲ εἶναι νὰ ἐντυπώσετε τὰς διορθώσεις, ποῦ σας κάμνουν, διὰ νὰ μάθετε ταχύτερ' αὐτό, ποῦ θέλετε. Ἄλλὰ κάμνοντες αὐτὸ ὑπεκύψατε εἰς κάμμίαν ἀπόδειξιν; ἐκλίγατε πρὸ τῆς δυνάμεως τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἀληθείας; Ὅχι! ἐπιστήμη καὶ ἀλήθεια δὲν παίζουν κἀνενα ῥόλον ἐδῶ ὑπετάχθητε ἀπλῶς εἰς τὴν αὐθεντιαν ἐνὸς προσώπου, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν προτέρων παραδέχεσθε—καὶ πολὺ δικαίως—τὰς ἀπαιτουμένας γνώσεις. Ἄν προκύψῃ κάμμία διαφωνία, τὴν διαφορὰν λύει ἡ ἴδια αὐθεντία, θὰ ἦτο δὲ ἀνωφελὲς νὰ ἐναντιώνεται κἀνεὶς ἢ νὰ προσάγῃ ἀποδείξεις ἐναντίον τῆς ἀποφάνσεως «ἔτσι το λέγουν» ἢ «ἔτσι δὲν λέγεται». Φαντασθῆτε τώρα, ὅτι αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ ἐνώπιον τοῦ «ἔτσι λέγουν» θὰ σας μετεδίδοτο εἰς τὸ αἶμα καὶ τὴν σάρκα! ποῖα θὰ εἶναι ἢ θέσις σας εἰς τὰ ζητήματα, ποῦ θὰ συναντήσετε εἰς τὴν ζωὴν; Ἡ λυσιλεστέρα θέσις εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένη: οὐδεμί' ἀμφιβολία, ὅτι τὸ σωτήριον «ἔτσι λέγουν» ἀποτελεῖ πανάκειαν. «Ἐτσι λέγουν»—μὰ ποῖος; Αὐτὸ δὲν ἔχει κάμμίαν σημασίαν: Οἱ προϊστάμενοι, ἡ κοινωρία, τὸ κόμμα, οἱ φίλοι, ὁ τύπος—ἡ διαφορὰ εἶναι εἰς τὸ χρῶμα μόνον τῆς λιβρέας. Καὶ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὴν, περὶ ἧς ὁ λόγος, μέθοδον πρὸς κτήσιν γνώσεων δὲν θεωρῶ συντελεστικὴν εἰς τὴν παιδαγωγικὴν ἠθικὴν· διὰ τοῦτο τὴν ὀνομάζω ἀνήθικον. Καί, ἂν εἰς τὰ γυμνάσια ἢ διδασκαλία τῶν νεωτέρων γλωσσῶν ἐπεκταθῇ περισσότερο εἰς βάρος τῶν ἀρχαίων, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦτο περιορισμὸς τῆς ἰκανότητος τοῦ πείθειν καὶ αὔξησης τοῦ τυφλοῦ φανατισμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ τώρα ἡ κοινωρία μας ὑποφέρει.

Τοιαύτη οὖσα ἡ ἀποψις τῆς παιδαγωγικῆς ἠθικῆς—μία νέα σελὶς ἀπὸ τὸ ἄγραφον ἀκόμη βιβλίον τῆς ψυχολογικῆς ἐπιστημολογίας—μας δεικνύει, ὅτι ἡ

μέθοδος τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας, ἐφαρμοζομένη κατὰ τὴν ἀπηκριβωμένην ἀνάγνωσιν τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, εἶναι εἰς μέγαν βαθμὸν ἠθοπλαστικὴ, διότι ἐπιτρέπει διαφορὰς γνωμῶν καὶ ταύτας διὰ τῆς αὐθεντίας τῆς ἐπιστήμης, καὶ μόνον, λύει. Ὅθεν, ἀνεξαρτήτως τῶν ἄλλων, εἶναι πολλοῦ λόγου ἀξία ἡ μέθοδος μας, διότι ἀναπτύσσει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν πειθηνιότητα, τὴν ἰκανότητα δῆλα δὴ νὰ ἀναγνωρίζῃ τὰ νέα γεγονότα, ποῦ του προσάγουσιν, καὶ νὰ ὁμολογῇ τὴν ἀποδεικτικὴν τῶν δυνάμιν. Καὶ ἡ πειθηνιότης αὕτη ἀκριβῶς εἶναι ἡ προϋπόθεσις διὰ καρποφόρον συζήτησιν καὶ λογικὴν συμφωνίαν.

15. Τὸ διανοητικὸν παιδαγωγικὸν στοιχεῖον.

Ἄνωτέρω ἐτόνισα τὴν ἠθικοπαιδαγωγικὴν μόνον ἀποψιν τῆς μεθόδου τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας. Ἄλλ' ἔχει αὕτη καὶ τὴν διανοητικὴν τῆς πλευράν. Ἀλήθεια! ποῖα ἦτο κυρίως ἡ ἀρχικὴ αἰτία τοῦ σφάλματός μου εἰς τὸ μνημονευθὲν παράδειγμα; Ἄνεπαρκὴς παρατήρησις. Καὶ τί συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς γνώμης μου; Ἡ συμπλήρωσις τοῦ ὕλικου τῶν παρατηρήσεων μου. Ἡ μέθοδος ἄρα τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας εἶναι ἡ τῆς ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν συλλογιστικὴν μέθοδον τῶν μαθηματικῶν καὶ τὴν πειραματικὴν τῆς φυσικῆς, καὶ τῶν συγγενῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς μόνον ἡ φυσικὴ ἱστορία (Naturwissenschaft) δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν φιλολογικὴν ἐρμηνείαν, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι τίθεται εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ μαθητοῦ ἀκέραιον τὸ πεδῖον τῶν παρατηρήσεων. Στέλλω π.χ. τὸ παιδί εἰς ἄλσος ἵπῶν μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ καθορίσῃ, ἂν ἡ ἵτέα εἶναι φυτὸν μόνοικον ἢ δίοικον. Ἐδῶ ἡ παρατήρησις θὰ ἔχη ἀξίαν, διότι ὡς ἐκ τοῦ πλήθους τῶν δένδρων,

εἶναι δυνατόν νὰ κάμῃ σφάλματα καὶ νὰ διορθωθῇ. Ἄλλ' εἶναι εὐνόητον, ὅτι τὸ δάσος αὐτὸ δὲν ἤμποροῦμεν νὰ το μεταφέρωμεν εἰς τὸ σχολεῖον, καὶ ἔτσι, ὡς μοναδικὸν ὕλικὸν διὰ τὴν μέθοδον τῆς ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως, ἀπομένει ἡ φιλολογικὴ ἐρμηνεία, διότι μόνη αὐτὴ παρέχει εἰς τὸν μαθητὴν ἀκέραιον τὸ πεδῖον τῶν παρατηρήσεων, τουτέστι τὸ κείμενον. Ἡ κατὰ τὸν τρόπον δὲ τοῦτον διαπλασθεῖσα διάνοια τοῦ μαθητοῦ εἶναι—ὡς ἐκ τῆς συγγενείας τῶν μεθόδων—προπαρεσκευασμένη ὄχι μόνον διὰ τὴν φυσικὴν ἰστορίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καθημερινὴν ζωὴν. Εἰς τὴν ζωὴν ἡ συλλογιστικὴ μέθοδος μικρὰν ἐξασκεῖ ἐπίδρασιν, ἀκόμη δὲ μικροτέραν τὸ πείραμα· ἡ πείρα τῆς ζωῆς ἀποκτᾶται ἀποκλειστικῶς σχεδὸν διὰ τῆς παρατηρήσεως καὶ τῶν ἐκ ταύτης συμπερασμάτων.

Αὐταὶ εἶναι αἱ δύο μεθοδολογικαὶ ἀπόψεις. Προτοῦ νὰ μεταβῶ εἰς τὴν ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον ἐξέτασιν τῶν ἀναγνωσμάτων, ὀφείλω νὰ τονίσω πρὸ πάντων τὸν νοησιακὸν χαρακτῆρα καὶ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Ἀνωτέρω σας ὁμίλησα περὶ τοῦ νοησιακοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀντιπαρέβαλα τὸν αἰσθησιακὸν τῶν νεωτέρων. τὴν αὐτὴν φέρει σφραγίδα καὶ ἡ ἀρχαία λογοτεχνία, ὡς μνημεῖον τῆς γλώσσης. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τῆς διανοίας διαπνέει πέρα καὶ πέρα τὴν λογοτεχνίαν τῶν ἀρχαίων, καί, ὅπως εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλώσσαν τὸ ρῆμα *πείθομαι* σημαίνει καὶ *πείθομαι* καὶ *ὑπακούω*, τοιουτοτρόπως καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐκεῖνης ἀναπτυχθεῖσαν ρωμαϊκὴν, ἐπικρατεῖ τὸ κοινὸν πνεῦμα καὶ ἡ πίστις, ὅτι ἡ διάνοια κυβερνᾷ τὴν βούλησιν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀπὸ ἀνθρώπους θεωρουμένους γνώστας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, θάκούσῃ κανεὶς τὴν ἰδέαν, ὅτι ὑπεκλίνετο ὁ ἀρχαῖος κόσμος πρὸ τῆς δυνάμεως τῆς εἰμαρμένης. Ἀλλὰ, διὰ νὰ κρίνῃ κανεὶς

τὴν Ἀρχαιότητα, χρειάζεται πολὺ εὐρυτέρας γνώσεις. Ἡ Ἀρχαιότης δὲν ἦτο—διὰ νὰ μεταχειρισθῶ—ἐξοχὸν ἔκφρασιν τοῦ ἡμετέρου φιλοσόφου Wl. Solowjew⁽⁴¹⁾—μονομερὲς πνεῦμα (Eingest), ἀλλὰ πολυπλοῦν (Vielgest). Ὡς πρὸς τὴν σχέσηιν δὲ τῆς διανοήσεως πρὸς τὴν βούλησιν δύναται κανεὶς τὴν ἐξέλιξιν τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας νὰ παραβάλλῃ πρὸς βαλλιστικὴν καμπύλην, ἐπιστρέφουσαν εἰς τὸ πεδῖον τῆς ἀφειτηρίας της. Τὴν ἀρχὴν της ἀποτελοῦν αἱ ἀρχαιόταται λογοτεχνίαι, ἐν αἷς αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐξηγοῦνται μὲ τὴν κατοχὴν αὐτῶν ὑπὸ πνευματικῶν ἀγαθῶν ἢ κακῶν· παρ' Ὀμήρω εὐρίσκομεν ἀκόμη λείψανα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης· ἀλλὰ προσπαθεῖ ἤδη οὗτος ν' ἀπαλλαγῇ ἀπ' αὐτὰ, νικητῆς δὲ Ὀλίσχυλος ἔθεσε τὴν ἀρχὴν τῆς παντελῶς ἐλευθέρως, ὑπὸ δὲ τοῦ λογικοῦ μόνον ὀδηγουμένης βουλήσεως. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἥτις δικαίως δύναται ν' ἀποτελέσῃ τὴν κορωνίδα τῆς ἡμετέρας καμπύλης ἐθεμελιώθη κατόπιν ὀλόκληρος ἡ φιλοσοφία καὶ λογοτεχνία τῶν ἀρχαίων.

Μὲ τὴν ἐμφάνισιν τῶν νεωτέρων ἐθνῶν ἢ συναισθηματικὴ ἀρχὴ ὑπερίσχυσε τῆς νοησιακῆς, ὁ κλασικισμὸς ἤρχισεν ἀγῶνα πρὸς τὴν ρομαντικὴν τάσιν καὶ τὰς διαδόχους της, αἵτινες, ἂν καὶ φέρουν διάφορα ὀνόματα, κοινὸν χαρακτηριστικὸν παρουσιά-

41. Σ. τ. Μ. Βλαδίμηρος Solowjew (1853-1900), υἱὸς τοῦ συγγραφέως τῆς 29 τόμου Ἱστορίας τῆς Ρωσίας Σεργίου Solowjew, εἶναι ὁ ἰδιοτυπάτατος τῆς Ρωσίας φιλόσοφος, ὅστις ἐπεχείρησε νὰ συνδιαλλάξῃ τὴν θεολογίαν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ νὰ στηρίξῃ τὸ δόγμα τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ φιλοσοφικῶν θεωριῶν. Τὰ σπουδαιότερα ἔργα του εἶναι: ἡ *Κρίσις τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας ἔναντι τῶν θετικιστῶν*, *Κριτικὴ τῶν ἀφηρημένων ἀρχῶν*, *Μαθήματα περὶ τοῦ Θεανθρώπου*, *Ἱστορία καὶ μέλλον τῆς θεοκρατίας*.

ζουν τὴν ὑπὲρ τὸ λογικὸν ὑπεροχὴν τῆς βουλήσεως. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπὲρ τὰς ἄλλας ἔχει προχωρήσει πολὺ ἢ ρωσικὴ λογοτεχνία, καὶ δὴ μὲ τὸν Dostojevski (42). Ἐδῶ εἶναι μέχρι σήμερον τὸ τέρας τῆς καμπύλης. Ἡ καμπύλη ἐπανήλθε καὶ πάλιν εἰς τὸ ἐπίπεδον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀφωρμήθη, κυβερνοῦν δὲ καὶ πάλιν τοὺς ἀνθρώπους τὰ παλαιὰ ἀγαθὰ ἢ κακὰ πνεύματα μὲ τὰ ὀνόματα πάθη καὶ ὑποβολαί. Εἶναι καὶ τοῦτο τελειοποίησις εἰς τὸ εἶδος του, ἀλλὰ ἀπὸ ἀπόψεως μορφωτικῆς δὲν εἶναι· διότι διὰ τὸν ἐν ἐξελίξει ἀνθρώπον εἶναι χρήσιμον ν' ἀναγνωρίζῃ τὴν δύναμιν τοῦ λογικοῦ, καὶ ἂν ἀκόμη ὁ κατόπιν βίος μέλλει νὰ τον διδάξῃ, ὅτι ὄχι λογικὸν καὶ πειθῶ, ἀλλὰ πάθος καὶ ἰδιοτροπία ρυθμίζουν τὸ περιβάλλον του.

16. Ἡ πολυμέρεια τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας.

Καὶ τώρα συνεχίζω. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς δὲν ἦσαν μόνον ἀπὸ ἀπόψεως ὕφους πολὺ ἐπιμεμελημένοι, ἀλλὰ κατεῖχον τὴν ἀνωτάτην βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς των καὶ θὰ ἤμποροῦσαν μὲ ἥρεμον συνείδησιν νὰ ἐφαρμόσουν εἰς τὸν ἑαυτὸν των τὴν ὑπερήφανον φράσιν τοῦ Lasalle (43): «Γράφω κάθε μου λέξιν ἐφωδιασμένος μὲ δλόκληρον τὴν μόρφωσιν τῆς ἐποχῆς μου». Ἡ μόρφωσις αὕτη, πολὺ

42. Σ. τ. Μ. Θεόδωρος Dostojevski (1821-1881). Ὁ ἐπιφανέστερος τῶν μυθιστοριογράφων τῆς Ρωσίας, τοῦ ὁποῖου ὀνομαστότερα εἶναι τὰ ἔργα *Οἱ ἀδελφοὶ Καραμάζωφ*, *Ἐγκλημα καὶ τιμωρία*, *Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸ σπῆτι τῶν πεθαμένων* καὶ ἄλλα.

43. Σ. τ. Μ. Ferdinand Lassal (1825-1864). Ἐπιφανὴς ἀρχηγὸς τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὸν ὁποῖον καὶ θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς διεκήρυξεν. Ἐργονεῦθη εἰς μονομαχίαν ἐν Βέρνῃ.

μικροτέρα τῆς σημερινῆς ὡς πρὸς εἰδικὰς γνώσεις, ἦτο ἐν τούτοις παρ' ἐκάστῳ τῶν ἀντιπροσώπων αὐτῆς πολὺ περισσότερον πολυμερῆς.

Τὸ πρᾶγμα τοῦτο ὀφείλει καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν, καὶ δι' αὐτὸ ἐπ' ἴσης δύναται τις νὰ ἰσχυρισθῇ—καὶ ὄχι ἀδικαιολογητῶς—ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἀρχαιότητος δὲν εἶναι εἰδικὴ ἐπιστήμη, ὅπως αἱ ἄλλαι, ποῦ εἶναι κλεισμένα εἰς τὸν ἑαυτὸν των καὶ ἀρκοῦνται πλήρως μὲ τὸν ἑαυτὸν των, ἀλλ' εἶναι ἐπιστήμη ἐγκυκλοπαιδικὴ φέρουσα τὸν ἐρευνητὴν τῆς εἰς ἀδιάλειπτον ἐπαφὴν μὲ ἄλλα ἐπιστημονικὰ πεδία καὶ διαφυλάττουσα ἐν ἑαυτῇ τὴν συνείδησιν τῆς ἐνότητος τῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἐπιμέρους κλάδων αὐτῆς, εὐρύνουσα δέ, ὡς ἐκ τούτου, τὸν ὀρίζοντα τοῦ ἐρευνητοῦ τόσον πολὺ, ὅσον κἀμμία ἄλλη εἰδικὴ ἐπιστήμη. «*Ἐνας φιλόλογος ἤμπορεῖ ὅλα νὰ τα χρειάσθῃ*», ἦτο τὸ ἀγαπητὸν ἀπόφθεγμα τοῦ ἀποθανόντος ἡδὴ διδασκάλου μου Ribbeck (44), ὅστις καὶ ὁ ἴδιος ἦτο ἓνας ἐκ τῶν μᾶλλον μορφωμένων καὶ φωτισμένων ἀνθρώπων τοῦ καιροῦ του. Ὁ διδάσκων τὰς ἀρχαίας γλώσσας ἔρχεται πάντοτε εἰς τὴν ἀνάγκην, ἄλλοτε μὲν τὴν νομικὴν, ἄλλοτε δὲ τὴν στρατιωτικὴν καὶ ναυτικὴν τέχνην, ἄλλοτε τὰς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς ἐπιστήμας, ἄλλοτε τὴν ψυχολογίαν καὶ αἰσθητικὴν, ἄλλοτε τὴν

44. Σ. τ. Μ. Otto Ribbeck (1827—1898), καθηγητῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Λιψίας, διδάσκημος λατινιστῆς, ἐκδότης τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Ρωμαίων δραματικῶν ποιητῶν, τοῦ Βιργιλίου εἰς 5 τόμους, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ὀρατίου κ. ἄ., συγγραφεὺς δὲ τῆς βιβλιοῦ *Ἱστορίας τῆς ρωμαϊκῆς ποιήσεως*, ἔργου κλασσικοῦ διὰ τε τὰς ἐπιστημονικὰς ἀρετὰς καὶ τὸ ὠραῖον ὕψος, τὸ ὁποῖον μετεφράσθη καὶ ἐλληνιστῶν ὑπὸ τοῦ Σπ. Σακελλαροπούλου.

φυσικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀνθρωπολογίαν, ἄλλοτε τέλος—καὶ τοῦτο συνηθέστατα—τὴν πείραν τῆς ζωῆς νὰ χρησιμοποιοῦν. Εἶναι ἄρα εὐνόητον, ὅτι τοιούτος πρὸ πάντων διδάσκαλος ἤμπορεῖ ν' ἀποβῆ χειραγωγὸς τῶν μαθητῶν του, διότι ἴσα ἴσα ἤμπορεῖ ν' ἐπιδρῶ ἐφ' ὀλοκλήρου του, πνεύματός των, ἤμπορεῖ αὐτὸς κυρίως, νὰ μορφώσῃ ἕναν ἀνθρώπον, εἰς ἡλικίαν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ πνεῦμ' ἀποτελεῖ ἀκόμη ἕνα ὄλον καὶ δὲν ἔχει ἀφιερωθῆ εἰς ὠρισμένην εἰδικὴν ἐνασχόλησιν. Ἐντεῦθεν γίνεται καταφανές, πόσον κακὰ γνωρίζουν τὸ κλασσικὸν σχολεῖον ἐκεῖνοι, οἵτινες του ἐπιρρίπτουν τὴν μομφήν, ὅτι τοῦτο ἐπιβάλλει τὴν ἐκλογὴν εἰδικοῦ κλάδου ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἀκόμῃ ἡλικίας, ἐν ᾧ τούναντιον οὐδένα ἐξαναγκασμὸν ἀσκεῖ ἐπ' αὐτῶν μέχρι καὶ τῶν ἀνωτάτων ἀκόμῃ τάξεων. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν εἰρημένων ἐπιτρέψατέ μου ν' ἀναφέρω μερικὰ παραδείγματα, ὅστις δὲ θέλει νὰ τα πολλαπλασιάσῃ, θὰ εὔρη ἀφθονώτατα εἰς τὸ ὠραῖον βιβλίον τοῦ C a u e r : Palaestra vitae (45).

Παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ ἐν *Οιδίποδ. Τυράνῳ* (στ. 1137) ἡ θερινὴ περίοδος τῆς βροκῆς καθορίζεται ὡς ἐξῆς: «*ἐξ ἤρος εἰς ἀρκτούρον*» Ἡ τελευταία ὀνομασία εἶναι τελείως ἀκατανόητος: ἢ δ' ἐπιστημονικὴ μου συνειδήσις δὲν μου ἐπιτρέπει νὰ περιορισθῶ εἰς λεκτικὴν μόνον ἀπόδοσιν τοῦ κειμένου. Ὁφείλω νὰ ἔχω ὑπ' ὄψει μου, τί γνωρίζει ὁ μαθητὴς περὶ τοῦ Ἀρκτούρου, ἢ μᾶλλον ὅτι δὲν ἔχει ἰδέαν τί εἶναι ὁ Ἀρκτούρος. Αὐτὸ εἶναι κριμα. Δὲν εἶναι εὐμορφον

46. Σ. τ. Μ. Σύγχρονος φιλόλογος, εἰδικῶς μελετήσας τὰ προβλήματα τὰ συνδεόμενα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν κλασσικῶν εἰς τὰ σχολεῖα. Τὸ βιβλίον του *Palaestra vitae* ἐξετάζει τὴν διὰ τὸν πρακτικὸν βίον χρησιμότητα τῶν κλασσικῶν σπουδῶν.

νὰ μὴ βλέπη κάνεις εἰς τὸν ἀστροφεγγῆ οὐρανὸν παρὰ μίαν διάσεικτον ἐπιφάνειαν. Θὰ τοῦ δεῖξω εἰς τὸν χάρτην τοῦ οὐρανοῦ τὸ λαμπρὸν αὐτὸ ἄστρον μὲ τὸ γλυκὺ του φῶς, καὶ θὰ τὸν ὀδηγήσω νὰ τὸ ἀνέυρη τὸ βράδυ εἰς τὸν οὐρανόν. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ· τί σημαίνει *εἰς ἀρκτούρον*; Ὁφείλω νὰ τοῦ ἐξηγήσω τί εἶναι ἐπιτολὴ ἄστρου ἢ ἀστερισμοῦ—καὶ πρὸς τοῦτο πρέπει καὶ ἐγὼ νὰ τὸ ἔχω μάθει πρωτύτερα, ἀλλὰ μ' αὐτὸ δὲν ἐτελείωσαν ὅλα· διατί ὁ ποιητὴς μεταχειρίζεται ἕνα τόσον περιπλοκὸν τρόπον καθορισμοῦ τοῦ χρόνου; Ἡ ἐπιτολὴ τοῦ Ἀρκτούρου πίπτει εἰς τὰς 10 περιόδου τοῦ Σεπτεμβρίου· διατί νὰ μὴν εἴπῃ «*εἰς Σεπτέμβριον*» ἢ—ἀφ' οὗ ἦτο Ἀθηναῖος—«*εἰς Βοηδρομιῶνα*». Ὁφείλω νὰ τοῦ ἐξηγήσω, ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις εἶχαν διαφορετικὰ ἡμερολόγια, ὥστε ὁ Ἀθηναῖος ποιητὴς, ποῦ παρουσιάζει ἕνα Κορίνθιον ὀμιλοῦντα ἐν Θήβαις, θὰ περιήρχετο εἰς μεταεργον ἀντίφασιν—καλὰ ἢ κακὰ ἐπρεπε νὰ μεταχειρισθῆ πανελληνίον καὶ παγκόσμιον, ἀστρονομικὸν ἡμερολόγιον... Καλὰ ἢ κακὰ; Μᾶλλον καλὰ, νομίζω, παρὰ κακὰ. Θὰ προσπαθῆσω νὰ καταστήσω γνωστὴν εἰς τὸν μαθητὴν τὴν ὠραϊότητα τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης, ποῦ ὁ ἑναστρὸς οὐρανὸς ἔλεγεν ἀκόμη πύρα πολλὰ εἰς τοὺς θνητούς, ποῦ παρακολουθοῦσαν προσεκτικὰ ὅλας τὰς μεταβολὰς του, ποῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀστερισμῶν ὠρίζαν τὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους, τὸν χρόνον τῶν νυκτερινῶν φρουρῶν, τὴν διεύθυνσιν τοῦ πλοῦ, καὶ ἡ γνώσις τῆς αἰωνίας τῶν τάξεως ὕψωνε τὰ πνεύματά των εἰς τὸ νὰ μαντεύσων τὴν ἐν αὐτοῖς ἀποκαλυπτομένην αἰωνίαν Δύναμιν.

Ἐνα δευτέρον παράδειγμα σᾶς ἀναφέρω ἀπὸ τὴν Ἡλέκτραν τοῦ ἰδίου ποιητοῦ. Ἡ ἀνδροκτόνος Κλυταιμῆστρα ἔχει ἰδεῖ ἕνα τρομακτικὸν ὄνειρον, τὸ ὅποιον, ὅπως ἀδιστάκτως πιστεύει ἡ κόρη τῆς Ἡλέκτρας καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

τρα καὶ αἱ φίλαι τῆς, ἔχει προφανῶς σταλῆ ἀπὸ τὴν μνηύουσαν σκιάν τοῦ δολοφονηθέντος, διὰ τὰ δηλωθῆ, ὅτι ἡ ὥρα τῆς ἐκδικήσεως πλησιάζει. «Παρηγορήσου—τῆς λέγουν αἱ φίλαι τῆς—

*οὐ γὰρ ποτ' ἀναστέι γ' ὁ φύσας Ἑλλάνων ἀναξ
οὐδ' ἂ παλαιὰ χαλκὸπλακτος ἀμφάκης γένος,
ἂ νιν κατέπερπεν αἰσχίστοις ἐν αἰκλαῖς (Στ. 483-6),*

Πρόκειται ἄρα γ' ἐδῶ περὶ «ποιητικῆς ἐλευθερίας;» Ὅχι. Αἰσθανόμεθα, ὅτι μᾶς μεταφέρουν εἰς τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας παναρχαίας τινὸς ἐποχῆς, μόνον δὲ ἡ ἀνθρωπολογία δύναται νὰ μᾶς ἐξηγήσῃ τὴν κοσμοθεορίαν, ἐξ ἧς αἱ εἰκόνες καὶ τὰ αἰσθήματα ταῦτα ἀπέρρευσαν. Τὸ πνεῦμα τοῦ δολοφονημένου βασιλέως, ποῦ σκυθρωπὸν περιπλανᾶται μεταξὺ τῶν σκιῶν τοῦ κάτω κόσμου καὶ ζητεῖ ἐκδίκησιν, δὲν εἶναι πλάσμα ποιητικῆς φαντασίας· εἶναι τοῦναντίον ζωντανώτατον ἀντικείμενον τῆς λαϊκῆς πίστεως. Στέλλει εἰς τὴν ἄπιστον σύζυγον τὸ τρομακτικὸν ἐκεῖνο ὄνειρον—καὶ εἴμπορεῖ νὰ τὸ κάμη ἀφ' οὗ ὁ σκοτεινισμένος ἐκεῖνος τόπος, εἰς τὸν ὁποῖον προῶως ἐκεῖνη τὸν ἠγάπησε νὰ κατέλθῃ, θεωρεῖται καὶ τῶν ὄνείρων τὸ κατοικητήριον. Ἐδῶ ὅλην τὴν ἡμέραν διατριβῶν τὰ ὄνειρα, βυθισμένα εἰς ἑλαφρὸν ὕπνον, ὅπως αἱ νυκτερίδες εἰς τὰς ὄπας τῶν βράχων, καὶ ἀπ' ἐδῶ μὲ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ σκότους πετοῦν πρὸς τοὺς ἀθρώπους—. Ἄλλ' ἰδιαζόντως χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ περὶ πελέεως. Εἶναι καὶ οὗτος, προφανῶς, ἔμψυχος, λαμβάνει μέρος εἰς τὰ συμβῆντα καὶ εἶναι γειᾶτος ἀπὸ τὸν πόθον νὰ ἐξιλεώτῃ τὸν ἀποτρόπαιον φόνον δι' ἄλλου δικαίου καὶ ἀναρχαίου. Τότε μόνον τὸ πνεῦμα τῆς κατάρως, ποῦ ἔχει ἐγκατασταθῆ μέσα του, θὰ ἠσυχάσῃ. Πρόκειται περὶ τῆς λεγομένης «*φυγῆς τῶν πραγμάτων*», (Gegenstandssede) ὑπολείμματος τοῦ παναρχαίου ψυ-

χισμού (47). Ἡ δοξασία αὕτη περὶ τῆς ψυχῆς τῶν πραγμάτων πάλαι ποτὲ προεκάλει καὶ δίκας πραγμάτων, καὶ σήμερον δὲ δὲν ἐξέλιπε τελείως. «Ἄλλὰ—θὰ μ' ἐρωτήσῃ τις— τίς ἢ ἀνάγκη ν' ἀσχολούμεθα μὲ τὴν παναρχαίαν ἐκείνην προϊστορικὴν ἐποχὴν;» Πρῶτον μὲν, διὰ τὰ παύσωμεν νὰ τὴν θεωροῦμεν βάρβιρον καὶ νὰ ἐνισχυθῶμεν κατὰ τῆς ἀνυποφόρου ἀλαζονείας τῶν παρὰ πολὺ συγχρονισμένων κυρίως ὅμως, διότι ἡ προϊστορικὴ ἐκείνη ἐποχὴ ὑπῆρξε τὸ λίκνον τῶν περὶ ἠθικῆς καὶ δικαίου ἰδεῶν μας, μὲ τὰς ὁποίας μέχρι σήμερον ζῶμεν.

Ἀρχαία καὶ νεωτέρα ποιήσεις.

Σὰς ἀναφέρω ἀκόμη ἓνα παράδειγμα, ποῦ εἶναι ἰδιαίτερος διδακτικὸν διότι παρέχει βίαιον εἰς σύγκρισιν τῆς ἀρχαίας ποιήσεως πρὸς τὴν σημερινήν. Εἰς τὸ Κ. τῆς Ὀδυσσεΐας (στ. 510) περιγράφεται τοποθεσία τις εἰς τὴν ἀντιπέραν ὄχθην τοῦ Ὀκεανοῦ, ὅπου ἡ εἴσοδος εἰς τὸ βασίλειον τοῦ Ἄδου:

*Εἶθ' ἀκτὴ τε λάχεια καὶ ἄλσα Περσεφονείης,
μακρὰ τ' αἰγίροι καὶ ἰτέαι ὠλεσίκαρποι.*

Διατί εἰς τὰς αἰγίρους καὶ τὰς ἰτέας ἀποδίδεται τὸ ἐκ πρώτης ὄψεως παράξενον αὐτὸ ἐπίθετον ὠλεσίκαρποι (—ποῦ χάνουν ἢ καταστρέφουν τοὺς καρπούς των—) τὸ ὁποῖον, —δυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν— ἀποπνέει ποιητικώτερον εἰς τὸ πρωτότυπον, διότι ἐκφράζεται μὲ μιὰν λέξιν (48); Τὸ πρᾶγμα ἐξηγεῖται ὡς ἐξῆς:

47. Σ. τ. Μ. Ψυχισμός (animismus) ὀνομάζεται ἡ δοξασία, ὅτι εἰς κάθε φυσικὸν ἀντικείμενον ἢ φαινόμενον ἐνοικεῖ ψυχή. Ἐπ' αὐτοῦ στηρίζονται αἱ φετικτικαὶ θρησκείαι τῶν ἀγρίων λαῶν.

48. Σ. τ. Μ. Ὁ Πολυλάς μετέφρασε τὸν στίχον τοῦτον.

Τόσον αἱ αἰγίροι, ὅσον καὶ αἱ ἰταὶ ἀνήκουν εἰς τὰ λεγόμενα δίοικα δένδρα, τὰ ἔχοντα δῆλα δὴ ἄλλα μὲν ἄρσενικά, ἄλλα δὲ θηλυκὰ ἀνθη, ὅχι ὁμως μαζὶ καὶ τὰ δύο (ὅπως ἡ δροῦς καὶ τὰ πλείστα τῶν ἄλλων δένδρων, ἅτινα δι' αὐτὸ καλοῦνται *μόνοικα*). Ἄν λοιπὸν κατὰ μόνας ἢ καθ' ὀμάδας αἱ ἰταὶ καὶ αἱ αἰγίροι ἀνήκουν εἰς τὸ ἓνα μόνον γένος, τότε δὲν ἤμποροῦν νὰ καρποφορήσουν, γίνονται «ὠλεσίκαρποι». Ἡ λειτουργία φυσικὰ τῆς γονιμοποιήσεως τῶν φυτῶν ἦτο ἄγνωστος εἰς τὸν Ὅμηρον, καὶ δι' αὐτὸ μεταχειρίζεται τὴν λέξιν *καρπὸς ἀντί τῶν μὴ γονιμοποιηθέντων ἀνθέων*. Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ φαινόμενον τῆς ἀπολείας «*τῶν καρπῶν*» εἶχε τόσον ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὑπὸ τῶν ἀκροατῶν του παρατηρηθῆ, καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν τὸ ἄκαρπον τοῦ Ἄδου βασιλεῖον διεκόσμησε μὲ ἰτέας καὶ αἰγίρους· αὐτὸ τοῦτο τὸ πρᾶγμα καὶ τὸ ὄραϊον του ἐπίθετον ἔχουν ἐδῶ μίαν βαθεῖαν συμβολικὴν καὶ ποιητικὴν σημασίαν.

Ἐπιτρέπατέ μου τώρα νὰ παραβάλλω τὸν μέγιστον τῶν Ἑλλήνων ποιητῶν, τὸν Ὅμηρον, πρὸς τὸν μέγιστον τῶν Ρώσων, τὸν Puschkin⁽⁴⁹⁾. Θὰ σᾶς ὑπομνήσω τὸ ὄραϊον ποίημα, εἰς τὸ ὁποῖον περιγράφει τὴν ἐντύπωσιν, ποῦ τοῦ ἔκαμεν ἡ πατρις του μετὰ μακρὰν ἀποδημίαν: «*Ξανά ἐπάτησα τὸ χῶμα ἐκεῖνο*» κλπ. Εἰς τὸ ποίημα τοῦτο ἀπαντᾷ καὶ ἡ ἐξῆς περικοπή⁽⁵⁰⁾:

49. Σ. τ. Μ. Ἀλέξανδρος Puschkin (1799—1837). Ὁ μέγιστος τῶν ποιητῶν τῆς Ρωσίας, μιμητὴς τοῦ Βύρωνος, γράφας πλείστα λυρικά καὶ ἐπικά ποιήματα, ἐν οἷς τὸν *Εὐγένιον Ὁρέγιον*, τοὺς *Ἀθιγγάνους* καὶ ἄλλα.

50. Σ. τ. Μ. Ἡ ἐλευθέρᾳ εἰς στίχους ἀπόδοσις τῆς περικοπῆς ταύτης ἐγένετο ἐπὶ τῆ βάσει τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως τοῦ Fr. Fiedler ὑπὸ τῆς φοιτητρίας τῆς φιλολογίας Δ^ος Σοφίας Μαυροειδῆ, πρὸς ἣν εὐχαριστοῦμαι ὀφείλονται.

Σε μὰ ραχοῦλι τοῦ βουνοῦ ἔς τὸ γονικό μας πλάϊ,
Ἐκεῖ ποῦ ὁ δρόμος τις στροφὸς σὰν φίδι ξετυλάει,
συχοδοαζόμενα ἀπ' τῆ βροχῆ κι ἀπ' τὴν κακοκαιρία,
περήφανα κι ἀθάνατα στέκονται πεύκα τοῖα.
Τὰ δυὸ σαν φίλοι ἀχώριστοι καὶ λίγο πιδ παρέκει,
μέσα στὴν ἄδεντρον πλαγιά, τᾶλλο μονάχο στέκει.
Πόσες νυχτιές μαγευτικὲς καὶ φεγγαρολουσιμένες
ἔνοιωθα τις κορφοῦλές τους τις δροσορανισμένες,
μὲ τᾶτι μου τὸ φτερωτὸ σαν πέριναγα κοντά τους,
νὰ χαιρετοῦν τὸ διάβα μου μὲ τὸ φουροφούρισμά τους!—
Σήμερα ξαναπέρασα τὴ φειδατὴ τὴ στράτα....

Ἀπὸ τὴν ἴδια μυρουδιά τὰ πεύκα ἦταν γιομαῖτα
καὶ τὸ γνωστό μου θρόισμα μὲ χαιοστᾶ καὶ πάλι.
Μὰ κεῖ, ποῦ γύμνα κι ἔρημιὰ βασίλευε μεγάλη,
κάτω ἀπ' τὰ δυὸ τᾶχώριστα κρύβονται σαν παιδάκια
ἓνα δασάκι δλόχλωρο νεογέννητα πυνκάκια....
Πιδ πέρα λίγα βήματα τὸ βλέμμα μου μὲ πόνο
τὸ σύντροφέ τους τὸν παλαιὸ ξαναντικρύζει μόνο...
Ὅλα τριγύρω του γυμνά, δίχως δροσιά καὶ χάρι
καὶ αὐτὸς θλιμμένος καὶ ἔρημος σαν τὸ φτωχὸ μπενιάρη.

Ἀπὸ ποιητικῆς ἀπόψεως ἡ εἰκὼν εἶναι ἄμειπτος καὶ θὰ ἦταν, ἀλήθεια, καὶ τᾶλλα καλά, ἂν ὁ ποιητὴς ἀντὶ πεύκων ἐξέλεγεν, ὅπως ὁ Ὅμηρος, ἰτέας καὶ αἰγίρους. Τὸ πεύκον δῆλι δὴ εἶναι *μόνοικον* δένδρον καὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ εἶναι «*μπενιάρης*» ἢ σχέσις ἄρα τῶν φαινομένων, ποῦ ἐξεικόνισεν ὁ ποιητὴς, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα... Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει πῶς θέλομεν νὰ ἐλαττώσωμεν τὴν ποιητικὴν τοῦ Puschkin δόξαν. Κάθε ἄλλο. Ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ εἶναι παντογνώστης, ἢ δὲ ἄγνοια τῆς βοτανικῆς δὲν τοῦ ἐμποδίζει νὰ ἐκτελῆ τὸ κύριόν του ἔργον.

Τὸ εὐγενικὸ μέσ' ἔς τὴν ψυχὴ αἰσθημα νὰ ξυπνήη.

Ἄλλὰ παραμένει ἀναντίρρητον ὅτι ἡ μὲν ποίησις τοῦ

Ὁμήρου καὶ τῶν ἀρχαίων γενικῶς κερδίζει ἐξεταζομένη μετὰ τὰ ὄμματα τοῦ φυσιοδίφου, ἐν ᾧ ἡ τοῦ Puschkin καὶ καθ' ὅλου τῶν νεωτέρων ὡς πρὸς τοῦτο χάνει... « Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐγκληματικόν—θὰ μ' ἐρωτήσετε— νὰ καταστρέψῃ κανεὶς τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς ὥραιας ποιητικῆς περικοπῆς μετὰ μικρολόγους βοτανολογικὰς παρατηρήσεις; » Βεβαίως εἶναι ἐγκληματικὸν καὶ ὡς πρὸς τοῦτο συμφωνῶ πληρέστατα μαζί σας. Μετὰ ἄλλας δὴλα δὴ λέξεις, εἶναι ἐγκληματικὸν νὰ ἐφαρμόζωμεν εἰς τὴν νεωτέραν ποιήσιν τὴν «ἀπικριβωμένην μελέτην» δι' ἧς μίαν ἀκόμη φορὰν ἀποδεικνύεται ἡ ὀρθότης τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ Wundt «...ὅθεν ἡ φιλολογικὴ ἐπεξεργασία νεωτέρων συγγραφέων εὐκόλως, ὡς γνωστόν, ἐκφυλίζεται εἰς μικρολογίαν», (Logik II, 2, 314).

Ἡ ἀρχαία ποιήσις συνεκρίθη ὑπὸ πολλῶν πρὸς τὴν φύσιν, καὶ ἡ σύγκρισις εἶναι ὀρθὴ εἰς πολλὰ σημεῖα, ἐν οἷς καὶ εἰς τοῦτο. Ὅπως ἡ φύσις, ἀποτελεῖ καὶ αὕτη ἓνα σύνολον καὶ δὲν φοβεῖται τὴν λεπτομερεστέραν διερεύνησιν: ἐν ᾧ τοῦναντίον συμβαίνει εἰς τὴν νεωτέραν ποιήσιν. Ὅταν ἔχετε ἓνα δακτυλίδι ἀριστοτεχνικῆς χρυσοχοικῆς ἐργασίας, θαναμάζετέ το, ὅσον ἠμπορεῖτε, — ἀλλὰ μόνον διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ. Ἄλλως θὰ τοῦ εὑρετε τόσα ἐλαττώματα, ὥστε θὰ χάσετε καὶ τὴν εὐχαρίστησιν τῆς θέας. Τὸ πέταλον ὁμοῦ ἐνὸς ῥόδου, μιᾶς πεταλούδας τὸ πτερόν ἠμπορεῖτε, ἂν θέλετε, νὰ τὸ βάλετε κάτω ἀπὸ τὸ μικροσκόπιον· κάθε βαθυτέρα μελέτη θὰ σᾶς ἀποκαλύπτῃ καὶ νέας ἐνδιαφερούσας καὶ διδακτικὰς λεπτομερείας.

Ἐπιτηδες ἐξέλεξα χωρία, εἰς ἐρμηνεῖαν τῶν ὁποίων ὁ φιλόλογος εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν βοήθειαν ἀλλοτριωτέρων σχετικῶς πρὸς τὴν ἰδικήν του ἐπιστημῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἠμπορεῖτ' εὐκόλως νὰ φαντασθῆτε, πόσον ἐνδιαφέρουσαν καὶ ποικίλην ἔλκην εἰς τὰς πλησιεστέρας καὶ

συγγενεστέρας ἐπιστήμας παρέχει ἡ ἀπικριβωμένη ἀνάγνωσις τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, μάλιστα δὲ εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν αἰσθητικὴν. Ὡς πρὸς τοῦτο δέ, πρέπει νὰ παιατηρῶ, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία ὑπερτερεῖ εἰς ὅλα σχεδὸν τὴν ρωμαϊκὴν, ὅπως καὶ οἱ ἐρμηνευόμενοι εἰς τὸ σχολεῖον Ἕλληνες συγγραφεῖς εἶναι ἀνώτεροι, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, τῶν Ῥωμαίων. Ἐπομένως, ἂν οἱ ἀποδίδοντες τὴν μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ὑπερασπισταὶ τοῦ κλασσικοῦ σχολείου, ἠμποροῦν μέχρι τινὸς νὰ ἱκανοποιηθοῦν μετὰ τὴν διατήρησιν τῆς λατινικῆς μόνον γλώσσης — ὀφείλουσιν καὶ οἱ ἐπιτιμῶνες τὴν μορφωτικὴν ἀξίαν τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας νὰ προτιμοῦν φυσικὰ τὴν διατήρησιν τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὰ σχολεῖα... μετὰ τὴν προϋπόθεσιν βέβαια, ὅτι ἔχουν σαφῆ ἐπίγνωσιν τοῦ τί κυρίως ζητοῦν.

Ἔπειτα ὅλοι, φρονῶ, θὰ συμφωνήσουσιν, ὅτι αἱ ρηθεῖσαι πραγματολογικαὶ ἐρμηνεῖαι ἔχουν τότε μόνον τὴν θέσιν των, ὅταν τὸ προκείμενον τιμῆμα δὲν παρέχει ἰδιαιτέρας γραμματικὰς δυσκολίας. Ὅταν ὁμοῦ εἶμαι ὑποχρεωμένος, ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τὸν μαθητὴν νὰ καθορίσω τὸν τύπον ἄλσα καὶ πόθεν παρήχθη ἡ λέξις ὀλεσίκαρποι κλπ., θὰ μοῦ λείπη ὁ καιρὸς διὰ βαθυτέραν καὶ μᾶλλον ἐνδιαφέρουσαν ἐρμηνεῖαν. Ὅστις ἄρα προτείνει ν' ἀρχίζωμεν τὰς ἀρχαίας γλώσσας εἰς τὰς μεσαίας τάξεις (51), αὐτὸς μεταφέρει καὶ τὴν γραμματικὴν ἀπὸ τὰς μεσαίας τάξεις, ὅπου σήμερα τελειώνει, εἰς τὰς ἀνωτέρας καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ θυσιάσωμεν ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα τῆς κλασσικῆς παιδείας, τὰ ὁποῖα παγκοίνως ἀναγνωρίζονται, ὡς ἐπιθυμητότερα καὶ χρησιμότερα. Ἄν θέσω ὡς σκοπὸν μου νὰ χάσω ἓνα

51. Σ. τ. Μ. Εἰς τὰς γυμνασιακὰς τάξεις, κατὰ τὴν παρ' ἡμῶν διαρρυθμίαν τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαίδευσως.

πορτοκάλι εις δοχεῖον μικροτέρου μεγέθους, θὰ τὸ ἐπιτύχω φυσικὰ πιέζων αὐτό, ἀλλὰ συγχρόνως θὰ ἐκρεύθῃ ὁ χυμὸς καὶ μόνον ἢ πορτοκαλλόκουππα θὰ μείνῃ.

Ἄλλ' ἐπανέρχομαι καὶ πάλιν εἰς τὸ θέμα μου. Εἰς τὰς προηγουμένας μου ὁμιλίαις ἔχω δεῖξει, πῶς ἡ ἀρχαιότης μεταδίδει εἰς τοὺς ἀσχολουμένους εἰς αὐτὴν τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα· τὸ ἴδιον σημεῖον καὶ σήμερον ἔθιξα ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν σημασιολογίαν, προβάλλει δ' ἀκόμη σαφέστερον κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν συγγραφέων.

Ἡ ὁμηρικὴ κοινότης, αἱ ἐπὶ τῶν Περσικῶν Ἑλληνικὰ πολιτεῖαι παρ' Ἡροδότῳ, αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Δημοσθένους, ἡ ἐξέλιξις τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας παρὰ Λιβίῳ, ἡ πτώσις τῆς παρὰ Κικέρωνι, ἡ κρίσις τῆς μονομαχίας παρ' Ὀρατίῳ—εἶναι ἡ πολιτικὴ ση-νογραφία ποῦ ἐκτείνεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ μαθητοῦ καὶ εἰς τὴν ὁποῖαν ἀδιακόπως πρέπει κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν νὰ ἐφιστάται ἡ προσοχή του. Ἐδῶ πλέον δύναται νὰ μορφωθῇ καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξελίξεως, εἰς τὴν καὶ μερικὰ πολιτιστικὰ καὶ ἠθικὰ στοιχεῖα ὑποκύπτουν, ἐν ᾧ ἄλλα ὑπομένουν ἀποτελεσματικῶς τὴν προσβολὴν τῆς καὶ παραμένουν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἀδιάσειστα. Τοῦ Ὁμήρου ἡ κοινωνία ἐξηφάνισθη, ἀλλὰ ἡ ἀγάπη τοῦ Ἔκτορος πρὸς τὴν Ἀνδρομάχην δὲν κατέστη μ' αὐτὸ ἀναχρονισμός.

Ἀισιοδοξία καὶ αἴσθημα τῆς ἀληθείας.

Καὶ τέλος ὄλαι ὁμοῦ αἱ περίοδοι τῆς Ἀρχαιότη-τος ἀποτελοῦν κοινὴν διὰ τὴν ἐποχὴν μας βᾶσιν, ἢν μελετῶντες εἰσδύομεν εἰς τὴν κοινὴν ἀφετηρίαν ὄλων μας τῶν ἰδεῶν, μὲ τὰς ὁποίας καὶ σήμερον ἀκόμη ζῶμεν.

Ἡ ἠθικὴ ἐκτίμησις τῶν γεγονότων καὶ τῶν ἰδε-

ῶν, παρ' ὅλην τὴν σπουδαιότητά της, δὲν ἔχει κάμ-μίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς κρίσεως περὶ τῆς σημασίας των. Ἡ δουλεία εἶναι φυσικὰ λυπηρὸν φαινόμενον· ἀλλὰ κατηγορήθη, καὶ κατηγορήθη μάλιστα ὑπὸ τῆν πίεσιν τῶν ἀρχαίων ἰδεῶν περὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Τοῦναντίον τὸ δικαστήριον τῆς δημοσίας συνειδήσεως εἶναι ἓνα συμπαθητικόν, φωτεινὸν φαινόμενον—ἐντεῦθεν καὶ μετὰ μακρὸν ὕπνον ἀνηγέρθη καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν αὐτῶν ἀρχαίων ἰδεῶν. Καὶ αὐτὸ γίνεται γενικῶς· τὸ μὲν κακὸν ἀποδεικνύεται ἀνίκανον πρὸς ζωὴν καὶ ἀφανίζεται, τὸ ἀγαθὸν ὅμως εἶναι βιώσιμον καὶ νικᾷ. Εἰς τοῦτο ἔγκειται, νομίζω, καὶ ὁ λόγος τῆς αἰσιοδοξίας καὶ τῆς ἰδεολογίας τῆς ὑγιούς ἐκείνης καὶ ἀγαθῆς ψυχικῆς διαθέσεως, ποῦ μᾶς παρέχει τῆς ἀρχαιότητος ἡ μελέτη. Τὸ γεγονός καθ' ἑαυτὸ ἔχει πρὸ πολλοῦ ἤδη παρατηρηθῆ καὶ ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος ἀκμάσας Γερμανὸς συγγραφεὺς J. P. Richter ⁽⁵²⁾ ἔχει εἰπεῖ ἐν τῇ *Levana*: «Ἡ σημερινὴ ἀνθρωπότης θὰ εἶχεν ἐμπέσει εἰς ἀχανῆ ἄβυσσον, ἂν ὁ νέος εἰς τὸν δρόμον πρὸς τὴν πανήγυριν τῆς ζωῆς δὲν ἐπεροῦσεν ἀπὸ τὸν ἥρεμον ναὸν τῆς ὑπερόχου κλασσικῆς Ἀρχαιότητος.

Ἡ μνημονευθεῖσα ἰδιότης συνάπτεται στενῶς πρὸς μίαν ἄλλην, ἣτις ἀναφέρεται εἰς τὸ κύριον νό-ημα τῆς ἐρμηνείας. Κάθε συγγραφεὺς, ἄξιός τοῦ ὀνόματος, γράφει κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ δύνανται οἱ ἐνήλικες καὶ μορφωμένοι σύγχρονοί του νὰ τὸν καταλαμβάνουν χωρὶς ἐρμηνείαν.

Ἡ ἐρμηνεία καθίσταται ἀναγκαῖα μόνον, ὅταν

52. Σ. τ. Μ. Jean Paul Richter (1763—1825) Ἐκ τῶν ἐνδοξοτέρων συγγραφέων τῆς Γερμανίας, χιουμοριστῆς καὶ συγγραφεὺς σατυρικῶν ποιημάτων.

τὸ ἱστορικὸν περιβάλλον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ εἰρημένον ἔργον ἦτο ἀφ' ἑαυτοῦ νοητόν, μετεβλήθη—καὶ ὅσον μεγαλύτερα εἶναι ἢ μεταβολή, τόσον εὐρύτερον πεδῖον παρέχει εἰς τοὺς ἐρμηνευτάς. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐρμηνεία προκειμένου περὶ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, εἶναι εὐεργετική, ἐν ᾧ ἢ ἐν τῷ σχολείῳ ἐν χρήσει ἐρμηνεία νεωτέρων συγγραφέων εὐκόλα ἐκφυλίζεται εἰς μικρολογίαν, κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσαν παρατήρησιν τοῦ Wundt. Τοῦτο εἶναι ἕνας ἐκ τῶν λόγων—ὄχι ὁ μόνος—δι' οὓς ὀφείλομεν νὰ θεωρήσωμεν ὡς ὀρθὴν τὴν γνώμην τοῦ Gothe, ἣν ἐξέφρασεν εἰς τὰς ὁμιλίας του μὲ τὸν Eckermann (53):

Δὲν πρέπει νὰ μελετῶμεν τοὺς συγχρόνους μας καὶ τοὺς ἀντιπάλους μας, ἀλλὰ τοὺς μεγάλους ἄνδρας τῶν περασμένων αἰώνων, ποῦ τὰ ἔργα των διετήρησαν ἐπὶ αἰῶνας τώρα τὴν αὐτὴν ἀξίαν καὶ τὴν αὐτὴν ὑπόληψιν. Ὅποιος ἀληθινὰ ἔχει ψυχὴν μεγάλην, θὰ αἰσθανθῆ μόνος του τὴν ἀνάγκην αὐτὴν, καὶ ἀκριβῶς ἡ ἀνάγκη αὐτὴ τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς μεγάλους μας προκατόχους εἶναι δεῖγμα ἰσχυρᾶς ἀποστολῆς. Μελετήσατε τὸν Shakespeare, μελετήσατε τὸν Molière, ἀλλὰ πρὸ πάντων μελετᾶτε τοὺς Ἕλληνας καὶ πάντα τοὺς Ἕλληνας. (Ἑλλ. μετάφρ. 87).

Θὰ θίξω τώρα ἕνα ἄλλο σημεῖον ἀκόμη. Ὑπάρχει ἕνα πολύτιμον διὰ κάθε ἄνθρωπον αἰσθημα, τὸ ὁποῖον μόνον τὸ σχολεῖον δύναται ν' ἀναπτύξῃ παρ' αὐτῷ, τὸ αἰσθημα τῆς ἀληθείας μὲ τὴν εὐρύτεραν τῆς λέξεως σημασίαν. Ἐν στενωτέρῳ ἐννοία συμ-

53. Σ. τ. Μ. T. P. Eckermann. Δόγιος Γερμανός, ὅστις ἐξ ὑπερβολικοῦ πρὸς τὸν Gothe θαυμασμοῦ, προσκολλήθη εἰς αὐτὸν κατὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς τοῦ ποιητοῦ καὶ ἐδημοσίευσεν τὰς συνομιλίας του πρὸς αὐτὸν ἀναφερομένας εἰς πλείστα ζητήματα, ἰδίως αἰσθητικά. Τὸ βιβλίον ἔχει μεταφρασθῆ εἰς τὴν Βιβλιόθηκην Φέξη.

πίπτει τοῦτο μὲ τὴν ἀπαίτησιν, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει αὐθαιρέτως ν' ἀλλοιῶνῃ μὲ τὰ λόγια του τὴν παράστασιν, ποῦ ἔχουν ἐγχαράξει εἰς τὴν μνήμην του αἰ αἰσθήσεις καὶ ἡ νόησις, δὲν πρέπει δῆλα δὴ νὰ ψεύδεται: ἐν εὐρύτερῳ ὅμως σημασίᾳ, περικλείει καὶ τὴν ἀπαίτησιν ἢ παράστασις αὐτὴ ν' ἀποκρίνεται κατὰ τὸ δυνατὸν πρὸς τὴν πραγματικότητα. Τὸ πρῶτον χωρὶς τὸ δεύτερον εἶναι σχεδὸν ἄχρηστον· τί τὸ ὄφελος νὰ «ρετουσάρῃ» ὁ φωτογράφος τὰς εἰκόνας του, ὅταν χρησιμοποῖ ἓ μίαν συσκευὴν τόσον ἀνεπαρκῆ, ὥστε κάθε εἰκὼν νὰ φαίνεται γελιογραφία; Καὶ τὸ δεύτερον τοῦτο ἴσα ἴσα, τὸ αἰσθημα τῆς ἀληθείας ἐν τῇ εὐρύτερῳ καὶ οὐσιωδεστέρῳ ἐννοίᾳ του, ὀφείλει τὸ σχολεῖον ν' ἀναπτύξῃ, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι πρὸς τοῦτο ἰκανὴ ἢ οἰκονόμεια. Διότι εἰς τὴν οἰκονομίαν του ἀκούει τὸ παιδί διαρκῶς γνώμας ἐπιπολαίας ἐκφερομένας, ὑπαγορευομένας ἀπὸ συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας, καὶ ἐξοικειώνεται μὲ τὸν ἴδιον ἄκοπον τρόπον νὰ σχηματίξῃ καὶ τὰς ἰδικὰς του κρίσεις. Μόνον τὸ σχολεῖον δύναται νὰ τὸν μάθῃ πῶς πρέπει νὰ ἐργαζώμεθα, διὰ νὰ ἀνταποκρίνεται ἢ κρίσις μας πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἡ σπουδαιότερα ἀξίωσις εἶναι αὐτὴ: ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀντλή τὰς γνώσεις του ἀμέσως καὶ ὄχι ἐκ τρίτης καὶ δεκάτης χειρός. Ἐδῶ δὲ ἡ ἀπηκριβωμένη ἀνάγνωσις συμβάλλει τὰ μέγιστα. Διότι ἐν ᾧ ὅλας τὰς ἄλλας του γνώσεις ἀντλεῖ τὸ παιδί ἐμμέσως, μόνον τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν μανθάνει ἐκ τῶν πρώτων πηγῶν νὰ γνωρίξῃ ἀναγινώσκων Ἡρόδοτον ἢ Λίβιον ἀναγινώσκει συγχρόνως καὶ τὰς πρώτας πηγὰς τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἱστορίας, τὰς ἰδίας πηγὰς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ἔχουν ἐργασθῆ καὶ ὁ Grote (54) καὶ ὁ

54. Σ. τ. Μ. George Grote (1794—1871) Ὁ Μέγιστος τῶν ἱστορικῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὁ πρῶτος δὲ γράψας

Mommsen⁽⁵⁶⁾. Εὐκόλως τώρα κατανοεῖται, πόσον θὰ χάση εἰς παιδαγωγικὴν σπουδαιότητα ἢ ἀρχαιότης, ἂν τὰ πρωτότυπα ἀντικατασταθοῦν ὑπὸ μεταφράσεων. Δὲν θέλω ἀκόμη νὰ εἶπω, ὅτι φράσων τὰς ἀρχαίας πηγὰς εἰς τὸν μαθητὴν τὸν συνηθίζω νὰ ἀρκῆται μὲ γνώσεις ἐκ δευτέρας χειρὸς — καὶ αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι καλόν, ἀλλὰ δὲν εἶναι τοῦτο ὅλον. Ὁ ὀνομαστὸς νομικὸς Jhering⁽⁵⁶⁾ ἀπὸ χωρίου τοῦ Σοφοκλέους συνήγαγε τὴν τελείως πλημμελῆ ἀντίληψιν περὶ τῆς πολυγαμίας εἰς τὴν ἡρωϊκὴν ἐποχὴν, διότι ἐχρησιμοποίησε μετάφρασιν, ἐν ᾗ τὸ πρωτότυπον θὰ τὸν ἐπροφύλαττεν ἀπὸ τὸ σφάλμα τοῦτο. Ἡ φιλολογικὴ κριτικὴ δὲν ἄφησεν ἀπαραιτήρητον τὸ σφάλμα τοῦτο καὶ δικαίως διείδεν ἐν τούτῳ παράβασιν τοῦ κανόνος τῆς: πρὸς τὰς πηγὰς (ad fontes).

Δὲν δικαιούται δὲ κανεὶς νὰ μοῦ ἀντεῖπῃ, ὅτι τὸ κλασσικὸν σχολεῖν δὲν παρέχει τόσον δαψιλεῖς

ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἐπιστημονικῆς ἀξίας μεγάλης μέχρι τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς 12 τόμους. Τὸ ἔργον τοῦ λογίου Ἀγγλοῦ τραπεζίτου μετεφράσθη εἰς τὰ γερμανικὰ καὶ γαλλικὰ καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς κύριον βοήθημα τοῦ ἡμετέρου Παππαρηγοπούλου διὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους.

55. Σ. τ. Μ. Theodor Mommsen (1817—1903) Νομικὸς καὶ φιλόλογος ἐκ τῶν μεγίστων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοῦ ὁποίου αἱ κλασσικαὶ ἐργασίαι διὰ τὸ δίκαιον, τὴν γλῶσσαν, τὸ πολίτευμα, τὴν διοίκησιν, τὴν ἐπιγραφικὴν καὶ τὴν φιλολογίαν τῶν Ῥωμαίων χρησιμεύουν καὶ σήμερον ἀκόμη, ὡς βάσις εἰς περαιτέρω ἐρεῦνας. Ἡ Ῥωμαϊκὴ του ἱστορία, ἔργον ἀθάνατον, μετεφράσθη εἰς ὅλας τὰς εὐρωπαϊκὰς γλώσσας, οἱ δύο δὲ πρῶτοι τόμοι ἐξεδόθησαν καὶ εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν.

56. Σ. τ. Μ. Rudolph von Jhering (1818—1892) Ἐπιφανὴς νομικὸς τῆς Γερμανίας καὶ συγγραφεὺς δεξιὸς γράφων κατὰ τρόπον ἐκυστικόν καὶ διὰ τοὺς μὴ εἰδικούς. Τὸ σπουδαιότερον ἔργον του εἶναι Der Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung (Τὸ πνεῦμα τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου εἰς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξελιξέως του).

γνώσεις εἰς τοὺς τρεφίμους του, ὥστε νὰ δύνανται νὰ μελετοῦν τὰς πρῶτας πηγὰς: ὅσον δήποτε ἀνεπαρκεῖς καὶ ἂν εἶναι αἱ γνώσεις οὗται, εἶναι ἀρκεταί, ὥστε νὰ ἴμπερῆ ἓως ἂν θεοῖος, ποῦ θὰ χρειασθῆ νὰ λόβῃ ἱπ' ὄψιν του ἓνα ἀρχαῖον συγγραφεῖα (καὶ εἰς τὴν ἀνάγκην αὐτὴν ἴμπερῆ εἰς τὴν ἐποχὴν μας, ἐποχὴν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, νὰ εὐρεθῆ κάθε ἐρευνητῆς καὶ κάθε συγγραφεῖς), νὰ κάμῃ τὴν σύγκρισιν τῆς μεταφράσεως πρὸς τὸ πρωτότυπον. Καὶ μοῦ ἐπέρχεται εἰς τὸν νοῦν τὸ παράπονον τοῦ μεγαλοφυεστεροῦ ἀνδρὸς τοῦ ρωσικοῦ ἔθνους, ὅστις δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ κάμῃ τὴν σύγκρισιν αὐτὴν. Ὅταν δὲ ἡ ποιητικὴ του ἀποστολὴ τὸν ἤγαγεν εἰς σπουδὴν τῶν ἀρχικῶν μορφῶν τῆς ποιήσεως, ἐδέησε νὰ μελετήσῃ ταύτας εἰς τὰς πεωτέρας μεταφράσεις, τῶν ὁποίων τὴν ἀνεπάρκειαν ἠλεπταίσθητος ψυχὴ του τόσον καλὰ ἀνεγνώρισε: Τὸ παράπονον: «Πόσες φορὲς τραβῶ τὰ μαλλιά μου, ποῦ δὲν ἐπῆρα κλασσικὴν μόρφωσιν!» Αὐτὰ εἶναι λόγια τοῦ Puschkin πρὸς τὸν Pogodin⁽⁵⁷⁾.

Ἐπιτρέπατέ μου νὰ τελειώσω σήμερον. Ὅ,τι ἐλέχθη δὲν εἶναι φυσικὰ χαρακτηρισμὸς τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, ἐξαντλῶν τὸ θέμα. Πολλὰ ἔγινεν ἀνάγκη νὰ παραλειφθοῦν, μερικὰ δὲ ἀφέθησαν νὰ ἐξετασθοῦν ἐν συναφεΐᾳ μὲ τὰ λοιπὰ στοιχεῖα τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων — τὴν θρησκείαν, τὴν φιλοσοφίαν, τὴν τέχνην. Καὶ ταῦτα θάποτέλουν τὸ θέμα τῶν ἄλλων ὁμιλιῶν.

57. Σ. τ. Μ. Μιχαὴλ Pogodin (1800—1875) Περιφανὴς ἱστορικὸς καὶ ἀρχαιοδίφης τῆς Ρωσίας, ὁ πρῶτος ἐνεργήσας εἰς ἵδρυσιν εἰδικῶν ἐδρῶν ἐν Ρωσίᾳ καὶ εἰς ἐρεῦνας διὰ τὰς σλαβικὰς ἀρχαιότητας. Ὑπῆρξε ἐκ τῶν πρωτεργατῶν τῆς πανσλαβιστικῆς κινήσεως.

V

Μέχρι τοῦδε περιορίσθημεν εἰς τὸν στενὸν κύκλον εἰς τὸν ὁποῖον ἔδωσα τὸ ὄνομα «*σχολικὴ ἀρχαιότης*». Προσεπάθησα νὰ σᾶς ἀναπτύξω τὴν παιδαγωγικὴν ἀξίαν τῶν σπουδῶν, χάριν τῶν ὁποίων διαθέτομεν ἐν τῷ γυμνασίῳ τὰς διὰ τὰς λεγομένας «*ἀρχαίας γλώσσας*» προωρισμένας ὥρας. Ἦσαν δὲ αὐταί, ὅπως θὰ ἐνθυμησθε, ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ σύστημα τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν καθ' ἑαυτάς, τὸ διδασκόμενον κατὰ τὰ τρία συστατικὰ του μέρη, τὸ τυπικόν, τὸ σημασιολογικόν καὶ τὸ συντακτικόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ λογοτεχνία τῶν δύο ἐθνῶν, ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρωτοτύπου διδασκόμενη κατὰ τὴν λεγομένην ἑρμηνείαν τῶν συγγραφέων. Ἄλλ' ἡ συμβολὴ τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἡ σημασία της διὰ τὴν σημερινὴν μας κοινωνίαν δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὸ τμήμα ταύτης, τὸ ἐν τῷ σχολεῖῳ διδασκόμενον· ὅπως σᾶς ἔχω εἰπεῖ καὶ εἰς τὴν πρώτην μου ὁμιλίαν, θεωρῶ τὴν ἀρχαιότητα ὡς ἀποτελοῦσαν *μίαν τῶν κυριωτάτων δυνάμεων, ποῦ ἐπιδροῦν ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου*. Διαπίστωσις δὲ καὶ ἐπεξήγησις τῆς πολιτιστικῆς ταύτης σημασίας εἶναι ὁ σκοπὸς τῶν ὁμιλιῶν μου τούτων.

Προτοῦ ὅμως ν' ἀρχίσω, ἄς ρίψωμεν ἓνα τελευταῖον βλέμμα εἰς τὸ σχολεῖον καὶ τὴν σχολειακὴν ἀρχαιότητα. Ἄλλως τε εἶναι πασιδῆλον, ὅτι οὔτε εἶπα οὐδ' ἀνέπτυξα ὅλα ὅσα θὰ ἠμποροῦσα. Τὰ ἐπιχειρήματά

μου οὔτ' ἔσχον οὔτ' ἔχουν ἀξιώσεις ἀριότητος, ἐφ' ὅσον ἠθέλησα νὰ στρέψω τὴν προσοχὴν σας μόνον πρὸς τὰς σπουδαιότητας τοῦ πράγματος ἀπόψεις, ἡ δὲ νὰ ἐκφρασθῶ μὲ μεγαλυτέραν ἐπιφύλαξιν, εἰς τὰς θεωρηθείσας ὑπ' ἐμοῦ σπουδαιότητας. Αἰσθάνομαι λοιπὸν καθῆκον συνειδήσεως νὰ σᾶς παρουσιάσω—ἔστω καὶ βραχύτατα—τὰς ἀπόψεις, ποῦ θὰ ἠμποροῦσαν ἄλλοι νὰ θεωροῦν ὡς τὰς σπουδαιότερας καὶ τὰς ὁποίας ἐγὼ ἐκ προθέσεως δὲν ἀνέφερα. Εἶναι δὲ αὐταί δύο: Ὅταν ἐτόνιζα τὴν νοησιακὴν ἀξίαν τῆς ἀρχαιότητος, παρείδον τὴν ἠθικὴν. Ὅμοιως δέ, ἐκθέτων τὴν μορφωτικὴν ἀξίαν αὐτῆς, ἐλησμόνησα καθ' ὀλοκληρίαν τὸ παρεπόμενον χρησιμοκρατικὸν στοιχεῖον. Ἡ ἐπανόρθωσις δὲν εἶναι τώρα πλέον δυνατή. Ἐπιτρέπατέ μου ὅμως νὰ διατυπώσω σαφέστερον τὰς δύο ἀντιρροήσεις.

Τὴν ἀμέσως ἠθικὴν διὰ τὴν ἀγωγὴν σημασίαν τῆς ἀρχαιότητος ἀφήκα κατὰ μέρος, ἐν ᾧ ἄλλοι ἴσως αὐτὴν κυρίως θὰ προσπαθοῦσαν νὰ ἐξάρουν. Θὰ μᾶς ἀπεδείκνυσαν δὴλα δὴ, ὅτι ἡ ἀρχαιότης μας ἔχει παραδώσει ἀθάνατα πρότυπα ἠθικοῦ μεγαλείου καὶ ἡρωϊκῆς φιλοκατρίας ὅπως ἔχουν ἐνσωματωθῆ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς ἥρωας, τὸν Λεωνίδα καὶ τὸν Ἀριστείδην, τὸν Φαβρίκιον καὶ τὸν Ρῆγλον, πρὸ παντὸς δὲ καὶ κυρίως εἰς τὸν Σωκράτην, εἴτε εἰς τὰς διὰ τῆς πλουσίας φαντασίας τῶν ποιητῶν των πλασθείσας μορφὰς τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τῆς Ἀντιγόνης, τοῦ Οἰδίποδος καὶ τῆς Ἰφιγενείας. Τὴν σημασίαν ταύτην αἰσθάνομαι, πιστεύω, ἐξ ἴσου καλὰ καὶ ἐξ ἴσου δυνατά, ὅπως καὶ κάθε ἄλλος· ἀλλ' ἀπέφυγα καὶ διστάζω νὰ ὁμιλήσω περὶ αὐτῆς. Σκοπὸν μου προέβαλα νὰ μένω ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς διανοήσεως καὶ μᾶς προσβλήθησαν ἐδῶ προβλήματα ὄχι εὐκόλα μὲν, ἀλλ' ὅπωςδήποτε δυνάμενα νὰ λυθοῦν. Ἡ λειτουργία ὅμως τῆς ἠθικῆς ἀντιδράσεως εἶναι δι' ἐμὲ τελείως αἰνιγματώδης καὶ δὲν δύναμαι νὰ γνωρίζω

μηδὲ πρὸς ποίαν κατεύθυνσιν πρέπει νὰ ζητηθῇ ἢ ἀποκάλυψις τοῦ μυστηρίου της. Ἄν λοιπὸν παρῆιδον ὅλα τὰ σχετιζόμενα πρὸς αὐτὴν ζητήματα, δὲν εἶναι διότι δὲν τοὺς ἀπέδωσα σημασίαν, ἀλλὰ διότι συναίσθανόμην ἀπέναντι αὐτῶν τὴν ἀδυναμίαν μου.

Ἡ χρησιμοκρατικὴ ἀρχή.

Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον προκειμένου καὶ περὶ τῆς χρησιμοκρατικῆς σπουδαιότητος τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ σημεῖον τοῦτο παρέλειψα, διότι δευτερεύουσιν μόνον σημασίαν τοῦ ἀποδίδω, ἂν καὶ γνωρίζω ὅτι πολλοὶ δὲν θὰ συμφωνήσουν μὲ τὴν ἀποψίν μου· καθέναν δέ, ποῦ θέτει τὸ ἐρώτημα ὑπὸ τὸν τύπον: Ποίαν ὠφέλειαν ἔχω εἰς τὴν ζωὴν ἀπὸ τὴν λατινικὴν καὶ ἑλληνικὴν γλῶσσαν; ἐννοεῖ κυρίως καὶ ἀποκλειστικῶς τὴν χρησιμοκρατικὴν τῶν σπουδαιότητων. Παρομοίαν ἔχουν φυσικὰ αἱ γλῶσσαι αὐταὶ χρησιμότητα, ἢ ὅποια θὰ ἠδύνατο νὰ παράσχω πλούσιον ὕλικόν εἰς ἰδιαιτέραν ὁμιλίαν· ἀλλ' ὁ χρόνος μας ἔχει προσμετρηθῆ βραχύς, καὶ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ παραβλέψωμεν τὴν ἀποψίν ταύτην. Διὰ νὰ μὴ φανῇ ὅμως, ὅτι τελείως τὴν παρήλθομεν, ἄς προσπαθῆσωμεν ἐν συντομίᾳ, χωρὶς νὰ εἰσέλθομεν εἰς λεπτομερείας, νὰ διατυπώσωμεν τὰ κεφαλαιωδέστατα σχετικὰ ἐπιχειρήματα 1) Διὰ νὰ ἠμπορέσῃ κανεὶς νὰ ἐκμάθῃ μετὰ λόγου τὴν γαλλικὴν καὶ γενικῶς τὰς νεολατινικὰς γλώσσας, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὴν λατινικὴν, τῆς ὁποίας ἡ γνῶσις ζωογονεῖ πνευματικῶς καὶ εὐκολύνει τὴν ἐκμάθησιν ἐκείνων. 2) Ἡ γνῶσις τῆς λατινικῆς εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τοὺς νομικοὺς, ὡς ἐκ τῆς μεγάλης σημασίας, ἣν ἔσχε καὶ πάντοτε ἔχει τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ συγχρόνου δικαίου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν σπουδὴν τῆς νομικῆς εἰς τὰ πανεπιστήμια. 3) Ἡ γνῶσις καὶ τῶν δύο γλωσσῶν τῆς ἀρχαιότητος εἶναι ἀναγκαῖα διὰ

τὴν κατανόησιν τῶν εἰσηγμένων εἰς ὅλας τὰς γλώσσας τῶν πεπολιτισμένων ἐθνῶν λέξεων, καὶ δὴ εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας, ἣν διευκολύνει καὶ διαφωτίζει τὸ σημεῖον τοῦτο ἀφορᾷ ἰδιαιτέρως τοὺς ἰατροὺς καὶ φυσιοδίφας. 4) Εἶναι ἀπαραίτητος ἡ γνῶσις τῶν δύο γλωσσῶν εἰς τοὺς μέλλοντας ἱστορικοὺς καὶ φιλολόγους, οἵτινες πάλιν εἶναι ἀναγκαῖοι εἰς τὸν τόπον. Καὶ δυνάμει ἰδιαιτέρων τέλους, πολιτικῶν ὄρων, ποῦ ἀνέφερα παραδικῶς ἐν μέρει, χροιάζεται ἰδιαιτέρως ἡ Ρωσία τὴν γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, διότι ὁ πολιτισμὸς της ἔσχε ὡς ἀφετηρίαν τὸ Βυζάντιον, Ρῶσος δὲ φιλόλογος ἢ ἱστορικός ἀγνοῶν τὴν ἑλληνικὴν δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὡς ἀνεξάρτητος λόγιος. Αὐτὰ εἶναι τὰ χρησιμοκρατικὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς κλασσικῆς παιδείας. Θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς πολὺ λεπτομερέστερον νὰ τὰναπτύξῃ, νὰ τα δικαιολογήσῃ καὶ νὰ τα ἐξηγήσῃ, καὶ δὲν θὰ ἦτο τοῦτο διόλου δύσκολον, ἀλλὰ τοῦναντίον πολὺ πειστικόν. Ἄλλὰ πρῶτον μὲν πρέπει νὰ το ἐπαναλάβω—δὲν ἔχομεν τὸν ἀπαιτούμενον χρόνον, ἔπειτα δὲ τοιοῦτον ἔργον θὰ ἠδύνατο ν' ἀφελθῇ εἰς τὴν κρίσιν ἐνὸς ἐκάστου, ἐπειδὴ εἶναι σχετικῶς εὐκόλον· καὶ τρίτον ἐλάβαμεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ πεισθῶμεν, ὅτι ἡ χρησιμοκρατικὴ σχολὴ βοηθητικὸν μόνον καὶ ὑπηρετικὸν μέρος ἠμπορεῖ νὰ ἔχη εἰς τὸ ἔργον τοῦ σχολείου.

Β. Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Και τώρα ἄς ἀφήσωμεν πλέον τὸ σχολεῖον καὶ τὸ ἔργον του· οἱ τρόφιμοί του, οἱ ἀπόφοιτοι τῶν γυμνασίων καὶ τῶν πρακτικῶν λυκείων, εἰσῆλθον ἐκ τοῦ σχολείου εἰς τὴν ζωὴν, ἀφωσιώθησαν εἰς εἰδικὰς ἐπιστήμας καὶ ἀποτελοῦν, ὠπλισμένους ἕκαστος μὲ τὰς γνώσεις, τὰς δυνάμεις καὶ τὴν πειρὰν του, τὴν μορφωμένην κοινωνίαν. Ἐντὸς τῆς κοινωνίας ταύτης συντελεῖται τῇ συνεργασίᾳ ὄλων τῶν μελῶν της ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς πολιτισμὸς ἑκάστης ἐποχῆς. Καὶ ἐρωτᾶται τώρα: Ἀποτελεῖ ἄρα γε καὶ ἡ Ἀρχαιότης στοιχεῖον τοῦ πολιτισμοῦ τούτου καί, ἂν ναί, εἰς τί ἐγκτεται ἡ ἀξία της;

1. Σπέρματα καὶ ὄχι κανόνες.

Προτοῦ νὰ εἰσέλθω εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τούτου, θεωρῶ χρήσιμον νὰ σας ἀνακαλέσω εἰς τὴν μνήμην τὴν σχετικὴν ἀντιγνωμίαν, τὴν δευτέραν ἀπὸ τὰς τρεῖς, ποῦ σας παρουσίασα ἐν ἀρχῇ τῶν ὁμιλιῶν μου. Ἔλεγα δὴλα δὴ τότε ἀναφερόμενος εἰς τὴν Ἀρχαιότητα ὡς στοιχεῖον τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ τὰ ἐξῆς: «Ἐχει βαθείας ρίζας εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς κοινωνίας, ὅτι αὕτη οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει ὡς πρὸς τὸν σύγχρονον πολιτισμόν, ἀφ' οὗ πρὸ πολλοῦ ἤδη ἔχει ὑπερβληθῆ διὰ τῶν ἐπιτευγμάτων, τῆς συγχρόνου σκέψεως· ὁ εἰδήμων ὅμως θά σας εἰπῇ, ὅτι οὐδέποτε μέχρι τοῦδε ὁ πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς μας πολιτισμὸς ἐστάθη τόσο πλησίον πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα, ὅτι οὐδέποτε μας ἦτο τόσο ἀναγκαία, ὅτι

ἀκόμη οὐδέποτε ἡμεθα τόσον παρεσκευασμένοι νὰ τὴν ἐννοήσωμεν καὶ νὰ τὴν προσοικειωθῶμεν, ὅσον ἀκριβῶς τώρα». Εἶχα ἐπ' ἴσης παρατηρήσει τότε, ὅτι ἡ πρώτη ἐκ τῶν δύο τούτων ἀντιλήψεων ἦτο καθὺς παρανοήσεως, καὶ θά σας ἐξηγήσω τώρα, ποῦ ἀναφέρεται ἡ παρανοήσις αὕτη. Πολλοὶ δὴλα δὴ εἶναι ἀνίκανοι νὰ φαντασθοῦν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀρχαιότητος ἐπὶ τὸν σημερινόν μας πολιτισμόν κατ' ἄλλον τρόπον, παρὰ ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴν, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης ἀποτελεῖ κανόνα (πρότυπον) διὰ τὸ παρόν. Καὶ ἐρωτοῦν τότε: Εἰς τί δεικνύεται ἡ σημασία αὕτη τῆς Ἀρχαιότητος ὡς κανὸς διὰ τὸν πολιτισμόν μας; Καὶ ἀπαντοῦν ὄχι ἀδικαιολογήτως: εἰς τίποτε. Ἦμπορεῖ μήπως ἡ ἀρχαία εἰδωλολατρικὴ θεησκεία νὰ θεωρηθῆ κανὸν καὶ πρότυπον τῆς ἡμετέρας χριστιανικῆς; Φυσικὰ ὄχι. Ἦμποροῦμεν μήπως νὰ διαρρυθμίσωμεν τὰ κράτη μας κατ' ἀναλογίαν τῶν ἀρχαίων, ἔστω καὶ κατὰ τὸ πρότυπον τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους; Πάλιν ὄχι. Ἦμπορεῖ μήπως ἡ γνώσις, ποῦ ἔχομεν τῆς φύσεως καὶ τῶν ἀνθρώπων, νὰ πλουτισθῆ μὲ γεγονότα γνωστὰ μὲν εἰς τοὺς ἀρχαίους, ἄγνωστα δὲ εἰς ἡμᾶς; Ὁχι, ἢ τοῦλάχιστον ὄχι σημαντικά. Ὀφείλομεν μήπως τὴν ποιησὶν μας, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν ζωγραφικὴν νὰ περιορίσωμεν ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν τεχνικῶν μέσων ποῦ διέθεταν οἱ ἀρχαῖοι διὰ τὰς τρεῖς ταύτας τέχνας; Ὁχι. Εἰς τί λοιπὸν Ἦμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ἡ Ἀρχαιότης διὰ τὸν σημερινόν μας πολιτισμόν; Εἰς παρὰ πολλά.

Ἡ περὶ τῆς Ἀρχαιότητος ὡς κανόνος ἀντίληψις εἶναι κατ' ἀρχὴν ὄχι μόνον διὰ τοὺς ἀρχαίους, ἀλλὰ καὶ γενικῶς ἐσφαλμένη. Ὅλοι ἡμεῖς, οἱ γεωργοῦντες τὸν ἀγρὸν τῆς μελέτης τῆς Ἀρχαιότητος, ἐν ἐπιγνώσει τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς γονιμότητος τῆς ἐργασίας μας διὰ τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς μεταγενεστέρους, ὅλοι ἡμεῖς διαμαρτυρούμεθα ὁμοφώνως

ἐναντίον τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς, τὴν ὁποίαν μας ὑποβάλλουν. . . ἐνίοτε μὲν σύμμαχοι, τῶν ὁποίων ὁ ζῆλος δὲν ἔχει καμμίαν συνάφειαν πρὸς τὸ λογικόν, συχνότερα ὅμως ἀμαθεῖς καὶ κακῆς θελήσεως ἀντίπαλοι. Ὅχι, Κύριοι· δὲν ἀποσκοποῦμεν ἐπάνοδον εἰς τὸ παρελθόν· τὰ βλέμματά μας εἶναι πρὸς τὰ ἐμπρός, ὅχι πρὸς τὰ ὀπίσω ἐστραμμένα. Ἄν ἡ δρῦς ἀπλώνει βαθείας τὰς ρίζας τῆς εἰς τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φύεται, δὲν το κάμνει, διότι θέλει νὰ μεγαλώσῃ κάτω εἰς τὴν γῆν, ἀλλὰ διότι ἀπὸ τὸ ἔδαφος αὐτὸ ἀντλεῖ τὴν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ κατορθώσῃ νὰ ὑψωθῇ πρὸς τὸν οὐρανόν, καὶ νὰ ὑπερβῇ ὅλους τοὺς θάμνους καὶ τὰ χόρτα, ποῦ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἔδαφους ἀρύνονται τὰς πρὸς τὸ ζῆν δυνάμεις των. Ἡ Ἀρχαιότης δὲν πρέπει νὰ εἶναι κανὼν, ἀλλὰ ζωντανὴ δύναμις τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ.

2. Ἡ Ἀρχαιότης ὡς πνευματικὴ μας πατρίς.

Καὶ ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως κατανοεῖται ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι οὐδέποτε ἀκόμη ὑπῆρξε τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα τόσον παρασκευασμένον πρὸς κατανόησιν καὶ προσδοχὴν τῆς Ἀρχαιότητος, ὅσον κυρίως τώρα, — ἰσχυρισμός, ὅστις χρειάζεται νὰ συμπληρωθῇ ὡς ἑξῆς: Οὐδέποτε ἀκόμη ἡ Ἀρχαιότης ἦτο τόσον προσφυγῆς, διὰ νὰ νοηθῇ καὶ ν' ἀφομοιωθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον τώρα κυρίως. Ἡ συμπλήρωσις ὅμως αὕτη δὲν ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν τὴν Ἀρχαιότητα, ἀλλ' εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἀρχαιότητος, περὶ τῆς ὁποίας ἀργότερα, κατὰ τὸ πρόγραμμά μας, θὰ ὁμιλήσωμεν.

Ὑπῆρχε καιρὸς, ποῦ οἱ ἄνθρωποι τὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος των οὐτ' ἤξευραν οὐτ' ἐνδιέφεροντο δι' αὐτήν, «*Τὰ εὐρίσκομεν ὅλα εἰς τὴν ἀρχαίαν ἱστο-*

ρίαν», ἔλεγε καὶ ὁ Mably⁽⁵⁸⁾, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκμὴ συμπίπτει εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, «*δὲν χρειάζεται νὰ μελετῶμεν τὴν νέαν ἱστορίαν, εἰς τὴν ὁποίαν τίποτ' ἄλλο δὲν εὐρίσκει κανεὶς, παρὰ ἀνοησίας καὶ ἀμύθητας*». Τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐξητοῦσαν ἐπ' ἴσης οἱ ἄνθρωποι εἰς τὸ παρελθὸν κανόνας διὰ τὸ παρόν. Ἄλλ' ὅμως τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα ἐξύπνησεν, ἡ σπουδὴ τῆς πατρίου ἱστορίας ἀπέσπασε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας, περιέβαλεν ὅμως αὐτὴν ἄλλην, ἀγνωστον ἕως τότε, σπουδαιότητα. Ἀπεδείχθη δῆλα δὴ, ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ κάθε νεωτέρου ἔθνους ἦτο μικρὸν ρυάκιον, ἐκβάλλον εἰς τὸ πλατὺ ρεῦμα τῆς Ἀρχαιότητος, ἡ ὁποία φέρει μαζί της ὅλας τὰς ἰδέας, μὲ τὰς ὁποίας καὶ σήμερα ζῶμεν, μηδὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξαιρουμένου.

Καὶ ὡς πόρισμα τῆς ἱστορικῆς παρατηρήσεως ἀπεδείχθη, ὅτι καθένας ἐξ ἡμῶν ἔχει δύο πατρίδας: ἡ μία εἶναι ὁ τόπος, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὀνομαζόμεθα, ἡ ἄλλη εἶναι ἡ Ἀρχαιότης. Καὶ διὰ νὰ σας δεῖξω τοῦτο εἰς βραχύν τινα τύπον, ἐπιτρέψατέ μου νὰ ἐπικαλεσθῶ τὴν διδασκαλίαν τῶν Ἑλλήνων θεολόγων, οἵτινες διέκριναν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τρεῖς στοιχεῖα — τὸ σῶμα, τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πνεῦμα, καὶ νὰ εἰπῶ: πατρίς μας κατὰ σῶμα καὶ ψυχὴν εἶναι ἡ Ρωσία διὰ τοὺς Ρώσους, ἡ Γερμανία διὰ τοὺς Γερμανούς, ἡ Γαλλία διὰ τοὺς Γάλλους· πατρίς μας ὅμως κατὰ πνεῦμα εἶναι δι' ὅλους μας γενικῶς ἡ Ἀρχαιότης. Ἐκεῖνο, ποῦ συνάπτει εἰς ἐνότητα τοὺς λαοὺς τῆς Εὐ-

58. Σ. τ. Μ. Gabriel Mably (1709—1785). Δημοσιολόγος, φιλόσοφος καὶ ἱστορικὸς τῆς Γαλλίας, λαβὼν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰ διπλωματικά τῆς πατρίδος του. Εἰς τὰ πολυάριθμα συγγράμματά του ὑποστήριξεν, ὅτι ὁλος ὁ νεώτερος κόσμος εἶναι πικραμὴ καὶ μόνον ἡ μελέτη καὶ ἡ ἐπάνοδος εἰς τοὺς ἀρχαίους, τὸν Φωκίωνα, τὸν Λυκούργον καὶ τὸν Φαρίκιον, θὰ ἠδύνατο νὰ φέρῃ βελτίωσιν.

ρώπης, παρὰ τὰς ἐθνικὰς καὶ φυλετικὰς τῶν διαφορὰς, εἶναι ἡ κοινὴ ἀπὸ τῆς Ἀρχαιότητος καταγωγή. Σκεπτόμεθα μὲ τὸν ἴδιον τρόπον καὶ δι' αὐτὸ ἐννοούμεθα μεταξὺ μας, ἐν ᾧ λαοὶ μὴ ἀνήκοντες εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, εἴτε πολιτισμένοι εἴτε ἀπολίτιστοι εἶναι, οὔτε μεταξὺ τῶν οὔτε ὑφ' ἡμῶν ἐννοοῦνται. Καὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἔχει πρὸ πολλοῦ καταστῆ συνειδητὸν εἰς τοὺς λαοὺς, ἃν καὶ ἐπὶ μακρὸν ὄχι εἰς μεγάλην κλίμακα, εἰς τὴν Ἀρχαιότητα δὲ διαβλέπουν ὁλονὲν τὴν κοινήν των πατρίδα. Ἡ Ἰταλία καὶ ἡ Ἑλλάς εἶναι δι' ὅλους μας σχεδὸν ἅγιοι τόποι, καὶ οἱ πολιτισμένοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης, κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεων του ὁ καθείς, ζητοῦν ἐκεῖ νὰ ἐξασφαλίσουν ἓνα κομματάκι γῆς δι' ἐρεῦνας καὶ ἀνασκαφάς. Κάθε σημαντικὴ ὁποσδήποτε ἀνακάλυψις ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν λογοτεχνίαν καὶ τέχνην προκαλεῖ τὸ ἐνδιαφέρον ὁλοκλήρου τοῦ πολιτισμένου κόσμου, ἐν ᾧ παρόμοιαι ἀνακαλύψεις ἀπὸ τὰς νεωτέρας λογοτεχνίας ἢ τέχνας σπανίως ἀπασχολοῦν τὰ πνεύματα ἔξω τῶν ὁρίων τοῦ κράτους των.

Ναί· ἡ κοινὴ μας ἀρχαία πατρίς, αὐτὸ εἶνε τὸ θεμέλιον τῆς ἐνότητος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καὶ δι' αὐτὸ καὶ αἱ κεντρομόλοι δυνάμεις ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ κόσμῳ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως ἐξυπηρετοῦν τὴν σπουδὴν τῆς Ἀρχαιότητος. Καὶ τὸ πρᾶγμα τοῦτο εἶναι σπουδαῖον διὰ τὴν ἀπέναντι τῆς Ἀρχαιότητος στάσιν τῶν δύο μερίδων, εἰς τὰς ὁποίας εἶναι χωρισμένη ἡ κοινωνία εἰς τὰς χώρας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ—εἰς τοὺς ἐθνικόφρονας καὶ τοὺς «Εὐρωπαϊστάς», ἢ, ὅπως παρ' ἡμῖν λέγονται, εἰς τοὺς Σλανοφίλους καὶ τοὺς θαυμαστάς τῆς Δύσεως (Westler). Ὁ ἐθνικόφρων, ὅστις φέρεται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα, διαπράττει ἀπλήν ἀνοησίαν, διότι ἀγνοεῖ, ἢ λησμονεῖ, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης ἀνεκαθεν ἀποτελεῖ στοιχεῖον τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἔθνους του, καὶ ἐπομένως

ὑποτιμῶν τὴν Ἀρχαιότητα καταδικάζει ἑαυτὸν εἰς ἄγνοιαν ἐκείνου, ὅπερ ἐπιθυμεῖ νὰ γνωρίσῃ. Ὁ θαυμαστὴς ὅμως τῆς Δύσεως διαπράττει διπλὴν ἀνοησίαν· προτιμῶν, οὕτως εἰπεῖν, τὸν κλάδον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κἀθηται.

Μας ἔδειξε λοιπὸν ἡ ἐξέλιξις τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ τῶν νεωτέρων λαῶν, πόσῃ ἐπίδρασιν ἔσχεν ἡ ἀρχαία πατρίς εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀντιλήψεως καὶ τοῦ πνεύματος αὐτῶν. Ἀλλὰ δὲν ἐλέχθησαν ὅλα. Θὰ ἠδύνατο νὰ προσαχθῇ ἡ ἀπλουστάτη ἀντίρρηση: τί χρειάζεται γενικῶς τὸ παρελθόν; Ζήτω τὸ παρόν! Ναι βέβαια· ἀλλ' ἐδῶ ἔρχονται εἰς ἐπικουρίαν τῆς ἱστορίας αἱ φυσικαὶ ἐπιστήμαι, καὶ δὴ ἡ βιολογία, καταρρίπτουσαι τὸ ἐπιπολαίαν σοφίας δόγμα «τὸ γενόμενον δὲν ὑπάρχει πλέον». Ὅχι Κύριοι: τὸ γενόμενον ὑπάρχει. Δὲν ἠμποροῦμεν νὰ χωρισθῶμεν ἀπὸ τὸ παρελθόν μας, διότι τοῦτο ἐπιζῆ ἐν ἡμῖν, ὅπως ἐπιζῆ εἰς μίαν αἰῶν ὀβιον δρῶν ὁλόκληρον τὸ παρελθόν της ἀπὸ τὴν ἐποχὴν, ποῦ ἦτο μονοετὲς δενδρόνιον. Χρειάζεται νὰ μελετήσωμεν τὸ παρελθόν μας, διὰ νὰ μελετήσωμεν ἡμᾶς αὐτούς, διότι δὲν εἴμεθα παρὰ ἐπιγέννημα τοῦ παρελθοντος αὐτοῦ: καὶ πρέπει νὰ μελετήσωμεν ἡμᾶς αὐτούς, διὰ νὰ ἠμποροῦμεν νὰ διευθύνωμεν τὰς τύχας μας καὶ νὰ μὴ ζῶμεν ἀσυναίσθητα, ὅπως τὰ κτήνη. Τὴν ἐπιστήμην αὐτὴν δὲν τὴν διδάσκει τὸ σχολεῖον· ἀποκτᾶται εἰς τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς, διότι εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐξελίξεως ἐκείνης τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, περὶ τῆς ὁποίας προηγουμένως σας ὠμίλησα.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰς λεπτομερείας, εἰς τὰ στοιχεῖα ἐκείνα τοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ μας ἐκληροδότησεν ἡ Ἀρχαιότης, καὶ τὰ ὁποῖα μας εἶναι χρησιμώτατα ὡς ζωογόνοι χυμοὶ τοῦ ἰδιοῦ μας πολιτισμοῦ. Πρῶτα πρῶτα φυσικὰ ἔρχεται ἡ θρησκεία.

3. Θρησκεία.

Ἡ Ἀρχαιότης μας ἐκληροδότησε δύο θρησκείας καὶ ὄχι μίαν: τὴν χριστιανικὴν καὶ τὴν εἰδωλολατρικὴν (ἢ ἀρχαίαν ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ). Καὶ πραγματικὰ τὸν Χριστιανισμόν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ χιρίσωμεν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα. Πρῶτον μὲν (ἂν ὄχι πρὸ πάντων), διότι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα εἶναι συγχρότως καὶ ἡ γλῶσσα τῶν παλαιότερων χριστιανικῶν συγγραμμάτων, καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι ἡ ἐξομολόγησις τοῦ λαοῦ, ὅπως εἶδαμεν. Οὕτως τὸν Χριστιανισμόν, ὑπὸ τὴν μορφήν, ποῦ μας παρεδόθη, ἔχει ἀναπτύξει καὶ ἀναθρέψει ὁ ἑλληνικὸς λαός, καὶ τούτου ὡς σήμερα φέρει τὴν ἀνεξίτηλον σφραγίδα, εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ κατανοήσωμεν τὸν Χριστιανισμόν, χωρὶς νὰ σπουδάσωμεν τὰ ἑλληνιστὶ συντεταγμένα λογοτεχνικά του μνημεῖα. Ἄς λάβωμεν παραδειγμα τὴν τόσοον διαβόητον παρ' ἡμῖν θεωρίαν, ὅτι δὲν πρέπει κανεὶς ν' ἀντιστέκεται εἰς τὸ κακόν. Ἐδίδαξε πράγματι ὁ Σωτὴρ νὰ μὴ ἀντιστεκώμεθα «εἰς τὸ κακόν». . . ἢ ἀπλῶς νὰ μὴ ἀντιστεκώμεθα εἰς αὐτὸ «διὰ τοῦ κακοῦ»; Δὲν εἶναι ἰδικόν μου ἔργον νὰ λύσω τὸ ζήτημα· σας ἐφιστῶ μόνον τὴν προσοχὴν εἰς τοῦτο· ὅτι, διὰ νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα, πρέπει προφανῶς νὰ ληφθῇ ὡς βᾶσις ὄχι ἡ μετάφρασις, ἀλλὰ τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον καὶ τοῦτο πράγματι διαφορεῖται, διότι εἰς τὴν φράσιν μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ ἢ τελευταία λέξις δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ «εἰς τὸ κακόν» καὶ «διὰ τοῦ κακοῦ». Ἐκ τούτου βλέπετε, ποίαν σημασίαν ἔχει διὰ τὸν μορφομένον χριστιανὸν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Ἀλλὰ τοῦτο ἐν παρόδῳ, τὸ θέμα μας καλεῖ ἄλλοῦ.

Κατέταξα καὶ τὸν Χριστιανισμόν εἰς τὴν Ἀρχαιότητα, πρῶτον μὲν διότι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο ἡ ἀρχικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ γλῶσσα· ἀκόμη

ὅμως καὶ διότι συνδέεται πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα διὰ κοινῆς ἐξελίξεως καὶ προορισμοῦ. Ὁ Χριστιανισμὸς ὑπῆρξε βεβαίως ἢ πλήρως τοῦ ἐβραϊκοῦ νόμου καὶ τῶν προφητειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης· ἀλλ' ὑπῆρξε συγχρόνως εἰς τὸν αὐτὸν τοῦλάχιστον βαθμὸν καὶ ἡ πλήρως προαιωνίων πόθων καὶ ἐλπίδων τῶν ἀρχαίων λαῶν. Αὐτὸ δὲν το εἶχαν ἀντιληφθῆ πρωτύτερα καὶ ἐθεώρησαν τὴν δευτέραν ἐκείνην θρησκείαν, τὴν ἐν στενῇ ἐννοίᾳ ἀρχαίαν, ὡς ἀχρηστον καὶ δὴ καὶ ἐπιβλαβῆ. Σήμερον ὅμως ἔχει ἐπαρκῶς γνωσθῆ καὶ ἐρευνηθῆ. Καὶ κύπτομεν σήμερον πρὸ τῆς μεγαλοπρεποῦς ἰδεώδους τῆς εἰδωλολατρικῆς ἐκείνης θρησκείας, καὶ διαβάζομεν μὲ ἀληθινὴν κατάνυξιν τὴν παρ' Αἰσχύλῳ προσευχὴν πρὸς τὸν Δία — εἰς τὴν προηγουμένην μου ὁμιλίαν σας ἀνέφερα ἓνα μέρος ἐξ αὐτῆς — εἰς τὴν ὁποίαν εὐχαριστεῖ τὸν θεόν του «ὅστις ποτ' ἐστίν» (59).

Τὸν φρονεῖν βροτοὺς δδῶσαντα, τὸν πάθει μάθος θέντα κυρίως ἔχειν στάζει δ' ἐν θ' ὕπνω πρὸ καρδίας μνησιπήμων πόνοζ· καὶ παρ' ἄκοντας ἤλθε σωφρονεῖν. δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος σέλημα σεμνὸν ἡμέων (Ἄγαμ. 176—184).

59. Σ τ. Μ. Παραθέτω καὶ τὴν μετάφρασιν τῶν ἀνωτέρω στίχων ὑπὸ τοῦ I. Γρυπάρη.

Ποῦ ὠδήγησε τὸν ἄνθρωπον ἔς τὴ γνῶσιν καὶ ἔβαλε νόμο· πάθος μάθος, ποῦ ὡς καὶ ἔς τὸν ὕπνον ἔς τὴν καρδίαν μας στάζει τὸν πόνο, ποῦ θυμίζει μὲ τὸσμο τὰ παθήματά μας καὶ ἀθέλητα μας συνετίζει. Μὰ κάνει χάρις ὁ θεὸς ἀλήθεια, ποῦ κυβερονᾷ μ' αὐστηροσύνη τὸν κόσμο, ἀπ' τὰ ψηλά του σπείτια.

4. *Μυθολογία.*

Ὅπως βλέπετε, διακρίνω τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν, αἵτινες προτοῦ ἑταυτίζοντο : διότι εἶναι μὲν πολλοὶ μῦθοι φανεροὶ συγχρόνως θρησκευτικῶν διδαγμάτων, ἀλλὰ κατὰ μέγα μέρος δι' ἡμᾶς, ὅπως καὶ διὰ τοὺς ἀρχαίους, αἰσθητικὴν μόνον καὶ ἠθικὴν σημασίαν ἔχουν. Ἀλλὰ καὶ τί νὰ εἰπῇ κάνεις περὶ τῆς ἀρχαίας, ἢ ὀρθότερον, τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας ; Ὅθ' ἐπιθυμοῦσα πολὺ νὰ διέθετα τοὺς στίχους τοῦ ποιητοῦ μας (*), διὰ νὰ ἤμπορέσω νὰ περιγράψω ζωντανὰ καὶ ἀληθινὰ τὸν μυθολογικὸν κόσμον τῶν ἀρχαίων, τὸ θρόισμα τοῦτο τῆς ἀειθαλοῦς δρυὸς τῶν ἑλληνικῶν παραδόσεων, ποῦ ἀνεβλάστησεν εἰς τὸ ἔδαφος τοῦ ἀρχαιοτέρου ἑλληνικοῦ τεμένου, εἰς τὴν Δαδώνην. Ποία εἰκὼν λείπει ἀπ' αὐτόν; Ἐδῶ ὁ μνηίων Ἀχιλλεύς μὲ ἀνάλητον καρδίαν θεᾶται τὴν πυρόλησιν τῶν πλοίων τοῦ ἔθνους του, ὡς ἱκανοποιῆσιν τῆς προσβολῆς, ποῦ του ἔγινεν. Ἐδῶ ὁ γηραιὸς βασιλεὺς Προϊάμος φιλεῖ ταπεινωτικὰ τὰς χεῖρας τοῦ φονέως τοῦ υἱοῦ του, διὰ νὰ λυτρώσῃ τὸ λείψανόν του. Ἐδῶ ὁ εὐγενὴς καὶ πολυπαθὴς Ὀδυσσεύς, ἐν ᾧ ἢ θεὰ τον ἔρωτεύεται, ποθεῖ τὴν μακροῦσμένην πατρίδα του. Ἐδῶ ὁ γενναϊόκαρδος Ἰάσων συναθροίζει τοὺς ἥρωας εἰς τὴν θαυμασίαν κατὰ τῆς χρυσῆς Κολχίδος στρατείαν. Ἐδῶ ὁ πιστὸς Ὀρφεὺς καταβαίνει εἰς τὰ βασίλεια τῶν σκιῶν, διὰ νὰ ἐκλιπαρήσῃ ἀπὸ τὴν δέσποιναν τῶν νεκρῶν τὴν Εὐρυδίκην του. Ἐδῶ ἡ ὑπερήφανος μάρτυς Ἀντιγόνη ἐξαγοράζει μὲ τὸν θάνατον τὸ δικαίωμα νὰ ἐκτελέσῃ τὸ

60. Σ. τ. Μ. Ὑπονοεῖται ὁ Puschkin, ὅστις ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ μυθικοῦ τοῦ ἔπους « Ὁ Ρουσλὰν καὶ ἡ Λιουδμήλα » ἔχει περιγράψει τὸν μυθικὸν κόσμον τῶν Ρώσων, καθ' ὃν τρόπον ἐπιχειρεῖται νὰ περιγραφῇ ἐδῶ ὁ ἑλληνικὸς.

τελευταῖον τῆς στοργῆς καθήκον πρὸς τὸν νεκρὸν ἀδελφόν της. Ἐδῶ ἡ Ἰφιγένεια ἠσύχως ἀποθνήσκει ἐθελουσίως διὰ τὴν δόξαν τῆς πατρίδος. Ἐδῶ ἡ Ζηλότυπος Μήδεια φονεύει εἰς τὴν ἐκδικητικὴν της μανίαν τὰ ἴδια τέκνα. Ἐδῶ ἡ πετρωμένη εἰκὼν τῆς μακαρισμένης κάποτε Νιόβης κλαίει τὴν χαμένην της εὐτυχίαν. Αἱ μορφαὶ αὗται ποτὲ δὲν ἀπέθαναν· ἐγοήτευσαν τὰ μεγαλύτερα πνεύματα τῆς Ἀρχαιότητος, ἐφ' ὅσον ἐζούσαν· κατόπιν τας παρέλαβεν ὁ μεσαίων, κατὰ τὸν ὁποῖον ἔζησαν νέαν ζωὴν ἐν μέρει μὲν ὑπὸ τὰ αὐτὰ, ἐν μέρει δὲ ὑπὸ ἄλλα ὀνόματα. Ἡ ὄραία Ἀφροδίτη σύρει τὸν ἱππότην πρὸς τὸ μαγευμένον της σπῆλαιον. Ὁ τολμηρὸς θαλασσοπόρος Ὀδυσσεὺς ἀρμενίζει μέσα εἰς τὸν ὠκεανόν, ἕως ὅτου συντριβεται τὸ πλοῖόν του εἰς τοὺς ἀποτόμους βράχους. Ἡ μάγισσα Κίρκη μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἀρμίδας ἀναχαιτίζει τοὺς σταυροφόρους ἀπὸ τοὺς ἱερούς των ἄθλους. Ἡ Ἑλένη ἀνταλλάσσει τοὺς ἥρωας τῆς Ἑλλάδος μὲ τῆς σκέψεως τὸν ἥρωα, τὸν Faust. Καὶ πλουσιώτερα, ὀλονὲν πλουσιώτερα τάνθοστέφανα τῆς ποιήσεως κοσμοῦν τὰς κεφαλὰς τῶν ἥρώων τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, καὶ κάθε ἐποχὴ τῶν νεωτέρων χρόνων προσθέτει τὰ ἄνθη της. Ὁ Ἀχιλλεύς καὶ ὁ Οἰδίπους, ἡ Ἀντιγόνη καὶ ἡ Μήδεια δὲν εἶναι πλέον μορφαὶ ἑλληνικαί· τας περιέβαλεν ἤδη ἡ ἀγάπη ὀλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος. Ἔτσι παρεδόθησαν μέχρις ἡμῶν, καὶ ἀποτελοῦν τὸ περιφανέστερον μέρος τῆς κληρονομίας μας ἀπὸ τὴν πνευματικὴν μας πατρίδα. Καὶ αἰσθανόμεθα συγγένειαν ψυχικὴν πρὸς αὐτὰς, διὰ καλλιτεχνικὴν ἀπόλαυσιν καὶ διδάγματα. Καὶ πραγματικῶς αἱ μορφαὶ αὗται, δοκιμασθεῖσαι εἰς τὸ καθαρτήριον πῦρ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ἔχουν ἀποβάλλει κάθε τι συμπτωματικὸν καὶ περιορισμένον, κάθε γήϊνον, ἠμποροῦμεν νὰ εἴπωμεν, ποῦ εἶχαν κατ' ἀρχάς, καὶ εἶναι σήμερον ἐνσαρκώσεις καθαρῶν ἰδεῶν, ἀνεκτι-

μήτου ἀξίας διὰ τὸν ποιητὴν καὶ τὸν διανοούμενον. Καὶ ὄχι μόνον δι' αὐτόν· ὅπως σας εἶπα προηγουμένως, αἱ μορφαὶ αὐταὶ ἐπιζοῦν ἀκόμη παρ' ἡμῶν μετὰ ξένα ὀνόματα, εἰς τὰ ἔργα τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ ἀτυχὴς Ὀρέστης, ποῦ τον βαρύνει τὸ καθήκον τῆς ἐκδικήσεως τοῦ αἵματος τοῦ πατρὸς του, ἐπιζῆ ἀκόμη ἐπὶ τῆς σκηνῆς μας εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Δανοῦ πρίγκιπος Hamlet· καὶ εἶναι αὐτὸ τὸ ἐλάχιστον μέρος. Πόσαι μάρτυρες ὑψηλόφρονες δὲν ὀφείλουσιν τὴν γένεσίν των εἰς τὴν Ἀντιγόνην, πόσαι βαρυμανεῖς ζηλότυποι εἰς τὴν Μήδειαν! Αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι πάντοτε συνειδητὸν οὐδὲ εἰς τοὺς ποιητὰς των· πιστεύουσιν, ὅτι δὲν ἀκούουσιν παρὰ τῆς ψυχῆς των τὴν φωνήν—καὶ δὲν ἤξεύρουσιν, ὅτι εἶναι τὸ ἴδιον ἐκεῖνο θρόισμα τῆς ἀειθαλοῦς δρυὸς τῶν ἐλληνικῶν παραδόσεων, ποῦ ἀνεβλάστησεν εἰς τὸ ἄλσος τοῦ πελασγικοῦ Διὸς εἰς τὴν Δωδώνην. . .

5. Λογοτεχνία.

Ἡ μυθολογία μας ὀδηγεῖ κατὰ φυσικὸν τρόπον ἀπὸ τὴν θρησκείαν εἰς τὴν λογοτεχνίαν τῶν ἀρχαίων, διότι ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον σημαντικοῦ μέρους τῶν ποιητικῶν των ἔργων. Ἄλλ' ἢ ἀρχαία λογοτεχνία δὲν ἔχει δι' ἡμᾶς σπουδαιότητα τόσον διὰ τὸ περιεχόμενον τῆς, ὅσον διὰ τὴν μορφήν, καὶ κυρίως διὰ τὸ πνεῦμά τῆς. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τὴν μορφήν, σας παρακαλῶ νὰ συλλογισθῆτε, ὅτι τὰ λογοτεχνικά εἶδη ἀπὸ τὰ ὁποῖα τροφοδοτεῖται ἡ λογοτεχνία μας, τα ἐδημιούργησεν ἡ Ἀρχαιότης—ἐδημιούργησε κυριολεκτικῶς, διότι πρωτίτερα δὲν ὑφίσταντο—καὶ ταῦτα ὄχι διὰ μῆς, ἀλλὰ τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο κατὰ τὴν ὀργανικὴν των ἐξέλιξιν.

Καὶ θὰ ἐπρόβαλλα τώρα εἰς πάντα ἐνδιαφερόμενον διὰ τὴν λογοτεχνίαν—καὶ πᾶς τις ἐνδιαφέρεται σήμερον δι' αὐτήν—τὸ ἐρώτημα: τί φρο-

νεῖ περὶ τῶν λογοτεχνικῶν αὐτῶν εἰδῶν, ποῦ συναντᾷ εἰς τὴν ζωὴν του; Διατί τὰ εἶδη αὐτὰ νὰ εἶναι ἡ τραγωδία, ἡ κωμῳδία, τὸ μυθιστόρημα, τὸ διήγημα, ἡ λυρική ποίησις, τὸ ἐπίγραμμα καὶ οὕτω καθεξῆς, καὶ ὄχι ἄλλα; Μήπως διότι διὰ ταῦτα μὲν τὰ λογοτεχνικά εἶδη εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ὁμοιοκαταληξία καὶ τὸ μέτρον, δι' ἄλλα δὲ μόνον τὸ μέτρον καὶ δι' ἄλλα οὔτε ἡ ὁμοιοκαταληξία οὔτε τὸ μέτρον; Τί αἰσθάνεται—ἐπαναλαμβάνω—ἕνας ἄνθρωπος ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν λογοτεχνίαν ἐνώπιον τῶν γεγονότων αὐτῶν; Τιμῶς εἰπεῖν, οἱ περισσότεροι, φρονῶ, θάπαντήσουν: τίποτε ἀπολύτως. Καὶ πράγματι, ὅστις ζῆ μόνον μετὰ τὸ παρόν, ἀποβάλλει συγχρόνως καὶ τὴν ἔξιν τοῦ σκέπτεσθαι. Διότι σκέπτεσθαι σημαίνει νὰ συνδέῃς αἰτίας καὶ αἰτιατά, ἢ δ' αἰτία τοῦ παρόντος κεῖται εἰς τὸ παρελθόν. Ἄς λάβωμεν ὅμως ἕνα φρόνιμον ἄνθρωπον: αὐτὸς θὰ καταφύγῃ ἴσως πρὸς ἐρμηνείαν τοῦ πράγματος, εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς λογοτεχνίας (Literaturwissenschaft), τὴν περὶ λογοτεχνίας θεωρίαν. Ἀλλὰ γρήγορα θάπογοητευθῆ, διότι ἡ περὶ λογοτεχνίας θεωρία ὡς ἐπιστήμη μας ἐπιφυλάσσει διὰ τὸ μέλλον, μέχρι τοῦδε δὲ αὐτὴ ταξινομεῖ καὶ ἐπεξηγεῖ μᾶλλον ἢ ἐρμηνεύει. Διὰ τὸν σκεπτικὸν ἄνθρωπον σήμερον ἕνας μόνον δρόμος ὑπάρχει, λύσις δὲ τοῦ ζητήματος περὶ τῆς ἐννοίας τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν μόνον διὰ τῆς ἱστορίας τῆς γενέσεως αὐτῶν, τοῦτέστιν διὰ τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ.

6. Ἐξέλιξις τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν.

Εἰς αὐτὴν πράγματι παρακολουθοῦμεν ἰδίως ὄμμασι, πῶς ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν ἐπικολυρικὸν πυρῆνα ἐξειλίχθη τὸ ἔπος. Ἐπειδὴ δέ, μὴ ὑπαρχούσης γραφῆς, ἡ μνήμη ἦτο ὁ μόνος τρόπος διατηρήσεως ὅλων

τῶν γνώσεων, τὰς ὁποίας ὄφειλε κἀνεὶς νὰ ἔχη, ἦλθαν εἰς ἐπικουρίαν αὐτῆς τὸ μέτρον καὶ ἡ μελωδία, καὶ ἐντεῦθεν εἰς τὸ ἔπος εὖρον θεοὶν ὅλα, ὅσα ἔπρεπε κἀνεὶς νὰ γνωρίζῃ. Αἱ πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν προγόνων, προφητεῖαι, νόμοι, ὑποθήκαι διὰ τὴν ζωὴν καὶ τὰς ἐργασίας. Ἐντεῦθεν δὲ προέκυψε καὶ ὁ χωρισμὸς τοῦ ἔπους εἰς ἠρωϊκὸν καὶ διδακτικόν. Ἡ ἐξέλιξις ὅμως τῆς μουσικῆς ᾠδήγησεν εἰς πολυπλοκώτερα μέτρα, καὶ ἀπὸ τοῦ ἔπος ἀνεπτύχθη ἡ λυρική ποίησις μετὰ τὰς ποικίλας παραλλαγάς, τὴν ἔλεγείαν, τὸ ἐπύλλιον (ballade), τὸ μέλος, τὴν ᾠδὴν. Ὁ κύκλος τῆς εὐρύνεται βαθμηδόν, ἕως οὗ καταπίνει τὸ ἔπος καὶ μετ' αὐτοῦ παράγει τὸ δρᾶμα, τὴν τραγωδίαν καὶ τὴν κωμωδίαν.

Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἡ γραφὴ διαρκῶς ἐξαπλοῦται, καὶ οὕτω προκύπτει ὁ πεζὸς λόγος, ὅστις ἀνταγωνίζεται πρὸς τὴν ποίησιν ὡς θεματοφύλαξ τῶν ἀπαραιτήτων γνώσεων. Ἄλλ' ἐν τούτοις διατηρεῖται τὸ αἶσθημα, ὅτι ἡ ποίησις ἔχει πλεονεκτήματα, ποῦ λείπουν ἀπὸ τὸν πεζὸν λόγον. Ὁ ρυθμὸς τῆς ἀνταποκρίνεται καλύτερα εἰς καταστάσεις τῆς ψυχῆς ἐν ἐξεγέρσει εὐρισκομένης, παρὰ ὁ ὁμοιόμορφος ροῦς τοῦ πεζοῦ λόγου, καὶ τοιοῦτοτρόπως ἐξακολουθεῖ αὕτη νὰ ἐκφράζῃ τὸ ὑπὲρ τῶν συναισθημάτων παθαινόμενον στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀφήνονσα εἰς τὸν πεζὸν λόγον τὸ διανοητικόν. Τὸ ἔπος ἀποθνήσκει καὶ τὴν θέσιν του καταλαμβάνει ἡ ἱστορική καὶ ἡ φιλοσοφικὴ πεζογραφία. Ἄλλ' ἡ ζωὴ διαρκῶς ἐξελισσεται, τὰ πάθη λυσοῦν εἰς τὰς συνειδήσεις τοῦ λαοῦ, λυσοῦν εἰς τὰ δικαστήρια καὶ τότε γεννᾶται νέον εἶδος πεζοῦ λόγου, παρέχον θέσιν καὶ εἰς τὰ συναισθήματα — τὸ ρητορικόν. Τὸ συναισθηματικὸν στοιχεῖον προσεγγίζει τὸν ρητορικὸν πεζὸν λόγον πρὸς τὴν ποίησιν, προσλαμβάνει οὕτως ἕνα εἶδος ρυθμοῦ, τὸν *πεζογραφικὸν ρυθμὸν* (Prosarhythmus) λεγόμενον. Ὁ ρήτωρ δὲ τότε προ-

σχεῖ εἰς τὴν ἰσομερῆ διαίρεσιν τῶν περιόδων καὶ τονίζει ἐνίοτε, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἰσχυροτέραν ἐντύπωσιν, τὴν διαίρεσιν αὐτὴν δι' ὁμοιοκαταληξίας.

Μὲ τὸ λυρικὸν τοῦτο στοιχεῖον ἀπειλεῖ νὰ ἐξολοθρευθῇ τὴν ποίησιν ὁ ρητορικὸς πεζὸς λόγος. Ἄλλ' ὁ ὀλεθρὸς ἀπεσοβήθη ἐξ αἰτίας τῆς πρὸς τὸ παρελθὸν ἀγάπης, ἣτις ἀνεπτύχθη εἰς τοὺς Ἕλληνας μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας των. Ἀναπτύσσεται τότε ἡ ρομαντικὴ ποίησις τῆς ἀλεξανδρεωτικῆς λεγομένης περιόδου, ἡ ὁποία διατηρεῖ μὲν καὶ πάλιν τὰ πρότερα ποιητικὰ εἶδη, προσθέτει ὅμως εἰς αὐτὰ, ὡς γνησίαν ἐκδήλωσιν τῆς ρομαντικῆς τῆς τάσεως, τὸ εἰδύλλιον. Ἐν τῷ μεταξὺ φθάνει καὶ εἰς τὴν Ρώμην ἡ λογοτεχνία, καὶ τὸ γεγονός τοῦτο προκαλεῖ μὲν ἐπαναβίωσιν τῶν ποιητικῶν εἰδῶν, ἀλλὰ καὶ νέον εἶδος δημιουργεῖ ἐν λατινικῇ γλώσσῃ, τὴν ρωμαϊκὴν σάτιραν, φυσικὸν προῖδον τῆς συγκρούσεως ἐνὸς ἐπεισάκτου πολιτισμοῦ πρὸς τὴν ἐπιχώριον ἀγροικίαν.

Τοιοῦτοτρόπως ὅμως, ἡ νίκη τοῦ πεζοῦ λόγου κατὰ τῆς ποιήσεως προσωρινῶς μόνον ἀναστέλλεται. Ἐν ἐπιγνώσει τῆς δυνάμεώς του στρέφεται οὗτος ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς πραγματικότητος πρὸς τὸ βασίλειον τῆς φαντασίας, προωρισμένον ἕως τώρα διὰ τὴν ποίησιν, καὶ οὕτως ἀναπτύσσεται τὸ μυθιστόρημα καὶ τὸ διήγημα, τὸ νεώτατον τοῦτο τέκνον τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ πεζοῦ λόγου συντελεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ποσότης τῶν συλλαβῶν, τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς ἀρχαίας γλώσσας στοιχεῖον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βασίζεται ὀλόκληρος ἡ ἀρχαία μετρικὴ, ἀρχίζει νὰ ἐξαφανίζεται εἰς τοὺς μετὰ Χριστὸν χρόνους. Ὅταν ἄρα παρουσιάσθῃ ἡ ἀνάγκη δημιουργίας νέας λαϊκῆς ποιήσεως, εἰς ἣν ἐπέδρασε καὶ ὁ Χριστιανισμὸς, παρέλαβεν μὲν αὕτη ἐν μέρει ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν ποίησιν τὴν μορφήν τῆς, κυρίως ὅμως ἐδανείσθη ἀπὸ

τὸν ρυθμικὸν πεζὸν λόγον, τὸ δὲ κατ' ἑξοχὴν **χαρ**-
κτηριστικὸν τούτου, ἢ ἰσομερῆς δι' ὁμοιοκαταληξίας
τονιζομένη διαίρεσις τῶν περιόδων, ἔγινε καὶ τῆς
νέας ποιήσεως χαρακτηριστικὸν στοιχείον. Οὕτω
παρήχθη ἢ ὑπεροκλασσικὴ ποιήσις, ἣτις διατηρήθη
καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα, τὸ

stabat mater dolorosa
juxta crucem lacrimosa

καὶ ὅλα τὰ λοιπά. Συγχρόνως ἡ ποιητικὴ αὐτὴ
μορφὴ κατέκτησεν ὅλους τοὺς λαούς, τοὺς ἀνήκον-
τας εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν, καὶ παρεμέρισε
παντοῦ τὰς ἀφελεῖς, ἀνεπιδέκτους ἐξελίξεως, ἐπιχω-
ρίους μορφάς, ὅλοι δὲ οἱ λαοὶ τῆς νεωτέρας Εὐρώ-
πης, μὴδὲ τῆς ἰδικῆς μας δημοτικῆς ποιήσεως ἐξαι-
ρουμένης, ἀπὸ τὴν κληρονομίαν αὐτὴν τροφοδοτού-
μεθα.

Φυσικὰ δὲν ἔλειψαν αἱ ἀπόπειραι ἀντικαταστά-
σεως τῶν ἀρχαίων αὐτῶν μορφῶν δι' ἄλλων μορφῶν
εἰλημμένων ἀπὸ τὴν ποίησιν ὄχι κλασσικῶν ἐθνῶν—
ὅπως ἀπὸ τὴν ἰνδικὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν — ἀλλ' αἱ
ἀπόπειραι αὗται δὲν ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας.
Καὶ ὄχι μόνον τοῦτο· οἱ γείτονές μας Γερμανοὶ δὲν
ἐπέτυχαν νὰ ἐπαναφέρουν εἰς τὴν ζωὴν οὐδὲ τὴν
ἰδικὴν τῶν παλαιῶν ποιητικὴν μορφὴν, τὸν **παρη-**
χητικὸν στίχον⁽⁶¹⁾. Ἐνίοτε βέβαια ἡ μίμησις τοῦ

61. **Σ. τ. Μ.** Ὁνόμασα τοιοῦτοτρόπως τὸν ὑπὸ τῶν Γερ-
μανῶν λεγόμενον *allitterierende Vers* ἢ *Stabreim*, στίχον
ὅστις διαίρουμένος εἰς δύο ἡμιστίχια στήριζεται εἰς ὁμοιότητα
τῶν συμφώνων ἢ τῶν φωνηέντων τῆς ρίζης τῶν λέξεων, αἱ-
τινες φέρουν τὸν ρυθμικὸν τόνον, ὅλον.

Hadubraht gimahalta Hiltibrantes sunu.

Ὁ στίχος οὗτος ἦτο ἐν χρήσει εἰς τὰ παλαιότερα δημῶδη
γερμανικὰ ἔπη μέχρι τοῦ 9 αἰῶνος, διατηρεῖται δὲ σή-
μερον τὸ πρᾶγμα εἰς παροιμιώδεις φράσεις, εἰς τὰ κύρια ὀνό-

ἐπέτυχε πολὺ καλὰ, ἰδίως παρὰ τῷ Wagner εἰς τὴν
ὀνομαστήν του Τριλογίαν· ἀλλὰ τὸ πεδῖον τῆς χρή-
σεως του παρέμεινε λίαν περιορισμένον. Ἐξω τῆς
γερμανικῆς μυθολογίας δὲν εἶναι ἐφαρμοσίμος καὶ
οὔτε ὁ Faust οὔτε ἡ *Αὐρηλιανὴ παρθένος*⁽⁶²⁾ θὰ
ἠδύναντο νὰ γραφοῦν εἰς αὐτόν.

Ζῶμεν λοιπόν, ὅσον ἀφορᾷ τὰ εἶδη καὶ τὰς
μορφὰς τῆς λογοτεχνίας, μέχρι σήμερον ἀπὸ τοὺς
ἀρχαίους, οἱ δὲ νεώτεροι τοὺς τύπους αὐτοὺς εἴτε
ἀπλοποίησαν εἴτε συνθετώτερον διεμόρφωσαν, δὲν
προσέβησαν ὅμως τίποτε τὸ βασικῶς νέον. Ὡμί-
λησα ὅμως καὶ περὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἀρχαίας λο-
γοτεχνίας καὶ ἴσως καὶ μόνοι σας κατανοεῖτε, ὅτι τὸ
πνεῦμα τοῦτο εἶναι ἡ σπουδαιότερα κληρονομία
τῆς Ἀρχαιότητος. Ὅφειλω ὅμως εἰς τὸ σημεῖον
αὐτὸ κυρίως νὰ φροντίσω νὰ εἶμαι σύντομος, ἔστω
καὶ μὲ κίνδυνον νὰ παραλείψω σπουδαιότητας ἀπό-
ψεις τοῦ θέματός μου. Ἀρκοῦμαι μόνον νὰ σας
φέρω δύο παραδείγματα, ἀναφερόμενα τὸ μὲν εἰς
τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας, τὸ δὲ εἰς τὸ
πνεῦμα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας — τὰς ὁποίας φυ-
σικὰ ἐξετάζω ἐδῶ ὡς λογοτεχνικὰ μόνον εἶδη.

7. Ἱστορικὴ ἀλήθεια.

Τὴν ἱστοριογραφίαν δὲν ἀπαντῶμεν μόνον εἰς
τοὺς λαοὺς τῆς Ἀρχαιότητος· διότι καὶ οἱ λαοὶ τῆς
Ἀνατολῆς καὶ οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν ἱστορικὴν φιλολο-

ματα συγγενῶν καὶ εἰς ἄλλα λείψανα τῆς παλαιᾶς ρυθμικῆς,
ὅσον Mann und Maus, blitzblau, nagelneu κλπ. Ἀπόπειρα
ἔγινε τελευταίως ὑπὸ τοῦ R. Wagner νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς
τὸν Tristan, τὸν Parsifal καὶ ἀλλαχοῦ.

62. **Σ. τ. Μ.** Die Jungfrau von Orleans εἶναι ἐν ἀπὸ
τὰ ὀνομαστότερα δράματα τοῦ Schiller.

γίαν. Ἄλλα παρὰ μὲν τοῖς λαοῖς τῆς Ἀνατολῆς εἶχεν ὄλως ἰδιαίτερον σκοπὸν, τὸν ἐγκωμισμὸν τῶν κατορθωμάτων τῶν δεσποτῶν αὐτῶν, τῶν νικῶν, τῶν οἰκοδομημάτων κ. π., ἐν ᾧ αἱ ἦτται καὶ αἱ ἐπονεϊδιστοὶ τούτων πράξεις δὲν ἀνεγράφοντο, παρὰ δὲ τοῖς Ἑβραίοις ἐξήρητο ἓνα ἄλλο κυρίως σημεῖον, ἐκρησίμους δηλαδὴ ἡ ἱστορία των εἰς μαρτύριον τῆς ἀδιαλείπτου ὑπὲρ αὐτῶν μεριμνῆς τοῦ θεοῦ των Ἰεχωβά, ὅστις τὸν περιούσιον λαὸν ἀντήμειβε μὲν, ἀν' ἐτήρει τὸν νόμον του, ἐτιμῶρει δὲ παρακούνοντα· ἡ ἱστοριογραφία ἐπομένως τῶν Ἑβραίων ἀπεσκοπεῖ τὸν δάκτυλον τοῦτον νὰ δείξῃ, ὅπουδῆποτε ἦτο τοῦτο δυνατόν.

Εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας κατὰ πρῶτον εὐρίσκομεν τὴν ἔννοιαν, ἣτις εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἀνατολῆς — μὴδὲ τῶν Ἑβραίων ἐξαίρουμένων — θὰ ἐφαίνετο ἀκατανόητος, τὴν ἔννοιαν δηλαδὴ τῆς *ἱστορικῆς ἀληθείας*. Διὰ τοῦτο ὁ Ἡρόδοτος γράφει τὴν ἱστορίαν του, «ὡς μῆτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μῆτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἑλλῆσι, τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεῖα γένηται». Προσέξατε τὰ μὲν Ἑλλῆσι, τὰ δὲ βαρβάροισι. Ὁ ἱστορικὸς ἵσταται ὑπεράνω ἐθνότητος· ἡ μεγάλη πρᾶξις καθ' ἑαυτὴν τὸν ἐνδιαφέρει, ἀπαιτεῖ παρ' αὐτοῦ τὴν ἀμοιβὴν καὶ τὴν λαμβάνει, ἀνεξαρτήτως τοῦ προσώπου, ποῦ τὴν ἐξετέλεσε. Φυσικὰ δὲν εἶναι ὅλα ἀληθινὰ τὰ παρ' Ἡροδότῳ, διηγεῖται δὲ πολλάκις οὗτος ἀφελεῖς μυθοπλαστίας, ἀλλὰ χωρὶς ἀμμίαν κακὴν πρόθεσιν· καὶ δὲν ἠμποροῦσεν νὰ κάμῃ ἄλλως, ἀφ' οὗ ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ ἐπ' αὐτοῦ ἦτο εἰς τὰ σπάργανα.

Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ . . . ἰδοὺ ἡ δευτέρα ἀποψὶς τοῦ πράγματος. Εἰς τὴν προηγουμένην μου ὁμιλίαν, ὁμιλῶν πρὸς ὑμᾶς περὶ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀληθείας, σας ἀπέδειξα, ὅτι τοῦτο περιλαμβάνει δύο ἀπαιτήσεις: 1). «Οἱ λόγοι σου ν' ἀνταποκρίνων-

ται πρὸς τὰς σκέψεις σου» τουτέστι «μὴ ψεύδεσαι» 2) Αἱ σκέψεις σου ν' ἀνταποκρίνωνται πρὸς τὰ πράγματα, τουτέστι «μὴ πλανᾶσαι». Τὴν πρῶτην ἀπαιτήσιν ἱκανοποίησεν ἀρκετὰ ὁ Ἡρόδοτος, ἡ δευτέρα ἀφέθη νὰ πραγματοποιηθῆ ὑπὸ τοῦ διαδόχου του, τοῦ Θουκυδίδου. Δὲν ἀρκεῖται πλέον οὗτος εἰς τὴν πιστὴν καὶ ἀληθινὴν ἀπόδοσιν τῶν ὄσων ἤκουσεν, ἀλλὰ προσπαθεῖ μὲ κάθε τρόπον νὰ ἐξελέγξῃ τὸ ἀκουσθὲν καὶ συγκρίνει τὰς μαρτυρίας τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὰς τῶν Σπαρτιατῶν, τῶν Κορινθίων κλπ., διὰ νὰ φθάσῃ τοιοῦτοτρόπως εἰς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐνεργεῖ, διὰ νὰ ἐξακριβώσῃ τὰ γεγονότα. Ἄλλ' αὐτὸ εἶναι εὐκόλον σχετικῶς ἔργον, ὃ δὲ ἱστορικὸς δὲν εἶναι μόνον ἀφηγητὴς, ἀλλὰ καὶ δικαστὴς. Πῶς λοιπὸν ὁ Θουκυδίδης κρίνει ἱστορικῶς; Κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον, ποῦ θὰ ἠθέλαμεν· ὅπου δηλαδὴ εὐρίσκομεν δύο τελείως ἀντιτιθεμένας καὶ ἀσυμβίβαστους ἀπόψεις, ἐκεῖ τὰς ἐμφανίζει τὴν μίαν μετὰ τὴν ἄλλην ὑπὸ τὴν μορφήν συζητήσεων μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν δύο μερίδων. Δημηγορίαι ἀπαντοῦν καὶ παρ' Ἡροδότῳ, ἀλλὰ παρ' ἐκείνῳ ζωντανεύουν ἀπλῶς κατὰ τρόπον τερπνὸν τὴν ὄλην διήγησιν, παρὰ τῷ Θουκυδίδῃ ὅμως χρησιμεύουν εἰς τὸν κύριον σκοπὸν τῆς ἐργασίας του, τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας.

Τὸ παράδειγμά του βέβαια δὲν το ἠκολούθησαν ὅλοι, κατὰ τὸν τέταρτον δὲ αἰῶνα εὐρίσκομεν ἀποπειρὰν νὰ ὑποτάξουν τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν εἰς τὸν πατριωτισμὸν. Ἀλλὰ εἰς τὴν σοβαρὰν ἱστοριογραφίαν ἡ ἀρχὴ τοῦ Θουκυδίδου παρέμεινε ἀκλόνητος. Κατὰ τὸν 2. αἰῶνα π. χ. γράφει ὁ Πολύβιος τὴν ἀξιολογηθέντων φράσιν, ἣν καὶ δι' ἔργων διαπιστῶνει, ὅτι «ἡ ἀλήθεια ὀφθαλμὸς ἐστὶ τῆς ἱστορίας». Κατὰ τὸν 1. αἰῶνα ὁ Κικέρων κομπῶς διατυπώνει τὴν θεμελιώδη ἐντολήν τῆς ἱστορίας διὰ τῶν ἐξῆς:

ne quid falsi audeat, ne quid veri non audeat historia, (Κάνένα ψεύμα νὰ μὴ τολμᾷ νὰ λέγη ἢ ἀλήθεια, κἀμμίαν δὲ ἀλήθειαν νὰ μὴ φοβῆται νὰ εἴπῃ) — λέξεις αἰτινες μέχρι σήμερον στολίζουσι τὸ ἐξώφυλλον τοῦ σπουδαιοτέρου ιστορικοῦ περιοδικοῦ, τῆς γαλλικῆς Revue historique. Ἐνα καὶ ἡμισὺν αἰῶνα μετ' αὐτὸν ὁ Τάκιτος τὴν ἰδίαν ἀξίωσιν προβάλλει μετ' τὸ διαβόητον ἐκεῖνο ρητὸν του sine ira et studio. — Αὐτὸ εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ιστοριογραφίας.

Νομίζετε τώρα, ὅτι πρέπει νὰ τῆς ἐπιρρίψωμεν μομφήν, διότι ἐν σχέσει πρὸς ἡμᾶς εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο ὑπολείπεται, διότι εἰς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ὑπερβολικὰ προσέχει καὶ ὀλίγον ἐνδιαφέρεται διὰ τὰ οικονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα; Αἱ μομφαὶ αὗται θὰ εἶχαν τὴν θέσιν των, ἂν ἡμεῖς οἱ φιλόλογοι σας ἐπροβάλλαμεν τὴν ἀρχαίαν ιστοριογραφίαν ὡς κανόνα διὰ τὴν σημερινήν· ἀλλὰ διεμαρτυρήθη ἤδη ἐναντίον τοῦ ὑποβολιμαίου αὐτοῦ ἰσχυρισμοῦ, καὶ διαμαρτύρομαι καὶ σήμερον. Ὅχι, κύριοι· ἢ Ἀρχαιοτῆς δὲν πρέπει νὰ εἶναι κανὼν δι' ἡμᾶς, ἀλλὰ σπέρμα καὶ τὸ σπέρμα τοῦτο τῆς ιστορικῆς φιλαληθείας πρέπει νὰ εἰσδεχθῶμεν, διὰ ν' ἀναπτυχθῇ ἐξ αὐτοῦ τὸ δένδρον τῆς ἀμερολήπτου συγχρόνου ιστοριογραφίας. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως δὲ ταύτης καὶ ὁ μέγιστος τῶν νεωτέρων ιστορικών ὁ Ranke (*) θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ τοῦ Θουκυδίδου μαθητῆς.

63. Σ. τ. Μ. Leopold von Ranke (1795—1886) ὁ μέγιστος τῶν ιστορικών χρόνων, ἰδρυτῆς ἰδίας σχολῆς ἐν τῇ ιστοριογραφίᾳ καὶ συγγραφεὺς πολυπληθῶν καὶ πολυτόμων συγγραμμάτων.

8. Ὅττεντοτισμός.

Πιστεύω δέ, ὅτι οὐδέποτε ἄλλοτε ἢ ἀνάγκη τοῦ σπέρματος τούτου ὑπῆρξε μᾶλλον αἰσθητὴ παρ' ὅσον σήμερον. Σήμερον ἀκριβῶς ἀπειλεῖ τὴν ιστορικὴν ἀλήθειαν, τὸν ὀφθαλμὸν αὐτὸν τῆς ιστορίας, ὅπως τὴν λέγει ὁ Πολύβιος, ὁ μέγιστος τῶν κινδύνων ἀπὸ μέρους δύο ἀσπόνδων τῆς ἐχθρῶν, τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τοῦ κομματισμοῦ. Τί δὲ τοῦτο σημαίνει, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἐννοήσωμεν. Δὲν ἤξεύρω, ἂν γνωρίζετε, τί ἐννοοῦν μερικοὶ συγγραφεῖς μετ' τὴν φράσιν ἠθικὴ τῶν Ὅττεντότων. Ὁ ὅρος οὗτος παρήχθη ἀπὸ ἓνα ὄχι πολὺ ἀξιόπιστον ἴσως ἀνέκδοτον, κατὰ τὸ ὅποιον ἓνας Ὅττεντότος εἰς ἐρώτησιν ἰσραποστόλου, τί εἶναι καλὸν καὶ τί κακὸν ἀπήντησεν. « Ὅταν δ' γείτων μου ἀρπάξῃ τὴν γυναῖκά μου, αὐτὸ εἶναι κακόν, δταν ἐγὼ του ἀρπάξω τὴν ἰδικήν του, εἶναι καλόν ». Καταλαμβάνετε τώρα, ὅτι ἡ ὀττεντοτικὴ αὕτη ἀρχὴ δὲν ἐφαρμόζεται μόνον εἰς τὰς ἰδιωτικὰς σχέσεις — ὅπου μας εἶναι ἀκίνδυνος καὶ προκαλεῖ τὸν γέλωτα —, ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἐπιβλαβεστέρα εἰς τὰ ἐθνικὰ καὶ κομματικὰ συμφέροντα. Ἐν ᾧ π. χ. ἓνας Ἴσπανὸς ὑπερασπίζει θερμῶς τοὺς πιεζομένους ἐν Πορτογαλίᾳ Ἴσπανούς, ἐξοργίζεται ὅμως συγχρόνως διὰ παρομοίαν ὑπεράσπισιν τῶν κακοποιουμένων ἐν Ἰσπανίᾳ Πορτογάλων. Ἐν ᾧ ὁ ἴδιος ὡς δημοκρατικὸς ἐπιδοκιμάζει πλήρως τὴν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως ἀπαγόρευσιν τῆς προπαγανδίας τῶν Καρλιστῶν, τὴν ἐπομένην ὑβρίζει τὴν ἰδίαν κυβέρνησιν διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν δημοκρατικῶν διαδηλώσεων — του φαίνεται δέ, ὅτι εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς περιπτώσεις κρίνει συνεπέστατα καὶ ὀρθότατα. Πιστεύω ὅμως, ὅτι εἰς τὴν πρώτην μὲν περίπτωσιν δουλεύει εἰς τὸν ἐθνικὸν Ὅττεντοτισμὸν, εἰς δὲ τὴν δευτέραν εἰς τὸν κομματικόν.

Καὶ ὅμως πρέπει νὰ ὁμολογήσω, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ Ὀττεντοτισμὸς αὐτὸς κυριαρχεῖ εἰς τοὺς ἐνηλίκους καὶ μόνον εἰς τὰς ἐθνικὰς καὶ κομματικὰς τῶν ἔριδας, τὸ κακὸν κατὰ τὸ ἡμῖς ἐλαττοῦται, εἶμαι δὲ πρόθυμος νὰ μὴ συζητήσω τὸν ἰσχυρισμὸν, ὅτι δὲν ἠμποροῦν νὰ λείψουν. Ἄλλ' οἱ Ἴσπανοὶ μας δὲν μένουν μ' αὐτὸ εὐχαριστημένοι· ζητοῦν καὶ ὀλόκληρος ἡ ἱστορία, ἐφ' ὅσον γράφεται ἀπὸ Ἴσπανοὺς καὶ χάριν Ἴσπανῶν, νὰ ἔχη ἀνάλογον χαρακτῆρα, ὥστε νὰ ἠμπορῇ νὰ βλέπῃ κἀνεὶς, ὅτι Ἴσπανὸς καὶ ὄχι Πορτογάλλος τὴν ἔγραψε. Καὶ ἐδῶ ἀναπολῶ μὲ μελαγχολίαν τὸν Θουκυδίδην, ποῦ ἀρχίζει τὸ ἔργον τοῦ μὲ τὰς λέξεις «*Θουκυδίδης δ' Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων*» — καὶ ἔκαμε καλὰ ποῦ τὰς ἔγραψε, διότι ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν τάσιν τοῦ ἔργου τοῦ κἀνεὶς δὲν θὰ ἠμποροῦσε νὰ μαντεύσῃ, ποῖος το ἔγραψεν, Ἀθηναῖος, Σπαρτιάτης, ἢ Κορίνθιος. Ἄλλὰ τί νὰ γίνῃ! Ὀφείλει προφανῶς ἡ ἱστορία, διὰ νὰ διατηρήσῃ τὸν ἰσπανικὸν τῆς χαρακτῆρα, νὰ κλείσῃ τὸν «ὀφθαλμὸν» τῆς δι' ὅλην τὴν περιόδον τῶν νεωτέρων χρόνων, ἃς παρηγορούμεθα δέ, ὅτι ἡ ἀλήθεια θὰ εὔρη τοῦλάχιστον καταφυγὴν εἰς τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γραφῇ καὶ αὕτη ἀπὸ ἰσπανικῆς ἀπόψεως! Καὶ θὰ εἶχε κἀνεὶς οὐσιαστικὸν λόγον νὰ χαιρῇ δι' αὐτό. Ποτὲ δὲν θὰ υπέγραφα τὸν ἀνωτέρω παρατεθέντα ἰσχυρισμὸν τοῦ Mably περὶ τῆς ἀρχαίας καὶ νεωτέρας ἱστορίας· ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ἔχει σήμερον ἐξαιρετικὴν ἠθικὴν σημασίαν. Διότι ἐδῶ δὲν κρίνομεν ἐπὶ τῇ βάσει προσχηματισμένων συμπαθειῶν, ἀλλ' ἀπονέμομεν τὴν ἐπιδοκίμασίαν μας εἰς τοὺς ἀγαθοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς ἀγαθὰς πράξεις, κακίζομεν δὲ τοὺς κακοὺς, χωρὶς νὰ σκοτιζώμεθα διὰ τὴν ἐθνικότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ πράξεων, περὶ

τῶν ὁποίων πρόκειται. Ἐδῶ δ' Ὀττεντοτισμὸς δὲν εὐρίσκει ἔδαφος, ἐμβαθύνοντες δὲ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν, μανθάνομεν νὰ εἶμεθα δίκαιοι. Ἄλλ' αὐτὸ ἀκριβῶς δυσαρστέϊ τοὺς Ἴσπανοὺς μας· ζητοῦν τὸν ἀποκλεισμὸν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ἀπὸ τὸ σχολεῖον ἢ τοῦλάχιστον τὸν περιορισμὸν τῆς πρὸς ὄφελος τῆς νεωτέρας, καὶ ἰδίως τῆς ἰσπανικῆς ἱστορίας . . .

Πρὸ πολλοῦ φυσικὰ ἐννοήσατε, ὅτι, ἂν ὁμιλῶ διὰ τοὺς Ἴσπανοὺς, τὸ κάμνω, διότι κατοικοῦν μακρὰν ἀπὸ ἡμᾶς, οὐδέποτε δὲ θὰ μάθουν ἐκεῖνο, ποῦ λέγω δι' αὐτούς, καὶ δὲν θὰ θεωρήσουν ἑαυτοὺς προσβεβλημένους. Ἔχω εἰς τὰς προηγουμένας μου ὁμιλίαις τόσους «προσβάλει», ὥστε νὰ μου εἶναι ἀρκετοί. Ἄλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὰ ἡμέτερα. Καὶ τί δὲν ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὴν σχολικὴν διδασκαλίαν τῆς ἱστορίας! Ὀφείλει νὰ καλλιεργῆσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ πατριωτισμοῦ καὶ μερικὰ ἄλλα ἀκόμη πνεύματα. Τὸ κατ' ἐμὲ κἀνεὶνα ἄλλο ἀποτέλεσμα δὲν περιμένα ἀπὸ τὴν καλλιέργειαν αὐτὴν παρὰ ὅτι θὰ ὑποστῇ βλάβην δι' αὐτῆς σοβαρὰν καὶ διαρκῆ «ὀφθαλμὸς» τῆς ἱστορίας. Θὰ ἠμποροῦσα ἐδῶ κατὰ νὰ ἔλεγα — ὡς μαθητῆς τῆς Ἀρχαιότητος κρίνω ἄξιον νὰ τονίσω συντόμως καὶ διαρρηθῆν: «Ἡ διδασκαλία τῆς ἱστορίας ὀφείλει νὰ καλλιεργῇ τὸ πνεῦμα τῆς φιλαληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης — . . . ».

VI

9. Ἡ φιλοσοφικὴ λογοτεχνία.

Τὴν τελευταίαν μου ὁμιλίαν ἔκλεια μὲ ἀνάλυσιν καὶ χαρακτηρισμὸν ἐκείνου, ποῦ ὠνόμασα τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας. Μεταβαίνων τώρα εἰς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, σας τονίζω ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι θὰ τὴν ἐξετάσω ὄχι ὡς φιλοσοφίαν καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ὡς λογοτεχνικὸν μόνον τύπον, ὅπως καὶ τὴν ἱστοριογραφίαν. Ἄς παραδεχθῶμεν πρὸς στιγμὴν, ὅτι ὀλόκληρον τὸ περιεχόμενον τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλάτωνος εἶναι ὄχι μόνον ἐσφαλμένον, ἀλλὰ δὲν ἔχει οὔτε νόημα κἀνένα οὔτε τὴν ἐλάχιστην ἀξίαν δι' ἡμᾶς· θὰ ἔπρεπεν ἀρὰ γε δι' αὐτὸ οἱ διάλογοί του νὰ ριφθοῦν εἰς λήθην; Ὅχι· ἡ λογοτεχνικὴ τῶν ἀξία εἶναι ἀνεξάρτητος τῶν φιλοσοφικῶν του συμπερασμάτων. Ἐκεῖνο, ποῦ κυρίως κἀμνεῖ ἐντύπωσιν εἰς τὸν ἀναγινώσκοντ' αὐτοῦς, καὶ τὸν ὀπωσδήποτε σκεπτόμενον, δὲν εἶναι τόσον τὰ συμπεράσματά των, ὅσον ἡ μέθοδος, δι' ἧς ταῦτα ἐπιτυγχάνονται.

Ἄς συγκρίνωμεν τὰ ἑλληνικὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα ὡς πρὸς τὴν διαύγειαν μὲ ἀντίστοιχα τῶν λαῶν, τῶν μὴ ἐπηρεασθέντων ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸν πολιτισμὸν, τῶν Ἰνδῶν δῆλα δὴ ἢ τῶν λαῶν τῆς κλασσικῆς λεγομένης Ἀνατολῆς ἢ τῶν Ἑβραίων. Καὶ ἐκεῖ εὐρίσκομεν πολὺ βαθυστόχαστα διδάγματα· κἀνεὶς δὲν ἔμπορεῖ τὰ διδάγματα τοῦ Βούδδα ἢ

τῶν προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης νὰ παρέλθῃ ἀπαρατήρητα. Ἄλλὰ ὅμως κἀτι ἔχουν εἰσαγάγει οἱ Ἕλληνες πρῶτοι εἰς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι παρ' ἡμῖν, καὶ εἶναι τοῦτο ἡ πανταχοῦ κρατοῦσα πεποιθῆσις, ὅτι ἐπὶ τοσοῦτον μόνον εἶναι ὀρθὸς ἕνας ἰσχυρισμὸς, ἐφ' ὅσον εἶναι καὶ ἀποδεδειγμένος. Καὶ ὄχι μόνον τοῦτο· ἀλλὰ προϋποτίθεται, ὅτι τὸ ἀποδεδειγμένον ἢ μὴ τοῦ ἰσχυρισμοῦ εἶναι τὸ μόνον, ποῦ πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν ὁ διανοούμενος ἄνθρωπος, καὶ ὅτι αἱ ἀποδείξεις, ἂν ὑπάρχουν, ὀφείλουν νὰ μας προφυλάξουν ἀπὸ κάθε τῆς κοινῆς ἀντιπάθειαν.

« Πῶς; Ἰσχυρίζοσαι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο; λέγει πρὸς τὸν Σωκράτη ὁ μαθητὴς του ἀγανακτῶν διὰ τὰ συμπεράσματά του— « Ἄ ὄχι! » ἀπαντᾷ ὁ Σωκράτης αὐτὸ δὲν το ἰσχυρίζομαι ἐγώ, ἀλλ' ὁ Λόγος, τοῦ ὁποίου ἐγὼ ὡς ὄργανον ἐμφανίζομαι. Καὶ ἂν μὲν σου ἀρέσκει, ὅ,τι ὁ Λόγος διὰ τοῦ στόματός μου ἀποδεικνύει, ἔχει καλῶς· ἂν ὄχι, νὰ μὴ παραπονήσῃς κατ' ἐμοῦ ἀλλὰ κατὰ τοῦ Λόγου, ἢ μᾶλλον κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ σου ».

10. Ἡ πειθῶ. (64)

Ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τῶν πραγμάτων ἔχει ὡς ἐπακολούθημα τὴν ἀξίωσιν τῆς πειθοῦς. Ὁ Λόγος μας ἐπιβάλλει σοβαρὰς καὶ ἐνίοτε βαρείας ὑποχρεώσεις. Ὁφείλεις ν' ἀναγνωρίσῃς τὴν ὀρθότητα καὶ τοῦ δισαρεστοτάτου ἀκόμη συλλογισμοῦ, ἂν ἀποδειχθῇ, καὶ ὀφείλεις νὰ ἐγκαταλείψῃς τὰς πεποιθήσεις σου, καὶ τὰς προσφιλεστέρας, ἂν ἀνασκευασθοῦν— αὐτὸς εἶναι ὁ « κώδιξ τῆς τιμῆς » τοῦ διανοουμένου. Ἄν δὲν το θέλεις αὐτό, θὰ εἶσαι ἀγε-

64. Σ. τ. Μ. Μὲ τὴν λέξιν πειθῶ ἀποδίδω τὸν ὄρον Überzeugbarkeit, ὁ ὁποῖος σημαίνει κυρίως τὴν ἰκανότητα νὰ πείθεται τις εἰς λογικὰ καὶ πειστικὰ ἐπιχειρήματα.

λαϊον ζῶον, ἀνδράποδον υποκῦπτον εἰς τὴν δύναμιν τοῦ δεσπότου του, καὶ ὄχι πολίτης ἐλεύθερος, τῆς κοινωνίας τοῦ πνεύματος. Καὶ δι' αὐτὸ ἔλεγχε, ἀποδείκνυε, ἀλλ' ἄφησε τὰ παράπονα, τὰς ὕβρεις, τοὺς θυμούς. Καὶ πρόσεχε πολὺ τὰς ἀποδείξεις καὶ τοὺς ἐλέγχους σου, ἂν πράγματι ἔχουν ἀποδεικτικὴν δύναμιν· πολὺ συχνὰ συμπάθειαι καὶ ἀντιπάθειαι συγγέουν τὴν κρίσιν μας καὶ τὴν παρασύρουν εἰς τὸ νὰ θεωρήσῃ, ὡς ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἔχοντα, τὰ ἐπιπολαιότατα τῶν ἐπιχειρημάτων, καὶ αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ γίνεται. Ἐνα ἐπιχείρημα μὴ ἔχον ἀποδεικτικὴν δύναμιν, ἀλλ' ὑπαγορευόμενον ἀπὸ συμπαθείας, εἶναι διὰ τὴν συζήτησιν, ὅπως καὶ διὰ τὴν ξιφομαχίαν ἕνα παράνομον κτύπημα: ὅστις τὸ μεταχειρίζεται, ἀσεβεῖ πρὸς τὸν κώδικα τῆς τιμῆς.

Ἡ πειθὴ λοιπὸν εἶναι ὁ κεντρικὸς πυρῆν, ποῦ ἐγκλείει ἡ ἀρχαία φιλοσοφία, καὶ μόνον αὕτη. Ὁ δὲ πυρῆν οὗτος ὀφείλει νὰ μεταβιβασθῇ εἰς πάντα ἐξ ἡμῶν, ὅστις λαμβάνει συνειδητὴν στάσιν ἀπέναντι τῶν φαινομένων τῆς ζωῆς, ὅστις θέλει ν' ἀφήσῃ τὸ νεφέλωμα τῶν προκαταλήψεων. Δυστυχῶς τὸ σπέρμα τοῦτο δὲν εὗρισκει εὐμενὲς ἔδαφος εἰς τὸν σημερινὸν ἄνθρωπον. Εἴμεθα ὅλοι ἀπὸ κληρονομικότητα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον βουλευσιακοί, ἡ δὲ νοησιοκρατία ἐπικαλύπτει ὡς λεπτὸν μόνον ἐπίστρωμα τὸ βουλευσιακὸν ὑπέδαφος τοῦ πνεύματός μας. Ἀλλάσσομεν διαρκῶς γνώμας, ἡ δὲ κοινωνία καὶ αἱ περιστάσεις τῆς ζωῆς ἐξασκοῦν θεμελιώδη ἐπίδρασιν ἐπάνω μας· καὶ ὅμως ὅλ' αὐτὰ εἶναι τὸ ἄκρως ἀντίθετον τῆς νοησιακῆς πειθοῦς. Καὶ τώρα ἴσα ἴσα, ποῦ σας ὁμιλῶ περὶ αὐτῆς, φοβοῦμαι πολὺ, μήπως μεταφράσετε τὰ λόγια μου εἰς τὴν βουλευσιακὴν γλῶσσαν καὶ συγχύσετε τὴν πειθὴ πρὸς τὸ εὐμετάπειστον, τὸ ἀλάθητον τοῦτο δεῖγμα ἠθικῆς καὶ διανοητικῆς ἀδυναμίας. Δὲν πρόκειται ἐδῶ, ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱκανὸς ν' ἀλλάσῃ πεποιθήσεις· αὐτὸ,

εἶναι τόσον σύνηθες φαινόμενον, ὥστε δὲν ἀξίζει τὸν κόπον νὰ γίνεται λόγος δι' αὐτό. Οἱ ἄνθρωποι διαρκῶς ἀλλάσσουν πεποιθήσεις μεταβαίνοντες ἀπὸ ἕνα περιβάλλον εἰς ἄλλο, ὄχι φυσικὰ ἀποτόμως, ἀλλὰ βαθμηδόν· αὐτὸ γίνεται κυρίως εἰς τὰς πολιτικὰς πεποιθήσεις, ὅπου συντελοῦνται μεταμορφώσεις με κανονικότητα ἐνθυμίζουσαν τὰς γνωστὰς τῶν ἐντόμων μεταμορφώσεις· ἀπὸ τὰς μίξοσπαστικωτάτας τῶν «χρυσολίδων» ἀναπηδοῦν αἱ δυνατώτεροι ἀντιδραστικαὶ «ψυχαί». Ἐλπίζω, πῶς δὲν σας περνᾷ ἀπὸ τὸν νοῦν, ὅτι ἐγὼ ὡς πειθῶ σας συνιστῶ τοιαύτην τινὰ μεταμόρφωσιν· ὅπως τοῦναντίον, ἡ πειθὴ εἶναι ὁ ἄμεσός της πολέμιος.

Καὶ δὲν εἶναι αὐτῆς μόνον ὁ πολέμιος· ὁ ἔτερος ἀντίπαλος τῆς πειθοῦς εἶναι ἐκεῖνον, τὸ ὁποῖον εἰς τὴν βουλευσιακὴν γλῶσσαν συνήθως χαρακτηρίζεται μετὰ τὴν τιμητικὴν ἔκφρασιν «ἐμμονὴ εἰς τὰς ἰδέας», ἐν ᾧ ἡ ἰδιότης αὕτη ἐν τῇ ἡμετέρᾳ νοησιακῇ γλώσσῃ φέρει τὸ ὄνομα «πνευματικὴ ἀμβλύτης καὶ τύφλωσις». Ἀπὸ τῆς ἡμετέρας ἀπόψεως πρέπει νὰ καταδικάζεται τόσον ὁ ἀποβάλλων τὰς πεποιθήσεις του χωρὶς ἀποχρῶντα λόγον, ὅσον καὶ ὁ μὴ ἀποβάλλων αὐτὰς παρὰ τὴν ὑπαρξιν τοιοῦτου λόγου. Ἀιφότεροι εἶναι οἱ πολέμιοι καὶ ἀποστάται τοῦ Λόγου, «ὅς ἐν ἀρχῇ ἦν», κατὰ τὴν βαθυστόχαστον ἔκφρασιν τοῦ τετάρτου Εὐαγγελιστοῦ, καὶ πρῶτον εἰς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν προῆλθεν εἰς τὸ φῶς.

11. Ὁ κῶδιξ τῆς τιμῆς τῆς σκέψεως.

Με συγχωρεῖτε ποῦ χρονοτριβῶ εἰς τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο· ἀλλὰ μας ἐνδιαφέρει εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε. Τὴν στιγμὴν αὐτὴν ὑπεράνω ὅλων ἡμῶν—τόσον ἐμοῦ τοῦ ὁμιλοῦντος, ὅσον καὶ ὑμῶν τῶν ἀκροαζομένων,—αἰωρεῖται ὁ Λόγος. Ὅ,τι σας λέγω, δὲν ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ σας γυρίσω τὰ μυαλά, ἀλλ' εἰς

τὸ νὰ σας πείσω. Ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι δύσκολον, καὶ ὅτι οἱ λόγοι μου μέλλουν νὰ προκαλέσουν πολλήν ἀντίδρασιν καὶ δυσφορίαν, το ἐγνώριζα ἐκ τῶν προτέρων καὶ σας το ἔχω εἰπεῖ ἐξ ἀρχῆς. Εἶναι δύσκολον νὰ πείση κανείς, ὅταν ἔχη νὰ κάμη μὲ μίαν προκατάληψιν, συσσωρευθεῖσαν εἰς διάστημα πολλῶν ἐτῶν, μεταδιδομένην διὰ τῆς κοινωνίας καὶ σχεδὸν τῆς κληρονομικότητος. Ἄλλὰ πιστεύω, ὅτι, ἂν δι' ἐμὲ ἔχει σπουδαιότητα τὸ νὰ σας ἀνακοινώσω τὴν ἀλήθειαν, ποῦ κατέχω, καὶ διὰ σας δὲν θὰ εἶναι μικροτέρας σημασίας τὸ νὰ την δεχθῆτε... ἐφ' ὅσον βέβαια εἶναι ἀλήθεια.

Διὰ νὰ πεισθῆτε περὶ τούτου, ἓνα μόνον μέσον ὑπάρχει : ὁ κώδιξ ἐκεῖνος τῆς τιμῆς τῆς σκέψεως, περὶ τοῦ ὁποίου πρὸ ὀλίγου ὠμίλησα : «*Οφείλεις καὶ τὸν δυσαρεστότερον διὰ σὲ ἰσχυρισμὸν νὰ παραδέχεσαι, ἂν εἶναι ἀποδεδειγμένος ὀφείλεις καὶ τὴν προσφιλεστέραν σου πεποίθησιν ν' ἀπορρίπτῃς, ἂν ἀνασκευασθῆ*». Καὶ ὅμως ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης καὶ ἀκροατὴς ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἰδιοτήτων, αἱ ὁποῖαι τον διακρίνουν ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον, ἔχει καὶ τὴν ἐξῆς : «*Ὅταν κατὶ τοῦ ἀποδεικνύεται, ἀφήνει νὰ περῶν ἢ σειρὰ τῶν ἐπιχειρημάτων ἀπαρατήρητος ἀπὸ τὰς ἀκοάς καὶ τοὺς ὀφθαλμούς του καὶ προσέχει εἰς τὸ συμπέρασμα.*» Ἄν του ἀρέσκη, ἐπιδοκιμάζει τότε τὸν συγγραφέα, καὶ ἂν ἀκόμη ὀλόκληρος ἢ ἀπόδειξις εἶναι οἰκοδομημένη ἐπὶ τοῦ ἡλιθιωτέρου παραλογισμοῦ ἂν ὄχι, ὁ συγγραφεὺς καταδικάζεται. Ἄπὸ τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς διαγωγῆς θὰ ἤθελα νὰ σας ἀποτρέψω, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀκόμη καιρὸς, ἐφ' ὅσον ἴσταμαι ἐνώπιόν σας.

Μάλιστα ! Το ἐπαναλαμβάνω ἀκόμη μίαν φοράν : ἢ πειθῶ, τὸ ἐχέγγυον τοῦτο τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πνευματικῆς προόδου, εἶναι τὸ ἀξιολογώτατον δίδαγμα, τὸ ὁποῖον καρπούμεθα ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν ὡς λογοτεχνικὸν μνημεῖον.

Ἡ κατάλληλος πρὸς ταύτην μορφή εἶναι ὁ διάλογος, καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν ὁ Πλάτων ἔγραψε τὰ συγγράμματα του εἰς διαλογικὴν μορφήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ γένεσις καὶ ἀποβολὴ τῶν πεποιθήσεων λαμβάνει χώραν πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας.

Καταλαμβάνετε φυσικά, ὅτι κατ' ἀνάγκην παραλείπω πολλὰς ἀξιολόγους πλευρὰς τῆς Ἀρχαιότητος, τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας, τῆς ἀρχαίας φιλοσοφικῆς λογοτεχνίας. Δὲν ἤμπορῶ παρὰ δείγματα μόνον νὰ σας παρουσιάσω, εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἐκλογὴν δὲν δύναται ν' ἀποφευχθῆ κάποιος ὑποκειμενισμός. Ἀναφέρω μόνον, ὅτι ἐκ τῶν διδαγμάτων τῆς ἀρχαιότητος φαίνεται εἰς ἐμὲ τὸ ἀξιολογώτερον ἓνας ἄλλος θὰ ἐτόνιζεν ἴσως ἄλλα σημεῖα, πλησιέστερα πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας συμπαθείας του καὶ θὰ εἶχεν ἐπ' ἴσης δίκαιον. Προτοῦ ὅμως ἐγκαταλείψωμεν τὴν ἀρχαίαν λογοτεχνίαν, θέλω ἀκόμη μίαν φοράν νὰ σας ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὴν τεραστίαν αὐτῆς σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἄν ἡ Ἀρχαιότης ἦτο μόνον ἡ δημιουργὸς τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν, ἂν ἦτο μόνον ἡ ἀφετηρία τῆς ἐξελίξεως τῆς νεωτάτης λογοτεχνίας, θὰ ἦτο βέβαια καὶ τότε ἀκόμη ἡ σημασία της πολὺ μεγάλη διότι κάθε ζήτημα περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν λογοτεχνικῶν φαινομένων, μὲ ἄλλας λέξεις, κάθε μετὰ λόγου μελέτη τούτων, θὰ μας μετέφερεν ἀναποφεύκτως εἰς τὴν Ἀρχαιότητα. Ἄλλὰ μ' αὐτὸ δὲν ἐξαντλεῖται ἡ σημασία της. Ἡ Ἀρχαιότης δὲν ἔδωσε μόνον τὴν παρόρησιν εἰς τὴν νεωτέραν λογοτεχνίαν τὴν συνοδεύει καθ' ὅλην τὴν πορείαν τῆς ἐξελίξεως της ἐξασκουῖσα ἐπ' αὐτὴν ὅτε μὲν ἰσχυροτέραν, ὅτε δ' ἀσθενεστέραν ἐπίδρασιν. Ὁρθῶς ὁ Montesquieu (*) εἶπεν εἰς τὴν ἐποχὴν του : «*Τὰ μὲν νεώ-*

65. Σ. τ. Μ. Montesquieu (1689—1755) ὀνομαστὸς Γάλλος φιλόσοφος καὶ λογοτέχνης, οὐτινος κλασσικαὶ

τερα έργα είναι γραμμένα διὰ τοὺς ἀναγνώστας, τὰ δὲ ἀρχαῖα διὰ τοὺς συγγραφεῖς». Πάντοτε μὲν, ἰδιαιτέρως ὁμως εἰς τὰς ἀρίστας ἐποχὰς τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, ἢ Ἀρχαιότης ἢ τοῦ κυρία τροφή τῶν ποιητῶν καὶ πεζογράφων, καὶ μόνον ἐκεῖνος δύναται νὰ ἐννοήσῃ πλήρως τὴν νεωτάτην λογοτεχνίαν, ὅστις ἔχει διερευνήσῃ λίαν εὐσυνειδήτως τὴν τροφὴν ταύτην καὶ πηγὴν.

Παλαιότερα ἢ ἀπαιτήσις αὕτη ἠδύνατο νὰ μὴ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν· ὅταν ὁ ἱστορικός τῆς λογοτεχνίας ἐξελάμβανεν ὡς ἔργον του, τὴν πλήρη κατὰ τὸ δυνατόν συλλογὴν τοῦ βιογραφικοῦ ὕλικου, καὶ τὸ νὰ διατυπώσῃ κατὰ τρόπον πνευματώδη τὴν κρίσιν του περὶ τῆς ἠθικῆς καὶ αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν λογοτεχνικῶν μνημείων, ἠμποροῦσε νὰ λείψῃ καὶ ἡ γνώσις τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας. Ἄλλ' ἀφ' ὅτου ἐτοποθέτησαν τὴν ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας ἐπὶ ἐπιστημονικοῦ ἐδάφους, ἀφ' ὅτου ἀπὸ τὸν ἱστορικόν τῆς ζητοῦμεν νὰ διασαφήσῃ τὰς δυνάμεις, ποῦ ἔδωσαν εἰς ἓνα λογοτεχνικὸν προῖον τοῦτον καὶ ὄχι ἐκεῖνος τὸν χαρακτήρα, ἢ γνώσις τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας κατέστη ἀναπόδραστος ὑποχρέωσις τοῦ γραμματολόγου. Πῶς θέλετε νὰ ἐρμηνεύσετε τὴν γένεσιν ἑνὸς λογοτεχνικοῦ φαινομένου, ἂν δὲν γνωρίζετε τὰς δυνάμεις, αἵτινες παρήγαγον αὐτό; Καὶ ἔτσι ἀποδεικνύεται καὶ πάλιν ἡ ὀρθότης τῆς ἀνωτέρω παραθεσίσης φράσεως, ὅτι ἡ σημασία τῆς Ἀρχαιότητος ἐν συγκρίσει πρὸς παλαιότερας ἐποχὰς δὲν ἠλαττώθη, ἀλλ' ἐμεγάλωσε.

Ἄλλὰ τὸ σπουδαῖον δι' ἡμᾶς δὲν εἶναι τοῦτο, ἀλλὰ τὸ ἐξῆς: Ἐνθυμεῖσθε τὴν ἀντίθεσιν, τὴν

εἶναι αἱ *Περσικαὶ ἐπιστολαὶ* (Lettres persanes), περιέχουσαι κριτικὴν τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ, καὶ τὰ δύο συγγράμματα: *Σκέψεις περὶ τῶν αἰτίων τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς παρακμῆς τῶν Ῥωμαίων* καὶ *περὶ τοῦ πνεύματος τῶν νόμων*.

ὁποῖαν θεωρῶ ὡς τὸ σύνθημα παντὸς μετὰ λόγου ὑπερασπιστοῦ τῆς Ἀρχαιότητος: *Ὅχι κανὼν, ἀλλὰ σπέρμα*. Ὑπῆρξαν περίοδοι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, καθ' ἃς ἐθεωρήθη ἢ Ἀρχαιότης ὡς κανὼν διὰ τὸ παρόν, ὑπῆρξαν ἐπ' ἴσης καὶ ἄλλαι, καθ' ἃς—χωρὶς ἴσως νὰ θεωρῆται—ὑπῆρξεν ὄντως τὸ σπέρμα. Τὰς πρώτας ὀνομάζομεν *ἐποχὰς μιμήσεως*: ἐμιμοῦντο, ὅ,τι ἐκαταλάμβαναν, ἐκαταλάμβαναν δὲ ὄχι πολλά, παρὰ πολὺ ὀλιγώτερα παρὰ σήμερον· ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὄχι ὁ *κλασικισμός*, ἀλλ' ὁ *ψευδοκλασικισμός*. Ἐν τούτοις καὶ αἱ περίοδοι αὗται ἦσαν ἀναγκαῖαι. Ἐγύμνασαν τὴν νεωτέραν λογοτεχνίαν καὶ προσέδωσαν εἰς τοὺς τύπους καὶ τὰ μέσα τῆς ἐκφράσεως αὐτῆς τὴν τεχνικὴν τελειότητα, ποῦ ἐχρειάζεται, ἵνα καταστῇ ἱκανὴ νὰ ἐξυπηρετήσῃ ὑψηλοτέρους σκοπούς. Δυστυχῶς ἡ ἔλλειψις χρόνου δὲν μου ἐπιτρέπει νὰ σας ἀναπτύξω τὴν εἰς ὑψιστον βαθμὸν σπουδαίαν καὶ ἐνδιαφέρουσαν ταύτην ἰδέαν.

Ὅπωςδήποτε εἰς τὰς ἀληθινὰς δημιουργικὰς περιόδους τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας καταλέγομεν ἐκεῖνας, καθ' ἃς ἢ Ἀρχαιότης δὲν ἦτο κανὼν ἀλλὰ σπέρμα... ἀνεξαρτήτως ἂν ὡς τοιαύτη ἀνεγνωρίζετο ἢ ὄχι. Θεωροῦμεν δικαίως τὸν Shakespeare καὶ τὸν Goethe, δι' οὓς ἢ Ἀρχαιότης ἀπετέλει τὸ σπέρμα, ἀνώτερον τοῦ Racine διὰ νὰ μὴ ἀναφέρω ἄλλους δουλικωτέρους μιμητάς. Ἀλλὰ θὰ πρέπη νὰ ὁμολογήσετε, ὅτι ἡ λειτουργία τῆς ἀναπτύξεως ἐνὸς σπέρματος εἶναι περιπλοκωτέρα καὶ μᾶλλον δυσπαρακολούθητος, παρὰ ἡ λειτουργία τῆς ἀποδόσεως ἐνὸς προτύπου. Εἶναι πολὺ εὐκολώτερον νὰ δεῖξωμεν τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀρχαιότητος ἐπὶ τοῦ Racine ἢ τὴν ἐπὶ τοῦ Shakespeare ἢ τοῦ Goethe· ἀλλὰ φυσικὰ ἓνα πρόβλημα δὲν αἴρεται μὲ τὸ ν' ἀναγνωρισθῇ ἡ δυσκολία τῆς λύσεώς του. Ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας ὡς ἐπιστήμη μόνον ἐν τῇ ἐξελίξει νοεῖται

καὶ ὁ περίφημος Gaine τὴν προήγαγε σημαντικῶς μετὰ τὴν ἀπαίτησιν νὰ θεωρῆται ἡ λογοτεχνία ὡς προῖον τῆς κοινωνίας, ἐξ ἧς καὶ δι' ἣν ἐγεννήθη. Ὅχι ὀλιγώτερον ὅμως σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀξίωσις νὰ παρακολουθηθοῦν ἐκτὸς τῶν ἐξωτερικῶν τούτων δυνάμεων καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων, αἵτινες ἔζων καὶ ζῶσιν ἐν αὐτῇ, ἥτοι τῆς Ἀρχαιότητος «*Τὰ μὲν νεώτερα ἔργα—ἐπαναλαμβάνω τὰς λέξεις τοῦ Montesquieu—εἶναι γραμμένα διὰ τοὺς ἀναγνώστας, τὰ δὲ ἀρχαῖα διὰ τοὺς συγγραφεῖς*» καὶ ἔπομένως, προσθέντομεν καὶ διὰ τοὺς μελετῶντας τοὺς συγγραφεῖς τούτους καὶ κρίνοντας περὶ αὐτῶν.

12. Ἡ φιλοσοφία.

Ἄς ρίψωμεν τώρα ἓνα βραχὺ ἀναδρομικὸν βλέμμα εἰς τὰ εἰρημένα. Εἰς τὴν ἐπισκόπησιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἤρχισαμεν φυσικὰ ἀπὸ τὴν θρησκείαν· ἡ θρησκεία μας ἔφερε εἰς τὴν μυθολογίαν, ἡ μυθολογία εἰς τὴν λογοτεχνίαν, ἡ λογοτεχνία εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Τῆς τελευταίας ταύτης ἐδώσαμεν μέχρι τοῦδε τὸν χαρακτηρισμὸν ὡς λογοτεχνικοῦ εἴδους· ἄς μεταβάωμεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς σημασίας της καθ' ἑαυτὴν ὡς φιλοσοφίας.

Ἐδῶ περισσότερον παρὰ ἄλλοῦ κάμνει ἐντύπωσις ὁ βαθμὸς, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀνεδείχθη πνεῦμα πολυμερὲς διὰ νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Solowjew. Ἐκ τῶν δύο λαῶν, ποῦ ἐφάνησαν δημιουργικότεροι εἰς τὸ φιλοσοφικὸν πεδῖον, οἱ μὲν Ἄγγλοι ἀποκλίνουν πάντοτε πρὸς τὸν ἐμπειρισμὸν, οἱ δὲ Γερμανοὶ πρὸς τὸν ὀρθολογισμὸν· περὶ τῶν Ἑλλήνων εἶναι δύσκολον νὰ εἴπῃ τις, ποία ἐκ τῶν δύο τούτων κατευθύνσεων συγγενεῖ στενώτερα πρὸς τὴν ψυχὴν των. Ἡ Ἑλλάς προήγαγε τὸν ὀρθολογιστὴν Πλάτωνα, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐμπειρι-

κὸν Δημόκριτον, ἐν τῷ προσώπῳ δὲ τοῦ Ἀριστοτέλους συνευνοῦνται τὰ δύο ρεύματα, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἔπειτα χωρίζονται, καὶ ἡ μὲν κατεύθυνσις τοῦ Πλάτωνος ἀναγεννᾶται εἰς τοὺς Στωϊκοὺς, ἡ δὲ τοῦ Δημοκρίτου εἰς τὸν Ἐπίκουρον. Τὸν σωτήριον αὐτὸν δυσμοὶν ἐκληροδότησεν ἡ Ἑλλάς εἰς τὸν σημερινὸν κόσμον, ἔκτοτε δὲ ἡ ἀπαμβλύνοσα τὴν διάνοιαν μονομέρεια κατέστη ἀδύνατος. Ἐναλλάξ, ὅτε μὲν ὁ Πλάτων, ὅτε δὲ ὁ Ἐπίκουρος, ἐγονιμοποίησαν καὶ ἐξωποίησαν τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν. Ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ Πλάτωνος εὐρίσκει σημεῖα ἐπαφῆς μετὰ τὴν θρησκείαν, ὁ ἐμπειρισμὸς τοῦ Ἐπικούρου μετὰ τὴν ἐπιστήμην· ἐκεῖνος μὲν συγγενεῖ μετὰ τὴν ἰδεολογίαν, οὗτος δὲ μετὰ τὸν ὕλισμόν· ἐκεῖνος ὁδηγεῖ πρὸς τὴν τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀνθρώπου, οὗτος εἰς τὴν ἐπὶ τῆς φύσεως κυριαρχίαν αὐτοῦ. Καὶ αἱ δύο κατευθύνσεις μας εἶναι ἀπαραίτητοι, ἀλλ' ἀπαραίτητος κατ' ἐξοχίην μας εἶναι ὁ ἀγὼν μεταξὺ αὐτῶν, ἡ γόνιμος ἐκείνη πάλη, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα εἶναι τοῦ πολιτισμοῦ ἡ πρόοδος. Εἶθε μηδέποτε νὰ καταντήσωμεν εἰς τὸν ἀφανισμόν οἰασδήποτε ἐκ τῶν κατευθύνσεων τούτων, ὥστε ν' ἀποπλανηθῇ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα εἰς τὴν ἀγониον τῆς θεωρίας ἕρημον ἢ εἰς τὸ θολὸν τέλμα τῶν ἀποκλειστικῶς ὕλικῶν συμφερόντων! Διὰ νὰ μὴ συμβῇ ὅμως αὐτό, ὀφείλομεν νὰ μὴ ἀπομακρυνώμεθ' ἀπὸ τὴν ἀγάπην τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας— αὐτῆς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας μετὰ τὴν ὑγιά της καθολικότητα, ποῦ περιβάλλει μετὰ τὸ ἴδιον διαυγὲς ὄμμα τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ἄλλὰ τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἴσως χλευστικόν, γνωρίζετε δ' ἤδη, ὅτι τὸ θέμα μας δὲν δυνάμεθα μέχρις ἐξαντλήσεως νὰ πραγματευθῶμεν, καὶ ὅτι δείγματα μόνον δύναμαι νὰ σας παρουσιάσω. Θά σας δείξω ἓνα καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν καὶ ἐκλέγω μίαν ἀπὸ τὰς πολλὰς τῆς ἀπόψεως, καὶ δὴ τὴν Ἡθικὴν.

Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

13. Ἠθικὴ.

Αὐτὸ εἶναι ζήτημα ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρον ὅλους, διότι ἡ ἠθικότης ἀνήκει εἰς τοὺς ὅρους τῆς ὑπάρξεως κάθε κοινωνίας. Ἡ ἠθικὴ τῆς ἐποχῆς μας εἶναι ἡ χριστιανικὴ, ἀναγνωρίζεται δὲ ἀκόμη καὶ ὑπ' ἐκείνων, ποῦ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἀδιάφοροι πρὸς τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἐν τούτοις εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ διανοούμενοι, γνωρίσαντες τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν καὶ ἐκπλαγέντες ἐκ τοῦ μεγαλείου καὶ τῆς καθαρότητος αὐτῆς, εὗρον μὲ τὴν θρησκευτικὴν φιλοσοφίαν τοῦ Χριστιανοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν τιμιότητα τοῦ διανοουμένου, τὴν ἐξῆς ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου: «*Κύριος ὁ Θεός, εἶπον, ἐν τῇ προνοίᾳ του ὑπὲρ τοῦ ἀνθρώπινου γένους ἔδωσε πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Χριστοῦ εἰς μὲν τοὺς Ἰουδαίους τὸν νόμον, εἰς δὲ τοὺς Ἕλληνας τὴν φιλοσοφίαν*». Προσέξατε τὴν παράθεσιν ταύτην τοῦ ἰουδαϊκοῦ νόμου καὶ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ νόμος λέγει: *ὀφείλεις ἢ δὲν ὀφείλεις καὶ τίποτε παραπάνω: ἡ φιλοσοφία θέτει παντοῦ τὸ ἐρώτημα διατὶ ἢ πρὸς τί. Καὶ τοιουτοτρόπως ἡ διαγωγή τοῦ Δημιουργοῦ ἀπέναντι τῶν δύο περιουσιῶν λαῶν ὑπῆρξε διάφορος: εἰς μὲν τοὺς Ἰουδαίους ἐντέλλεται, μὲ τοὺς Ἕλληνας βουλευέται ἀπὸ κοινοῦ, συζητεῖ. . . Αὐτὸ εἶναι τοῦλάχιστον, κατ' ἐμὲ, τὸ φυσικόν, τὸ λογικὸν συμπέρασμα ἐκ τοῦ εἰρημένου ἰσχυρισμοῦ τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας. Ἄλλ' ὅμως δὲν πρόκειται νὰ το ἀναπτύξω περαιτέρω: ἐπανέρχομαι εἰς τοὺς Ἕλληνας.*

Καὶ παρ' αὐτοῖς ἡ ἠθικὴ δὲν εἶχεν ἀνεκάθεον φιλοσοφικὸν χαρακτῆρα: εἶχαν νόμους καὶ ἐντολάς μὲ ἀρχικὴν πηγὴν τῶν τὸν Χίρων, τὸν πρῶτον διδάσκαλον τῆς ἠθικῆς, τὸν παιδαγωγὸν τοῦ Ἀχιλλέως καὶ ἄλλων ἡρώων. Πρῶτη ἐντολή: *τίμα τὸν Δία καὶ τοὺς ἄλλους θεούς. Δευτέρα: Τίμα τοὺς γο-*

*νεῖς σου. Τρίτη: Μὴ βλάπτε τὸν ξένον. Αὐταὶ ἦσαν αἱ τρεῖς κύριαι ἐντολαὶ τοῦ Χίρωνος, αἱ Χίρωνος ὑποθήκαι. Ἡ καταπάτησις τῶν ἦτο θανάσιμον ἔγκλημα, τιμωρούμενον εἰς τὸν κάτω κόσμον μὲ αἰώνιους ἐξίλαστῆριους ποινάς. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν ἦτο ὅλον! ὀλόκληρον ἠθικῆς σύστημα ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ὑψίστης ταύτης ἐξ ἀποκαλύψεως αὐθεντίας, ἐπὶ τῶν νόμων ἐκείνων «*τῶν οὐρανῶν δι' αἰθέρα τεκνωθέντων*», ὅπως λέγει ὁ Σοφοκλῆς,*

ὦν Ὀλυμπος

πατὴρ μόνος, οὐδὲ νιν
θνατὰ φύσις ἀνέρον
ἔτικτεν, οὐδὲ μήποτε λάθα κατακοιμάσῃ

(Οἶδ. Τύρ. 866-870).

Ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Αἰσχύλος, ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Σοφοκλῆς εἶναι αἱ κύριαι πηγαὶ μας διὰ τοὺς νόμους τούτους, διὰ τὴν ἀρχαίαν αὐτὴν ἠθικὴν τοῦ νόμου. Ἀπέναντι τούτων ποῖαν ἡμεῖς σήμερον στάσιν τηροῦμεν; Νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὸν Χίωνα καὶ τὸν Ὀλυμπον δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι, καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν μέγαν Ἕλληνα ποιητὴν ὀφείλομεν νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἴσα ἴσα ἡ θνατὰ φύσις ἀνέρον ἔτικτεν αὐτοὺς—ἢ μᾶλλον ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς, ὁ ἐξ ἴσου ἰσχύων ἐν τε τῷ φυσικῷ καὶ τῷ ἠθικῷ κόσμῳ, ὅστις δημιουργεῖ, ὡς ἀσυνείδητον πόρισμα αἰῶνων πείρας, σύστημα ἠθικῶν κανόνων ἐξασφαλιζόντων διὰ τὴν κοινωνίαν τὰς εὐμενεστέρους συνθήκας πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς.

Ὑπὸ τὴν ἀποψιν αὐτὴν θεωρουμένη ἡ παλαιὰ ἐνστικτώδης ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων δὲν ὑπερέχει φυσικὰ τῆς ἐνστικτώδους ἠθικῆς κάθε ἄλλου πολιτισμένου ἢ καὶ ἀγρίου λαοῦ, διότι ὅλοι ἔχουν ἕναγορευθῆ ὑπὸ τοῦ ἰδιοῦ παντοδυνάμου νόμου τῆς ἐπιλογῆς. Ἐκεῖνο, ποῦ δημιουργεῖ ἐξαιρέσιν διὰ τὸν ἑλληνικὸν λαόν, εἶναι ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἑλλή-

νων, ὅστις ἦλθεν εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἐξ αὐτῆς εἰς τοὺς ἄλλους λαούς, εἶναι ὁ μόνος πολιτισμὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, ὅστις ἀνεδείχθη καὶ ἀναδεικνύεται νικηφόρος, ἐν ᾧ ὅλοι οἱ ἄλλοι πολιτισμοί, μηδὲ τῶν μακροχρονιωτέρων ἐξαιρουμένων (τοῦ μουσουλμανικοῦ καὶ τοῦ βουδδιστικοῦ) ἢ ὑπεχώρησαν ἢ ὑποχωροῦν. Ἐδῶ στεκόμεθα ἐπὶ τελείως βιολογικοῦ ἑδάφους· ἡ ἐνστικτώδης ἠθικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι ἡ ὑγιεινέστερα ὄλων—ὑγιεινέστερα, διότι ἐδημιούργησεν τὸν μόνον νικηφόρον πολιτισμὸν. Αὐτὸ ἄρα γε σημαίνει, πῶς πρέπει νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ αὕτη ὡς κανὼν; φυσικὰ ὄχι· εἶδαμεν ἤδη, ὅτι γενικῶς εἰς τὴν Ἀρχαιότητα δὲν πρόκειται νὰ ζητήσωμεν κανόννας. Ἄλλ' ἂν μία ἐνστικτώδης ἠθικὴ ἀξίζει τὴν προσοχὴν τῆς παρουσίας ἐποχῆς, αὕτη εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ τῶν Ἑλλήνων· καὶ ἡ προσοχὴ αὕτη ἐν μέρει τῆς ἔχει ἀποδοθῆ ἔν εὐρεὶ μέτρον, ἀφ' ὅτου ὁ Fr. Nietzsche ἔγινεν ὁ ἀπόστολος αὐτῆς παρ' ἡμῶν. Ἄλλ' ἐδῶ δὲν ἤθελα περὶ αὐτῆς νὰ ὀμιλήσω, ἀλλὰ περὶ τῆς συνειδητῆς ἐκείνης φιλοσοφικῆς ἠθικῆς, ἣτις ἀνεπτύχθη ἐξ αὐτῆς μετὰ μίαν τῶν βασικωτέρων μεταρρυθμίσεων, ποῦ ἐπέρασεν ἡ ἀνθρωπότης εἰς τὸ πεδίου τοῦτο. Ἡ μεταρρυθμίσις αὕτη εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Σωκράτους. Ὁ Σωκράτης προσεκάλεσε παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἀπότομον μεταβολὴν ἀκριβῶς μὲ τὸ νὰ θέτῃ διακάθε ἠθικὴν ἀρχὴν ἢ πρόβλημα τὴν ἐρώτησιν *διατί καὶ πρὸς τί*. Ὡς πρὸς τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ αὐτὸς καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ πηγάζουσα ἠθικὴ φιλοσοφία μοναδικὸν φαινόμενον· ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος δὲν γνωρίζει ἄλλο παρόμοιον παράδειγμα. Καὶ ἂν ἡ προσωκρατικὴ ἐνστικτώδης ἠθικὴ ἐξήγγειρε τὸ ἐνδιαφέρον μας ὡς ἡ ἀξιολογωτάτη τῶν τοιούτων ἠθικῶν, ἡ σωκρατικὴ μετὰ λόγου ἠθικὴ ἀξίζει τὴν προσοχὴν μας ὡς ἡ μοναδική. Καὶ ὁ Σωκράτης ἐχρειάσθη νὰ πληρωσῇ, ὅπως ἠξέυρετε, ἀκριβὰ τὸ τόλμημά του. Οἱ

σύγχρονοί του ἐξαφνίζοντο μὲ τὰ *διὰ τί* καὶ τὰ *πρὸς τί* τοῦ ἀνδρός, εἰς τὰ ὅποια δὲν ἤξευραν νὰ δώσουν κἀμμίαν ἀπάντησιν. Ἄλλὰ καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἤξευρε ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ἐρωτήματα αὐτά. Ἐνθυμεῖσθε τὰ θλιβερά του λόγια: *κινδυνεύει μὲν γὰρ ἡμῶν οὐδέτερος οὐδὲν καλὸν κἀγαθὸν εἶδέναι, ἀλλ' οὗτος μὲν οἶεταί τι εἶδέναι οὐκ εἰδώς, ἐγὼ δέ, ὥσπερ οὐκ οὐκ οἶδα, οὐδὲ οἶομαι· ἔοικα γοῦν τούτου γε σμικροῦ τινι αὐτῷ τούτῳ σοφώτερος εἶναι, ὅτι ἂ μὴ οἶδα οὐδὲ οἶομαι εἶδέναι.* (Ἀπολογ. 21 d) Ἡ ἐνστικτώδης ἠθικὴ δὲν ἱκανοποιούσῃ πλέον τὸν διανοούμενον ἀνθρωπον, καὶ μία νέα μετὰ λόγου δὲν ὑπῆρχεν ἀκόμη· ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία εἶχε τὸ αἰσθημ' ἀνθρώπου ἀπομακρυνθέντος ἀπὸ τὴν μίαν ὄχθην, χωρὶς νὰ βλέπῃ τὴν ἄλλην. Τῆς συγχωροῦμεν ἐπομένως τὴν διαμαρτυρίαν κατὰ τοῦ ἀνθρώπου, ποῦ τῆς ἀφήρεσεν ἐκεῖνο, ποῦ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τὴν εἶχε κατευθύνει· ἀλλὰ δὲν θάρονθῶμεν τὸν θανμασμόν μας πρὸς τὸν τολμηρὸν ναυτοπόρον, ὅστις πρὸς ἀνακάλυψιν νέου, καλυτέρου κόσμου ἀποφασιστικὰ ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὴν ἀκτὴν. Τὰ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους τεθέντα ζητήματα ἔτυχον ἀπαντήσεως παρὰ τῶν μεταγενεστέρων φιλοσόφων καὶ ἰδία τῶν Στωϊκῶν· ἀποτέλεσμα δὲ τῶν ἀπαντήσεων ἐκείνων ὑπῆρξεν ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία, ἡ δημιουργὸς τῆς μόνης ἐν τῷ κόσμῳ αὐτόνομου λεγομένης ἠθικῆς, ἣτις συνάγει μετὰ λόγου τὰ ἠθικὰ τοῦ ἀνθρώπου καθήκοντα ἀπὸ τὴν ὀρθῶς νοουμένην φύσιν αὐτοῦ.

«Ἄλλὰ—θὰ μ' ἐρωτοῦσε κανεὶς—τί μας χρειάζεται ἡ αὐτόνομος αὕτη ἠθικὴ, ἀφ' οὔ ἔχομεν τὴν χριστιανικὴν;» Ἐγὼ ἄλλοτε διαμαρτυρηθῆ κατὰ τοῦ χωρισμοῦ τούτου τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα, ὅστις εἰς ἐξωτερικὰ μόνον αἷτια στηρίζεται (καὶ δὴ εἰς τὸ ὅτι ἡ μὲν Ἀρχαίότης διδάσκεται πάντοτε εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν, ὁ δὲ Χριστιανισμὸς εἰς τὴν θεολογικὴν). Πῶς ἡμπο-

ροῦμεν νὰ χωρίσωμεν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα μίαν πολιιστικὴν δύναμιν, ἣτις, ἀρχὴν λαβοῦσα ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους τῆς ἐποχῆς τῶν πρώτων αὐτοκρατόρων καὶ ἐνσχυθεῖσα, ἔδωσε τὴν ἀπάντησιν εἰς τὰ πρὸ αἰώνων τεθέντα ζητήματα τῆς ἀρχαίας κοινωνίας ; Κάθε γνώστης τῆς ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς γνωρίζει, πῶς αὕτη ἐποτίσθη ἀπὸ τοὺς χυμοὺς τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, τὴν ὁποίαν, κατὰ τὴν ἰδίαν ὁμολογίαν τῶν διδασκάλων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐχάρισεν ὁ Θεὸς εἰς τοὺς Ἑλληνας πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Χριστοῦ.

Ἄλλὰ τὸ σπουδαῖον δὲν κείται εἰς τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο. Θὰ ἠμποροῦσαν νὰ μας ἀπαντήσουν, ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ διαφέρει κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴν προσωκρατεῖον καὶ τὴν σωκρατικὴν, διότι ἐκείνη μὲν εἶναι ἐνστικτώδης, αὕτη δὲ μετὰ λόγου, ἐν ᾧ ἡ χριστιανικὴ εἶναι ἐξ ἀποκαλύψεως. Δὲν θέλω νὰ συζητήσω τὸ σημεῖον αὐτό· θέλω μόνον νὰ θέσω τὸ ἐρώτημα : «Εἶναι ἄρα γ' ἐπιθυμητὸν ν' ἀποτελῆ ἡ ἀποκάλυψις τὴν μόνην αὐθεντίαν τῶν ἠθικῶν καθηκόντων ; » Γνωρίζω, ὅτι πολλοὶ εἶναι πρόθυμοι ν' ἀπαντήσουν *ναί*. Καὶ αὐτὸ δὲν θέλω νὰ το συζητήσω, θὰ ἐπικαλεσθῶ μόνον ὄρισμένα γεγονότα. Τοιοῦτον γεγονὸς εἶναι ὁ θρησκευτικὸς σκεπτικισμὸς, καὶ οὐχὶ τόσοσιν τρομακτικόν, ὅσον μερικοὶ τον περιγράφουν· ἠμπορεῖ κανεὶς μάλιστα ἐν τινι μέτρῳ νὰ τον θεωρήσῃ ὡς βιολογικὸν φαινόμενον.

Εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει μία ἡλικία — καὶ εἶναι ἡ ἡλικία σας, Κύριοι —, εἰς τὴν ὁποίαν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν ἰσχυρῶς συρρευουσῶν ζωτικῶν δυνάμεων, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ διαρκῶς εὐρυννομένου πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ ἐφήβου ὀρίζοντος, φυτρῶνουν πτερὰ εἰς τὴν ψυχὴν. Ὁ νέος θεωρεῖ μὲ νικητοῦ βλέμμα τὸ εὐρὺ διάστημα, ποῦ ἀνοίγεται ἔμπρὸς του, αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸν του κυριάρχον ἐκείνου, ἂν ὄχι

τόρα, ἀλλὰ πάντως εἰς τὸ μέλλον. Εἰς κάθε λόγον περὶ ἀνωτέρας αὐθεντίας περιοριζούσης τὴν δρᾶσιν του, τείνει ν' ἀπαντήσῃ : «*Πιστεύω εἰς τὸν ἑαυτὸν μου καὶ εἰς τὰς δυνάμεις μου*» Ἀργότερα, ὅταν τάνοιξιὰτικὰ κύματ' ἀποσυρθοῦν καὶ πάλιν εἰς τὴν κοίτην των, γίνεται νηφαλιώτερος, ἐναρμονίζει τὰς δυνάμεις του πρὸς τὰ καθήκοντά του καὶ μανθάνει νὰ σέβεται τὰς αὐθεντίας, ποῦ εἶχε κάποι' ἀποτινάξει . . . Ἡ μεταμόρφωσις αὕτη δὲν ἔχει τίποτε κοινὸν μ' ἐκείνην, ποῦ σας ἀνέπτυξα προηγουμένως· εἶναι ἔντιμος καὶ ἀνιδιοτελής, λυποῦμαι μάλιστα τὸν ἀνθρώπον «*ποῦ δὲν ὑπῆρξε νέος εἰς τὴν νεότητά του*», καὶ μου ἔρχονται εἰς τὸν νοῦν τὰ λόγια τοῦ Petrarca ⁽⁶⁶⁾ : *Non fructificat autumno arbor, quae vere non floruit.*

Ἐνίοτε ὅμως καὶ ὀλόκληροὶ γενεαὶ περνοῦν τοιαύτας περιόδους ζωῆς ἐκχειλιζούσης καὶ διανοητικῆς πτήσεως παρατόλμου. Εἰς τοιαύτην περίοδον—ἐννοῶ τὴν ἐποχὴν τοῦ Locke καὶ τοῦ Voltaire — ἀνεκαλύφθη καὶ τῆς αὐτονόμου ἠθικῆς τῆς σωκρατικῆς σχολῆς ἡ σημασία. Καὶ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν μας, ἀπὸ παρομοίαν νεανικὴν ἔκρηξιν τῆς κοινωνίας, μας ἀπεκαλύφθη καὶ ἡ προσωκρατεῖος ἐνστικτώδης ἠθικὴ, ἣς μαρτυρίαν καὶ σύμβολον ὁ ἀναστήσας αὐτὴν ἐξέλεξε τὸν ἀρχαῖον θεὸν τῆς ἀνοίξεως καὶ τῶν πλημμυρούστων χυμῶν, τὸν Διόνυσον. Παρόμοια φαινόμενα δὲν ἔχουν μόνον παροδικὴν σημασίαν· κάθε ἀκρότης φυσικὰ παρέρχεται, ὁ Βολταιρισμὸς ἐξηφανίσθη καὶ θὰ χαθῆ καὶ ὁ Νιτσεισμὸς. Ἀλλὰ δὲν θὰ χαθῆ ὁ ἀγὼν, τὸ μοναδικὸν αὐτὸ καὶ ἀπαραίτητον μέσον τελειοποιήσεως. Παρόμοιος ἀγὼν ἐμφανίζεται καὶ πρὸ ἡμῶν, ἴσως ὁ σοβαρότερος ὅλων, ὅσοι ποτὲ ἐξήγειραν τὴν ἀνθρω-

(66) «Δὲν καρποφορεῖ τὸ φθινόπωρον τὸ δένδρον, ποῦ δὲν ἀνθίσει τὴν ἀνοιξιν».

πότητα. Καί εἰς παρομοίας περιόδους πάλης δὲν ἀξίζει νὰ περιορισθῆ κανεὶς εἰς τὰ ὅρια μιᾶς μόνον ἠθικῆς, ἔστω καὶ τῆς χριστιανικῆς. Νέοι κοινωνικοὶ συνδυασμοὶ ἀνακύπτουν καὶ μαζί μ' αὐτοὺς νέα προβλήματα τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἠθικῆς, εἰς ὧν τὴν λύσιν δὲν πρέπει ν' ἀρκεσθῶμεν εἰς τοὺς κανόνας, ποῦ ἐκληρονομήσαμεν ἀπὸ τοὺς πατέρας καὶ τοὺς πάππους μας. Ὁφείλομεν ν' ἀποδείξωμεν τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν, ὀφείλομεν νὰ εἰσδύσωμεν διὰ μέσου τοῦ ἐπιστροφώματος τῆς καθημερινῆς ἠθικῆς εἰς τὴν ἀληθινὴν ἠθικὴν, εἰς τὴν ἠθικὴν, ποῦ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀδιασείστου πέτρας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως . . . καὶ ὄχι ἀπλῶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως — αὐτὸ ἦτο τὸ σφάλμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ—ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἰδικῆς μας, τῆς εὐρωπαϊκῆς φύσεως, τῆς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ κείνται εἰς τὴν πνευματικὴν μας πατρίδα, τὴν Ἀρχαιότητα. Καὶ δι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀφείλομεν νὰ προχωρήσωμεν ἀπὸ τὴν ἠθικὴν μας εἰς τὴν προχριστιανικὴν, τὴν σωκρατικὴν καὶ τὴν προσωκρατικὴν, τὴν ἐνστικτώδη, ὄχι διὰ νὰ τὴν ἀναστήσωμεν πάλιν — ὁ Θεὸς νὰ φυλάξῃ! —, ἀλλ' ἵνα μὲ τὴν πάλιν τῆς πρὸς τὴν κρατοῦσαν ἠθικὴν παραχθῆ τὸ νέον, τοῦ ὁποίου ἔχομεν ἀνάγκην.

Αὕτη εἶναι ἡ ἀπαίτησις τῆς ἐποχῆς. Πολλὰ σημαίει μας δεικνύουν, ὅτι βαδίζομεν πρὸς νέαν ἀκμὴν τῆς σπουδῆς τῆς Ἀρχαιότητος, εἰς τὴν ὁποίαν θὰ κατανοηθῆ αὕτη βαθύτερον καὶ ἰσχυρότερον θὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Ὁ Φριδερίκος Nietzsche εἶναι ἓνα παράδειγμα μόνον, ἓνα σύμπτωμα ἢ τεραστία, ἂν καὶ βραδεία ἐπιτυχία τοῦ προφήτου τούτου τῆς Ἀρχαιότητος — καὶ δὴ τῆς παναρχαίας, τῆς προσωκρατικῆς Ἀρχαιότητος—μας δεικνύει σαφῶς, ποῦ κατευθύνονται αἱ σύγχρονοι ἀνάγκαι καὶ ποῦ πρέπει νὰ ζητηθῆ τὸ μέσον πρὸς θεράπειαν αὐτῶν. Παρ' ἡμῖν ἐν Ρωσίᾳ τὸ αἰσθημα

τῆς κοινωνίας, διὰ τὰ ζητήματα καὶ τὰς ἀνάγκας τῆς ἠθικῆς ὑπῆρξεν ἀνεκαθεν ἰδιαίτερος ἀνεπτυγμένον, παρ' ἡμῖν ἢ συνειδήσις αὐτῶν εἶναι ὀλιγώτερον περιορισμένη ὑπὸ τῆς παραδόσεως, τείνει ὀρητικώτερα πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἀπὸ τὸ περιορισμένον καὶ παροδικὸν πρὸς τὸ ἀληθινόν, τὸ ἀρχικόν, τὸ αἰώνιον. Παρ' ἡμῖν ἐπομένως καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς Ἀρχαιότητος θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο ἰσχυρότερον παρὰ ὅπουδήποτε ἄλλοῦ. Καί, ὅταν ἀκούω εἰς τὴν κοινωνίαν μας τὸ κήρυγμα τοῦτο τοῦ μίσους καὶ τῆς ἀνευλαβείας, μου φαίνεται, πῶς ἔχω νὰ κάμω μὲ μίαν τεραστίαν, ἀνοσίαν παρεξήγησιν. Θὰ ἤθελα νὰ φωνάξω πρὸς τὴν κοινωνίαν: «Μὰ τί κάνετε λοιπόν; Ἐχετ' ἐμπρὸς σας δοχεῖον μὲ τὸ ἐκλεκτότερον, τὸ εὐγενεστότερον, τὸ θεραπετικώτερον ποτόν, τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ χεῖλη εἶναι ἀλεμμένα μὲ ἀψιθον, καὶ το ἀποστρέφεσθε κλαυθμηρῶς, ὡσὰν παιδιὰ! . . .

14. Πολιτικὴ. Δίκαιον.

Ἀρκετὰ ὅμως περὶ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ὁ χαρακтерισμὸς τῆς μας μετέφερεν ἀφ' ἑαυτοῦ εἰς τὰς κοινωνικὰς καὶ πολιτικὰς ἐν τῇ Ἀρχαιότητι διαμορφώσεις, εἰς τὴν πρᾶξιν καὶ τὴν θεωρίαν τῆς πολιτικῆς. Ναί· «εἰς τε τὴν πρᾶξιν καὶ τὴν θεωρίαν» ἢ παράθεσις ἤδη τῶν δύο τούτων ἐννοιῶν φανερόνουν, ποῦ κείται τὸ ἰδιάζον τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς: Ὅλοι οἱ λαοὶ παλαιοὶ καὶ νέοι ἔχουν ζῆσει αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν δημοσίαν καὶ πολιτικὴν ζωὴν, ἀλλὰ μόνον οἱ λαοὶ τῆς Ἀρχαιότητος ἐσκέφθησαν ἐπάνω εἰς τὴν ζωὴν αὐτὴν, συνεζήτησαν καὶ ἔγραψαν, καὶ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους μόνον ὅσοι το ἐδιδάχθησαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους.

Βεβαίως ἓνα τμῆμα τῆς ζωῆς ταύτης, τὸ τῶν νόμων, εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς ἔχει μελετηθῆ συνειδητά· πρὸς κανονισμὸν τῶν σχέσεων μεταξὺ πο-

λιτών (καὶ ἡμιπολιτών) καί, ἐν μέρει τοῦλάχιστον, πρὸς χαλίνωσιν τῆς αὐθαιρεσίας τῆς πραγματικῆς ἰσχύος, ἐχρησιάσθη ὠρισμένη νομοθεσία, πηγάζουσα ἀπὸ σειρᾶν ὠρισμένων ἐντολῶν: «Ὅταν κάμη κανεὶς αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο, ἐκτίθεται εἰς αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο». Παρόμοιαι νομοθεσίαι μας εἶναι γνωσταὶ εἰς ἀρκετὰ μεγάλον ἀριθμὸν, ἢ δὲ παλαιότητα, ἢ βαβυλωνιακῆ, ὁ κώδικς τοῦ Hammurabi, προσερχομένη ἀπὸ τὴν 3. π. χ. χιλιετηρίδα, εὐρέθῃ ὄχι πρὸ πολλοῦ καὶ ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον ὀλοκλήρου τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Ὅντως δὲ ὁ κώδικς οὗτος εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον—ἐν οἷς καὶ διότι ἐξ αὐτοῦ μανθάνομεν, ἐπὶ πόσον χρόνον οἱ ἄνθρωποι ἔζησαν μόνον κατὰ τὰς μηχανικὰς ἐντολὰς τοῦ τύπου «ὅταν κάμη κανεὶς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ἐκτίθεται εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο», καὶ πόσον ἐπομένως μεγάλον ὑπῆρξε τὸ ἔργον τοῦ λαοῦ, ὅστις μόνος ἀντελήφθη τὴν ἀνάγκην νὰ μεταβῇ ἀπὸ τὰς ἐντολὰς αὐτὰς εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν νομικὴν, ἣτις στηρίζεται ἐπὶ ἀκριβοῦς ὀρισμοῦ τῶν ἐννοιῶν τοῦ δικαίου καὶ συνίσταται εἰς ὀρθὴν τούτων χρησιμοποίησιν. Ἡ πρᾶξις αὕτη ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, ὅσον ἢ μετάβασις ἀπὸ τὸν κομπογιαννιτισμὸν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἱατρικὴν, ἣς τὸ θεμέλιον ἀποτελεῖ ἢ μελέτη τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ὄργανισμοῦ καὶ τῆς ὕλης. Τὴν μετάβασιν ταύτην ὡς πρὸς τὸ δίκαιον ἐπραγματοποίησαν ἐν μέρει μὲν οἱ Ἕλληνες, ἰδίως ὅμως οἱ Ῥωμαῖοι, καὶ εἶναι τοῦτο ὁ λόγος, δι' ὃν τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον ὑπῆρξεν καὶ θὰ ὑπάρξῃ ὁ παιδαγωγὸς τῆς νεωτέρας νομικῆς.

Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς ἔχει πολὺ συχνὰ ἀμφισβητηθῆ... ὄχι τόσον ἀπὸ νομικοὺς, καθ' ὃ νομικοὺς (προσθέτω τὴν νομικὴν αὐτὴν ρήτηραν, ἀποβλέπων εἰς τὸ ὅτι καὶ οἱ νομικοὶ εἶναι συχνὰ ἄνθρωποι τοῦ κόμματος, καὶ ὡς τοιοῦτοι πολλάκις λέγουν φυσικά, ὅτι τοὺς ἐπιτάσσει τὸ κόμμα) ἀλλὰ μᾶλλον ἀπὸ ἡμιμαθεῖς ἢ ἀμαθεῖς τῆς ἐπιστήμης ταύτης: «Πρὸς τὴν

νὰ σπουδάζωμεν τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον;» ἐρωτοῦν· «αἱ παρ' ἡμῖν ἐννοιαὶ τῆς οἰκογενείας, τοῦ γάμου καὶ τῶν λοιπῶν εἶναι τελείως διάφοροι τῶν ρωμαϊκῶν· εἰς τί ἐπομένως ἡμποροῦν νὰ μας χρησιμεύσουν οἱ κανόνες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου;»—Προσέξτε: «οἱ κανόνες» Παντοῦ προσκρούομεν εἰς τὴν πᾶν ἀνὴν αὐτῆς: ὁ κανὼν δὲν εἶναι ἐφαρμοσίμος, κατ' ἀκολουθίαν δὲν χρειάζεται μὴδὲ τὸ πρᾶγμα νὰ μελετήσωμεν. Μας φαίνεται γελοῖος ὁ στρατιώτης ἐκεῖνος τοῦ ἀνεκδότου, ποῦ ἤρνεϊτο νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα: «Ἄν σου δώσω 5 ρούβλια καὶ στείλῃς εἰς τὴν γυναϊκά σου τὰ 3, πόσα θὰ σου μείνουν;» καὶ ἤρνεϊτο διὰ τὸν λόγον, ὅτι κανένας δὲν του εἶχε δώσει 5 ρούβλια καὶ ἀφ' ἐτέρου ἦτο ἄγαμος· ἀλλὰ κατὰ βάθος καὶ αὐτοὶ οἱ ψευτονομικοὶ, τῶν ὁποίων σας ἀνέφερα παραπάνω τὰς ἀντιρρήσεις, δὲν εἶναι ἔξυπνότεροι ἀπὸ τὸν στρατιώτην αὐτόν. Τοὺς κανόνες τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου δὲν τοὺς χρειαζόμεθα· χρειαζόμεθα τὰς νομικὰς ἐννοίας, ποῦ ἔχει καθορίσει μὲ τὴν ἄξιον ἀξιοθαύμαστον ἀκρίβειαν καὶ σκοπιμότητα ὁ ἐκλεκτὸς οὗτος τῆς Θέμιδος λαὸς—ὄλ' αὐτὰ τὰ justum καὶ aequum, dolus καὶ culpa, possessio καὶ dominium, hereditas καὶ legatum), fideicommissum, usufructus, servitus, obligatio καὶ πλῆθος ἄλλα· ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν νὰ ἐργαζώμεθα μ' αὐτὰς τὰς ἐννοίας, νὰ τὰς ἀναγνωρίζωμεν εἰς τὰς δοθείσας νομικὰς σχέσεις καὶ ν' ἀνάγωμεν τὰς πολλάκις περιπεπλεγμένας ἐπὶ μέρους περιπτώσεις τῆς πρακτικῆς ζωῆς εἰς τοὺς σχετικῶς ἀπλουστεροὺς τύπους· χρειαζόμεθα ὀλοκλήρον αὐτὴν τὴν λεπτὴν καὶ εὐφυῆ νομικὴν ἀνάλυσιν, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ Ῥωμαῖοι νομομαθεῖς ἦσαν ἀριστοτέχνη.

«Ἄλλὰ πρὸς τί; ἐρωτοῦν· ἐκεῖναι αἱ ἐννοιαὶ καὶ αἱ δικαιοπραξίαι, ὅσαι εἶναι ἀναγκαῖαι, ἔχουν παραληφθῆ ὅλαι εἰς τὸ νεώτερον δίκαιον». Ἄλλὰ καὶ εἰς τὸ νεώτερον δίκαιον — ἀντερωτῶ ἐγὼ — ἔπαυσαν

νά εἶναι ρωμαϊκαί ; Ἀντικατεστήσατε τὴν λέξιν *ususfructus* διὰ τοῦ *χρησικησία* καὶ φαντάζεσθε, πῶς μὲ τὸν ἀπλοῦν τούτον χειρισμὸν ἐπετύχατ' ἀντὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἓνα σύγχρονον ; Ἐσχίσατε ἀπὸ μίαν φιάλην καλοῦ φαλέρνου οἴνου τὸ γνήσιον σῆμα (*etiquette*) καὶ τῆς ἐκολλήσατε ἐν ἄλλῳ ἐντόπιον, καὶ παρηγορεῖσθε μὲ τὴν σκέψιν, πῶς πίνετε κρασί τῆς πατρίδος σας ; Ἡ κοντόφθαλμη αὕτη συγχρονομανία εἶναι ἐπιβλαβής, ἀκόμη καὶ διότι ὁδηγεῖ εἰς τοιαύτας ἀνασχύντους παραποιήσεις καὶ λογοκλοπίας.

Ἄλλ' αὕτη εἶναι ἡ μία τοῦ πράγματος ἄποψις. Τὴν ὑποδειγματικότητα τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τὴν κανονικὴν ἀρχὴν ἐν τῇ ἐκτιμῇσι ταύτης ἀφήνω ἐκ τῶν προτέρων κατὰ μέρος. Ἄλλ' ὅμως ὑπὸ τινα ἔποψιν καὶ εἰς ὁρισμένας περιπτώσεις ἠμπορεῖ κά- νεις καὶ ὡς πρὸς τοῦτο νὰ διδαχθῇ πολλά παρ' αὐτῆς, καὶ δὴ προκειμένου περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου πε- ρισσότερα παρὰ δι' οἰονδήποτε ἄλλο. Ἄλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι ὅλον. Ὅποιανδήποτε γνώμην καὶ ἂν ἔχη κάνας διὰ τὴν ἄμεσον, τὴν σύγχρονον σημασίαν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὴν στερήσῃ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἔσχεν ὡς πηγὴ τοῦ ἡμετέρου δικαίου καὶ ὡς παιδαγωγὸς τῆς ἡμετέρας νομικῆς ἐπιστήμης : *habere eripi potest, habuisse non potest*, δξύτατα παρετήρησεν ὁ Σενέκας. Δὲν ἠμποροῦμεν νὰ σπουδάσωμεν τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου μας, χωρὶς νὰ σπουδάσωμεν τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, καὶ ὀφείλομεν ἐξ ἄπαντος νὰ σπουδάσωμεν τὴν ἱστορίαν ταύτην, ἂν θέλωμεν νὰ ἔχωμεν κάποιαν ἐπίγνωσιν ἐκείνου, ποῦ ἔχει δώσει τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν ζωὴν μας. Τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς σημασίας τῶν νομικῶν θεσμῶν μας δίδει ἡ γένεσις των· τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς γενέσεώς των μας δίδει ἡ ἱστορία των, *τουτέστι τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἀναπτυχθέντα.*

Ὅποιος δὲν ἠξεύρει αὐτό, οὐδέποτε θὰ γίνῃ διανο- ούμενος νομικός· καὶ τοιούτους ποτὲ ἄλλοτε δὲν ἐχρειαζόμεθα τόσον, ὅσον τώρα, ποῦ συντελεῖται μίᾳ αὐτοαποσύνθεσις, οὕτως εἰπεῖν, τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τῆς ποινικῆς δικονομίας, ἡ δὲ κακοπα- θοῦσα συνείδησις τῆς ἀνθρωπότητος θέτει διαο- κῶς νέα προβλήματα εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Tolstoi, τοῦ Nietzsche, τοῦ Haeckel καὶ ἄλλων καὶ μὲ ἀγωνιώδη ἀνυπομονη- σίαν περιμένει τὴν λύσιν των.

Ἄλλὰ τὸ δίκαιον καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη ἀποτε- λοῦν τὴν μίαν μόνον πλευρὰν ἐκείνου, ποῦ δυνά- μεθα νὰ ὀνομάσωμεν *πολιτικὴν* τῆς Ἀρχαιότητος μὲ τὴν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις σημασίαν τῆς λέξεως, ἣτις ἔχει πολλὰς ἄλλας ἀκόμη πλευράς, τόσον πολλὰς, ὥστε δὲν ἠμποροῦμεν μηδὲ νὰ ἀποβλέψωμεν εἰς πλήρη ἀπαρίθμησιν, ἔστω καὶ ὑποτυπώδη.

Ὅλα τὰ ἄλλα κράτη τῆς Ἀρχαιότητος ἐβα- σίσθησαν εἴτ' ἐπὶ στρατιωτικῆς εἴτ' ἐπὶ οἰκονομικῆς τινος ἰδέας· μόνον ἐν Ἑλλάδι ἀνέθορον ἡ σκέψις, ὅτι τὸ κράτος εἶναι μέσον πρὸς ἠθικὴν ἀγωγὴν καὶ τελείωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι τὸ συμπλήρωμα τῆς ἠθικῆς.

Παρ' Ὀμήρῳ δὲν τὴν εὐρίσκομεν ἀκόμη· ἡ ὀμηρικὴ κοινωνία πολλὰ μας παρουσιάζει ἔλκυ- στικά, ἀλλ' ἐπιδορᾷ ἐφ' ἡμῶν, ὅπως αὕτη ἡ φύσις μὲ τὴν χονδρὰν καὶ ὕλικὴν τῆς ἀφέλειαν. Ἄλλ' ἔπειτα ἀναλαμβάνουν οἱ Δελφοί, ἡ μεγίστη πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ τῆς Ἑλλάδος δυνάμις μέχρι τοῦ 5. αἰῶνος, τὴν τεραστίαν ἀποστολήν, νὰ παιδαγωγήσουν τὴν Ἑλλάδα πολιτικῶς κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς θρη- σκείας καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὸ ἐλληνι- κὸν ἔθνος ἦτο τότε χωρισμένον εἰς μικρὰς ἀνεξαρ- τήτους κοινότητας μὲ μερικὰς χιλιάδας ψυχῶν ἐκάστην, αἱ πόλεις δὲ αὗται ἀποτελοῦν προσφύεστα-

τον ὕλικόν διὰ σπουδαῖα καὶ διδακτικὰ πειράματα⁽⁶⁷⁾. Τὰ πειράματα ταῦτα ἐξετελέσθησαν διὰ διαφορῶν μέσων καὶ μὲ ἐναλλάσσοντα ἀποτελέσματα. Εἰς μερικὰς πολιτείας ἐπέτυχον οἱ Δελφοὶ νὰ κατακτήσουν τὴν ἐξουσίαν (ὅπως ἐν Σπάρτῃ), εἰς ἄλλας ἐπέτυχον τὴν συνεργασίαν ἰσχυρῶν μεριδῶν (ὅπως ἐν Ἀθήναις), εἰς ἄλλας πόλεις ὄργανόν των κατέστη ἡ πλήρης ἐπιρροή τῶν Ὀρφικῶν τάξις, (ὅπως εἰς τὰς ἀποικίας τῆς νοτίου Ἰταλίας), εἰς μερικὰς ἐνίκησαν οἱ Δελφοί, εἰς ἄλλας δ' ἐνικήθησαν — δι' ἡμᾶς δὲ ὅλα ταῦτα τὰ δράματα παρουσιάζουν τὸ ἴδιον ἐνδιαφέρον.

Ἄλλο εἶδος πειραμάτων ἤρχισαν, ὡς ἀντιστάθμισμα τῶν δελφικῶν, οἱ Ἀθηναῖοι πολιτικοὶ τοῦ 5. αἰῶνος· ἀλλ' ἡ δημιουργηθεῖσα ὑπ' αὐτῶν ἀνεδαφικὴ κοινότης πολεμιστῶν καὶ ὑπαλλήλων κατεστράφη κατὰ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον. Τὴν πείραν τῆς πράξεως ἐπωφελεῖται ἡ θεωρία τοῦ 4. αἰῶνος — ὁ Πλάτων εἰς τὴν *Πολιτείαν* του· ἀλλὰ καὶ αὕτη μόνον μὲ τὴν πρόθεσιν ταχείας κατὰ τὸ δυνατὸν μεταβάσεως εἰς τὴν προᾶξιν.

Ἔτσι ἡ Ἑλλάς μας ἔχει κληροδοτήσει, τόσον εἰς θεωρητικὰς πραγματείας, ὅσον καὶ εἰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς, τὰς ἀρχὰς τῆς πολιτικῆς, ἐν τῇ εὐρυτάτῃ τῆς λέξεως ἐννοίᾳ: *Πῶς πρέπει κανεὶς νὰ διαρρυθμίσῃ ἓνα κράτος*, διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὸ ἄτομον τὴν δυνατότητα τῆς ὑψίστης αὐτοῦ ἠθικῆς τελειοποιήσεως;

Αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα, τὸ ὁποῖον διήκει διὰ μέσου ὄλων τῶν ἀποπειρῶν καὶ τῶν συστημάτων, καὶ τὸ ζήτημα εἶναι εἰς ὕψιστον βαθμὸν ἐνδιαφέρον·

(67) Σ. Σ. Χρειαζέται πολὺ καὶ δραστήρια κἀνεὶς ν' ἀναδιψήσῃ, διὰ νὰ εἶσῃ κατὰ ἀνάλογον εἰς τῶν νεωτέρων χρόνων τὴν ἱστορίαν, ὅπως π. χ. τὴν Γενεὴν ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καλβίνου.

Καὶ μόνον τὸ ὅτι ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτὴν ἐτέθη, φανερώνει σημαντικὴν πρόοδον: «*Πῶς πρέπει κανεὶς νὰ διαρρυθμίσῃ ἓνα κράτος. . .*» Τὸ κράτος ἄρα δὲν εἶναι τι πρωτογενές, ἀλλ' ἡ διαρρυθμίσις καὶ ἡ μετατροπὴ του ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἡμᾶς ἀναλόγως τοῦ σκοποῦ, ποῦ ἀναγνωρίζομεν ὡς τὸν ἄριστον. Ἔτσι ἐπίστευαν οἱ ἀρχαῖοι καὶ τὴν πίστιν αὐτὴν ἐκληρομήσαμεν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους καὶ ἡμεῖς. Ἐνα καιρὸν ἡ πίστις αὕτη ὑπῆρξεν ἡ πηγὴ ἐσχάτων πλανῶν, ὅταν οἱ ἄνθρωποι (τὴν ἐποχὴν τοῦ Διαφωτισμοῦ), φανταζόμενοι τὴν δύναμιν τῆς μετὰ λόγου βουλήσεως ἐξαιρετικὰ μεγάλην, κατέληξαν εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι θὰ ἦτο δυνατὸν τῇ βοηθείᾳ καλὰ μελετημένων θεσμῶν νὰ μεταμορφωθῇ ἐξαφνικὰ ἓνας λαὸς καὶ νὰ δημιουργηθῇ μία νέα ἀνθρωπότης. Ἡ αἱματηρὰ ἱστορία τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως μὲ τοὺς θνησιγενεὶς τῆς θεσμοῦς καὶ τὴν ἀγρίαν, τὴν ὑπέρομετρον αὐθαιρεσίαν τῆς μας ἐδίδαξε νὰ εἰμπα νηφαλιώτεροι εἰς τὸ ζήτημ' αὐτὸ καὶ νὰ μὴ ὑποτιμῶμεν τὴν στοιχειώδη δύναμιν, ποῦ κρύπτεται εἰς τὸν χαρακτῆρα ἐκάστης κοινωνίας. Ἀλλὰ τὸ οὐσιῶδες, ἡ ἰδέα δῆλα δὴ τῆς πολιτικῆς προόδου, ποῦ μας ἐκληροδότησεν ἡ Αρχαιότης, δὲν ἐθίγη ἐκ τούτου.

Δεύτερον πρὸς τὰ πρόσω βῆμ' ἀπετέλει ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ κράτους σημασίας καὶ τοῦ περιορισμοῦ τῆς εἰς τὴν σχέσιν του πρὸς τὸ ἄτομον. Εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν περιέχονται τὰ σπέρματα τοῦ ἀγῶνος δύο ἐξ ἴσου ἀξιολόγων καὶ ἐξ ἴσου σημαντικῶν διὰ τὴν πρόοδον τοῦ πολιτισμοῦ ἰδεῶν: τῆς ἰδέας τοῦ κράτους καὶ τῆς ἰδέας τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Οἱ Δελφοὶ ἐστηρίζοντο εἰς τὴν πρώτην καὶ ὑπέτασσαν τὸ ἄτομον εἰς τὸ κράτος. Οἱ Ἀθηναῖοι ὅμως ἐζητοῦσαν ν' ἀπελευθερώσουν τὸ ἄτομον, ἐφ' ὅσον τοῦτο θὰ ἐγίνετο χωρὶς βλάβην τῆς δυνάμεως τοῦ κράτους, καὶ τὴν τάσιν ταύτην τοῦ πολιτειακοῦ ἰδανικοῦ τῶν Ἀθηναίων τονίζει ὁ Περικλῆς εἰς τὸν

παρά Θουκυδίδη ἐπιτάφιον. Καὶ τοιουτοτρόπως ἐξ-
πέστειλεν ἡ Ἀρχαιότης εἰς τὸν κόσμον τὰς δύο ταύ-
τας γονίμους πολιτικὰς ἀντιθέσεις, τὸν ἀνταγωνισμὸν
μεταξὺ τῆς σοσιαλιστικῆς καὶ τῆς ἀτομιστικῆς ἀρ-
χῆς, οἱ δὲ συνετώτεροι τῶν ὑπερασπιστῶν ταύτης ἢ
ἐκείνης τῆς ἀρχῆς ἀποκτοῦν διαρκῶς συνείδησιν,
ὅτι εἰς τοῦτο εἶναι τῆς Ἀρχαιότητος μαθηταί, ἧς ἐκ-
τιμοῦν πολὺ τὴν σημασίαν. Ὁ πατὴρ τοῦ σημερινοῦ
σοσιαλισμοῦ, ὁ Φερδινάνδος Lasalle, διέβλεπεν εἰς
τὴν κλασσικὴν παιδεῖαν «*ἓνα ἐπιτυχὲς ἀντίρροπον*
κατὰ τοῦ Μαγχεστριανισμοῦ» (68) ἐν τῇ τότε Γερμα-
νίᾳ, καὶ τὴν ἐθεώρει ὡς «*ἀρραγὲς θεμέλιον τοῦ γερ-
μανικοῦ πνεύματος*». Ὁ ἀντίπους του, ὁ προφήτης
τοῦ ἀκράτου ἀτομισμοῦ Φριδερῖκος Nietzsche, ἀν-
τλοῦσεν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα τὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας
τόσον πειστικὰ καὶ τόσον ἐπιτυχῶς ἀνέπτυξεν εἰς τὸ
κήρυγμά του. Καὶ οἱ δύο ἦσαν ἐν τῷ δικαίῳ, διότι
καὶ οἱ δύο ἦσαν ἀρκετὰ μορφωμένοι, ὥστε νὰ μὴ
θεωροῦν τὴν Ἀρχαιότητα ὡς τὸ πρότυπον, ἀλλὰ ὡς
τὸ σπέρμα τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ.

Ἄλλὰ καὶ ἐδῶ ὀφείλομεν, πλὴν τῆς τεραστίας
θεωρητικῆς σπουδαιότητος τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς
ἐπιστήμης, ν' ἀναγνωρίσωμεν καὶ τὴν ἐξ ἴσου μεγά-
λην ἱστορικὴν τῆς σημασίαν—καὶ σας παρακαλῶ νὰ
μὴ ἐκλάβετε τοῦτο ὡς ἀποστροφὴν ἀπὸ τὸ παρόν,
πρὸς τὸ ὁποῖον τούναντίον εὐρίσκειται εἰς στενωτά-
την σχέσιν. Εἶπα ἤδη καὶ πρωτύτερα, ὅτι τὸ πα-
ρελθὸν μας δὲν εἶναι παρελθὸν μὲ τὴν κυρίαν σημα-
σίαν τῆς λέξεως· ζῆ ἐν ἡμῖν καὶ ζῶμεν δι' ἐκείνου.
Ὅταν δὲ σπουδάζωμεν τὸ παρελθὸν μας, μελετῶ-
μεν τὸ παρόν μας εἰς ὅ,τι διαρκέστερον καὶ μακρο-

βιώτερον περιλαμβάνει. Προσπαθήσετε νὰ κοιτά-
ξετε τὸ παρόν, ὡς νὰ εἴχατε γεννηθῆ ἡμέτερον, χω-
ρὶς κἀμμίαν γνῶσιν μηδὲ τῆς χθεσινῆς ἡμέρας. Πᾶν
ὅ,τι σας περιβάλλει, θὰ ἔχη τὴν ἰδίαν διὰ σᾶς ἀξίαν,
θὰ σας φανῆ ἐξ ἴσου ἀπαραίτητον καὶ αἰώ-
νιον. Θὰ ἀποδίδετε τὴν ἰδίαν ἀξίαν εἰς τὸν
ὑψηλὸν λαυμοδέτην ἢ εἰς τὸ πλατὺ τῶν κυ-
ριῶν σκιαδίων, ὅπως καὶ εἰς τὴν κατὰ συνθήκην ὀρ-
θογραφίαν, ὅπως εἰς τὴν στρατιωτικὴν θητείαν ἢ
τὸ δικαστήριον τῶν ἐνόρκων, ὅπως εἰς τὸν γάμον καὶ
τὴν φιλίαν. Τί ἢμπορεῖ νὰ σας βοηθήσῃ νὰ διακρι-
νετε τὸ παροδικὸν ἀπὸ τὸ μόνιμον, τὰς ἰδιο-
τροπίας ἀπὸ τὰς ἀνάγκας, τὸ ἀναγκαῖον ἀπὸ
τὸ περιττόν; Ἡ ἀκριβὴς τοῦ ἀνθρώπου γνῶσις;
Αὐτὸ εἶναι ἐπιστήμη, ποῦ ἀνήκει εἰς τὸ μέλλον,
καὶ μάλιστα τὸ μακρινὸν μέλλον· ὡς τότε τὸ παρελ-
θὸν εἶναι ἡ μοναδική μας στάθμη. Καὶ ὅταν ἡμεῖς
οἱ φιλόλογοι βυθίζομεν τὴν σκέψιν μας εἰς τὸ μα-
κρινὸν παρελθὸν τοῦ πολιτισμοῦ μας, δὲν το κάμνο-
μεν, διὰ νὰ τὴν ἀπομακρύνωμεν ἀπὸ τὸ παρόν, ἀλλὰ
διὰ νὰ κατανοήσωμεν τοῦτο εὐκολώτερα καὶ καλύ-
τερα, διὰ νὰ φθάσωμεν ἀπὸ τὸ περιορισμένον καὶ
παροδικὸν εἰς τὸ ἀπόλυτον καὶ αἰώνιον — ἢ τοῦλάχισ-
τον εἰς τὸ μακροχρόνιον, διὰ νὰ ἔχωμεν τὴν
ικανότητα νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς τὰ περὶ ἡμᾶς φαινό-
μενα, διὰ νὰ ἢμποροῦμεν νὰ διακρίνωμεν τὸ ἐκ
προσχώσεως ἔδαφος, ποῦ αὔριον θὰ παρασύρῃ ἓνα
κῦμα, ἀπὸ τὸ γρανιτῶδες θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου
ὁ πολιτισμός μας ἐδράζεται. Ἡ ἱστορία τοῦ πολι-
τισμοῦ τούτου ἀρχίζει δι' ἡμᾶς ἀπὸ ἐκεῖ, ποῦ ἀρχί-
ζει καὶ τῆς Ἑλλάδος ἡ ἱστορία...διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς
Ἀνατολῆς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ εἰπῶ, ἀφ' οὗ δὲν
εἶναι γνωστόν, κατὰ πόσον ἢμπορεῖ νὰ θεωρηθῆ συ-
νέχειά της ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία. Σπουδάζοντες δὲ τὴν
ἀρχὴν ταύτην καὶ συγκρίνοντες μετὸ παρόν, μανθά-
νομεν ν' ἀναγνωρίζωμεν τὸν δρόμον, δι' οὗ ἢ ἀν-

Ἡμεῖς καὶ οἱ ἀρχαῖοι

(68) Σ. Μ. Μαγχεστριανισμὸς (Manchestertum),
ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴν βιομηχανικὴν πόλιν Manchester, ὠνο-
μάσθη τὸ πνεῦμα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ βιομηχανισμοῦ
καὶ τῆς μηχανοποιήσεως τῶν πάντων.

θροπότης προβαίνει εἰς τὰ ἔμπρός, ὀδηγομένη ἀπὸ τὸν αὐστηρόν της παιδαγωγόν, τὸν νόμον τῆς κοινωνικῆς ἐπιλογῆς.

Καί, ὅπως καὶ ἀνωτέρω παρετήρησα, ἡ μελέτη τῆς πορείας ταύτης δὲν μας δίδει μόνον γνώσεις διανοητικὰς, ἀλλὰ καὶ εὐρωστίαν καὶ τόλμην ψυχῆς, ὡς ἐκ τῆς παρηγόρου συμπτώσεως βιολογικῶν καὶ ἠθικῶν κρίσεων ἀξιῶν. Πράγματι δὲ μόνον ἐδῶ, εἰς τὴν μεγαλοπρεπῆ αὐτὴν πορείαν τοῦ πολιτιστικοῦ βίου τῆς κοινωνίας, συμπίπτουν αἱ δύο αὐταὶ ἀξιῶν κρίσεις, ἐν ᾧ κατὰ τὸ βραχὺ χρονικὸν διάστημα, ποῦ γειμίζει ἡ ζωὴ ἐνὸς ἀτόμου, τας βλέπομεν ὅτε μὲν ἐν ἁρμονίᾳ ὅτε δ' ἐν ἀντιφάσει, καὶ ἐκ τῶν συνδυασμῶν των εἰς σύγχυσιν μόνον περιπίπτομεν. Μου ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν ἓνα κατὰ τὸ ἥμισυ ἀστεῖον καὶ κατὰ τὸ ἥμισυ σοβαρὸν τετράστιχον ἐνὸς Ρώσσου ἐπιγραμματικοῦ:

*Ὅποιος δὲν ἦταν πεσσιμιστῆς ὡς ἄνδρας
καὶ δὲν ἦταν μισάνθρωπος εἰς τὰ γερατεῖα
αὐτὸς εἶναι ἴσως καλὸς χριστιανός,
ἀλλὰ τὴν φρονημάδα του δὲν καλοσυνιστᾷ.*

Πράγματι βλέπομεν παρὰ πολὺ συχνὰ εἰς τὸ διάστημα τῆς ζωῆς μιᾶς γενεᾶς νὰ θριαμβεύῃ ἡ βία ὑπὲρ τὸ δίκαιον, καὶ ἡ φανυλότης νὰ ἐπικρατῇ ἀμφοτέρων· καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ χειρότερον. Εἶναι βέβαια θλιβερόν, νὰ βλέπῃ κανεὶς νὰ κατασυντρίβονται τόσαι ἐξαιρετικαὶ ἀνθρώπιναὶ ὑπάρξεις, καὶ νὰ θριαμβεύῃ ἡ αὐτάρεσκος μετριότης καὶ ἡ ποταπότης. Ἄλλὰ πολὺ θλιβερότερον εἶναι νὰ βλέπῃ κανεὶς ἀφανιζομένης ὑψηλᾶς ἰδέας καὶ τὸ πτῶμα τῆς δολοφονημένης ἀληθείας μέσα εἰς τὰς στήλας τῶν ἐφημερίδων καὶ τῶν ἄλλων ὀργάνων τῆς κοινῆς γνώμης. Ἀπέναντι τούτου δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ κάμῃ τίποτε· κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς ἀνθρωπίνης ζωῆς μανθάνετε μόνον τὸ μικρὸν ἐγὼ ν' ἀναγνωρί-

ζετε εἰς τὴν περιβάλλουσαν κοινωνίαν, καὶ αὐτὸ δὲν παρέχει καὶ μεγάλην παρηγορίαν. Ἄν θελήσετε νὰ γνωρίσετε τὸ μέγαλον ἐγὼ, ποῦ ρυθμίζεται ἀπὸ τὸν νόμον τῆς κοινωνικῆς ἐπιλογῆς, πρέπει νὰ ἐγκύψετε εἰς τὸ παρελθόν καὶ νὰ μελετήσετε ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τὸν δρόμον ποῦ ἐβάδισεν ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμός. Καὶ ἐδῶ θὰ παρατηρήσῃτε ἐκεῖνο, ποῦ ἀνωτέρω σας ὠνόμασα σύμπτωσιν τῆς βιολογικῆς καὶ ἠθικῆς κρίσεως τῶν ἀξιῶν, τῆς ὁποίας τὸ οὐσιώδες περιεχόμενον δύναται νὰ διατυπωθῇ διὰ τῶν ἐξῆς: «*Τὸ κακὸν ἀποδεικνύεται ὄχι βιώσιμον καὶ χάνεται, ἐν ᾧ τὸ ἀγαθὸν εἶναι βιώσιμον καὶ διατηρεῖται*». Μὲ περιχαρῆ δὲ τότ' ἐμπιστοσύνην θάτενιζετε τὸ μυστηριώδες μέλλον, πρὸς τὸ ὁποῖον μας ὀδηγεῖ μία ἀνεξερευνήτος βούλησις καὶ θὰ θαυμάσετε ἐφαρμοσμένους εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν τοὺς ὠραίους τοῦ Lenau ⁶⁹⁾ στίχους:

*Ἀγάπα τῆ φύσι, ποῦ πιστὴ καὶ ἀληθινὴ
παντοινὰ παλεύει γιὰ εὐτυχία καὶ ἐλευθερίαν*

69) Σ. Μ. Nicolas Lenau ψευδώνυμον τοῦ ποιητοῦ N. Niembusch von Strehlenau (1802—1850), ὅστις ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σπουδαιότερων ἐν Γερμανίᾳ ἀντιπροσώπων τῆς ρωμαντικῆς σχολῆς.

VII

Αἱ δύο τελευταῖαι μου ὀμιλίαι, τὰς ὁποίας ἀφιέ-
ρωσα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πολιτιστικῆς τῶν ἀρ-
χαιῶν σημασίας, ἦσαν ἀρκετὰ ποικίλου περιεχομέ-
νου. Ἐξητάσθησαν εἰς αὐτὰς ἡ θρησκεία, ἡ μυθολο-
γία, ἡ λογοτεχνία, ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ ἡ
πολιτική. Διὰ πάντων τούτων διῆκεν ὡς ἐνωτικὸς
δεσμός, πλὴν τῆς κοινῆς πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα
συγγενείας, καὶ ἡ ἀκόλουθος ἀποψις: παντοῦ
ἐπεδίωξα νὰ σας ἀποδείξω, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης δι' ἡμᾶς
δὲν πρέπει νὰ εἶναι πρότυπον, ἀλλὰ σπέρμα καὶ ἀφε-
τηρία. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῆς ἐξαιρετικῆς σπουδαίας
ταύτης ἀρχῆς θέτομεν τὴν Ἀρχαιότητα ὑπεράνω
πάντων τῶν κομμάτων, ὅχι μόνον τῶν πολιτικῶν
ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων πάντων. Τὴν σημασίαν τούτου
θα σας δεῖξω δι' ἑνὸς παραδείγματος.

Ἐχετε ἴσως παρατηρήσει, ὅτι εἰς τὰς ὀμιλίαις μου
ἀπέφυγα ἀρκετὰ ἐπιμελῶς τὴν λέξιν «Κλασικισμός». Το
ἕκαμα, ὅχι διότι ἡ λέξις αὕτη ἀντηχεῖ δυσμενῶς
εἰς τὰς ἀκοὰς μεγάλου μέρους τῆς κοινωνίας—κάνεις,
πιστεύω, δὲ θὰ μου ἀποδώσῃ δειλίαν ὡς πρὸς τοῦτο
—ἀλλὰ διότι ἡ μὲ τὴν λέξιν ταύτην δηλουμένη ἔν-
νοια δὲν εἶναι σύμφωνος μὲ ὅ,τι θεωρῶ τὴν στιγμὴν
αὐτὴν χρήσιμον καὶ καρποφόρον. Ὑπὸ τὸν ὄρον
δῆλα δὴ κλασικισμὸς νοοῦμεν τὴν τάσιν ἐκείνην
εἰς τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν τέχνην, ἣτις θεωρεῖ
ἴσα ἴσα ὡς κανόνα πρὸς μίμησιν τὴν λογοτεχνίαν
καὶ τὴν τέχνην τῶν ἀρχαίων, καὶ ὅχι ὅλην, ἀλλὰ
ἓνα σπουδαῖον αὐτῆς μέρος μόνον. Ὑπὸ τὴν
ἔννοιαν ταύτην ὁ κλασικισμὸς ἀντιτίθεται ἀφ'
ἑνὸς μὲν πρὸς τὸν ρωμαντισμόν, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς
τὸν φυσιοκρατισμόν (naturalismus). Ἡ τάσις αὕτη

εἶναι ἴσης ἀξίας πρὸς τὰς ἄλλας δύο. Ἡμεῖς ὅμως
ζητοῦμεν εἰς τὴν Ἀρχαιότητα νὰ εὕρωμεν κατὶ, ποῦ
νὰ εἶναι ἐξ ἴσου ὠφέλιμον καὶ εἰς τοὺς κλασικι-
στὰς καὶ εἰς τοὺς ρωμαντικούς—ζητοῦμεν, ὅπως
πολλάκις ἤδη ἐτονίσθη, ὅχι κανόνας καὶ πρότυπα,
ἀλλὰ σπέρματα μόνον καὶ ἀφετηρίαν.

Αὐτὸ πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει καὶ προκειμέ-
νου νὰ ἐξετάσωμεν τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ ἀρχαίου
βίου, εἰς τὸ ὁποῖον τῶρα μεταβαίνομεν, ἵνα οὕτω
συμπληρώσωμεν τὴν ἐπισκόπησιν τοῦ ἀρχαίου πολι-
τισμοῦ, τοῦτέστι τὴν τέχνην. Ἐδῶ δὲ κυρίως ὡς
τέχνην θὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν πλα-
στικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν, ἂν καὶ ἐνίοτε ἡ τέχνη
ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὰ οἰκιακὰ καὶ λοιπὰ σκεύη,
ἐφ' ὅσον ταῦτα ἐμφανίζουσιν καλλιτεχνικὸν χαρα-
κτῆρα. Ἄς ἀρχίσωμεν μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν.

15. Ἀρχιτεκτονική.

Τὰ στοιχεῖά της ἐν τῇ Ἀρχαιότητι εἶναι ἀπλού-
στατα: Ὁ ἑλληνικὸς κίων μὲ τὸν εὐθύγραμμον
θριγγόν καὶ τὸ (κυρίως) ρωμαϊκὸν τόξον. Ἀξίζει
ὅμως νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν οἰκοδομικὴν ἰδέαν, ἣτις
ἔνωσματοῦται εἰς αὐτὰ. Δύο κίονες καὶ ἓνας ὀρι-
ζόντιος θριγκὸς εἶναι τὸ ἀρχικὸν σχῆμα τῆς ἑλληνι-
κῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τὸ βάρος πίπτει ἀποκλειστικῶς
ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, φέρεται δ' ὑπὸ τῶν κί-
ωνων, ὧν αἱ δυνάμεις διὰ τοῦτο ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ
ἄνω ἀποκλειστικῶς κατευθύνονται· ἐνδιαφέρον εἶναι
νὰ ἐξετάσωμεν, πῶς δλόκληρος συγχρόνως ὁ κίων
φαίνεται ὡς νὰ ζωντανεῖ ἀπὸ τὴν δύναμιν αὐτὴν,
ἣτις κατευθύνεται ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω. Ἀλλὰ
ἐδῶ μας ἐνδιαφέρει κατὶ ἄλλο· ἡ μεγάλη «εἰλικρινεία»
τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ ἐξωτερικὴ εἰκὼν
τοῦ οἰκοδομήματος ἐκφράζει πλήρως τὴν «οἰκοδομι-
κὴν» του ἰδέαν. Ἡμπορεῖτε νὰ φαντασθῆτε ἓνα ἑλ-

ληνικὸν ναὸν κτισμένον χωρὶς τεχνητὰ μέσα στηρίξεως, χωρὶς συνδετικὴν ὕλην καὶ σιδηροῦς γόμφους καὶ ὁ ναὸς αὐτὸς θὰ σταθῇ

Μία μόνον δυσκολία ὑπῆρχε· εἰς κάπως μεγαλύτερα μετακλίονα διαστήματα ἦτο δύσκολον νὰ εὑρεθῶν ἐπαρκῶς μακρὰί λίθιναι δοκοί. Πρὸς ἄρσιν δὲ τῆς δυσκολίας ταύτης ἐφευρέθη τὸ τόξον, οὐτινος ἡ βάσις εἶναι ἡ σφηνοειδῆς τομὴ τῶν λίθων. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου κατωρθῶνται νὰ γεφυροῦνται τῇ βοήθειᾳ μικρῶν λίθων ἢ πλίνθων ὀπτῶν σημαντικὰ μετακλίονα διαστήματα. Καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ τοῦ τόξου (καὶ κατόπιν τοῦ θόλου ἢ τοῦ τρούλλου) εἶναι «εἰλικρινής». Ἐμπορεῖτε νὰ οἰκοδομήσετε μὲ σφηνοειδεῖς πλίνθους ἓνα τόξον χωρὶς συνδετικὴν ὕλην καὶ τεχνητὰ μέσα στηρίξεως καὶ τὸ τόξον αὐτὸ ὄχι μόνον εἶναι στερεὸν καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνώτερον μέρος τῆς οἰκοδομῆς δύναται νὰ βαστάσῃ, καὶ ὅσον μεγαλυτέρα εἶνε ἡ πίεσις τοῦ βάρους τούτου, τόσον συμπαγέστερον καὶ ἰσχυρότερον θὰ εἶναι τὸ τόξον.

Τὴν μίαν λοιπὸν δυσκολίαν ἦρε τὸ τόξον· ἀλλὰ ἐγεννήθη ἐξ αὐτοῦ μία ἄλλη, διὰ τὴν ὁποίαν ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν εὔρεε κάμμίαν ἱκανοποιητικὴν λύσιν. Μὲ τὸ σύστημα τοῦ εὐθυγραμμοῦ θριγκοῦ, τὸ βάρος ἐπίεζεν, ὅπως εἶδαμεν, μόνον ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, μόνον εἰς κατακόρυφον διεύθυνσιν· μὲ τὸ σύστημα ὅμως τοῦ τόξου πιέζει καὶ ἐκ τοῦ κέντρου πρὸς τὰς δύο πλευράς, κατὰ ὀριζοντίαν δηλαδὴ διεύθυνσιν. Προσπαθήσατε νὰ στηρίξετε ἓνα τόξον ἀπὸ σφηνοειδεῖς πλίνθους ἐπὶ δύο κίονων· θὰ κρημνισθῇ καὶ οἱ κίονες θ' ἀνατραποῦν. Ἐτσι λοιπὸν ἐχρειάσθη ἓνα νέον στοιχεῖον εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπερνηκίση τὴν ὀριζοντίαν αὐτὴν πίεσιν, τὴν λεγομένην ὤθησιν (Schub). Ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν το ἀνεκάλυψε, προσεπάθησε δὲ νὰ παρακάμψῃ μᾶλλον

παρὰ νὰ λύσῃ τὴν δυσκολίαν ταύτην. Συνέχεια ὅμως αὐτῆς ὑπῆρξεν ἡ ρωμαϊκὴ ⁽⁷⁰⁾ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς πρώτης περιόδου τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ ταύτης συνέχεια ἡ γοτθικὴ τῶν κατόπιν μεσαιωνικῶν χρόνων. Αὐτὴ ἐπὶ τέλους εὔρεν πλήρως ἱκανοποιητικὴν λύσιν εἰς τὸ πρόβλημα τὸ ἀναφεν ἐκ τοῦ ρωμαϊκοῦ τόξου.

Ἀφ' οὗ τὸ βάρος τοῦ οἰκοδομήματος ἐπίεζε πρὸς δύο διευθύνσεις τὴν κάθετον καὶ τὴν ὀριζοντίαν, καὶ κυρίως τὴν πρώτην, εἶχεν ἡ πίεσις τὴν ὑποτυπώδη ἔκφρασίν της εἰς μίαν λοξὴν γραμμὴν, τὴν διαγώνιον τοῦ παραλληλογράμμου ἐκείνων τῶν δυνάμεων. Διὰ νὰ τὴν ὑπερνηκίση, ἐχρειάσθη ἓνα στοιχείον τὸ ὁποῖον ν' ἀντιτάσσεται εἰς τὴν πίεσιν αὐτὴν ὄχι ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἀλλὰ κατὰ λοξὴν διεύθυνσιν, ἢ λεγομένην ἀντηρὶς (Strebe). Ταύτην παρέλαβεν ἡ γοτθικὴ τέχνη (κατόπιν ἀτελῶν ἀποπειρῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς) ὡς ἀπαραίτητον συστατικὸν μέρος· τὴν ἀνέπτυξε καὶ τὴν διεκόσμησε δημιουργήσασα τὸ τόξον καὶ τὸν πεσσὸν τῆς ἀντηρίδος ⁽⁷¹⁾ καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ταύτης ἀποκατέστησε καὶ πάλιν τὴν διαταραχθεῖσαν κάπως ἐκ τῆς

70) Σ. Μ. Ὁνομάζεται οὕτως ὁ ἀρχιτεκτονικὸς ρυθμὸς, ὅστις ἀρχίζει τὸν 10. αἰῶνα ἐν Ἑυρώπῃ μὲ βάσιν τὴν ἀρχαίαν βασιλικὴν, στεγασμένην ὄχι πλέον μὲ ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν, ἀλλὰ μὲ καμάρας καὶ σταυροθόλια καὶ στηριζομένην ἐπὶ πεσσῶν καὶ ὄχι ἐπὶ κίονων. Διακρίνεται τοῦ γοτθικοῦ ρυθμοῦ, ὅστις ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 12. αἰῶνα, κυρίως διότι διατηρεῖ τὸ κυκλικὸν τόξον, ἀντὶ τοῦ ὄξυγωνίου, τὸ ὁποῖον εἰσῆγαγεν οὗτος.

71) Σ. Μ. Δὲν ἤξεύρω, πῶς πρέπει νὰ μεταφρασθῇ ἄλλως ἢ λέξις Strebe καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς Strebebogen καὶ Strebepfeiler. Πρόκειται ἐδῶ περὶ τῶν τόξων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα ἀρχόμενα ἀπὸ τῶν τοίχων τοῦ μέσου κλίτους ὑψηλὰ εἰς τὴν βάσιν τῆς καμάρας καὶ στηριζόμενα ἐπὶ πεσοῦ ἐκατέρωθεν τῶν πλαγίων κλιτῶν ἐκτιαμένον βαστάζουν τὴν στέγην τῆς ἐκκλησίας, καὶ παρέχουν οὕτω εἰς τὰς γοτθικὰς ἐκκλησίας τὴν ἐντύπωσιν ἀνθρώπου στηριζομένου εἰς δεκανίκια, ὅπως πολλάκις παρετηρήθη.

εἰσαγωγῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ τόξου «εἰλικρίνεια»—τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐκείνην «εἰλικρίνειαν», ἣτις ἀπαιτεῖ, ὅπως ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελῇ τὴν ἀκριβῆ ἔκφρασιν τῆς ἐνοικούσης ἐν αὐτῇ οἰκοδομικῆς ιδέας.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς γνωρίζει δύο μόνον παραδείγματα τοιαύτης ἀπολύτου ἐντιμότητος— τὸν ἑλληνικὸν καὶ τὸν γοτθικὸν ρυθμὸν. Βεβαίως οἱ δύο οὗτοι ρυθμοὶ εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, ἐφ' ὅσον μεταξὺ τῶν ἔχουν, οἷαν σχέσιν ἢ κατακόρυφος πρὸς τὴν ὀριζοντίαν. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ γοτθικὸς ρυθμὸς ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τὰ πρότυπα τοῦ ἑλληνικοῦ· ἀλλ' ἐπ' ἴσης δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ γοτθικὸς οὗτος ρυθμὸς ἦτο τὸ βλάστημα τοῦ ἀρχαίου σπέρματος, καὶ τὸ σπέρμα τοῦτο ὑπῆρξεν ἢ ἀρχιτεκτονικῆ «εἰλικρίνεια». Ποίαν ἄλλην σημασίαν ἔχει τοῦτο, θὰ ὕδωμεν ἀμέσως.

Μία οἰκοδομικὴ ἀρχὴ καθ' ἑαυτὴν δὲν δημιουργεῖ ἀρχιτεκτονικὸν ρυθμὸν· διότι εἰς τὴν δημιουργίαν του μετέχει πάντοτε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον καὶ ἡ διακόσμησις. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ἑλληνικὸν ρυθμὸν. Ἄν ἐξετάσετε τὴν σχέσιν του πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν ἀρχήν, θὰ ἴδετε ὅτι ἡ σχέσις αὕτη εἶναι ἀπεικόνισις ἐκείνου, τὸ ὁποῖον λέγει ἡ παροιμία: «Διὰ τὴν ἐργασίαν τὸν χρόνον, διὰ τὸ παιγνίδι τὴν ὥραν». Ἡ ἐργασία ἐδῶ εἶναι ἡ βάστασις τοῦ βάρους· καὶ ἡ ἐργασία αὕτη δεσπόζει κυρίως εἰς τοὺς κίονας, οἵτινες δι' αὐτὴν εἶναι προωρισμένοι· καὶ ἡ ὅλη ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τοῦ αὐστηροῦ ὁμοιομόρφου κορμοῦ ἐκφράζει τὴν ἀρχὴν αὕτην· διὰ τὴν διακόσμησιν, τουτέστι τὸ παιγνίδι, λείπει εἰς αὐτὸν ὁ χρόνος.

Ἄλλ' ἐφθασεν ἐπὶ τέλους τὸ ἐπιστόλιον. Ἐδῶ τὸ βᾶρος καὶ ἡ στήριξις, ἢ ἐκ τῶν ἄνω πιέζουσα ἀφ' ἐνὸς καὶ ἡ τὴν πίεσιν συγκρατοῦσα ἀφ' ἑτέρου δύναμις ἐξουδετερώνονται ἀμοιβαίως ἐν τινι μέτρῳ.

Ἐδῶ φθάνομεν εἰς ἓνα εἶδος ἀναπαύσεως, καὶ ἀμέσως τὸ παιγνίδι, τουτέστιν ἡ διακόσμησις, ἀποκτᾷ τὰ δικαιώματά του. Οἱ ἰωνικοὶ ἔλικες καὶ ἡ κορινθιακὴ φυλλὰς περιβάλλουν τὸ κιονόκρανον.

Ἄλλὰ καὶ τὸ ἐπιστόλιον ἔχει τὴν ἐργασίαν του, διότι ἐπ' αὐτοῦ στηρίζεται τὸ βᾶρος ὀλοκλήρου τοῦ ὑπεράνω θριγκοῦ, τὸ ὁποῖον του μεταβιβάζεται διὰ τῶν αὐστηρῶν τριγύφων (εἰς τὸν δωρικὸν ρυθμὸν)· ἀντ' αὐτοῦ τὰ μεταξὺ τῶν τριγύφων τετράγωνα διαστήματα εἶναι ἐλεύθερα παντὸς βάρους καὶ ἐδῶ, εἰς τὰς λεγομένας μετόπας, ἀφήνει πάλιν τὴν φαντασίαν του ὁ καλλιτέχνης ἐλευθέραν καὶ αἱ μετόπαι λαμβάνουν πλαστικὸν διάκοσμον. Ὁ θριγκὸς φέρει καὶ στέγην, ἣτις ὑπὲρ τὴν πρόσοψιν σχηματίζει ἓνα ἐπίπεδον ἰσοσκελὲς τρίγωνον, τὸ λεγόμενον ἀέτωμα. Ὁ χῶρος ὁ ἐντὸς τοῦ τριγώνου ἀποτελεῖ πεδίον οὐδέτερον ἀναψυχῆς καὶ ἐδῶ εὐρίσκομεν πάλιν πλαστικὴν διακόσμησιν. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ ἰδίᾳ ἀρχιτεκτονικῆ «εἰλικρίνεια», ἣτις χαρακτηρίζει τὸ οἰκοδομικὸν μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ ρυθμοῦ, καθορίζει καὶ τὰς διακοσμητικὰς αὐτοῦ ἀναλογίας. Ἄλλ' ἡ διακόσμησις εἶναι πάντοτε κατὰ δευτερεῖον καὶ ποτὲ δὲν ἐπισκοτίζει τὴν οἰκοδομικὴν ἀρχήν.

Τοῦναντίον τὴν ἀρχὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐντιμότητος παραβιάζουν πολὺ οἱ ἀνατολικοὶ ρυθμοὶ, ὅπως καὶ αἱ ἐκφυλισμέναι παραφυσάδες τοῦ ἀρχαίου ρυθμοῦ, ἐν μέρει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἀνατολικῶν. Τὸ κοινὸν ὅλων τούτων στοιχεῖον εἶναι τὸ φαντασιῶδες· ἡ οἰκοδομικὴ ἀρχὴ ὑποτάσσεται εἰς τὴν διακοσμητικὴν, τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα ἀλλοιοῦνται εἰς διακοσμήσεις, καὶ ἡ οἰκοδομικὴ ιδέα κρύπτεται κάτω ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰς μορφάς, ποῦ καθ' ἑαυτὰς εἶναι ἀδύνατοι. Αὐτὰ εἶναι τὰ ἰδιόζοντα χαρακτηριστικὰ τῶν ρυθμῶν τούτων.

Ἄς λάβωμεν τὸν γνωστότερον εἰς ἡμᾶς βυζαντινὸν ρυθμὸν, ὅστις, κατὰ τὴν ἔξοχον φράσιν τοῦ

Strzygowski (72), παρουσιάζει τὴν Ἑλλάδα εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς Ἀνατολῆς». Παρατηρήσατε τὰς καμπύλας του καμάρας (Kielbogen). Τοιοῦτον τόξον, κτισμένον ἀπὸ σφηνοειδεῖς πλίνθους, ὄχι μόνον δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ βαστάσῃ τίποτε, ἀλλὰ οὐδὲ νὰ κρατηθῆ ἡμπορεῖ. Ἡ ἐξωτερικὴ του μορφή δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν οἰκοδομικὴν του ἰδέαν, ἀλλὰ στηρίζεται μόνον μὲ στόκον, συνδετικὰς ὕλας καὶ τεχνητὰ στηρίγματα. Ἄς λάβωμεν τὸν βυζαντινὸν κίονα. Τὸ σπουδαιότατον τοῦτο μέρος τῆς ἑλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατεδικάσθη ἐνταῦθα εἰς πλήρη ἀδράνεια, προβάλλει πού καὶ πού ἀπὸ κάμμιαν γωνίαν καὶ ἐξαφανίζεται πάλιν ἐντὸς αὐτῆς, χωρὶς νὰ βαστάξῃ τίποτε, τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἡμποροῦσε νὰ σταθῆ καὶ ἀρ' ἑαυτοῦ—μὲ ἄλλας λέξεις μετεμορφώθη εἰς καθαρὰ διακοσμητικὸν στοιχείον.

Ἄς λάβωμεν τὴν ἀραβικὴν ἀρχιτεκτονικὴν, τὴν Ἀλάμπραν (73) μὲ τὰς καμάρας, τῆς, ποῦ στολίζονται μὲ σταλακτίτας. Αἱ καμάραι αὗται ἀπὸ οἰκοδομικῆς ἀπόψεως εἶναι ἐξ ἴσου ἀδύνατοι, ὅπως καὶ τὸ βυζαντινὸν τόξον, καὶ ἐδῶ ἡ φαντασία τοῦ διακοσμητοῦ ἐπεκάλυψε μὲ στόκον καὶ ἄλλα τὴν ρωμαϊκὴν καμάραν, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ βασικὸν οἰκοδομικὸν στοιχείον διὰ τὸ δημιουργημά του.

72) Σ. Μ. Joseph Strzygowski (γενν. 1862) καθηγητῆς τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης ἐν Βιέννῃ, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν δημιουργικωτέρων ἐρευνητῶν τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς, βυζαντιανῆς καὶ γενικῶς τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης. Εἶναι ὁ πρῶτος, ὅστις κατέδειξεν, ὅτι ἡ Ἀνατολή καὶ ἡ Μ. Ἀσία ὑπῆρξαν αἱ κοιτίδες τῆς χριστιανικῆς τέχνης μὲ τὰ περίφημα ἔργα του: Orient oder Rom? (1901) καὶ Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte (1902).

73) Σ. Μ. Alhambra εἶναι τὸ ὄνομα ἀνακτόρου καὶ φρουρίου κειμένου ἀνατολικῶς τῆς Γρενάδας ἐν Ἰσπανίᾳ, ἀναρχομένου δὲ εἰς τὸν 13. αἰῶνα. Εἶναι τὸ λαμπρότατον μνημεῖον, ἐξ ὅσων ἀφῆκε εἰς τὴν Ἰσπανίαν ἡ τέχνη καὶ ὁ πολιτισμὸς τῶν Ἀράβων.

Ἄς λάβωμεν τὸν ρωσικὸν ρυθμὸν καὶ τὸ ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν του τὸν βολβοειδῆ τροῦλλον. Καὶ ἐδῶ ἐνυπάρχει οἰκοδομικὴ ἀντίφασις, διότι μόνον τῇ βοηθείᾳ τεχνητῶν στηριγμάτων, κρυμμένων ἐντὸς τῶν τροῦλλον, κατορθοῦται, καὶ τοιοῦτοτρόπως ἀπὸ τὸν θεατὴν ἀποκρύπτεται ἐπιμελῶς ἐκεῖνο, δι' οὗ στηρίζεται, καὶ δεικνύεται μόνον εἰς αὐτόν ὅτι καθ' ἑαυτὸ δὲν δύναται νὰ στηριχθῆ· θὰ ὁμολογήσατε ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον ἀντίφασιν πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν ἀρχὴν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς «εἰλικρινείας», ἣτις ἀπαιτεῖ, ὅπως ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν οἰκοδομικὴν του βάσιν. Ὁ ρωσικὸς ρυθμὸς εἶναι παρ' ἡμῖν τοῦ συρμού, ἀλλὰ μόνον διότι εἶναι ρωσικὸς· δὲν ἡμπορῶ νὰ πιστεύσω, ὅτι ἡ ἐπιτυχία του θὰ εἶναι μεγάλης διαρκείας. Σύνηθες εἶναι εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ν' ἀκολουθῆ ὕστερ' ἀπὸ περίοδον ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὰς ἀντιοικοδομικὰς μορφὰς μία ἀναγέννησις τῆς Ἀρχαιότητος μὲ τὴν διαύγειαν καὶ τὴν ἐντιμότητά της. Πιστεύω, ὅτι αὐτὸ θὰ γίνῃ καὶ παρ' ἡμῖν, ἀλλ' ὄχι βέβαια κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ πολιτογραφηθοῦν παρ' ἡμῖν τὰ πρότυπα τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀντὶ τῶν σημερινῶν. Ὅχι! Ἄν οἱ καλλιτέχναι μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτόνων τῶν μεταγενεστέρων γενεῶν, δανεισθοῦν ἀπὸ τῶν ἀρχαίων τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τὸ σπέρμα της, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἐντιμότητα, καὶ συνδυάσουν μ' αὐτὴν τοὺς τύπους τῆς ρωσικῆς διακοσμητικῆς τέχνης, τότε ἀκριβῶς θὰ δημιουργηθῆ ὁ προσδοκώμενος καὶ ἀπαιτούμενος ρωσικὸς ρυθμὸς. Τὸ νὰ προεικιάσω λεπτομερείας θὰ ἦτο προφανῶς πρόωρον.

16. Πλαστική και Ζωγραφική.

Ὅ,τι μέχρι τοῦδε σας εἶπα, ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν. Ἄς ρίψωμεν τώρα ἓνα ταχὺ βλέμμα καὶ εἰς τὰς λοιπὰς καλὰς τέχνας, εἰδικῶς δὲ τὴν πλαστικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αἱ τέχναι αὗται εἶναι εἰκαστικαὶ καὶ ἐπομένως ἐνταῦθα—ἂν δὲν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν αἱ τεχνικαὶ συνθῆκαι—ὁ ρυθμὸς καθορίζεται διὰ τῶν ἐρωτημάτων: *Ποῖον ἢ τί πρέπει τις νὰ μιμῆται καὶ πῶς νὰ μιμῆται;* Καὶ ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα καθορίζει τὸν ἰδιάζοντα χαρακτήρα τῆς ἀρχαίας, τουτέστι πάλιν τῆς ἑλληνικῆς, εἰκαστικῆς τέχνης. Διὰ νὰ κατανοήσωμεν τοῦτον, ἄς προχωρήσωμεν καὶ ἐδῶ ἀρχίζοντες ἀπὸ τοῦ κατὰ τὸ δυνατόν στοιχειωδέστερον καὶ ἀπλούστατον σχῆμα.

Ἄς φαντασθῶμεν ἓνα πρωτογενῆ καλλιτέχνην, ὅστις, χωρὶς νὰ ἔχη προδρόμους, πρῶτος ἐπιλαμβάνεται ν' ἀπεικονίσῃ ἓνα οἰονδήποτε πρᾶγμα, ἓνα ἄνθρωπον π. χ. εἶναι αὐτονόητον, ὅτι ἓνα ἔργον ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας δημιουργηθὲν παρουσιάζει καθαρῶς συμπτωματικὸν χαρακτήρα, καθ' ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ πῶς ὁ καλλιτέχνης βλέπει τὸ ἀντικείμενον καὶ κατὰ πόσον τὸ χέρι του ὑπακούει εἰς τὸ μᾶτι. Ἄς φαντασθῶμεν κατόπιν ἕναν ἄλλον, ὅστις ἐπιλαμβάνεται τοῦ αὐτοῦ μετὰ τὸν πρῶτον καλλιτέχνην. Τριττὴ δύναται νὰ εἶναι ἡ θέσις τοῦ δευτέρου ἀπέναντι τοῦ πρώτου.

1) Δύναται νὰ τον ἀγνοήσῃ, καὶ τότε ἡ ἀπεικονισίς του θὰ εἶναι συμπτωματικὴ, ὅπως καὶ τοῦ πρώτου. Καὶ ἂν φαντασθῶμεν καὶ περαιτέρω παρομοίαν στάσιν τοῦ διαδόχου ἀπέναντι τοῦ προκατόχου, θὰ ἔχωμεν τότε μίαν τέχνην καθαρῶς συμπτωματικὴν, χωρὶς ὄρισμένον ρυθμὸν (Stil).

2) Δύναται νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸν προκατόχον του καὶ νὰ ζητήσῃ ν' ἀναπαραγάγῃ πιστῶς τὸν τρόπον

τοῦ ἐργάζεσθαι ἐκεῖνου. Ἄν ἐκεῖνος παρέστησε τὸν κορμὸν τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ μορφήν τραπέζιου στηριζομένου ἐπὶ ὀρθογωνίου τὸ ἴδιον μέσον θὰ μεταχειρισθῇ καὶ αὐτός. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ ἔχωμεν μίαν τέχνην συμβατικὴν αὐστηροῦ καὶ περιορισμένου ρυθμοῦ, ἣτις προάγεται μόνον μὲ τὸ νὰ τονίξῃ, κάθε φοράν καὶ ἰσχυρότερον, τὰ συμβατικὰ στοιχεῖα.

3) Δύναται τέλος ὁ δεύτερος καλλιτέχνης νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν του καὶ εἰς τὸν προηγούμενον του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ πράγματα· θὰ μελετήσῃ τὸν προκότοχόν του, διὰ νὰ προσιάβῃ τὴν τεχνικὴν του, ἀλλὰ θὰ ἐμβαθύνῃ κατόπιν εἰς τὸ ἀντικείμενον του καὶ θὰ ζητήσῃ νὰ γνωρίσῃ τὰς ἀτελείας τοῦ τρόπου τοῦ ἐργάζεσθαι ἐκεῖνου, καὶ θὰ προσπαθήσῃ νὰ πλησιάσῃ πρὸς τὴν φύσιν περισσότερον, παρ' ὅσον ἐκεῖνος ἠδυνήθη. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἔχομεν τέχνην, ποῦ παρουσιάζει ρυθμὸν τινα, ἐφ' ὅσον κάθε καλλιτέχνης εὐρίσκειται εἰς τεχνικὴν ἀπὸ τὸν προκότοχόν του ἐξάρτηται, ἢ ἐποῖα ὁμοῦ προοδεύει ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ κάθε τι συμβατικὸν καὶ προσεγγίσεως πρὸς τὴν φύσιν.

Αὐτὰ εἶναι τὰ τρία δυνατὰ σχήματα, ἂν καὶ καθὼς γνωρίζετε, εἰς τὴν πραγματικότητα οὐδέποτε εὐρίσκονται τοιαῦτα σχήματα εἰς τὴν ἀφηρημένην καὶ μαθηματικὴν τὴν αὐτὴν καθαρότητα. Ὑπὸ τὴν ἐπιφύλαξιν λοιπὸν αὐτὴν, δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ πρώτη τέχνη, ἡ συμπτωματικὴ, εὐρίσκειται εἰς τοὺς ἀγρίους λαούς· ἡ δευτέρα, ἡ συμβατικὴ, εἰς τοὺς λαοὺς τῆς ἐγγύς καὶ ἄπω Ἀνατολῆς, καὶ τέλος τὴν τρίτην τὴν φυσικὴν τέχνην ἀπεκάλυψαν εἰς τὴν ἀρχαίαν μὲν ἐποχὴν ἀποκλειστικῶς οἱ Ἕλληνες, εἰς δὲ τὴν νεωτέραν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, ἡμεῖς οἱ πολιτισμένοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης. Ἐλευθερία καὶ φυσικότητα αὐτὰ εἶναι τὰ ἐπιφανέστατα καὶ χαρακτηριστικώτατα ἰδιώματα τῆς ἀρχαίας τέχνης.

Ὅτι πράγματι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ πεισθῆτε. Εἰδικῶς τὸ ἰδικόν μας Ermitage (74) τῆς Πειρουπόλεως, διαθέτει πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἓνα ὠραιότατον μέσον, τὸ ὁποῖον δυστυχῶς ὡς τοιοῦτον δὲν ἐχρησιμοποιήθη ἀκόμη. Εἶναι τὰ μνημεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς, τὰ γνωστὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα «τῶν γραπτῶν ἀγγείων» τὰ ὁποῖα κατέχουν μερικὰς ἐκτεταμένας αἰθούσας τοῦ κατωτέρου πατώματος. Ἐδῶ ἡμπορεῖτε—ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τυχαίαν διάταξιν τῆς συλλογῆς τῶν γλυπτῶν—νὰ παρατηρήσετε πλήρως τὸν ὅλον κύκλον τῆς ἐξελίξεως.

Αἱ παλαιόταται παραστάσεις τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἐπὶ τοῦ σκοτεινῶς χρωματισμένου ἀρχαίου ἀγγείου δὲν εἶναι πολὺ ἀνώτεροι ἀπὸ τὸ περίφημον τῶν παιδίων «τραπέζιον ἐπὶ ὀρθογωνίου» ἀκολουθοῦν τὰ λεγόμενα μελανόμορφα ἀγγεῖα, ἅτινα παρουσιάζουν μορφὰς πολὺ φυσικωτέρας μὲν, ἀλλὰ ἐν τούτοις ἀκόμη γωνιαίας καὶ συμβατικῆς. Κατόπιν ἔρχονται τὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, ἀνήκοντα εἰς διαφόρους ρυθμοὺς, τὸν αὐστηρόν, ὠραῖον, ἐλεύθερον.

Τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ συμβατικὰ μέσα ἀποβάλλονται καὶ ἡ τάσις πρὸς τὴν φυσικότητα προάγεται βαθμηδὸν ἐπὶ τὰ πρόσω. Βραδύτερον ἢ προσπάθεια χαλαροῦται, εἰσάγεται ἡ πολυτέλεια καὶ ἡ ἀμέλεια καὶ ἔτσι ἀρχίζει ἡ παρακμὴ καὶ ὁ ἐκφυλισμός. Τὴν διδακτικὴν ταύτην ἐξέλιξιν οὐδαμοῦ δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τόσον εὐσυνόπτως, ὅσον εἰς τὸ τμῆμα τῶν ἀγγείων τοῦ ἡμετέρου Ermitage καὶ

74) Σ. Μ. Ermitage (ἤτοι ἐρημητήριον, ὁποῖα ἦσαν τοῦ σερμοῦ κατὰ τὸν 18. αἰῶνα διὰ τοὺς εὐγενεῖς) ὀνομάζεται ἀνάγκορον τῶν Τσάρων ἐν Πειρουπόλει, κτισθὲν κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ πλουσιώτατον εἰς μνημεῖα τέχνης.

εἶναι ὀδυνηρόν νὰ βλέπη κανεὶς πῶς τὸ θαυμάσιον αὐτὸ διαμέρισμα εἶναι σχεδὸν πάντοτε κενὸν καὶ οἱ θησαυροὶ του παραμένουν κεφάλαιον νεκρόν. Τὸ κακὸν θὰ ἡδύνατο νὰ θεραπεύσῃ σημαντικῶς ἡ δι-οίκησις τοῦ Μουσείου.

Εἰς αὐτὴν ἀπόκειται νὰ βοηθήσῃ τὴν φιλομάθειαν τοῦ κοινοῦ καὶ ἀντὶ του σημερινοῦ ξηροῦ καὶ ἀκατανοήτου καταλόγου νὰ του προσφέρῃ ἓναν ἄλλον, ποῦ νὰ ἐξαίρη περισσότερον τὴν ἐξελικτικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν σημασίαν τῆς συλλογῆς μας.

Ἐλευθερία ζευγαρωμένη με φυσικότητα εἶναι ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀρχαίας τέχνης. Εἰς τοῦτο θέλω νὰ προσθέσω, ὅτι κυρίως εἰς τὸ γνώρισμ' αὐτὸ ὀφείλεται τὸ ὅτι ἡ ἀρχαία τέχνη κατέστη ἡ παιδαγωγὸς τῆς συγχρόνου. Ἡ ἀναγέννησις τῆς ἐσήμαινε πάντοτε, ὅτι δι' αὐτῆς οἱ καλλιτέχναι ἐδιδάχθησαν πάλιν νὰ βλέπουν καὶ νὰ γνωρίζουν τὴν φύσιν ἐλευθερούμενοι ἀπὸ τὴν συμβατικότητα τῆς ἐποχῆς των. Καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον δὲ τοῦτο ἐπ' ἴσης ἡ Ἀρχαιότης ὑπῆρξεν εἰς τὰς καλύτερας περιόδους τῆς νεωτέρας τέχνης ὅχι τὸ πρότυπον, ἀλλὰ τὸ σπέρμα.

Ἄλλὰ δὲν εἶναι μόνον αὐτὰ πλὴν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς φυσικότητος παρουσιάζει ἡ ἀρχαία τέχνη καὶ ἓνα ἄλλο ἐπ' ἴσης σπουδαιότατον χαρακτηριστικόν, τὸ ὁποῖον ὀνομάζομεν *ιδεολογίαν* (idealismus). Ἡ λέξις ὁμως αὐτὴ χρειάζεται ἐπεξηγήσιν, διότι δὲν εἶναι τόσον εὐνόητος, ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Ἡ ἰδεολογία τῆς ἀρχαίας τέχνης δὲν δεικνύεται εἰς τὸ ὅτι κατὰ προτίμησιν θεοῦ καὶ θεᾶς παρῆσθησεν καὶ ὄχι κοινούς θνητοὺς καὶ ὅτι ἐπροτίμησε τὴν ὠραιότητα ἀπὸ τὴν δυσμορφίαν καὶ τὴν χυδαιότητα—αὐτὸ ἦτο ἀποτέλεσμα ἕξωτερικῶν περιστάσεων, ἔνεκα τῶν ὁποίων τὰ εἰδῶλα ἐνὸς Ἀπόλλωνος καὶ ἐνὸς Ἡρακλέους εὗρισκον εὐκολωτέραν πώλησιν παρὰ οἱ ἀνδριάντες ἐνὸς ψαοῦ ἢ μιᾶς με-

θυσμένης γυναικός. Ὅχι : Ἡ ἰδεολογία διήκει δι' ὅλων τῶν μνημείων τῆς ἀρχαίας τέχνης συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν δύο τελευταίων παραδειγμάτων, τοῦ ψαρᾶ καὶ τῆς μεθύσου. Εἰς αὐτὰ μάλιστα δυνάμεθα εὐκολώτερον νὰ τὴν συλλάβωμεν καὶ νὰ τὴν ἐκτιμήσωμεν παρὰ εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τῶν θεῶν.

Ἄς ὑποθέσωμεν, ὅτι ἓνας καλλιτέχνης ἔθεσεν ὡς σκοπὸν τοῦ τὴν ἀπεικόνισιν ἑνὸς ψαρᾶ: ἐπειδὴ εἶναι ρεαλιστῆς καλλιτέχνης, ὅπως σὰς ἀνέπτυξα, θὰ ζητήσῃ τὸ πρότυπὸν του εἰς τὴν φύσιν κυρίως.

Ἄλλ' ἡ φύσις δὲν του δίδει ἓνα ψαρᾶν, πολὺ ὀλιγώτερον ἓνα Ἑλληνα ψαρᾶν ἀπλῶς του δίδει τὸν ψαρᾶν Φρύνιχον ἢ Κωμίαν, τουτέστι μίαν μορφήν, τῆς ὁποίας τὰ χαρακτηριστικὰ δὲν τον παρουσιάζουν ὡς ψαρᾶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ὡς Φρύνιχον ἢ Κωμίαν. Ἀλλὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα χαρακτηριστικὰ ἔχουν σημασίαν διὰ τοὺς γνωστούς καὶ οἰκίους μόνον τῶν προσώπων, ποῦ τα ἔχουν. Τὰ πρῶτα ὅμως, τὰ τοῦ ψαρᾶ, δι' ὅλους γενικῶς, ὅσοι ἐνδιαφέρονται διὰ τὸν τύπον ἑνὸς ψαρᾶ—Καὶ διερωτᾶται λοιπὸν ὁ καλλιτέχνης: *Ποῖα κυρίως ἐκ τῶν χαρακτηριστικῶν ποῦ βλέπω, χαρακτηρίζουν τὸν φέροντα ὡς ψαρᾶν;* Ἀναλόγως τῆς ἀπαντήσεως εἰς τὴν ἐρώτησιν αὐτὴν δημιουργεῖ τὴν μορφήν. Ὁ σκοπὸς του εἶναι νὰ συγκεντρώσῃ, κατὰ τὸ δυνατόν, ὅλα τὰ γνωρίσματα, ὅσα χαρακτηρίζουν ἓνα ψαρᾶν καὶ ν' ἀποχωρήσῃ ὅλα τὰ γνωρίσματα, ὅσα χαρακτηρίζουν τὸ ἄτομον κυρίως, τὸ ὁποῖον ἔχει πρὸ αὐτοῦ. Φυσικὰ δὲν ἔμαθον οἱ Ἕλληνες νὰ εὐρίσκουν εὐθὺς ἀμέσως αὐτὰ τὰ γνωρίσματα. Ὑπῆρξεν ἐποχὴ, καθ' ἣν, ὅταν ἤθελον νὰ παραστήσουν ἓναν ψαρᾶν, κατῶρθοναν ἀπλῶς ἓναν ἄνθρωπον νὰ εἰκονίσουν (ἢ τὸ πολὺ ἓνα κοινὸν ἄνθρωπον), καὶ διὰ νὰ δείξουν τί ἤθελαν νὰ δηλώσουν, του ἔδιδαν νὰ κρατῇ ἓνα ἄγκιστρον ἢ ἓνα ἄγκιστρωμένον ψάρι. Ἐν τούτοις σὺν τῷ χρόνῳ το ἐπέτευχαν, καὶ εἰς αὐτὸ κυρίως—εἰς τὴν ἱκανότητα τοῦ διακρίνειν τὰ

εἰδικὰ γνωρίσματα ἀπὸ τὰ γενικὰ καὶ ἀφ' ἐτέρου ἀπὸ τὰ ἀτομικὰ—ἐκδηλοῦται ὁ χαρακτήρ ἑνὸς λαοῦ νοησιακοῦ, ὅστις ἐδημιούργησε τὴν λογικὴν καὶ ἐν γένει τὴν φιλοσοφίαν.

Τοιαυτὴ τις εἶναι ἡ ἰδεολογία τῆς ἀρχαίας τέχνης. Ἡ οὐσία τῆς κεῖται, ὡς βλέπετε, εἰς τὴν ἀξίωσιν, ν' ἀνταποκρίνεται ἡ παράστασις πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ πρὸς παράστασιν ἀντικειμένου. Φυσικὰ ἡ ἰδεολογία αὐτὴ θριαμβεύει τὰ μέγιστα εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὑπεράνθρωπου, εἰς τὴν σφαῖραν τῶν θεῶν καὶ ἡρώων. Ἐδῶ οἱ Ἕλληνες ὄχι μόνον κατέχουν τὴν πρῶτην θέσιν, ἀλλ' εἶναι μοναδικοὶ καὶ ξεχωρίζουν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους λαούς. Πολλὰ ἔθνη ἠσθάνθησαν τὴν ἀνάγκην ν' ἀπεικονίσουν τοὺς θεοὺς των καὶ κατενόησαν, ὅτι διὰ τὸν καλλιτέχνην ἡ θεότης κεῖται εἰς τὸ ὑπεράνθρωπον. Ἐν ᾧ ὅμως τὰ ἄλλα ἔθνη τὸ ὑπεράνθρωπον αὐτὸ ἀντελήφθησαν ὡς παραμόρφωσιν, οἱ Ἕλληνες μόνον το ἀντελήφθησαν ὡς καλλονήν. Ἡ ὑπεράνθρωπος καλλονὴ εἶναι δημιουργημα τοῦ ἀρχαίου δαιμονίου καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐδιδάχθημεν νὰ τὴν αἰσθανώμεθα καὶ νὰ τὴν ἀναπαριστῶμεν.

Ἀλλὰ δὲν προσέφερε τοῦτο μόνον ἡ ἀρχαία τέχνη εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτό. Τὰ λεχθέντα παρουσιάζουν μίαν πλευρὰν μόνον τῆς ἀρχαίας ἰδεολογίας, ἡ ὁποία ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ὑπῆρξεν ἀπαραίτητος εἰς ἡμᾶς εἰς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξελίξεως τῆς ἡμετέρας τέχνης καὶ θὰ εἶναι καὶ εἰς τὸ μέλλον, ἐφ' ὅσον ἡ τέχνη θάναπτύσσεται, διὰ παντός, ὡς ἐλπίζομεν. Ἡ ἰδεολογία αὐτὴ εὐκόλως δύναται νὰ συναφθῇ μὲ τὸ πρῶτον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀρχαίας τέχνης, ποῦ σὰς ἐξῆρα, μὲ τὴν δίψαν ἐλευθερίας καὶ φυσικότητος. Ἡ μεγαλύτερα ἰδεολόγος, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ποῦ ἔδωσα εἰς τὴν λέξιν, εἶναι αὐτὴ ἡ φύσις μὲ τὴν τάσιν τῆς νὰ διακρίνη καὶ ν' ἀναπτύσῃ τὰ διάφορα εἶδη. Ὁ ἀρχαῖος καλλιτέχνης προλαμβάνει

μόνον τὴν φύσιν καὶ συνεχίζει τὸ ἔργον τῆς δημιουργῶν κατὰ τοὺς ἰδίους τῆς ἐπιλογῆς νόμους, οἵτινες κυριαρχοῦν ἀπολύτως καὶ εἰς ἐκείνην..... Ἄλλὰ αὐτὸ εἶναι ἴσως θέμα πολὺ περίπλοκον καὶ δύσκολον, καὶ ἢ ἔλλειψις χρόνου δὲν μας ἐπιτρέπει ν' ἀσχοληθῶμεν μ' αὐτό.

Προτοῦ ὅμως ἀφήσωμεν τὴν ἐξέτασιν τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ μαζὶ τῆς πολιτιστικῆς καθ' ὅλου σημασίας τῆς Ἀρχαιότητος, θέλω νὰ σας ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν ἐπὶ ἐνὸς χαρακτηριστικοῦ τῆς ἀρχαίας βιοτεχνίας, τὸ ὁποῖον, ἔνεκα παρομοίων τάσεων εἰς τὴν νεωτέραν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπίνης ἐργασίας ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου, ἔχει ἰδιαιτέραν διὰ τὴν ἐποχὴν μας σπουδαιότητα καὶ ἐνδιαφέρον.

Τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτό, εἶναι ἡ *ἐμψύχωσις*. Διὰ τὸν ἀρχαῖον ἄνθρωπον τὰ σκεύη καὶ τὰ ἔργα-λεῖτα δὲν εἶναι ἀπλῶς τοιαῦτα, ἀλλὰ ἐνσαρκώσεις καὶ προσωποποιήσεις τῶν δυνάμεων, ποῦ ἐνεργοῦν ἐν τὸς αὐτῶν, ἢ τῶν δι' αὐτῶν τελουμένων λειτουργιῶν. Ὅμιλῶν περὶ τοῦ κίονος, σας εἶπα, ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαίους ἐθεωρεῖτο οὗτος ὡς ἡ ἐνσάρκωσις τῆς ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω ἐνεργοῦσης δυνάμεως, ἣτις στήριζει τὸ οἰκοδόμημα καὶ τὴν δύνανται αὐτὴν ἐξέφραζεν μία ἐλαφρὰ ἀλλὰ πολὺ ἀξιοπαρατήρητος «ἐν-τασις» τοῦ κίονος, ἐξ ἧς οὗτος παρουσιάζει κατατομὴν ὄχι εὐθύγραμμον, ἀλλὰ μὲ ἐλαφρῶς κυρτωμένας γραμμάς.

Τὸ ἴδιον δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν παντοῦ. Ἄς λάβωμεν τὴν ὑδρίαν τῶν ἀρχαίων. Τοποθετουμένη ὀρθία φαίνεται ὡς ν' αὐξάνη ἀπὸ τὴν γῆν τὴν δημιουργοῦν δυνάμεις, ποῦ προβάλλουν ἀπὸ τὸ ἔδαφος, καὶ ἔχει διὰ τοῦτο τὴν μορφήν σαπουνόφουσκας ποῦ δυνατὰ προβάλλει αὐξανομένη ἐκ τῶν κάτω, καὶ δι' αὐτὸ ἐπάνω εἶναι πλατυτέρα παρὰ κάτω. Ἐνα σιδηροῦν ζύγι τὸνναντίον εἶναι προωρισμένον νὰ κρεμάζεται, ἡ δύναμις δρᾷ ἐν αὐτῷ ἐκ τῶν

ἄνω πρὸς τὰ κάτω, καὶ δι' αὐτὸ ἔχει τὴν μορφήν σάκκου κρεμασμένου γεμάτου νερόν ἢ ἄμμον, ποῦ εἶναι κάτω πλατυτέρος παρὰ ἐπάνω.

Ἄς λάβωμεν τὴν πυράγραν προορίζεται νὰ σκαλίξῃ τοὺς ἀνθρώκας εἰς τὴν ἐστίαν, καὶ δι' αὐτὸ λαμβάνει μορφήν ἀνθρωπίνου δακτύλου. Ἄς λάβωμεν τὴν τράπεζαν· οἱ πόδες τῆς ἔχουν τὴν μορφήν ποδῶν ζῶων μὲ γαμφοὺς ὄνυχας. Ἄς λάβωμεν τὸν κριόν, ὅστις ἐχορησίμευεν εἰς τὸ νὰ καταστρέφῃ τὰ τεῖχη ἐν καιρῷ πολιορκίας· αὐτὴ ἡ ἐργασία τοὺς παρεῖχε τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἕνα ζῶον ἐκτυποῦσε μὲ τὴν κεφαλὴν τὸ τεῖχος, καὶ δι' αὐτὸ εἰς τὸ ἄκρον ἔχει τὴν μορφήν κεφαλῆς κριοῦ.

Ὅλα αὐτὰ φυσικὰ εἶναι λεπτομέρειαι ἐπουσιῶδεις· ἀλλ' εἰς αὐτὰς τὰς λεπτομερείας ἀπεικονίζεται μία ὑψηλὴ μεταφυσικὴ ἰδέα, ἡ ἰδέα τῆς παγκοσμίου βουλήσεως (τῆς παμβουλησίας), ἧς ἡ ἀνάπτυξις προώριστο νὰ γίνῃ ἔργον τῆς φιλοσοφίας τῶν νεωτάτων χρόνων (Σ. τ. Μ. τοῦ Schopenhauer).

17. Ἐξευγενισμὸς τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ.

Μ' αὐτὸ τελειῶνω τὴν βραχεῖάν μου ἐπισκόπησιν τῆς πολιτιστικῆς ἀξίας τῶν ἀρχαίων. Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι δὲν σας εἶπα οὔτε τὸ δέκατον ἀπὸ ὅ,τι θὰ ἠμποροῦσα νὰ σας εἰπῶ περὶ αὐτῶν, ἀλλὰ δὲν εἶχα θέσει ὡς σκοπὸν μου τὴν πλήρη ἀνάπτυξιν. Δείγματα μόνον ἤθελα νὰ σας παρουσιάσω. Ἄν ἔχετε ἐξοικειωθῇ μὲ τὴν βασικὴν ἀρχὴν τοῦ σχεδιογραφῆματος τούτου, ὅτι δῆλα δὴ δι' ἡμᾶς ἡ Ἀρχαιότης δὲν πρέπει νὰ εἶναι κανὼν, ἀλλὰ σπέρμα, εὐκόλως θὰ συναγάγετε καὶ τὸ κύριον ἐξ αὐτῆς πόρισμα, ὅτι δῆλα δὴ ἡ πολιτιστικὴ τῆς Ἀρχαιότητος σημασία δι' ἡμᾶς οὐδέποτε θὰ στειρεύσῃ, καὶ ὅτι ὁ δεσμός, ποῦ μας ἐνώνει μ' αὐτὴν, γίνεται διαρκῶς καὶ ζωντανότερος καὶ στενωτέρος. Ἀπὸ τὸ σπέρμ' αὐτὸ

προέκυψεν ὁ σημερινός μας πολιτισμός. Δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὸν ἀμμία σημαντικὴ κάπως ἰδέα, τῆς ὁποίας δὲν ἔχει ἀποδειχθῆ σαφῶς ἡ ὀργανικὴ ἐκ τῆς Ἀρχαιότητος προέλευσις. Μὲ τὴν βοήθειάν της πολλάκις ἐξηγητήσαμεν τὰ φυτώρια τοῦ πολιτισμοῦ μας, διὰ τὰ τα σώσωμεν ἀπὸ τὴν φθίσιν καὶ τὸν ἐκφυλισμὸν, καὶ θὰ το κάμνωμεν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς συχνά, ὅπως ἀκριβῶς βοηθοῦμεν τὰ ἐκφυλισμένα μας ἀμπέλια καὶ τὰ ἄλλα φυτὰ δι' εἰσαγωγῆς πρωτογενῶν σπερμάτων καὶ πρωτογενῶν βλαστῶν.

Καὶ πράγμ' ἀξιοσημεῖωτον! Ἐν ᾧ κάθε ἀποδοχὴ τοῦ ἀρχαίου σπέρματος συνετέλεσεν εἰς ἐξευγενισμόν τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ ἐδημιούργησεν ἔργ' ἀθάνατα, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευσαν ἔπειτα καὶ αὐτὰ ὡς πρότυπα διὰ τοὺς μεταγενεστέρους—κάθε ἄλλη ἀποδοχὴ ἀλλοφυλῶν σπερμάτων πολιτισμοῦ μόνον ἐραφαρόδιτα ἀπέδωσεν, ἀνίκανα διὰ περαιτέρω ἀναπαραγωγὴν. Ἀκόμη εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Goethe εἶχαμεν ριφθῆ εἰς τὴν ἀραβομανίαν, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ ἴδιος ἐπλήρωσε τὸν φόρον του εἰς τὸ «West-östliches Diwan» (75). Κατόπιν ἠκολούθησεν ἡ Ἰνδομανία, ἧς ἡ ἀκμὴ ἀπετέλεσε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Schopenhauer, ὅχι ὅλην εὐτυχῶς, ἀλλὰ μόνον τὸ ἀγονώτερόν της τμήμα, τὴν ἀπαισιοδοξίαν (pessimismus), ἧτις δὲν ἦτο ὀργανικῶς συνδεδεμένη μὲ τὸν ὑγιᾶ καὶ γόνιμον Πλατωνισμόν του. Σήμερον ἔγινε τοῦ συρμοῦ ἡ Ἰαπωνομανία, τῆς ὁποίας τὰ ὀραῖα ἀποτελέσματα αἰσθανόμεθα εἰς πολλὰ παραμορφώματα τῆς λεγομένης παρακμαίας τέχνης (76),

(75) Σ. Μ. Οὕτω: ὀνομάζεται μιὰ σειρά ποιημάτων τοῦ Goethe, ἐκδοθεῖσα τὸ 1819 ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν προτόνων τῆς ἀραβικῆς ποιήσεως (Diwan λέγεται εἰς τὴν ἀνατολ. ποιήσιν ἡ σειρά ποιημάτων τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ κατ' ἀλφαριθμητικὴν σειράν), γαμάτων ἐνθουσιασμόν διὰ τὸν ἔρωτα καὶ τὸ κρασι καὶ ἐκθύτατον θρησκευτικὸν αἰσθημα.

(76) Σ. Μ. Οὕτω νομίζω θὰ ἤδύνητο ν' ἀποδοθῆ ὁ διεθνῆς ὄρος

καὶ ἧτις εἶναι καταδικασμένη εἰς ἐξαφανισμόν, χωρὶς κἀνένα ἴχνος ν' ἀφήσῃ, πλὴν εὐτελοῦς τινος καὶ ἐπουσιώδους πλουτισμοῦ τῆς διακοσμητικῆς μας.

ἜΟλα αὐτὰ εἶναι φαινόμενα ἀξιοσημεῖωτα, τὰ ὁποῖα δικαιολογοῦν τὴν βιολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ. Τοιοῦτοτρόπως ἐξευγενίζονται καὶ ζῴων γένη ὅχι μὲ διασταυρώσεις μὲ ἄλλα γένη, ὅσονδῆποτε ἐπιθυμηταὶ καὶ ἂν εἶναι αὐταί, διότι αὐταὶ ἀποδίδουν νόθα, ἀνίκανα πρὸς ἀναπαραγωγὴν· ἀλλὰ μὲ ἐξαιρετικοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ ἰδίου τῶν γένους, εἰς τοὺς ὁποίους τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ἐφίκοντο εἰς ὑψιστον βαθμὸν τελειότητος.

Δι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὀφείλομεν ν' ἀφήσωμεν ἀνοικτὴν τὴν θύραν πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα.

Πρὸς τοῦτο δὲν χρειάζεται ὅλα τὰ μέλη οἰασδῆποτε κοινωνίας νὰ ἔχουν λάβει κλασσικὴν μόρφωσιν· ὅστις ὑπ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἀντελήφθη τὰς πρώτας μου ὀμιλίας, ἐπλανήθη. Ἀναγκαῖον μόνον εἶναι νὰ ὑπάρχῃ εἰς κάθε κοινωνίαν ἓνα ποσοστὸν κλασσικῶς μορφωμένων ἀνθρώπων καὶ μεταξὺ αὐτῶν πάλιν μικρὸς σχετικῶς ἀριθμὸς ἀνθρώπων, οἵτινες νὰ ἔχουν ἀφιερῶσει τὴν ζωὴν των εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τὴν προσαρμογὴν της εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς μας. Αὐτοὶ θὰ ἀσχολοῦνται, οὕτως εἰπεῖν, μὲ τὴν προμήθειαν τῶν σπερμάτων, τὰ ὁποῖα θὰ μεταδοθοῦν εἰς τὸν εὐρύτερον ἐκεῖνον κύκλον τῶν κλασσικῶς μορφωμένων ἀνθρώπων, διὰ τὰ ἀνταλλάσσουν καὶ οὕτοι τοὺς καρποὺς των μὲ τοὺς ἀνθρώπους τῆς πρακτικῆς καὶ ἐπαγγελματικῆς μορφώσεως, καὶ αὕτη εἶναι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν

decadents, δι' οὗ χαρακτηρίζεται συνήθως σχολὴ καλλιτεχνῶν καὶ ποιητῶν, μὲ τάσεις ἐκχρητήσεως μουσικοῦ τόγου καὶ συμβολισμοῦ.

ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν ὁποίαν ἀνωτέρω εἶχα πρὸ ὀφθαλμῶν.

Ὅπως λοιπὸν βλέπετε, δὲν χρειάζεται ἡ κοινωνία τὸ κλασσικὸν μόνον γυμνάσιον, ἀλλὰ καὶ ἄλλους τύπους σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν περίπλοκόν της ὀργανισμόν καὶ τὴν ποικίλιαν τῶν δεξιότητων τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ εἶναι αὐτόδηλον, ὅτι ἐγὼ ὡς ἄνθρωπος ἀξιῶν νὰ θεωροῦμαι πολιτισμένος οὐδένα ἐκ τῶν τύπων τούτων καταπολεμῶ. Μίαν ἐχθρότητα τρέφω, καὶ δὴ ἀμείλικτον, κατὰ τοῦ ὁμοιομόρφου σχολείου (Einheitschule), τὸ ὁποῖον ἐπὶ τινα χρόνον ἐπαπειλεῖτο καθ' ἡμῶν, αὐτοῦ τοῦ θνησιγενοῦς τέκνου παιδαγωγικῆς ἀγυρτείας, ποῦ ζητεῖ ὅλας τὰς δεξιότητας εἰς ἓνα μείγμα νὰ συμπιεση.

Γ'. Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ

Ἡ συνέχεια μου ἐπιβάλλει τώρα, ἀφ' οὗ σας ἀνέπτυξα τὰ δύο μέρη τοῦ θέματός μου—ἦτοι τὴν παιδαγωγικὴν καὶ τὴν πολιτιστικὴν ἀξίαν τῆς Ἀρχαιότητος—νὰ μεταβῶ εἰς τὸ τρίτον καὶ νὰ δώσω τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως σημασίας αὐτῆς· με' ἄλλας λέξεις νὰ σας ἐκθέσω, τί ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιότητος, τῆς κλασσικῆς δῆλα δὴ φιλολογίας. Λυποῦμαι μόνον, ποῦ μας ἔμεινε πολὺ ὀλίγος χρόνος διὰ τὸ τρίτον τοῦτο μέρος καὶ ἔτσι θὰ πρέπη ν' ἀρκεσθῶ εἰς σύντομον χαρακτηρισμὸν, ὅστις κυρίως ἀποβλέπει εἰς τὴν τρίτην τῶν ἀντιθέσεων ἐκείνων, τὰς ὁποίας ἀνέφερα εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ὁμιλιῶν μου. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη εἶχεν ὡς ἑξῆς :

Ἡ κοινωνία ἐσυνήθισεν εἰς τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἶναι ἐπιστήμη, ἣτις οὐδὲν θέμα

παρέχει πλέον εἰς δημιουργικὴν ἐργασίαν, διότι ἔχει ἔξερυνθητῆ καθ' ὅλας τὰς διευθύνσεις. Ὁ εἰδήμων τὸναντίον θὰ σας εἰπῇ, ὅτι εἶναι σήμερον μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα ἢ προτοῦ, ὅτι ὀλόκληρος ἡ ἐργασία τῶν προτέρων γενεῶν ὑπῆρξε προπαρασκευαστικὴ μόνον καὶ τὸ θεμέλιον, ἐφ' οὗ ἡμεῖς σήμερον ἀρχίζομεν νὰ οἰκοδομοῦμεν τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἡμετέρας ἐπιστήμης, καὶ ὅτι εἰς κάθε μας βῆμα συναντῶμεν νέα προβλήματα, ἀπαιτοῦντα ἔρευναν καί λύσιν.

Πράγματι δὲ τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀντιθέσεως ταύτης ἐκφράζει ὀρθῶς τὴν γνώμην τῆς κοινωνίας—καὶ ὄχι μόνον τῆς λεγομένης «κοινωνίας», ἀλλὰ πολιτικῆς καὶ ἀνθρώπων πλησιέστερον πρὸς τὰ πράγματα εὐρισκομένων. Ἐνας ἐκ τῶν ἀκροατῶν μου, ἄνθρωπος ἱκανός, γεμάτος σφρίγος καὶ ζωὴν, εὐρεθεὶς ἔνεκα τυχαίαν περιστάσεων εἰς ἀνατολικὴν περιβάλλον, κατελήφθη ἀπὸ τόσον πάθος διὰ τὴν ἰστορίαν τῆς Ἀνατολῆς, ὥστε με' τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦ νεοφύτου ἔγραψεν, ὅτι ἡ ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν εἶναι πολὺ περισσότερον ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, ἐπειδὴ πολὺ ὀλιγότερον ἐμελετήθη. Οἱ λόγοι οὗτοι μ' ἐνέβαλον εἰς τὰς ἑξῆς σκέψεις : «ἡ ἱστορία τῶν ἀνατολικῶν λαῶν εἶνε διὰ τοῦτον τὸν λόγον μᾶλλον ἐνδιαφέρουσα, διότι πολὺ ὀλιγότερον ἐμελετήθη... ἂν λοιπὸν μελετηθῇ, θὰ παύσῃ νὰ παρουσιάζῃ ἐνδιαφέρον; Τὸ ἔργον ἄρα τοῦ ἐρευνητοῦ εἰς αὐτὸ συνίσταται τὰς ἐνδιαφερούσας ἐπιστήμας νὰ τας μεταβάλλῃ εἰς μηδὲν ἐνδιαφέρον προκαλοῦσας;»

Ἀξίζει νὰ μελετήσωμεν βαθύτερον τὸ ζήτημα τοῦ τί εἶναι δι' ἡμᾶς ἡ ἐπιστήμη, καὶ πόθεν κρινόμεν τὴν ἀξίαν της; Δὲν ὀμιλῶ φυσικὰ ἐδῶ διὰ τὰς λεγομένας ἐφηρμοσμένας ἐπιστήμας, ἀλλὰ διὰ τὴν καθαρὰν ἐπιστήμην, ἣς μέρος εἶναι καὶ ἡ κλασσικὴ φιλολογία. Πρέπει μὴπως νὰ θεωροῦμεν τὴν ἐπιστήμην ὡς ἓνα πελώριον «παιγίδι ὑπομονῆς» (π.χ. νὰ

βγάλης έναδακτυλίδι ἀπὸ ἑνα σταυρὸν κ.τ.τ.), ὅμοιον πρὸς τὰ παιγνίδια ἐκεῖνα διὰ παιδιὰ καὶ μεγάλους, τῶν ὁποίων τὸ θέλημα παύει, ὅταν εὐρωμεν τὴν λύσιν των; Ἡ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι μέσα εἰς αὐτὴν περιέχεται καὶ ἄλλο, καὶ μὲ ἀπόλυτον ἀξίαν καὶ ὅτι ἡμεῖς οἱ καλλιεργηταὶ τῆς δὲν ἐραζόμεθα πρὸς ἰδίαν διασκέδασιν, διὰ νὰ σκοτώνωμεν τὸν καιρὸν μας, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὄφελος τῆς ἀνθρωπότητος; Προφανῶς τὸ δεύτερον τοῦτο εἶναι πλησιέστερον πρὸς τὴν κοινὴν πεποίθησιν· ἄλλως θὰ ἦτο παράλογον νὰ ἰδρῶμεν Πανεπιστήμια, Ἀκαδημίας καὶ Βιβλιοθήκας, διὰ νὰ συντηροῦνται ἐν τῶν αὐτῶν δαπάναις τοῦ ἔθνους ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων μοναδικὸν ἐπάγγελμα εἶναι νὰ ἐρευνοῦν τὴν ἐπιστήμην καὶ νὰ λύουν τὰ προβλήματα τῆς.

Ἄν ὅμως ἡ ἐπιστήμη ἔχει καθ' ἑαυτὴν ἐνδιαφέρον καὶ ἀξίαν, εἶναι προφανές, ὅτι καὶ τὸ πρὸς αὐτὴν ἐνδιαφέρον αὐξάνει καὶ ὅχι ἐλαττοῦται μὲ τὸν βαθμὸν τῆς ἐρεῦνης τῆς, καὶ ὅτι ἐν πλήρει δικαίῳ δύναμαι νὰ εἴπω πρὸς τὸν ἀκροατὴν μου: «Πλανᾶσθε· ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία εἶναι περισσότερο ἐνδιαφέρουσα παρὰ ἡ ἀνατολική, ἀκριβῶς διότι ἔχει μελετηθῆ πολὺ περισσότερο». Ἡ προπαρασκευαστικὴ ἐκεῖνη ἐργασία, ἧς τὰ πορίσματα δὲν ἔχουν ἀξίαν καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ μόνον καθ' ὅτι ἀποτελοῦν προϋποθέσεις ἢ βοηθητικὰ μέσα δι' ἄλλα πραγματικῆς ἀξίας πορίσματα—ἡ προπαρασκευαστικὴ αὕτη ἐργασία εἰς τὴν κλασσικὴν φιλολογοῖαν ἔχει συντελεσθῆ εἰς βαθμὸν σημαντικόν· ἀπετέλεσεν αὕτη ἀκριβῶς τὸ ἔργον τῶν προηγουμένων γενεῶν, εἰς τῶν ὁποίων τὴν τιμίαν καὶ ἀνιδιοτελεῆ προσπάθειαν χρεωστοῦμεν ἐδῶν μοσύνην. Θὰ ἐρωτήσετε τώρα εἰς τί συνίσταται ἡ προπαρασκευαστικὴ αὕτη ἐργασία; «Πρὸ παντὸς — σας ἀπαντῶ — εἰς τὴν συλλογὴν τῶν μνημείων».

1. Τὰ μνημεῖα.

Εἰς τὴν φιλολογοῖαν τὸ μνημεῖον εἶναι διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν τὸ πρωτογενὲς στοιχεῖον, ὅπως εἰς τὴν ἀριθμητικὴν ὁ ἀριθμὸς, εἰς τὴν φυσικὴν ἱστορίαν τὸ εἶδος, εἰς τὴν φυσικὴν τὸ φαινόμενον, εἰς τὴν ἱστορίαν τὸ γεγονός. Τὰ μνημεῖα δὲ τῆς κλασσικῆς φιλολογοῖας εἶναι ποικίλα. Τὸ κυριώτατον εἶναι αὐταὶ αὐταὶ αἱ χώραι, εἰς τὰς ὁποίας διεδραματίσθη ἡ ἱστορία τῶν κλασσικῶν λαῶν, εἰς τε τὰ ἔξωτερικὰ των φαινόμενα καὶ εἰς τὰς γεωλογικὰς, βοτανικὰς, μετεωρολογικὰς καὶ ἄλλας συνθήκας αὐτῶν—ἄλλο μνημεῖον εἶναι ἡ προφορικὴ τῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων παράδοσις, ἧς ἐφθασε μέχρι τῶν σημερινῶν κατοίκων, μὲ τὴν ἀδιάσπαστον διαδοχὴν τῶν γενεῶν.—Μνημεῖον ἐπ' ἴσης εἶναι καὶ ἕκαστος ἔργον τῶν χειρῶν των, ποῦ μας διέσωθη μέχρι σήμερον, ἔστω καὶ ἐφθαρμένον, εἴτε εἶναι τοῦτο ἐρείπια οἰκοδομήματος, εἴτε ἀγάλμα, εἴτε ἀγγεῖον, εἴτε ἐπιγραφή.—Μνημεῖον τέλος εἶναι τὸ κείμενον τῶν συγγραφέων, τὸ ὁποῖον διετηρήθη μέχρις ἡμῶν, ἂν καὶ εἰς μεταγενέστερα μεσαιωνικὰ χειρόγραφα. Τοιοῦτοτρόπως διακρίνομεν μνημεῖα γεωγραφικὰ, ἐθνολογικὰ, ἀρχαιολογικὰ καὶ κυρίως φιλολογικὰ. Ἡ ἀνακάλυψις καὶ ἡ συλλογὴ τῶν μνημείων τούτων ἀπετέλεσεν ἴσα ἴσα καὶ ἀποτελεῖ κυρίαν ἀξίωσιν πρὸς καρποφόρον φιλολογικὴν ἐργασίαν. Ὅχι ὅμως μόνον τοῦτο. Κατὰ τὸ διάστημα 1500—2000 ἐτῶν, ποῦ μας χωρίζουν ἀπὸ τοῦς ἀρχαίους, τὰ μνημεῖα ταῦτα ὑπέστησαν βαθεῖας ἀλλοιώσεις: Αἱ ὄχθαι καὶ ὁ ροῦς τῶν ποταμῶν μετεβλήθησαν, αἱ λαϊκαὶ παραδόσεις μεταδιδόμεναι ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν ἔχασαν τὴν ἀρχικὴν των μορφήν, τὰ ἀγάλματα καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ μας παρεδόθησαν εἰς συντρίμματα, τὰ κείμενα τῶν συγγραφέων ἐδεινοπάθησαν ἐκ τῆς ἀμαθείας ἢ τῆς ἀκαιροῦ εὐφύιας

τῶν ἀντιγραφῶν. Πρέπει ταῦτα νὰ ἀποκατασταθοῦν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῶν τῆ βοήθεια τῆς λεγομένης κριτικῆς.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι προπαρασκευαστικὴ μόνον ἐργασία, ἢ ὅποια, ὅπως σας εἶπα, ὑπῆρξε τὸ κύριον μέλημα τῶν παρωχημένων γενεῶν, εἰς τὰς ὁποίας χρεωστοῦμεν τὰς ὑπαρχούσας ἐξαιρέτους συλλογὰς, τοὺς ἱστορικοὺς ἀτλαντάς, τὰ λεγόμενα σώματα τῶν ἐπιγραφῶν (Corpora Inscriptionum), ἀναγλύφων, νομισμάτων κλπ. Αἱ συλλογαὶ αὐταὶ μας παρέχουν τὴν δυνατότητα, νὰ ἐργασθῶμεν κατὰ τρόπον εὐχάριστον καὶ καρποφόρον, ἐρευνῶντες καὶ διαφωτίζοντες τὰς μάλιστα ἐνδιαφερούσας καὶ μυχιαιτάτας πλευρὰς τοῦ ἀρχαίου βίου.

Ἐν τούτοις δὲν δύναται κανεὶς νὰ εἶπῃ, ὅτι ἡ ἐργασία τῆς ἀποκαλύψεως καὶ συλλογῆς ἐπερατώθη. Ὑπάρχει ἀκόμη ἐργασία διὰ πολὺν χρόνον. Αἱ ἐν Ἑλλάδι καὶ Ἰταλίᾳ κλπ. ἀνασκαφαὶ (ἀκόμη καὶ παρ' ἡμῖν εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τῆς Ν. Ρωσίας) οὐδέποτε διεκόπησαν, οὐδὲ ἔπαυσαν νὰ πλουτίζουν τοὺς ἀρχαιολογικοὺς μας κυρίως θησαυροὺς. Τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας χαρακτηρίζουν τὰ ἀπροσδόκητα καὶ ἐνίοτε σχεδὸν ἐκπληκτικὰ εὐρήματα αἰγυπτιακῶν παπύρων μὲ κείμενα συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι ἐθεωροῦντο διὰ παντὸς χαμένοι. Καὶ οὕτως εὐρέθησαν: ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ ὠραῖοι μίμοι τοῦ Ἡρώνδα, λόγοι τοῦ συγχρόνου τοῦ Δημοσθένους ρήτορος Ὑπερείδους, ᾠδαὶ καὶ διθύραμβοι τοῦ ἀνταγωνιστοῦ τοῦ Πινδάρου Βαχχυλίδου, καὶ πρὸ ὀλίγου μόλις ἕνας Νόμος τοῦ Τιμοθέου, τοῦ μοναδικοῦ δι' ἡμᾶς ἀντιπροσώπου τοῦ αἰνιγματώδους τούτου εἴδους τῆς λυρικῆς ποιήσεως. Φυσικὰ δὲν εἶναι ὅλα ἡ πιστὴ ἔρημος τῆς Αἰγύπτου καλύπτει ἀκόμη πολλοὺς θησαυροὺς καὶ δικαιοῦμεθα καθημερινῶς νὰ περιμένωμεν τὴν εἴδησιν, ὅτι εὐρέθη κάποιος μαργαρίτης τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας,

ποιήματα τῆς Σαπφοῦς, κομωδία τοῦ Μενάνδρου... Οἱ πατέρες μας δὲν ἐγνώρισαν τὸ αἶσθημα τοῦτο, καὶ εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν τὰ χάσματα τῆς ἀρχαίας λογοτεχνίας ἐθεωροῦντο ὀριστικὰ καὶ ἀσυμπλήρωτα. Ἐπαναλαμβάνω: Οὐδέποτε ὑπῆρξε τόσον ἐνδιαφέρουσα ἢ κλασσικὴ φιλολογία, ὅσον σήμερον ἀκριβῶς.

2. Φιλολογικὴ ἐργασία.

Ἄλλ' εἶναι εὐνόητον, ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ δὲν προσέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι διαρκῶς νέα εὐρήματα πλουτίζουν τὸ ὕλικόν μας, ἀλλὰ κυρίως διότι, χάρις εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν προτέρων γενεῶν, δυνάμεθα σήμερον ἡμεῖς νὰ ἐπιληφθῶμεν πολὺ σπουδαιότερων προβλημάτων τῆς ἐπιστήμης μας παρὰ οἱ προγενέστεροι. *Χάρις εἰς τὴν ἐργασίαν τῶν προτέρων γενεῶν* — αὐτὴν πρέπει πάντοτε μετ' εὐγνωμοσύνης νὰ ἀναλογιζόμεθα, διότι ἦτο δύσκολος καὶ πλήρης αὐτοθυσίας ἐργασία.

Πρῶτα πρῶτα ἐμελέτησαν γραμματικῶς καὶ λεξιλογικῶς τόσον ἐπιμελῶς καὶ πλήρως τὰς ἀρχαίας γλώσσας, ὅσον οὐδεμίαν ἄλλην ἐν τῷ κόσμῳ γλῶσσαν. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν τῶν ἦσαν γραμματικαὶ ἐκτενέσταται καὶ λεξικά.... ὄχι βέβαια τὰ γνωστά σας τοῦ γυμνασίου, ἀλλὰ ἔργα τεράστια, τῶν ὁποίων τὸ ὕλικόν ἔχει συλλεχθῆ ἀπὸ ὀλόκληρον τὴν περίοδον τῶν ἀρχαίων λογοτεχνιῶν. Θὰ ἤρκει νὰ σας ἀναφέρω, ὅτι τοῦ Thesaurus linguae Graecae τοῦ Στεφάνου, τουτέστι τοῦ Γάλλου φιλόλογου Estienne (77), ἡ νέα ἔκδοσις ἀποτελεῖται ἀπὸ 9 πελω-

(77) Σ. Μ. Ὁ Ἑρρῆκος Στέφανος (1528—1598), υἱὸς τοῦ ἐπ' ἰσῆς ὀνομαστοῦ φιλόλογου Ροβέρτου Στεφάνου, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν μεγίστων ἀντιπροσώπων τῆς κλασσικῆς φιλολογίας. Κατ' ὀρθῶς νὰ ἰδρῆσαι τυπογραφεῖον ἐξέδωκεν ἐκτὸς τοῦ θησαυροῦ δεκάδας ὅλας Ἑλληνικῶν συγγραφέων, διὰ πολλοὺς τῶν ὁποίων παραπέμπομεν ἀκόμη εἰς τὰς σελίδας τῆς ἐκδόσεώς του. Καταστραφείς οικονομικῶς ἀπέθανεν αἰκτῶς ἐν Lyon.

ρίους τόμους μεγάλου σχήματος (folio), ὁ δὲ ἀνάλογος Thesaurus linguae latinae, εἰς τοῦ ὁποίου τὸν καταρτισμὸν ἐργάζεται σημερον δόκληρος σχεδὸν ὁ φιλολογικὸς κόσμος τῆς Γερμανίας, πρόκειται νὰ γίνῃ ἀκόμη ἐπιβλητικώτερος. Ἔτσι κατέστη δυνατὸν νὰ μελετήσωμεν ἐπακριβῶς τὴν ἱστορίαν τῶν λέξεων καὶ διὰ τούτου νὰ εἰσδύσωμεν εἰς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀρχαιότητος. Ἐνθυμεῖσθε βεβαίως, ὅτι «*ἡ γλῶσσα εἶναι τοῦ λαοῦ ἐξομολόγησις*».

Ἄλλ' ἴσως αὐτὸ νὰ μὴ σας φαίνεται πολὺ γοητευτικόν· ἄς εἴμεθα ὅμως ἐχρησιμοποιημένοι τοῦλάχιστον, ποῦ ἡ ἐργασία αὐτὴ κατὰ τὸ πλεῖστον ἔχει γίνῃ ἤδη. Ἄλλην ἐπ' ἴσης σπουδαιότητα ἐργασίαν ἀποτελοῦν αἱ σχολιασμένοι ἐκδόσεις, καὶ πάλιν ὄχι ἐκεῖναι ποῦ γνωρίζετε ἀπὸ τὸ σχολεῖον, ἀλλὰ ἄλλαι ἀποβλέπουσαι εἰς συνδυασμὸν ὄλων τῶν σχετικῶν γραπτῶν μνημείων μεταξύ των καὶ μετὰ τὰ σχετικὰ ἀρχαιολογικὰ καὶ λοιπὰ μνημεῖα μετὰ ἓνα εἶδος ἀλύτσεως ἢ δικτύου διανοητικοῦ. Διὰ τῶν ἐκδόσεων τούτων μας εἶνε δυνατόν, ὅταν ἔχωμεν μίαν μαρτυρίαν, νὰ εὐρίσκωμεν ταχέως τὰς λοιπὰς. Πόσον δὲ εὐκολύνει ἡ πρόχειρος αὐτὴ εὐρεσις τοῦ ὕλικου τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν, δυσκόλως δύνασθε νὰ φαντασθῆτε.

Τρίτη ἐργασία εἶναι ἡ ἐκπόνησις ξηρῶν, ἀλλ' ἐξόχως πλουσιῶν εἰς περιεχόμενον ἐγχειριδίων, ἀναφερομένων εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς φιλολογίας, τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν, τὴν ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας, τῆς μυθολογίας, τοῦ δικαίου, τοῦ πολιτεύματος κλπ., ὅπου παρατίθενται ὅλαι αἱ μαρτυρίαι καὶ ἀπὸ τὴν λογοτεχνίαν καὶ ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς καὶ ἀπὸ ἄλλα μνημεῖα.

Καὶ ὅλ' αὐτὰ μαζί ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιον, περὶ τοῦ ὁποίου σας ὠμίλησα πρὸ ὀλίγου, καὶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀρχίζομεν σημερον νὰ κτίζωμεν τὸ οἰκοδόμημα τῆς ἐπιστήμης μας. Φυσικὰ καὶ τὸ θεμέλιον δὲν εἶναι ἀκόμη ἔτοιμον. Νέα εὐρήματα καθημερινῶς

το ἐνισχύουν μετὰ νέον ὕλικόν, καὶ αὐτὸ θὰ διαρκέσῃ ἐπὶ πολὺ· ἐν τούτοις εἶναι ἤδη ἀρκετὰ ἰσχυρόν, ὥστε νὰ δυνηθῇ νὰ βαστάσῃ τὸ εἰρημένον οἰκοδόμημα. Ὅποιον δὲ οἰκοδόμημα εἶνε τούτο, θὰ ἐννοήσετε εὐκόλως, ἂν σας εἰπῶ, ὅτι δὲν ἔχομεν ἀκόμη κάμμίαν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας θρησκείας, οὔτε τῆς ἀρχαίας καὶ μυθολογίας εἰς τὴν γενετικὴν τῆς ἐξέλιξιν. Δὲν ἔχομεν ἱστορίαν τῆς ἠθικῆς καὶ κοσμοθεωρίας τῶν ἀρχαίων, ἱστορίαν τοῦ πνευματικοῦ, οὐδὲ τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ τῶν ἀρχαίων λαῶν, δὲν ἔχομεν κάμμίαν ἐμβριθεῖ ἱστορίαν τῆς λογοτεχνίας των, κάμμίαν ἱστορίαν τῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν φαινομένων, ἔστω καὶ εἰς τοὺς κυρίους των παράγοντας (τὴν γεωργίαν, τὴν κεφαλαιοκρατίαν) κλπ. Καὶ ἂν σας εἰπῶ, ὅτι ὁ περίφημος Jhering κατεγίνετο εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του μετὰ τὴν ιδεάν μιᾶς ἱστορίας τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀποβλέπων εἰς τὸ νὰ συντάξῃ ἓνα βιβλίον ἀναγκαῖον ὄχι μόνον διὰ νομικούς, ἀλλὰ καὶ διὰ κάθε μορφωμένον ἄνθρωπον, καὶ ὅτι ἡ πρόθεσις του αὐτῆ ἐμείνεν ἀνεκπλήρωτος.....

Μάλιστα! διὰ κάθε μορφωμένον ἄνθρωπον! Ὅντως ἡ ἐπιστήμη μας ἀπευθύνεται πρὸς δόκληρον τὸν κόσμον τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων, χωρὶς νὰ διακρίνῃ εἰδικὰς ἐπιστήμας, μετὰ τὰς ὁποίας ὅμως διατελεῖ εἰς σχέσεις ἀμοιβαιότητος ἀντιλοῦσα ἐξ ἐκάστης τούτων.

Οἱ ἀντίπαλοί μας λέγουσιν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη μας δὲν εἶναι ἀτάραχος, καὶ θεωροῦν αὐτὸ ὡς μομφὴν καθ' ἡμῶν. Νομίζω ὅμως, ὅτι αἱ λέξεις αὗται ἀποτελοῦν τὸν ὑψιστον δι' ἡμᾶς ἔπαινον. Βεβαίως ἡ ἐπιστήμη μας δὲν ἀρκεῖ εἰς ἑαυτήν. Κάθε στιγμήν ὀφείλομεν νὰ συμβουλευόμεθα τοὺς ἀντιπροσώπους ἄλλων ἐπιστημῶν, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ στενὰ σχετικῶς ὅρια τῆς ἐν τῷ σχολείῳ διδασκαλίας, ὅπως σας ἀνέπτυξα εἰς τὴν 4. μου ὀμιλίαν. Αὐτὸ ὅμως συμβαίνει,

διότι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀρχαίου κόσμου εἶναι ἀκριβῶς ἐπιστήμη ἐνὸς κόσμου. Συνδέει ὅλας τὰς ἐπιστήμας ἐπὶ τῶν φαινομένων, ὅπως ἡ φιλοσοφία τὰς συνδέει ἐπὶ τῶν ἀρχῶν. Ὁ μαθηματικός, ὁ χυμικός, ὁ γλωσσολόγος ἀκόμη ἠμπορεῖ νὰ περάσῃ ὀλόκληρον τὴν ζωὴν του κλεισμένος ἐντὸς τῶν τεσσάρων τοίχων τῆς εἰδικότητός του. Ὁ φιλόλογος δὲν ἠμπορεῖ νὰ το κάμῃ, ἂν θέλει νὰ εἶναι λόγιος καὶ ὄχι μηχανή. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀδιαλείπτου ταύτης ἐπικοινωνίας μὲ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας εἶναι μεγαλυτέρα εὐρύτης ἀντιλήψεως, συναίσθησις τῆς ἐνότητος τοῦ πανεπιστημονικοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἐκτίμησις ἐνὸς ἐκάστου μέρους αὐτοῦ.

Ἄλλ' αὐτὸ σας εἶνε ἤδη γνωστόν. Ἐδῶ εἰς ἓν ἄλλο ζήτημα ὀφείλω νὰ ἀπαντήσω. Σας ἔχω ἀπαριθμήσει σειρὰν ὅλην προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποκαίται νὰ λύσῃ ἡ φιλολογία τῆς ἐποχῆς μας ἢ κατὰ τὸ προσεχὲς μέλλον: ἡ ἱστορία τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων, τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ κλπ.

Ἄν ὁμως λύσῃ τὰ προβλήματα ταῦτα—θὰ ἐρωτήσετε — τί θὰ κάμῃ τότε; Ὅταν ἔλθῃ ἐκείνη ἡ στιγμή, πιστεύω νέα προβλήματα' ἀφ' ἑαυτῶν θὰ τεθοῦν, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο περιττὸν σήμερον νὰ σκεπτόμεθα' ἀκόμη καὶ τὰ εἰρημένα προβλήματα δὲν εἶχαν τεθῆ πρό 100 ἐτῶν. Πάντοτε ὁμως θὰ μας προβάλλεται εἰς ἐκπλήρωσιν ἓνα καθήκον, τὸ καθήκον τοῦ νὰ μεταφέρωμεν εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχὴν τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἀρχαιότητος, τὸ καθήκον νὰ εἴμεθα οἱ μεσάζοντες μεταξὺ τῆς κοινωνίας μας καὶ τῆς Ἀρχαιότητος. Ἐργαζόμεθα ὄχι διὰ τὸν ἑαυτὸν μας οὔτε διὰ τὴν ἐπιστήμην μας, ἢ ὁποῖα δὲν ἔχει οὔτε ἔδαφος οὔτε δικαίωμα ὑπάρξεως ἔξω τῆς ἀνθρωπότητος, ὑπὸ τῆς ὁποίας καὶ χάριν τῆς ὁποίας ἐδημιουργήθη. Ἐργαζόμεθα διὰ πάντας, διὰ τοὺς συγχρόνους καὶ τοὺς ἀπογόνους σας,—μὲ ἄλλας λέξεις διὰ τὴν κοινωνίαν.

Θὰ μ' ἐρωτήσετε: «Κι' ὅταν ἀκόμη ἡ Κοινωνία δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε διὰ πάντας οὔτε διὰ τὴν ἐργασίαν σας;» Μάλιστα, Κύριοι! καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ἀκόμη αὐτήν. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν προσεχῆ μου τελευταίαν ὁμιλίαν θὰ σας εἰπῶ ὀλίγας λέξεις περὶ αὐτοῦ, ἂν δῆλα δὴ τοῦτο πράγματι ἔτσι συμβαίνει, ὅπως πρὸ ὀλίγου ὑπεδήλωσα.

VIII

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἐπανήλθαμεν εἰς τὸ σημεῖον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον εἶχαμεν ἀφορμηθῆ. Ἠρχίσαμεν μὲ τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς βαθέως ριζωμένης διχογνωμίας μεταξὺ τῆς κοινωνίας καὶ τῶν εἰδημόνων περὶ τῆς παιδαγωγικῆς, πολιτιστικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σημασίας τῆς Ἀρχαιότητος. Ἀπὸ τότε ἤδη σας ἔδωσα νὰ ἐννοήσετε, ὅτι ἡ γνώμη τῆς κοινωνίας, ἐφ' ὅσον συνειδητὰ ἐκφορᾷ ἐποτίμῳ τῆς Ἀρχαιότητος, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξισωθῆ εἰς ἀθθεντιαν μὲ τὴν ὑποσυνείδητον ἐκτίμησιν, δυνάμει τῆς ὁποίας διετήρησεν αὕτη τὴν ἐπίδρασίν της ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων τόσας ἑκατονταετηρίδας μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Καὶ ὅμως ἡ ὑποτίμησις αὕτη ὑφίσταται ὡς γεγονὸς—καὶ ἂν ὄχι εἰς ὀλόκληρον τὴν σημερινὴν κοινωνίαν, ἀλλ' εἰς ἓνα σημαντικὸν τῆς μέρος—καὶ χρῆζει ὡς τοιοῦτον ἐρμηνείας. Ποῦ πρέπει νὰ ζητηθῆ αὕτη; Σας ἔδωκα νὰ ἐννοήσετε ἤδη καὶ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῶν ὁμιλιῶν μου: *Δυνάμεθα, σας εἶπα, νὰ ἀναλύσωμεν τὴν αἰτίαν τῆς ἐχθροκῆς ταύτης στάσεως τῆς κοινωνίας μὲς ἀπέναντι τῆς Ἀρχαίότητος, καὶ νὰ κρίνωμεν ποίαν μετοχὴν εἰς αὐτὴν ἔσχηεν ἡ καλῆ τῆ πίστει ἀκουσία πλάνη καὶ ποία ἡ σκοπιμὸς ἀπάτη».*

Ἐν τούτοις δὲν ἤρχισα ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸν αὐτὸ μέρος, ἀλλ' ἀπὸ τὸ θετικόν, καὶ σας ἔδειξα, ποῦ κεῖται ἡ παιδαγωγικὴ, πολιτιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ σημασία τῆς Ἀρχαιότητος. Ἄν ὁ Λόγος ἠννόησε καὶ ἐμὲ καὶ σᾶς, ἂν τῆς πειθοῦς, ποῦ μας συνε-

κέντρωσεν ἐδῶ, τὸ ἔργον δὲν ὑπέστη ἀποτυχίαν, γνωρίζετε τώρα, ὅτι ἡ ἀνωτέρω γνώμη τοῦ εἰδήμονος εἶναι ὀρθή, καὶ ὅτι ἡ διάφορος γνώμη μεγάλου μέρους τῆς σημερινῆς κοινωνίας μόνον εἰς παρανόησιν ἢ ἀπάτην ἠμπορεῖ ν' ἀποδοθῆ. Ἐν τούτοις, διὰ νὰ μὴ μείνη κάμμία ἀμφιβολία, θὰ φέρω ἀποδείξεις αὐτοτελεῖς καὶ ἀνεξαρτήτους καὶ διὰ τὸ ἀρνητικὸν τοῦτο μέρος τοῦ ἰσχυρισμοῦ μου, καὶ μόνον ὅταν προσαγάγω ταύτας, θὰ θεωρήσω, ὅτι ἐξετέλεσα τὸ καθήκον μου.

«*Ἀπάτη ἢ παρανόησις*».... Κυρίως εἰπεῖν, καὶ τὰ δύο ταῦτα εἶναι ἐξ ἴσου πολέμια πρὸς τὸ αἰσθηματικὸν τῆς ἀληθείας, τὸ ὁποῖον μας ἐνσταλάζει τῆς Ἀρχαιότητος ἢ σπουδῆ. Ἐνθυμεῖσθε, ὅτι αὕτη μας θέτει ὄχι μίαν, ἀλλὰ δύο ἀξιώσεις: πρῶτον «*μὴ ψεύδεσαι*» καὶ δεύτερον «*μὴ πλανᾶσαι*», προϋποτιθεμένου φυσικά, ὅτι εἶσαι εἰς θέσιν νὰ μὴ πλανᾶσαι, καὶ ὅτι ὑπάρχουν ἄνθρωποι καὶ γεγονότα, δυνάμει νὰ σου ὑποδείξουν τῆς ἀληθείας τὴν ὁδόν. Ἐν τούτοις ἀπὸ ἠθικῆς ἀπόψεως τὰ δύο ταῦτα προσκόμματα κατὰ τῆς ἀληθείας κρίνονται διαφόρως. Εἶναι εὐχάριστον νὰ δεικνύης τὸν δρόμον τὸν εὐθὺν εἰς ἓνα πλανώμενον· ἀλλ' εἶναι ἀηδὲς, παρὰ πολὺ ἀηδὲς, ἀπατεῶνας νὰ ἐξελέγῃς. Ἐπιτρέψατέ μου ν' ἀρχίσω ἀπὸ τὸ δεύτερον, τὸ ὀλιγότερον εὐχάριστον μέρος τοῦ ἔργου μου, διὰ νὰ το τελειώσω καὶ γρηγορώτερα.

Πρὸ παντὸς δὲν πρέπει νὰ λησιμονῶμεν, ὅτι ἡ ἀπάτη αὕτη δὲν εἶναι ἡ ἀρχικὴ αἰτία τῆς δυσμενείας ἐκείνης, περὶ ἧς λέγω, ἀλλὰ τοῦναντίον τὴν ἔχει ὡς προϋπόθεσιν. Ἡ ἀπάτη δὲν θὰ ἐτύγχανε πίστεως καὶ δὲν θὰ ἐπετύγχανεν ἄρα, ἂν δὲν ἐπιπτεν εἰς ψυχᾶς, ἥδη προπαρσκευασμένας νὰ τὴν ἀποδεχθῶν. Αὐτὸ ὅμως βεβαίως οὔτε δικαιολογεῖ τὴν ἀπάτην, οὔτε τὸ ἀβλαβὲς αὐτῆς ἀποδεικνύει. Ἡ παρανόησις δημιουργεῖ ἓνα νέφος ἀσαφείας, τὸ ὁποῖον

θὰ ἠμποροῦσαν τῆς ἀληθείας αἱ δᾶδες νὰ διασκεδάσουν· ἀλλ' ὁ καπνὸς τῆς συνειδητῆς ἀπάτης πυνώνει τὸ νέφος καὶ το μεταβάλλει τέλος εἰς τὸ ἀδι-απέραστον ἐκεῖνο σκότος, ποῦ ἀπειλεῖ νὰ μας πνίξη καὶ μας φέρει εἰς τὸ χεῖλος τῆς ἀμφιβολίας. Ἡ ἱστορία ὅλων τῶν κινήματων τῶν μαζῶν εἶναι γεμάτη ἀπὸ παραδείγματα τοιαῦτα. Τὸ πρᾶγμα ἀρχίζει ὡς ἐξῆς: Ἐνα οἰονδήποτε πρόσωπον, θεσμὸς ἢ ἰδέα χάνει τὴν δημοτικότητά του ἐνίοτε δικαίως, ἐνίοτε ὅμως καὶ ἀδίκως· ἀμέσως παρουσιάζονται αὐτόκλητοι καλοθεληταί, οἱ ὅποιοι, διὰ νὰ αὐξήσουν τὴν ἐπιρροήν των, ἐπισωρεύουν κατηγορίας ἐπὶ κατηγοριῶν ἐναντίον τοῦ θύματος τῆς δημοσίας δυσμενείας. Οἱ Ρωμαῖοι ὠνόμαζαν αὐτὸ *crescere ex aliquo*. Ἡ ἐπιτυχία παρομοίας διαβολῆς εἶναι ἐξησφαλισμένη, κάθε ἀνοησία εὐρίσκει πίστιν, ὁ συγκοφάντης γίνεται τὸ ἀγαπημένον πρόσωπον ὅλων καὶ οὐαί εἰς τὸν ἀπερίσκεπτον ζηλωτὴν τῆς ἀληθείας, ὅστις θὰ ἐτόλμα νὰ ζητήσῃ νὰ τον ἐξελέγξῃ.

« Ἄλλα — θὰ ἐρωτήσετε — ποῦ εἶνε λοιπὸν εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ ἀπάτη, ποῦ εἶνε οἱ ἀπατεῶνες ; » Ἐκεῖ, ὅπου προβάλλουν ἐπιδεικτικῶς οἱ ἀπρόσκλητοι ἠγάται τῆς κοινῆς γνώμης, εἰς τὰς στήλας τῶν ἐφημερίδων καὶ τὰς σελίδας τῶν περιοδικῶν, εἰς τὴν σημερινὴν γενικῶς δημοσιογραφίαν. Ἄλλα πῶς νὰ τους ἐξιχνεύσωμεν ἐκεῖ ; Νὰ μαζεύσωμεν ὅλα τὰ ψεύδη καὶ τὰς διαβολάς, ποῦ ἔρχονται εἰς φῶς εἰς τὰ δημοσιογραφικὰ ὄργανα καθ' ὅλην τὴν Ρωσίαν ; Αὐτὸ δὲν θὰ ἔφθανε κἄν. Πρέπει νὰ τους ἐξελέγγωμεν, πρέπει νὰ δειξώμεν, πῶς εἰς τὴν μίαν περίπτωσιν παρασιωποῦν γεγονότα, εἰς τὴν ἄλλην κακοπίστως τα ἐρμηνεύουν, εἰς ἄλλην δὲ ὑποβάλλουν, παραμορφώνουν, ἐφευρίσκουν... Ἄλλα ποῦ νὰ εὑρωμεν τώρα δι' ὅλ' αὐτὰ καιρόν ; Καὶ ὅμως ὀφείλω νὰ σας ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἀπᾶτην αὐτὴν, διὰ νὰ σας ἐμπνεύσω συντην δυσπι-

στίαν ἐναντίον παντὸς ἀσυνειδήτου ὀδηγοῦ τῆς γνώμης σας.

Εὐτυχῶς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπάρχει ἕνας ἄλλος δρόμος, ὅστις εἶναι βραχύτερος μὲν, ἀλλὰ δὲν ἔχει μικροτέραν ἀποδεικτικὴν δύναμιν. Θὰ σας δείξω τὴν ἀπάτην ἐκεῖ, ὅπου σύμφωνα μὲ ὅλας τὰς ἐξωτερικὰς καὶ ἐσωτερικὰς συνθήκας ἐλάχιστα θὰ τὴν ἐπεριμένετε, καὶ θὰ σας ἀφήσω ἔπειτα νὰ συναγάγετε τὸ σχετικὸν συμπέρασμα. « Ἄν αὐτὸ γίνεται εἰς τὸ χλωρὸν ξύλον, τί θὰ γίνεται μὲ τὸ ξηρόν ; » Ἐννοεῖτε, ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς οἱ λόγοι μου σημαίνουν ἐξῆσου φόρον τιμῆς πρὸς τὸ πρόσωπον, ποῦ θὰ ἀναφέρω, ὅπως καὶ μοιφῆς καθ' αὐτοῦ, διότι ἀκριβῶς τὸ νὰ το ἀναφέρω πρὸ τῶν ἄλλων, ἀποδεικνύει, ὅτι τον ἀναγνωρίζω ὡς χλωρὸν ξύλον. Καὶ τώρα ἐπιτρέψατέ μου νὰ σας διαβάσω τὸ χωρίον, ποῦ ἔχω ὑπ' ὄψει μου ¹⁾.

Καταλαμβάνετε φυσικά, ὅτι αὐτὸ, ποῦ σας ἀνέφερα, εἶναι δεῖγμα μόνον, ἕνα ποτηράκι μόνον ἀπὸ τὸ δοχεῖον τὸ γεμάτον διαβολάς, ποῦ ἐκχύνει ἡ σημερινὴ δημοσιογραφία ἐπάνω μας. Μας ἐνδιαφέρει, πρῶτον μὲν διότι φέρει εἰς τὴν προμετωπίδα ἕνα γνωστὸν καὶ τιμημένον ὄνομα, καὶ δεύτερον διότι ἐδῶ κατέστη δυνατὸν ἡ διαβολὴ ἐπ' αὐτοφῶρον νὰ συλληφθῇ. Αὐτὸ δὲν εἶναι παντοῦ ἐξ ἴσου εὐκόλον. Ἄλλ' ὅμως σας παρακαλῶ, ὅταν διαβάζετε εἰς τὰς ἐφημερίδας ἢ ἀλλοῦ πουθενὰ κατηγορίας κατὰ τῆς παιδαγωγικῆς, πολιτιστικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς ἀξίας τῆς Ἀρχαιότητος, νὰ σκέπτεσθε, ὅτι σας ἀπατοῦν. Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνεται ἰδιαίτερος, ὅταν ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔχει κἄν τὸ θάρρος νὰ ὀνομάσῃ ἑαυτόν, ἀλλὰ κρύπτεται ὑπὸ τὸ κέλφος τῆς ἀνωνυμίας ἢ τῆς ψευδωνυμίας.

78) Τὸ παράδειγμα παρελείφθη ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ μεταφραστοῦ, ὡς μὴ ἐνδιαφέρον τὸς ἔξω τῆς Ρωσίας.

Ἄς ἀφήσωμεν ὅμως κατὰ μέρος τὴν ἀπάτην, καὶ ἄς στραφῶμεν πρὸς τὴν ἄλλην, τὴν ὀλιγώτερον δυσάρεστον πηγὴν τῆς ἀποστροφῆς τῆς κοινωνίας κατὰ τῆς Ἀρχαιότητος, δηλαδὴ τὴν παρανόησιν.

Ἐδῶ πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὴν παιδαγωγικὴν ἀξίαν τῆς Ἀρχαιότητος ἀπὸ τῆς πολιτιστικῆς. Ἡ τρίτη ἢ ἐπιστημονικὴ δὲν χρειάζεται νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν. Φυσικά, μὲ τὴν ἀκατανόητον τάσιν πρὸς τὸ σκῶμμα, ποῦ κυριαρχεῖ εἰς τὴν κοινωνίαν μας καὶ κυρίως εἰς τὸν τύπον, ἔχει καὶ αὕτη τὸ μερίδιόν της· ἀλλὰ κἀνεὶς σκεπτόμενος ἄνθρωπος δὲν ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα ὑπάρξεως τῆς κλασσικῆς φιλολογίας κοντὰ εἰς τὴν Σανσκριτολογία, τὴν Αἴγυπτολογία, καὶ ἄλλας ὁμοίως ἀβλαβεῖς ἐπιστήμας.—Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ δευτέρα ἀποψιδὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετασθῇ ἐνταῦθα ἡ ἀρχὴ μας : «*Σπέρμα καὶ ὄχι κλών*» ἐπεξηγεῖ ἐπαρκῶς, ποῦ κεῖται ἡ παρανόησις εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Θὰ ἐπιμείνωμεν λοιπὸν εἰς τὴν πρώτην πλευρὰν, τουτέστιν εἰς τὴν προκατάληψιν τῆς κοινωνίας ἐναντίον τῆς ἐν τῷ σχολείῳ διδασκομένης ἀρχαιογνωσίας (Schulantike). Κατ' αὐτῆς ἐπιροίπτεται καὶ παρ' ἡμῖν καὶ ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ 1) ὅτι εἶναι ἄχρηστος 2) ὅτι εἶναι δύσκολος. Εἰς τὰς δύο ταύτας μομφάς, κοινὰς εἰς ἡμᾶς καὶ τὴν λοιπὴν Εὐρώπην, προστίθεται παρ' ἡμῖν καὶ τρίτον, ἰδιαιτέρον τοῦ ἔθνους μας χαρακτηριστικόν, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης εἶναι ἀντιδραστικὴ. Εἰς αὐτὸ ἀναφέρονται αἱ ἐκφράσεις *κλασσικὸς φωτισμοσβεστισμὸς* (Obskurantismus), *κλασσικὸν φέμωτρον* κλπ. Ἄς τἀφήσωμεν ὅμως αὐτὸ κατόπιν : *Διὰ τὴν ἐργασίαν ὁ χρόνος, διὰ τὸ παιχνίδι ἢ ὄρα.*

Εἰς τὴν ἐργασίαν ἀνήκει ἡ πρώτη μομφή, ὅτι τὰ κλασσικά τοῦ σχολείου εἶναι ἄχρηστα. Δὲν τὴν ἀνέφερα φυσικά ἔδῳ, διὰ νὰ τὴν ἀνασκευάσω· τὴν χρησιμότητα τῆς Ἀρχαιότητος προσεπάθησα, ἐφ' ὅσον μου ἐπέτρεψεν ὁ χρόνος, νὰ σας ἐκθέσω εἰς

τὰς πρώτας τέσσαρας ὁμιλίας μου. Ἐδῶ ἔχω νὰ ἐκτελέσω κἀτι ἄλλο· νὰ ἀναλύσω δηλαδὴ ἐνώπιόν σας τὴν κοινὴν γνώμην καὶ νὰ σας δείξω, πῶς ὑπῆρξε δυνατὸν ν' ἀναπτυχθῇ ἢ προκατάληψις κατὰ τῆς Ἀρχαιότητος. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν τὸ πρᾶγμα εἶναι σαφέστατον. Εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας τῶν γνώσεων ὁ ἄπειρος τοῦ πράγματος τείνει νὰ κρίνῃ κατὰ τὴν στενωῶς ὠφελιμιστικὴν ἀποψιν, ἐξαρτῶν τὴν ἀξίαν τῶν γνώσεων ἀπὸ τὴν δυνατότητα τῆς ἀμέσου χρησιμοποίησός των εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν ἐργασίαν του. Ὅσον περισσότερον ἔμμεσος εἶναι ἡ χρησιμοποίησις αὕτη, τόσον δυσκολώτερος εἶναι δι' αὐτὸν νὰ ὀρίσῃ τὴν ἀξίαν των.

Ἄς λάβωμεν ὡς παράδειγμα ἓνα φόρεμα· ἔδῳ καὶ ὁ ἄγριος ἀκόμη καταλαμβάνει, ὅτι εἶναι χρήσιμον πρᾶγμα, διότι προφυλάσσει ἀπὸ τὸ καῦμα τοῦ ἡλίου καὶ τὸ ψῦχος. Δεῖξατε ὅμως εἰς τὸν ἄγριον αὐτὸν μίαν ῥαπτικὴν μηχανήν· θὰ σηκώσῃ τοὺς ὤμους, ἐπειδὴ δὲν γνωρίζει, εἰς τί χρησιμεύει τοιοῦτον πρᾶγμα. Ἡμποροῦμεν ὅμως νὰ του δεῖξωμεν ἐποπτικῶς, πῶς παρασκευάζεται τῇ βοήθειᾳ του πρᾶγματος αὐτοῦ ἓνα φόρεμα, καὶ θὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν χρησιμότητά του, χωρὶς νὰ ἐννοῇ τίποτε. Ἄλλ' αἱ ῥαπτομηχαναὶ κατασκευάζονται καὶ αὐταὶ εἰς ὠρισμένα ἐργοστάσια καὶ εἰς τὰ ἐργοστάσια ταῦτα κατασκευάζονται ἐντὸς ἐκκωφαντικῶν θορύβου μηχανῶν ἐλάσματα, τροχοί, κοχλίας κλπ. Ἄς λάβωμεν μίαν οἰανδήποτε τῶν μηχανῶν τούτων ἄνθρωπος μὴ ἔχων τεχνικὴν μόρφωσιν εἶναι ἀδύνατον νὰ καταλάβῃ, τίνα χρησιμότητα δύναται νὰ ἔχῃ.

Τὸ ἴδιον γίνεται καὶ ἔδῳ. Τὴν ἀμέσου χρησιμότητος διὰ τὴν κοινωνίαν πνευματικὴν ἐργασίαν παρέχει ὁ νοῦς—ἦτοι ἡ ῥαπτομηχανή. Ἄλλὰ καὶ ὁ νοῦς πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ παραχθῇ καὶ νὰ καταστῇ κατάλληλος πρὸς χρῆσιμον ἐργασίαν· καὶ μίσα ἐκ τῶν μηχανῶν, ποῦ τον βοηθεῖ νὰ παραχθῇ, εἶναι ἡ

Ἀρχαιότης. Ἄλλ' αὐτὸ δύναται νὰ κατανοήσῃ μόνον ἄνθρωπος διαθέτων τὰς σχετικὰς εἰδικὰς γνώσεις· ὅστις δὲν τὰς ἔχει, θὰ τείνῃ πάντοτε νὰ πιστεῦῃ, ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς εἶναι ἄχρηστος σπατάλη χρόνου καὶ κόπου.

Κόπου!!! Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ λέξις μας φέρει εἰς τὴν δευτέραν μορφήν, ποῦ ἐπιρρίπτεται κατὰ τῆς κλασσικῆς παιδείας. Ἐδῶ ἡ παρανοήσις δὲν κείται εἰς τὸ γεγονὸς αὐτό· ὄντως ἡ κλασσικὴ παιδεία εἶναι δύσκολος, ἂν θέλῃ κανεὶς νὰ τὴν καλλιεργήσῃ εὐσυνειδήτα· ἀντίρροησις δὲν χωρεῖ. Ἡ παρανόησις κείται εἰς τὸ συμπέρασμα, ποῦ συνάγουν ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό. *Εἶναι δύσκολος*—λέγουν· ἐπομένως *ξέω!* Εἶναι πράγματι δύσκολος—ἀπαντῶ—καὶ αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀκόμη καλὸν συστατικὸν δι' αὐτήν.

Σας παρακαλῶ, Κύριοι, νὰ προσέξετε ἰδιαίτερος τὸ σημεῖον αὐτό· ἐδῶ θὰ εἶναι ἀνάγκη περισσότερον παρὰ ποτὲ νὰ ἐπικαλεσθῶ τὸν *κώδικα τῆς τιμῆς* τοῦ διανοουμένου. Εἶναι ἀνάγκη νὰ σας ἀποτρέψω ἀπὸ τοῦ νὰ καταληφθῆτε ἀπὸ τὸ πολὺ εὐγενὲς καὶ συμπαθητικὸν συναίσθημα, ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς φιλανθρωπίας. Πρὸ πολλοῦ ἤδη αἰσθάνομαι, ὅτι εἰς ὅλα, ὅσα σας εἶπα εἰς τὰς πρώτας μου ὀμιλίαι, ἔχετε ἐτοιμὴν τοιαύτην τιμὰ ἀπάντησιν: «*Ἡμεθα 50, ὅταν ἐνεγράφημεν εἰς τὰς κατωτάτας τάξεις τοῦ γυμνασίου, καὶ ἀπὸ τοὺς 50 αὐτοὺς μόνον 30 τελειώνομεν τὸ σχολεῖον. Διὰ τοὺς ἄλλους ἀπεδέχθη, ὅτι τὰ γυμνασιακὰ μαθήματα ὑπερβαίνουν τὰς δυνάμεις των, οἱ πλείστοι δὲ προσέκοψαν κυρίως εἰς τὰς ἀρχαίας γλώσσας*». Αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν πικρίαν τῶν «ἄλλων» ἐναντίον τῶν ἀρχαίωνγλωσσοῶν, καὶ τὴν ἰδικὴν των καὶ τὴν τῶν γονέων καὶ συγγενῶν των καὶ, ἀπὸ πνεύμα ἀλληλεγγύης, καὶ τὴν ἰδικὴν σας ἀκόμη.

Τὴν μορφήν αὐτὴν θὰ ἠμποροῦσα εὐκολώτατα νὰ παρακάμψω. Ὅταν συνεζητεῖτο εἰς τὴν ἐπιτρο-

πὴν πρὸς μεταρρυθμισὶν τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, ποῦ σας ἀνέφερα προηγουμένως, τὸ ζήτημα περὶ τῶν ἀποσυρομένων μαθητῶν, ἄνθρωποι εὐρισκόμενοι πλησίον εἰς τὰ πράγματα, ἀνέφεραν στατιστικὰ δεδομένα, ἐξ ὧν ἐφαίνετο, ὅτι τὸ ποσοστὸν τῶν ἀποσυρομένων ἦτο τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὰ γυμνάσια καὶ εἰς τὰ πρακτικὰ λύκεια· ἦτοι 40 ο)ο. Αὐτὸ μόνον σας ἀποδεικνύει, ὅτι δὲν εἶναι ὑπεύθυνοι διὰ τοὺς διακόπτοντας τὰς σπουδὰς των, αἱ ἀρχαῖαι γλώσσαι, ἀλλὰ καὶ ἄλλο κοινὸν καὶ εἰς τοὺς δύο τύπους τῶν σχολείων. Ποῖον; Αὐτὸ δύναμαι νὰ σας το εἶπω ἀπὸ τῶρα: ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς. Τότε ὅμως εἶχαν τραπῆ τὰ πνεύματα τῶν συνεδριάζόντων πρὸς ἄλλην κατεύθυνσιν, καὶ ἡ πλειονοψηφία παρουσιάσθη ὡς ὄργανον τῆς δυσαρεσκείας τῆς κοινῆς γνώμης ἐναντίον τοῦ σχολείου, ποῦ δημιουργεῖ τοὺς ἀποσυρομένους. Ἀναπολῶ τοὺς λόγους, ποῦ εἶχε προφέρει μὲ μεγαλόψυχον θέρημην ἓνας γνωστὸς διὰ τὴν φιλανθρωπίαν του παράγων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως. «*Ἄν τὸ σχολεῖον παραλαμβάνει 100 μαθητάς, 100 μαθητὰς πρέπει καὶ ν' ἀπολύῃ*». Καὶ ἔτσι—εἶπον κατ' ἑμαυτὸν—ἡ ἀποδοχὴ εἰς ἓνα σχολεῖον ἐξασφαλίζει καὶ τὸ δίπλωμα. Τὴν ἀποδοχὴν ὅμως τί ἐξασφαλίζει; ἡ μόνη ἀπάντησις εἶναι: *Μέσα ἢ δωροδοκία*. Ἀλλὰ περὶ αὐτοῦ θὰ ἐπανέλθωμεν καὶ πάλιν.

Δὲν θέλω νὰ παρακάμψω τὴν μορφήν, ὅτι τὰ κλασσικὰ τοῦ σχολείου μαθήματα εἶναι δύσκολα· σας εἶπα μάλιστα, ὅτι αὐτὸ εἶναι σύστασις δι' αὐτά. Σας παρακαλῶ μόνον νὰ προσέξετε εἰς αὐτό, ποῦ ὀνομάζω κοινωνιολογικὴν ἀποψιν τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ζητήματος, τῆς ὁποίας ἐν βραχεῖ θὰ σας δώσω τὴν ὑποτύπωσιν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ κοινωνικὴ μας ὀργάνωσις εἶναι πολὺ ἀτελής ἀκόμη, τῆς ἀτελείας δὲ ταύτης ἐκ τῶν κυρίων αἰτιῶν εἶναι καὶ ὅτι ὑπάρχουν ἀκόμη εἰς τὴν κοινωνίαν μας παρὰ πολλοῖς

παράσιτοι, τουτέστιν ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι, ἂν και δυνάμενοι νὰ ἐργασθῶν, προτιμοῦν νὰ ζοῦν εἰς βᾶρος τῶν ἄλλων. Ἄλλὰ τοὺς τύπους αὐτοὺς καταδικάζομεν εἰς πλήρη ἀφανισμόν και ἀπαιτοῦμεν κάθε λεπτόν, ποῦ εὐρίσκεται εἰς τὰ θυλάκια ἐκάστου πολίτου, νὰ εἶνε κερδισμένον διὰ τῆς ἐργασίαςτου. Τὸ ἰδεῶδες μας εἶναι ν' ἀποτελῆ ἡ κοινωνία ἓνα στρατόν ἐργασίας.

Εἰς κάθε στρατόν ὅμως ὑπάρχουν ἄνθρωποι κοινοὶ και ἀξιωματικοί, ἄνθρωποι μικροτέρας ἢ μεγαλοτέρας περιωπῆς. Τὰ ὄρια μεταξὺ αὐτῶν δὲν διαστέλλονται πολὺ σαφῶς οὐδὲ εἰς τὸν πολεμικὸν στρατόν, εἰς δὲ τὸν στρατόν τῆς ἐργασίας οὐδὲ ὑπάρχουν κἄν ὄρια ὀρισμένα. Καὶ ὅμως ἠμποροῦμεν και ὀφείλομεν νὰ διακρίνωμεν και ἐνταῦθα τὴν κορυφὴν ἀπὸ τὴν βᾶσιν τῆς πυραμίδος, ποῦ ἀποτελεῖ τὴν κοινωνίαν. Ποῖοι λοιπὸν εἶναι οἱ ἀξιωματικοὶ ἐκεῖνοι; Προδῆλως, ὄχι μόνον οἱ ὑπάληλοι ἀλλὰ πᾶς ὅστις μᾶλλον διατάσσει παρὰ ὑπακούει, πᾶς ὅστις προσφέρει ὑπηρεσίας εἰς τὴν κοινωνίαν μὲ πνευματικὴν μᾶλλον παρὰ μὲ φυσικὴν ἐργασίαν, και δὴ μὲ πνευματικὴν ἐργασίαν μεγαλυτέρας ἀξίας. Οἱ διευθύνονται και ἐργοδηγοὶ εἰς τὰ ἐργοστάσια, οἱ διευθύνοντες τὰς ἐμπορικὰς ἐπιχειρήσεις, οἱ γαιοκτῆμονες, οἱ ἐπιστάται, οἱ ἰατροί, οἱ καλλιτέχναι κλπ.—Ἐξ ἄλλου εἰς διαφοροὺς ἐποχὰς διάφορος ἦτο και ἡ σύνθεσις τῆς ἐκλεκτῆς ταύτης μερίδος τῆς κοινωνίας. Ὑπὸ κανονικὰς περιστάσεις διαθέτουν οὗτοι μεγαλύτερα εἰσοδήματα ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς κοινούς ἀνθρώπους, ζοῦν εἰς καθαρωτέρας και εὐπρεπεστέρας κατοικίας και ὄχι εἰς ἀθλίας καλύβας, τρώγλας ἢ νυκτερινὰ ἄστυα.

Πῶς ὅμως οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἔφθασαν εἰς τὰς θέσεις ταύτας; Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ διαφορὰ, ποῦ χαρακτηρίζει κάθε ἐποχὴν. Πάντοτε ὡς κριτήριον διακρίσεως τοῦ ὑποψηφίου ἀξιωματοῦχου ἀπὸ

τὸν ὑποψήφιον διὰ τὴν θέσιν κοινοῦ ἀνθρώπου ἐθεωρήθη ἓνα ποσὸν διαφορῶν ἐκάστοτε προσόντων. Ἀρχικῶς ἦτο πιθανῶς τὸ ποσὸν τῆς ἀγρίας ρώμης. Βραδύτερον εἰς τὰς περιόδους τοῦ πολιτισμένου βίου τῆς ἀνθρωπότητος εὐρίσκομεν κατ' ἀρχὰς τὴν καταγωγὴν. Αἱ τιμητικαὶ θέσεις εἰς τὴν πυραμίδα τῆς κοινωνίας κληρονομοῦνται ἀπὸ εὐγενοῦς πατρὸς εἰς εὐγενῆ υἱόν. Κατόπιν τὰ προσόντα τῆς καταγωγῆς ἀντικατέστησεν ὁ πλοῦτος ἢ συνεδυάσθη μετ' αὐτοῦ. Σήμερον τὴν πρώτην θέσιν κατέχει τὸ ποσὸν τῆς μορφώσεως και εἰς αὐτὴν ἀνήκει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ μέλλον. Οἱ ὑποψήφιοι ἀξιωματικοὶ τοῦ στρατοῦ τῆς ἐργασίας εἶναι οἱ ἀπόφοιτοι τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως.

Και τώρα, Κύριοι, θὰ ἠθελα νὰ καλέσω ἐνώπιόν σας, ἓνα φάσμα—ἓνα πολὺ σοβαρὸν, ἀπειλητικὸν και δυστυχῶς πολὺ ἀληθινὸν φάσμα. Εἶναι ἓνας νέος τῆς ἡλικίας σας' ἀλλ' ἀντὶ τῆς καθαρᾶς σας ὁμοιομόρφου σχολικῆς ἐνδυμασίας φέρει ἀκάθαρτα, κάκοσμα ράκη και ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἀντὶ τοῦ κανονικοῦ σας πληγκίου, ἓνα λιγδωμένον σκουῖφον' τὸ πρόσωπόν του φέρει τὴν σφραγίδα τῶν στερήσεων και τῶν βασάνων, τῶν διαρκῶν συντρόφων τῆς ζωῆς εἰς τὰ «κατώτατα» μέρη τῆς κοινωνικῆς πυραμίδος. Ἐρχεσθε εἰς ἀντιπαράστασιν πρὸς αὐτόν. Σεῖς λέγετε: «Μὲ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ εἶμαι ὑποψήφιος ἀξιωματοῦχος»—«Και ἐγὼ—ἀπαντᾷ τὸ φάσμα, μὲ τὴν κατάραν τοῦ Θεοῦ εἶμαι προλετάριος», και σας ἐρωτᾷ μὲ βλέμμα κακόβουλον: «Ἄλλὰ διατί, Κύριε, νὰ γίνης σὺ ἀξιωματικὸς και ἐγὼ ὄχι;» Δύο ἀπαντήσεις ὑπάρχουν· ἡ μία εἶναι πολὺ ἀσχημος, ἡ ἄλλη πολὺ καλή. Ἡ πρώτη λέγει: «Διότι ὁ πατέρας μου ἦτο σχετικῶς εὐπορος, ἐξώδενσε νὰ με σπουδάσῃ 7-8 χρόνια και μου ἐξησφάλισε εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα τὴν ἀπαραίτητον διὰ τὰς σπουδὰς μου ἡσυχίαν

ἀπὸ ἄλλας φροντίδας· ὁ ἰδικός σου ὅμως, ἂν ἔχεις, ὁ φουκαῖς δὲν εἶχε νὰ διαθέσῃ διὰ τὴν τροφήν σου καὶ τὴν μόρφωσίν σου παρὰ ἐλάχιστες δεκάρες καὶ ἐκτὸς τούτου ἔπρεπε νὰ ἐκμεταλλεύεται τὴν ἐργασίαν σου».

Αὐτὴ ἡ ἀπάντησις πράγματι περιέχει μέγα μέρος ἀληθείας, ἀλλὰ ὅλοι σας, πιστεύω, θὰ εἶχατε τύψεις συνειδήσεως, ἂν τὴν ἐκστομίζατε. Ἡ ἄλλη εἶναι ἐλευθέρα παντὸς ψόγου: «*Διότι ἔχω καταβάλει τόσην πνευματικὴν ἐργασίαν, ὅσον θὰ ὑπερέβαινε τὰς δυνάμεις σου. Σκέψου μόνον, ὅτι ἡμεθα 50, ὅταν ἐνεργήσῃμεν εἰς τὰς κατωτέρας τάξεις, καὶ μόνον 30 ἀπὸ τοὺς 50 αὐτοὺς ἐτελειώσαμεν τὸ σχολεῖον*».

Καὶ τώρα ἐπιτρέσατέ μου νὰ ἐρωτήσω: με ποίαν ἀπὸ τὰς ἀπαντήσεις αὐτὰς προσαρμόζεται καλύτερα ἡ ἰδέα ἐνὸς σχολείου, ποῦ δίδει ἀπολυτήριον εἰς τόσους, ὅσοι κατετάχθησαν εἰς αὐτό; Ὅχι φυσικὰ με τὴν δευτέραν, ἀλλὰ με τὴν πρώτην, μ' ἐκείνην δῆλα δὴ, ποῦ δὲν θὰ ἐτολμούσατε κἄν νὰ προφέρετε.

Ὑποθέσατε τώρα, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ εὐκόλου σχολείου πραγματοποιεῖται. Ἡ ἐπιγραφή «*Διὰ τοὺς ἐπιμελεῖς καὶ τοὺς προικισμένους με φυσικὰ χαρίσματα*» ἀποσπᾶται ὀριστικῶς ἀπὸ τὰς θύρας τοῦ σχολείου καὶ ἀντικαθίσταται με τὴν ἐπιγραφήν «*Καλῶς τους—δι' ὅλους τὸ δίπλωμα εἶναι ἐξησφαλισμένον*». Ποῖον θὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα; *Καλῶς τους* βέβαια ἀλλὰ τὸ σχολεῖον 50 μόνον ἠμπορεῖ νὰ δεχθῆ, καὶ 500 θέλουν νὰ γίνουν δεκτοί. Ἡ μήπως νομίζετε, πῶς δὲν θὰ εἶναι τόσον πολλοί; Ἄλλὰ καὶ τώρα ἀκόμη, ποῦ ἡ δυσκολία τῆς σπουδῆς τρομάζει πολλοὺς, ἔχομεν διπλασίας καὶ τριπλασίας αἰτήσεις ἐγγραφῆς ἀπὸ τὰς ὑπαρχούσας θέσεις. Τί ἔχει νὰ συμβῆ, ὅταν ἡ εὐκολία τῆς σπουδῆς καὶ ἡ ἐξασφάλισις τοῦ διπλώματος θὰ εἶναι ἓνα παραπάνω δελεαστικὸν μέσον; Διότι κάθε πατέρας φιλοδοξῆ νὰ ἰδῆ τὸν υἱὸν του ἀξιωματοῦχον. Ἀσφαλῶς

δὲν θὰ εἶναι ὀλιγώτεροι τῶν 500. Κι' ἀπ' αὐτοὺς τώρα ἐπὶ τῇ βάσει τίνος νὰ ἐκλεγοῦν οἱ 50; Ἐνα μέσον μόνον θὰ ὑπῆρχεν· νὰ αὐξήσωμεν ἀναλόγως τὰ δίδακτρα... τοῦτέστι νὰ θέσωμεν ὡς νόμον τὸ κριτήριον τοῦ πλούτου, τὸ ἐπιβλαβέστερον καὶ χείριστον ὄλων, ἐνῶ συγχρόνως, διὰ νὰ συμπληρωθῆ τὸ κακόν, θὰ το συνδυάζωμεν με τὸ προσωπεῖον τοῦ κριτηρίου τῆς μορφώσεως. Ἄλλο μέσον θὰ ἦτο: ἡ εἰσαγωγή αὐστηρῶν εἰσιτηρίων ἐξετάσεων, τοῦτέστιν ἡ μετατόπισις τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς διακοπῆς τῶν σπουδῶν ἀπὸ τὴν ἡλικίαν τῆς εἰς τὸ σχολεῖον φοιτήσεως εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν· ἔτσι μία μέχρις ἐξαντλήσεως βεβαρημένη παιδικὴ ἡλικία θὰ ἠκολουθεῖτο ἀπὸ ἄκοπον ἐφηβικὴν ἡλικίαν ἐναντίον πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὴν λογικὴν. Προφανῶς οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο μέσον θὰ ἐφαρμοσθῆ, ἀλλ' ἓνα τρίτον, τὸ μόνον ποῦ μένει, καὶ τὸ μέσον αὐτὸ λέγεται: *μέσα πολιτικὰ καὶ δωροδοκία*. Καὶ αὐτὸ θὰ εἶναι ἓνα εἶδος ἐπιλογῆς, ἀλλ' ὄχι φυσικὴ ἐπιλογή, ποῦ ὀδηγεῖ εἰς τὴν τελειοποίησιν, ἀλλ' ἐπιλογή διαφθορᾶς, ποῦ συνεπάγεται ἐκφυλισμόν. Ἄλλ' αὐτὴ δὲν ἠμπορεῖ νὰ διαρκέσῃ πολὺ· δὲν θὰ το ἀνεχθῆ τὸ φάσμα, ποῦ σας παρουσίασα ἤδη καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ὑπαρξιν δὲν εἶναι καλὸν νὰ λησμονήτε. Ἡ Γαλλία τοῦ 18. αἰῶνος μας δίδει ἓνα ἀξιωμαθὸν παραδειγμα· ἡ προνομιοῦχος τάξις, ποῦ τῆς ἦλθε νὰ καταργήσῃ ἢ νὰ καταστήσῃ εὐκολωτέραν τὴν ἐργασίαν, ἢ ὁποία καὶ μόνη δικαιολογεῖ τὰ προνόμια τῆς τάξεως ταύτης, ἐσαρώθη ἀπὸ τὴν Ἐπαναστασίαν. Δὲν πρέπει πρὸς Θεοῦ νὰ ζητήτε ἢ νὰ εἰσαγάγετε εὐκόλα σχολεῖα· *τὸ εὐκόλον σχολεῖον εἶναι κοινωρικὸν ἔγκλημα*.

Αὐτὸς ἀκριβῶς εἶναι ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἐγὼ σας συνεβούλευσα, ὅσονδῆποτε ὀδυνηρὸν καὶ ἂν ἦτο, νὰ μὴ ἀφεθῆτε νὰ σας παρασύρῃ τὸ αἰσθημα τῆς φιλανθρωπίας καὶ τοῦ οἴκτου πρὸς τοὺς ἀπο-

συρθέντας συμμαθητάς σας. Ἡ φιλανθρωπία αὐτὴ εἶναι κοντόφθαλμος, εἶναι φιλανθρωπία εἰς τὸ συμφέρον τῆς τάξεως ἀποβλέπουσα. Λυπεῖσθε διὰ τοὺς συντρόφους σας, ποῦ συγχρόνως μὲ σᾶς κατετάχθησαν εἰς τὸ γυμνάσιον, ἀλλὰ ἔνεκα ἑλλείψεως ἐπιμελείας ἢ καὶ φυσικῶν προσόντων δὲν το ἀποπερατώνουν μαζί σας. Καὶ ἐγὼ τους λυποῦμαι — ἀλλὰ πολὺ περισσότερον λυποῦμαι ἐκείνους ἐκ τῶν νέων τῆς ἡλικίας σας, διὰ τοὺς ὁποίους, παρ' ὅλην τὴν ἐπιμέλειαν καὶ τὰ φυσικά των προσόντα, ἔμειναν αἱ θύραι τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως κλεισταί, ἔνεκα ἑξωτερικῶν συνθηκῶν. Ἡ ἀποτυχία τούτων εἶναι πολὺ θλιβερωτέρα παρὰ ἡ ἀποτυχία ἐκείνων, διότι ἐκείνην μὲν ὑφίσταται αὐτὴ ἡ κοινωνία, ταύτην δὲ οἱ ἐνδιαφερόμενοι μόνον. Ἡ ἀποτυχία τῶν ἱκανῶν εἶναι κώλυμα εἰς τὴν πρόοδον, ἀλλ' ἡ ἀποτυχία τῶν ἀνικάνων τὴν προάγει. Δι' αὐτὸ καὶ τὸ ἰδεῶδες ἐνὸς ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος πρέπει νὰ εἶναι τοιοῦτον, ὥστε ν' ἀποκλείη τὰς ἀποτυχίας ἐργατικῶν καὶ ἱκανῶν μαθητῶν, καὶ ἂν ταυτοχρόνως θὰ εἶναι ἀνάγκη πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον καὶ νὰ μεγαλώσῃ τὸ ποσοστὸν τῶν ἀποτυγχανόντων ἀμελῶν καὶ ἀνικάνων.

Πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἰδεώδους τούτου χρειαζόμεθα, ὅπως διὰ κάθε ἰδεῶδες, καὶ τοὺς δύο μοχλοὺς τῆς προόδου, τὴν διάκρισιν καὶ τὴν ὀλοκλήρωσιν.

Ἡ ἀρχὴ τῆς διακρίσεως (Differenzierung) ἀπαιτεῖ, ὅσον τὸ δυνατόν, ποικιλωτέρους τύπους σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως: ἔχομεν σχολεῖα κλασσικά, πρακτικά λύκεια καὶ ἐπαγγελματικὰς σχολὰς διαφόρων κατηγοριῶν καὶ αὐτὸ εἶναι καλόν. Ὅσον πολυαριθμότεροι εἶναι οἱ τύποι οὗτοι, τόσον μεγαλύτερα εἶναι ἡ πιθανότης νὰ εὕρῃ κάθε ἱκανὸς ἔφηβος ὃ, τι ἀκριβῶς ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἰδιοφυίαν του.

Ἡ ἀρχὴ τῆς ὀλοκληρώσεως (Integration) ἀπαιτεῖ τὴν συνένωσιν ὄλων τῶν τύπων τῆς κατωτέρας,

μέσης καὶ ἀνωτέρας ἐκπαιδεύσεως εἰς ἓνα καὶ μόνον ὄργανισμὸν, εἰς ἓνα καὶ μόνον μεγαλειῶδες δένδρον. Αἱ ῥίζαι τοῦ δένδρου τούτου θὰ εἶναι τὰ σχολεῖα τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως, τὰ ἀστικά καὶ δημοτικά σχολεῖα.

Ταῦτα, ὡς εἰσδύοντα μέχρι τῶν βαθυτέρων λαϊκῶν στρωμάτων, πρέπει νὰ ἐκλέγουν τὰ ἱκανὰ πρὸς πνευματικὴν ἐργασίαν παιδιὰ καὶ νὰ τα φέρουν, ἀναλόγως τῆς ἰδιοφυΐας των, μέχρι τοῦ κορυμοῦ, τῶν κλάδων ἢ τῆς κορυφῆς τοῦ δένδρου. Τοιοῦτον σχολεῖον θὰ εἶναι ἀληθινὰ δημοκρατικὸν σχολεῖον, πράγμα τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ λεχθῆ ἀκόμη περὶ τῶν σχολείων μας, περὶ δὲ τοῦ προβαλλομένου εὐκόλου σχολείου οὐδὲ εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῆ οὐδέποτε. Τὸ εὐκόλον σχολεῖον εἶναι σχολεῖον δι' ἀρχοντοπούλα, μία ἀνόητος καὶ ἐπονείδιστος ἀναβίωσις τῆς ἀρχῆς τῆς δουλοπαροικίας ἐπὶ κεφαλαιοκρατικῆς βάσεως.

Ὅταν λοιπὸν προσεγγίσωμεν τὸ ἰδεῶδες τοῦτο, ποῦ σας παρουσίασα, τότε θὰ δοθῆ καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῶν ἀποσυρομένων, ἂν ὄχι ἱκανοποιητικῆ, πάντως ὅμως κανονικῆ λύσις. — *Ἄν κατορθώσεις νὰ προκόψῃς εἰς τὸ κλασσικὸν σχολεῖον: δοκίμασε τὸ λύκειον. Ἄν δὲν ἠμπορεῖς ἐκεῖ, νὰ μεταβῆς εἰς τὸ κλασσικόν. Εὐρίσκεις, πῶς δὲν ἐπιτυγχάνεις οὐτ' εἰς τὸ ἓνα οὔτε εἰς τὸ ἄλλο: Τότε διάλεξε ἓνα ἐπαγγελματικὸν σχολεῖον τῆς ἀρεσκείας σου. Θὰ χάσῃς ὅμως μὲ τὰ πειρίματ' αὐτὰ 1—2 χρόνια τῆς ζωῆς σου. Τι νὰ γίνῃ: Τὸ σφάλμα εἶναι ἰδικόν σου ἢ τῶν γονέων σου, ποῦ δὲν σου ἤθραν ἐξ ἀρχῆς τὸ κατάλληλον σχολεῖον. Ἀλλὰ ἴσως — δένυπάρχει κανένα κατάλληλον σχολεῖον διὰ σέ — εἶσαι ἴσως ἀνίκανος διὰ πνευματικὴν ἐργασίαν. Τότε μάθε μίαν τέχνην, γίνου ναυτοπούλλον εἰς τὸν στόλον, γύρισ' ὀπίσω εἰς τὴν μητέρα γῆν. Ἄν δὲν γίνῃς ἀξιωματικὸς, θὰ γίνῃς τοῦλάχιστον στρατιώτης ἀπλοῦς εἰς τὸν στρατὸν τῆς ἐργασίας. Εἶσαι ἴσως*

καὶ διὰ σωματικὴν ἐργασίαν ἀνίκανος; Εἶσαι ἀδύνατος, ἀσθενικός, ἀνάπηρος ἢ ἕως ἀνιάτως νοσήρως καὶ βαρύνεσαι νὰ ἐργασθῆς. Ἔ μὰ τότε, δυστυχισμένε... Μου εἶναι ὀδυνηρὸν νὰ εἰπῶ τὰ περιαιτέρω, ἀλλὰ ἔννοεῖτε καὶ σεις, τί εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν ἀπαντᾷ ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς. Ἔ μὰ τότε—ἀπόθανε!...

Ὅφειλομεν ὁμῶς ἡμεῖς, ἡμποροῦμεν νὰ εἴμεθα εὐχαριστημένοι μὲ τὴν ἀπάντησιν αὐτὴν;

Ἐθίξαμεν, Κύριοι, ἐδῶ ἓνα πολὺ σπουδαῖον ζήτημα, καὶ ὁ χρόνος, ποῦ μας μένει, εἶναι πολὺ ὀλίγος, ἐν ᾧ συγχρόνως ὀφείλω νὰ ἐξετάσω ἀκόμη καὶ τὴν κατὰ τῆς Ἀρχαιότητος ἐπιρριπτομένην μομφὴν, ὅτι εἶναι ἀντιδραστικὴ. Εἶσθε πρόθυμοι ἕως νὰ με ἀπαλλάξετε τῆς ὑποχρέωσος νὰ εἰσέλθω εἰς λεπτομερῆ ἐξέτασιν τοῦ σημείου αὐτοῦ καὶ νὰ σας ἀποδείξω, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης, ἡ πηγὴ αὐτὴ ὅλων τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ὁ σημερινὸς πολιτισμὸς μας, δὲν δύναται δι' ὅλου νὰ κληθῆ ἀντιδραστικὴ. Πιστεύω ἐξ ἄλλου, ὅτι το ἀπέδειξα ἤδη ἐπαρκῶς εἰς τὰς προηγουμένας μου ὁμιλίαις ἐμπράκτως εὐρήκατε τίποτε εἰς αὐτάς τὸ ἀντιδραστικόν;

«Ἄλλὰ—θὰ μ' ἐρωτήσετε—πῶς ἡμπόρεσε νὰ γεννηθῆ ἡ ἀντίληψις αὐτῆ;» Μου φαίνεται, πῶς κατὰ πρῶτον κἀνέναν ἀμαθῆς τοῦ κόσμου διπλωματικὸς θὰ συνέλαβε τὴν μεγαλοφυῆ ἰδέαν, ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀντιδράσωμεν κατὰ τῶν ἐπαναστατικῶν τάσεων τῆς κοινωνίας μὲ τὴν βοήθειαν τῶν παρακειμένων καὶ τῶν σουπίνων. Ἀπαράλλακτα καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα, ὅτε ὡς λόγον ὑπάρξεως ἐκάστης ἐπιστήμης ἐθεώρουν τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ τῆς ἀποτελέσματα, ἀπέδιδον εἰς τὴν ἀριθμητικὴν τὸ εὐεργέτημα, ὅτι ἀπομακρύνει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ ἀμαρτωλῶς σκέψεις. Κατόπιν ἤρχισεν ἡ στρατιὰ τῶν πολυπραγμόνων δημοσιογράφων, μεριμνών-

τες διὰ τὰ φιλελεύθερα αἰσθήματα τῶν μελλοντικῶν τῶν ἀναγνωστῶν νὰ καθιστοῦν ἔνοχον διὰ τὴν ἰδέαν αὐτὴν τὴν τελείως ἀνεύθυνον Ἀρχαιότητα. Ποῖος ἀπ' αὐτοὺς ἦτο ὁ ἐξυπνότερος, ἀγνωσῶ ἀλλὰ ὁ Κικέρων ἔχει δίκαιον, εἰπὼν εἰς παρομοίαν περιπτώσιν: «Ἄν κατὰ τὸ γνωστὸν ἀπόφθεγμα, σοφώτατος εἶναι ὁ δυνάμενος μόνος νὰ εὕρῃ τὸ χρῆσιμον, καὶ ὅτι ἀμέσως μετ' αὐτὸν εἰς σοφίαν ἔρχεται ὁ γνωρίζων ν' ἀκολουθῆ τὰς συμβουλὰς σοφοῦ συμβούλου, προκειμένου περὶ τῶν ἀντιθέτων ἰδιοτήτων τοῦναντίον ἀληθεύει ὀλιγότερον μωρὸς εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἤθελεν ἐπινοήσει πρῶτος μίαν βλακειάν, παρὰ ἐκεῖνος, ποῦ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἐπ' ἄλλου ἐπινοηθεῖσαν». Καὶ ὅτι ἐδῶ πρόκειται περὶ τοῦ ἐναντίου τῆς σοφίας, ἡμπορεῖτε νὰ το συμπεράνετε ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ μομφὴ αὐτῆ, ὅτι ἡ Ἀρχαιότης εἶναι ἀντιδραστικὴ, μόνον παρ' ἡμῖν ἐν Ρωσίᾳ ἀκούεται. Νομίζω, ὅτι, ἂν ὄντως οἱ παρακείμενοι καὶ τὰ σουπῖνα εἶχον αὐτὴν τὴν θαυματουργὸν συντηρητικὴν δύναμιν, ποῦ τῆς ἀποδίδει ἡ γραφειακὴ ψυχολογία τῶν κυρίων αὐτῶν, ἀσφαλῶς δὲν θὰ τοὺς ἄφηναν οἱ πονηροὶ Εὐρωπαῖοι τὴν τιμὴν αὐτῆς τῆς ἀνακαλύψεως.

Ἄς ἀφῆσωμεν λοιπὸν κατὰ μέρος τὸν ἡλίθιον αὐτὸν ἰσχυρισμὸν καὶ ἄς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ἐνδιαφέρον καὶ σπουδαῖον ζήτημα, τὸ ὁποῖον πρὸ ὀλίγου ἔθιξα.

Ὁμιλήσαμεν περὶ τῆς κοινωνιολογικῆς σημασίας τῶν σχολείων τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως γενικῶς, καὶ εἰδικώτερον περὶ τοῦ κλασσικοῦ γυμνασίου. Ἡ σημασία αὕτη ἐγκείται, ὅπως εἶδομεν, εἰς τὴν ἐπιλογὴν τῶν ὑποψηφίων ἀξιωματούχων τοῦ στρατοῦ τῆς ἐργασίας, ἦτοι εἰς τὴν ἐπιλογὴν ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κλητῶν καὶ ἀκλητῶν τῶν ἱκανῶν νὰ ἐργασθοῦν πνευματικῶς. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν πρέπει τὸ σχολεῖον νὰ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον δύσκολον—εὐκολον

σχολεῖον προϋποθέτει καὶ εὐκόλον ἐργασίαν, καὶ ἡ ἐφεύρεσις τοιαύτης ἐργασίας ἐπαφίεται δι' ὄσους θέλουν νὰ ἐφεύρουν καὶ ψυχρὸν πῦρ ἢ θερμὴν χιόνα.

Με ἔψεξαν, ὅτι ἐγὼ ἐφόρτωσα εἰς τὸ σχολεῖον τὸν κοινωνιολογικὸν αὐτὸν ρόλον καὶ με ἠρώτησαν, ἂν τὸ σχολεῖον, κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, πρέπει νὰ εἶναι ἓνα κόσκινον.

Δὲν θὰ ἔφερα κάμμιναν ἀντίρρησην, φιλοσκώμονες κριτικοὶ νὰ φαντάζωνται τὸ σχολεῖον, ποῦ κηρύσσω, ὑπὸ τὸ σύμβολον ἐνὸς κοσκίνου· ἀπαιτῶ ὅμως τὸ κόσκινον αὐτὸ νὰ ἐξαρθῇ εἰς σύμβολον ὅλης τῆς ζωῆς μας καὶ ὀλοκλήρου τῆς φύσεως. Παντοῦ, ὅπου ὑπάρχει ζωὴ, διεξάγεται ἓνας ἀγὼν περὶ ὑπάρξεως, εἰς τὸν ὅποιον οἱ βιώσιμοι ὀργανισμοὶ νικοῦν, ἐξολοθρεύονται δὲ οἱ ἀνίκανοι. Καὶ τὸ σχολεῖον, ἂν θέλει νὰ εἶναι βιώσιμον, ὀφείλει νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸν καθολικὸν αὐτὸν νόμον τῆς ζωῆς.

Ἄλλὰ διαμαρτύρομαι κατὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ, ὅτι εἰς τὸ σχολεῖον ἐπιβάλλω ταύτην τὴν ἐργασίαν ὡς καίτι, ποῦ ὀφείλει καθ' ἑαυτὸ συνειδητὰ καὶ ἄμεσα νὰ ἐπιδιώκη. Ὁχι, Κύριοι. Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη στηρίζεται εἰς τὴν ἄγνοίαν τῆς ἑτερογενείας ἐκείνης τῶν σκοπῶν, περὶ τῆς ὁποίας σας ὠμίλησα εἰς τὴν πρώτην μου ὀμιλίαν. Ἡ ἑτερογένεια αὕτη παρουσιάζεται παντοῦ, ὅπου κυβερνᾷ ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς, καὶ συνίσταται, ὅπως θὰ ἐνθυμεῖσθε, εἰς τὴν διαφορὰν μεταξὺ συνειδητοῦ καὶ ἀμέσου σκοποῦ ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ ἀσυνειδήτου καὶ ἐμμέσου ἀφ' ἑτέρου.

Συνειδητὰ καὶ ἄμεσα ὀφείλει τὸ σχολεῖον εἰς ἓνα μόνον νὰ ἀποβλέπη, εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν τροφίμων του· διὰ τίποτε ἄλλο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐνδιαφέρεται. Ἄλλ' ἀκριβῶς με τὸ νὰ μορφώη τοὺς τροφίμους του μέχρι βαθμοῦ τινος παιδείας καὶ με τὸ ν' ἀποχωρῶν ἐκείνους, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ βαθμὸς αὐτὸς τῆς μορφώσεως εἶναι ἀνέφικτος, μ' αὐτὸ ἀκριβῶς ἐξυπηρετεῖ ἀνεπιγνώστως τοὺς σκοποὺς τῆς

ἐπιλογῆς. Καὶ οὐαὶ εἰς αὐτό, ἂν, καὶ μετὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ ἀσυνειδήτου καὶ ἐμμέσου τούτου προορισμοῦ του, τὸν ἐγκαταλείψῃ καὶ μεταβάλλῃ ἀναλόγως τὸν ἄμεσον μορφωτικὸν του σκοπὸν! ἓνα τοιοῦτον σχολεῖον θὰ ὑποσκελισθῇ ἀναποφεύκτως ἀπὸ ἄλλο, ποῦ ἐκπληροῖ σοβαρώτερα τὰ καθήκοντά του. Μάλιστα! Ἐδῶ παρουσιάζεται ἓνα ἄτεγκτον καὶ ἀναπόδραστον δῆλημα. Τὸ σχολεῖον πρέπει νὰ εἶναι ἢ τὸ ὄργανον τῆς ἐπιλογῆς ἢ τὸ θῦμά της.

Τί νὰ τοὺς κάμωμεν ὅμως αὐτούς, ποῦ διακόπτουν τὰς σπουδὰς των; Ἐπροσπαθήσαμε νὰ τοὺς μεταφέρωμεν εἰς διάφορα σχολεῖα, τοὺς ἐξαναγκάσαμεν εἰς σωματικὴν ἐργασίαν. Ἀλλὰ παντοῦ ἀπεδείχθησαν ἀνίκανοι. Πρέπει ἄρα γε νὰ ὑπογράψωμεν τὴν ἀληθῆ ἀπόφασιν τοῦ νόμου τῆς ἐπιλογῆς, ὃ ὁποῖος λέγει: Ἀπόθανε!..;

Ὁχι! Ὁ νόμος μας χρειάζεται συμπλήρωσιν. Μεταξὺ ὅλων τῶν ζώντων ὀργανισμῶν ὅλου τοῦ κόσμου βασιλεύει ὁ ἀγὼν περὶ ὑπάρξεως καὶ τὸ ἐπακόλουθόν του, ἡ ἐπιβίωσις δηλαδὴ τῶν βωσίμων. Αὕτη εἶναι ἡ φυσικὴ ἐπιλογή. Μόνον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν διασταυροῦται ὁ νόμος αὐτὸς με ἄλλην σπουδαίαν καὶ ἰσχυρὰν ἀρχήν, τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγάπης. Αὕτη δὲν εἶναι ἐξαιρέσις—τοιαύτας ἐξαιρέσεις δὲν ἐπιδέχεται ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς—εἶναι μία ὑψίστη ἀνάπτυξις. Ἡ ἀγάπη κατέβη εἰς τὴν γῆν, ὅχι διὰ νὰ καταργήσῃ τὸν νόμον, ἀλλὰ διὰ νὰ τον συμπληρώσῃ. Ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς ὀδηγεῖ τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τὴν τελειοποίησίν της, ἀλλ' ἡ τελειοποίησις αὕτη δὲν εἶναι φυσικὴ καὶ πνευματικὴ μόνον, εἶναι καὶ ἠθικὴ.

Ὅπως εἰς ἓνα ἔλασμα δονούμενον με ἀξαναμένωγην διαρκῶς ταχύτητα ἀναπτύσσεται, ὅταν φθάσῃ εἰς ἓνα βαθμὸν, νὰ δύναμις, κατὰ τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τρόπον καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, ὅταν φθάσῃ εἰς ὀρισμένον βαθμὸν πολιτισμοῦ, ἀνα-

Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

τέλλει κάτι νέον, κάτι θαυμαστόν—ὁ ἠθικὸς νόμος, ὁ ἐπιτάσσων εἰς τὸν ἄνθρωπον ν' ἀγαπᾷ τὸν πλησίον του, νὰ μὴ ἀπωθῆ τὸν πίπτοντα, διὰ τὰ ἔχη μεγαλύτερον πεδίον δράσεως, ἀλλὰ τὸναντίον νὰ του παρέχη χεῖρα βοηθείας καὶ νὰ μοιράζεται μαζί του τὰ ἴδια ἀγαθὰ. Εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ ἐπετρέπετο ἴσως εἰς τοὺς ἀνθρώπους νὰ σκοπῶνουν τοὺς ἀνικάνους διὰ σωματικὴν ἐργασίαν γέροντας, ποῦ ἦσαν δι' αὐτοὺς ἓνα βάρος, ὑπεύθυνες εἰς τὸν φυσικὸν νόμον τοῦ ἀγῶνος περὶ ὑπάρξεως· ἡμεῖς ὅμως οἱ πολιτισμένοι ἄνθρωποι μοιραζόμεθα μὲ τοὺς γέροντάς μας τὸν μὲ δυσκολίας ἀποκτώμενον ἄρτον μας, διότι τοὺς ἀγαπῶμεν. Καὶ ἂν μας εἰποῦν: «*γιατί το κάνετε ; τὸν πίπτοντα πρέπει κἀνεὶς ν' ἀπωθῆ, διὰ τὰ ἐπιτύχη μεγαλύτεραν φυσικὴν καὶ πνευματικὴν τελειότητα ἐνεργοῦντες· ἄλλως καταδικάζετε ἑμᾶς αὐτοὺς εἰς ἐκφυλισμόν!*» Θίπαινήσωμεν: «*Ὁχι! Δὲν θάλομεν κἀμμίαν φυσικὴν καὶ πνευματικὴν τελειότητα, ἐξαγοραζομένην μὲ ἠθικὸν ἐκφυλισμόν*».

Ἔτσι φερόμεθα πρὸς τοὺς καθυστερημένους. Δὲν τοὺς ἐξολοθρεύομεν, ἀλλὰ προνοοῦμεν δι' αὐτούς. Οἰκοδομοῦμεν νοσοκομεῖα διὰ τοὺς σωματικῶς ἀικάνους, διὰ τοὺς ἀρρώστους. Ἄσυλα διὰ τοὺς πνευματικῶς ἀνικάνους, τοὺς βλάκας καὶ παράφρονες. Φυλακὰς διὰ τοὺς ἠθικῶς ἀνικάνους, τοὺς ἐγκληματίας. Προσπαθοῦμεν νὰ τοὺς κάμωμεν ὑποφερτὴν τὴν ζωὴν. Καὶ ἔτσι ἐντὸς τῆς κοινωνίας μας, ποῦ ζῆ μὲ τὸ σύστημα τῆς ἐργασίας, ζῆ καὶ ἓνα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πολυάριθμον πλῆθος ἀνθρώπων, οἵτινες δὲν μετέχουν τῆς κοινῆς ἐργασίας, ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξιν δικαιολογεῖ καὶ ρυθμίζει τὸ σύστημα τῆς συμπαιδείας· εἶναι τὰ μεταγωγικὰ τοῦ στρατοῦ τῆς ἐργασίας.

Τοὺς δίδομεν ἀπὸ τὸ περίσσευμά μας, ἀλλὰ αὐτὸ καὶ μόνον. Δὲν πρέπει νὰ ἐπιτραπῆ νὰ σπα-

ταλῶνται οἱ ζωτικὸι χυμοὶ τῶν ὕγιων καὶ δυναμένων νὰ ἐργασθοῦν ὀργανισμῶν πρὸς διατροφήν τῶν ἀνικάνων, διότι τότε πράγματι θὰ ἐνσκήψῃ ὁ ἐκφυλισμὸς ἐκεῖνος, ποῦ μας ἐπισειοῦν. Ὀφείλομεν νὰ λοξοδρομοῦμεν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐπιδεξίως μεταξὺ δύο ἐκφυλισμῶν—τοῦ ἠθικοῦ μὲ τὸ νὰ τηροῦμεν ὑπὲρ τὸ μέτρον αὐστηρὰ τὸν νόμον τοῦ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνος καὶ νὰ παραβαίνομεν τὸν νόμον τῆς ἀγάπης· καὶ τοῦ φυσικοῦ καὶ πνευματικοῦ ἐκφυλισμοῦ—ἀπὸ ὑπερβολικὴν τήρησιν τοῦ τελευταίου τούτου νόμου.

Καὶ τώρα ἔχομεν τὴν ἀπάντησιν, ποῦ ζητοῦμεν. Δὲν ὑπογράφομεν τὴν ἀπηνῆ ἀπόφασιν Ἐπόθανε, ποῦ ἐξέφευρεν ὁ νόμος τῆς ἐπιλογῆς περὶ τοῦ ἀνικάνου μας. Του λέγομεν: «*Ὀπίσω εἰς τὰ μεταγωγικὰ· ἐκεῖ θὰ ἔχῃς τὰ μέσα νὰ περάσῃς τὴν ζωὴν σου δπωοδήποτε ὑποφερτά.*» Ἀλλὰ φυσικὰ τιποτε περυσότερον.

Βεβαίως δὲν εἶναι τοῦτο εὐχάριστον· ἀλλὰ τί νὰ κάμωμεν; Μὲ ὅλην μας τὴν καλὴν θέλησιν δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ἐξαλείψωμεν τὰ σκιερὰ μέρη τῆς ζωῆς. Μας εἶναι ἤδη ἀρκετόν, ἂν κατορθώσωμεν ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ πραγματοποιήσωμεν τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἰδεῶδες, τὸ ἰδεῶδες δηλαδὴ δὴ λογικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μὲ ἀποτελεσματικὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἀρχῆς τῆς διακρίσεως καὶ ὁλοκληρώσεως, δι' ἧς ἐξασφαλίζοντα δι' ὅλους τοὺς δυναμένους καὶ ἐπιθυμοῦντας νὰ ἐργασθοῦν ἀνθρώπους θέσεις εἰς τὸν στρατὸν τῆς ἐργασίας ἀνταποκρινόμενοι πρὸς τὰ φυσικὰ των χαρίσματα. Καὶ αὐτὸ θὰ ἐσῆμαινε μεγάλην πρόοδον ἐν σχέσει πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρόν.

Βεβαίως, πρόοδον!... Ἡ λέξις αὕτη εἶναι ἢ ὀρθῆ κατακλείς διὰ τὴν ἀρμονίαν σκέψεων καὶ αἰσθημάτων, ποῦ ἔκαμα νὰ ἀκουσθῆ ἐνώπιόν σας. Ἡ πρόοδος εἶναι τὸ σύνθημα τοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ

ἔχει τὰς ρίζας του εἰς τὴν Ἀρχαιότητα· εἰς αὐτὴν κορυφούται ὁ ὅλος κόσμος τῶν ἰδεῶν, τὸν ὁποῖον μας ἐκληροδότησεν ἡ Ἀρχαιότης καὶ εἰς τὸν ὁποῖον μας ὠδήγησε κατὰ τὸ διάστημα 1500 ἐτῶν συμβιώσεως μετ' αὐτῆς. Τὴν πρόοδον ἐξυπηρετεῖ καὶ τὸ σχολεῖον, τοῦ ὁποῖου βᾶσις εἶναι ἡ Ἀρχαιότης, ὅχι μόνον ἀμέσως, ὡς φυτώριον ἰδεῶν προοδευτικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐμμέσως ὡς ὄργανον κοινωνιολογικῆς ἐπιλογῆς.

Πολὺν καιρὸν, παρὰ πολὺν καιρὸν ὑπῆρξεν ἡ Δύσις ὁ φορεὺς προοδευτικῶν ἰδεῶν, ἡ Δύσις ἐκείνη. ἡ ὁποία καὶ μόνη ἀπεδέχθη ὡς θεμελιώδη ζωτικὴν δύναμιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς τὴν Ἀρχαιότητα. Εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἐκράτει καὶ κρατεῖ ἕνας ἀλλόκοτος τρόπος τοῦ ζῆν, καὶ ἕνας πολιτισμὸς στηριζόμενος ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἡ αὐριανὴ ἡμέρα πρέπει νὰ εἶναι ὁμοία καθ' ὅλα μὲ τὴν χθρσινὴν καὶ τὴν σημερινήν. Συγκρινομένη μὲ τὴν ἐν διαρκῇ ροῇ, ἐν διαρκεί ἀνησυχίᾳ εὐρισκομένην σκέψιν τῆς Δύσεως, ἡ μεγαλοπρεπὴς αὐτὴ ἀταραξία τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἀσυνειδήτος αὐτὴ πεποίθησις, ὅτι ἔχει ἤδη ἐπιτευχθῆ ὅ,τι ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῆ, ὅτι μία περαιτέρω προσπάθεια εἶναι ἄσκοπος, ἀνόητος, ἁμαρτωλὴ, κάμνει νὰ παραξενεύεται κανεὶς.

Ἡ Ρωσία εὐρίσκειται ἀκριβῶς εἰς τὰ σύνορα Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ἐκεῖ ὅπου συγκρούονται τὰ δύο ταῦτα ἰδεώδη. Ἡ Ρωσία εἶναι ἡ μόνη πολιτισμένη χώρα τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἀναγκαιότης τῆς, ὅπου ὁ νομὸς τῆς ἐπιλογῆς καὶ ὁ σκοπὸς τῆς, ὅπου ἡ ἀρχὴ τῆς ἐργασίας, ὅπου ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀπληροῦθησαν, ὅπου εἰς τὸ ἀγωνιώδες ἐπιφώνημα «*Μὰ αὐτὸ φέρει εἰς τὸν ἐκφυλισμὸν καὶ τὸν ὄλεθρον!*» δίδεται ἀταράχως ἡ ἀπάντησις «*ἄς ἐκφυλισθῶμεν, ἄς ἐξολοθρευθῶμεν*» Ἐνώπιον τῆς νοστοροπίας αὐτῆς ἀφοπλιζομαι. Ὅ,τι σας εἶπα περὶ τῆς Ἀρχαιότητος στηρίζεται εἰς τὴν

πίστιν πρὸς τὴν πρόοδον, πρὸς τὴν δυνατότητα καὶ τὴν ἀναγκαιότητά της. Ἄν ἀρνηθῆτε τὴν πρόοδον, καταπίπτει εὐθὺς πᾶν ὅ,τι ἐλέχθη.

Πρέπει μήπως ν' ἀρχίσωμεν νέον θέμα μεγάλης καθολικότητος; Ὅχι: τοῦναντίον πρέπει νὰ τελειώσωμεν. Κάθε σκέψις, ἐπεξεργαζομένη μέχρι τέλους ἀνακινεῖ σειρὰν νέων σκέψεων· ἂν τοῦτο καὶ παρ' ὑμῖν συμβαίνει, σας φέρει ὠφέλιαν μόνον. Σας εἶπα ἤδη, ὅτι τὴν Ἀρχαιότητα δὲν πρέπει νὰ τὴν ἀντιλαμβανώμεθα ὡς πρότυπον, ἀλλ' ὡς σπέρμα· φυσικὰ καὶ διὰ τὰς ὁμιλίας μου περὶ τῆς Ἀρχαιότητος δὲν ἤμπορῶ νὰ ἀπαιτήσω περισσότερα. Εἶθε νὰ εἶναι διὰ σας ἕνα σπέρμα διὰ νέας σκέψεις. Ἐλπίζω, ὅτι ὁ σπόρος αὐτὸς κάποτε, ἂν ὅχι ἀμέσως, θὰ βλαστήσῃ καὶ θὰ φέρῃ καρπούς. . . . δυνατόν εἶναι καὶ νὰ ἔχετε λησμονήσει τότε ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον συνήλθομεν ἐδῶ. Θὰ δοκιμάσετε χαρὰν διὰ τὸν βλαστήσαντα σπόρον καὶ θὰ τὸν θεωρήσετε ὡς τελειῶς ἰδικόν σας κτήμα — καὶ θὰ ἔχετε δίκαιον. Ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος ἐπεξεργάσθη καθ' ἑαυτὸν καὶ ἐχρησιμοποίησεν ὡς ὕλην πρὸς διαμόρφωσιν ἰδικῶν του σκέψεων, εἶναι ἀποκλειστικὴ του ἰδιοκτησία.

Καὶ ὅμως δὲν θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω τὰς ὁμιλίας μου μ' ἕνα ἐρωτηματικόν. Ἐπειδὴ ὅμως εἴμεθα ὅλοι κουρασμένοι, θὰ μιμηθῶ τὸ παράδειγμα τοῦ ἀγαπημένου μου, τοῦ Πλάτωνος, καὶ θὰ ἐνδύσω τὰς περὶ τοῦ προβληθέντος ζητήματος σκέψεις μου μὲ τὴν μορφήν «*μύθου*», ἥτοι παραβολῆς.

Σας παρακαλῶ λοιπὸν εἰς φιλικὴν ἀνάμνησιν τοῦ ἀποχωρισμοῦ μας ν' ἀκούσετε τὴν παραβολὴν μου, ποῦ ἀναφέρεται εἰς τὴν πρόοδον.

Ὅταν ἔγινε τὸ παράπτωμα τῶν ἀγγέλων καὶ ἡ παράτολμος πρόθεσις ἐτιμωρήθη ἐποξίως, δύο ἐκ τῶν παραπεσόντων, ὁ Ἀνατόλιος καὶ ὁ Δυσμᾶς, ὡς ὀλιγώτερον ἔνοχοι ἠξιώθησαν ἐπιεικείας. Δὲν ἔξεβλήθησαν διὰ παντός, ἀλλὰ τοὺς ἐδόθη τὸ δικαίωμα

νά ἐξιλέωσούν τὴν ἁμαρτίαν των διὰ μετανοίας, τὴν ὁποίαν ἅμα ἐκτελέσούν, θὰ ἐπανέλθουν εἰς τὸ οὐράνιον βασίλειον. Ἡ μετάνοια συνίστατο εἰς τὸ νὰ διατρέξουν περὶ μὲ ράβδον ἀνὰ χεῖρας ἓνα διάστημα πολλῶν χιλιάδων μιλίων. Ὅταν ἡ ἀπόφραξις ἀνηγγέλθη εἰς αὐτούς, ὁ Ἀνατόλιος, ὁ πρεσβύτερος ἐκ τῶν δύο ἐκέτευσε τὸν Δημιουργὸν καὶ εἶπε :

— «Θεέ μου ! μίαν ἄλλην ἀκόμη χάριν κάμε μου. Ἐυδόκησε ὁ δρόμος μου νὰ εἶναι εὐνὸς καὶ ὁμαλός, νὰ μὴ τον δυοχεραίνῃ κανένα βουνὸν καὶ κάμνῃ κοιλιάς καὶ νὰ βλέπω πρὸ ἐμοῦ τὸ τέρμα, πρὸς τὸ ὁποῖον θὰ βαδίζω.

— «Γεννηθήτω ἡ δέησίς σου» ἀπήντησεν ὁ Δημιουργὸς καὶ στραφεὶς πρὸς τὸν ἄλλον λέγει :

— «Καὶ σύ, Δυσμᾶ, δὲν θέλεις τίποτε ;»

— «Τίποτε» ἀπήντησεν ἐκεῖνος.

Ἀπολυθέντες κατόπιν, ἐπεσκοπίσθησαν καὶ ἔχασαν τὰς αἰσθήσεις των. Ὅταν συνῆλθον, εὐρίσκετο ἕκαστος ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν θέσιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἔπρεπε ν' ἀρχίσῃ ἡ πορεία του. Ὁ Ἀνατόλιος ἐσηκώθη καὶ ἐκοίταξε γύρω του· πλησίον του ἐκεῖτο ἡ ράβδος, περίεξ ἐξετεῖετο ἀπέραντος ὁμαλὴ πεδιάς, ὁμοία πρὸς γαληνιαίαν θάλασσαν, ὑπεράνω δὲ αὐτῆς ὁ γαλανὸς ἀνέφελος οὐρανός. Μόνον εἰς ἓνα μέρος, μακρὰν εἰς τὴν ἐσχατιὰν τοῦ ὀρίζοντος ἔφεγγεν εἰς τὸν οὐρανὸν ἓνα λευκὸν φῶς. Ἐκατάλαβε, ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ μέρος, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔδει νὰ κατευθύνῃ τὰ βήματά του. Ἐπῆρε τὴν ράβδον του, ἔξεκίνησε καὶ ἐβάδισε μερικὰς ἡμέρας· ἐκοίταξε γύρω του καὶ του ἐφάνη, ὅτι ἡ ἀπόστασις, ποῦ τον ἐχώριζεν ἀπὸ τὸ τέρμα του, δὲν ἠλαττώθη οὐδὲ κατὰ βῆμα, ὡς εἴαν εὐρίσκετο πάντοτε εἰς τὸν ἴδιον τόπον, ὡς εἴαν τον περιέβαλε πάντοτε ἡ ἴδια ἀπέραντος πεδιάς, ἡ ὁποία καὶ πρωτύτερα.

— «*Α* ὄχι—εἶπε μελαγχολικὸς—αὐτὴν τὴν ἀπό-

στασιον δὲν θὰ ἠμπορέσω νὰ διατρέξω εἰς ὀλόκληρον τῆς ζωῆς μου τὸ διάστημα».

Μὲ τὰς λέξεις αὐτὰς ἔρριψε μακρὰν τὴν ράβδον του, ἐξῆπλώθη ἀπελπισμένος κατὰ γῆς καὶ ἀπεκοιμήθη. Ἀπεκοιμήθη ἐπὶ πολὺ καὶ κοιμᾶται ἀκόμη μέχρι σήμερον.

Ταυτοχρόνως μὲ τὸν μεγαλύτερον ἀδελφόν του ἐξύπνησε καὶ ὁ Δυσμᾶς. Ἐσηκώθη, ἐκοίταξε γύρω του ὅπισω του ἦταν θάλασσα, ἔμπρὸς του χαράδρα, ὅπισω ἀπὸ τὴν χαράδραν ἓνα μικρὸν δάσος, ἔπειτα ἓνας λόφος καὶ εἰς τὴν κορυφὴν του ἔφεγγεν κάπ ὡσάν φωτεινὴ χαραυγὴ.

— «Χωρὶς ἄλλο, ἐφώνησε μὲ χαρὰν, θὰ εἶμαι ἐκεῖ πρὸ τοῦ νὰ βραδυνάσῃ».

ἤρπασε τὴν ράβδον του, ποῦ εὐρίσκετο παρὰ τοὺς πόδας του, καὶ ἐξεκίνησε. Καὶ ὄντως ἔφθασεν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, προτοῦ νὰ βραδυνάσῃ· ἀλλ' ἐκεῖ εἶδεν, ὅτι ἐπλανήθη· ἀπὸ μακρόθεν μόνον του ἐφάνη, πῶς τὸ φῶς ἔφεγγεν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, ἐν ᾧ πράγματι τίποτε δὲν ὑπῆρχεν ἐπ' αὐτοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰς μηλέας, μὲ τοὺς καρποὺς τῶν ὁποίων ἔσβησε τὴν πείναν καὶ τὴν δίψαν του. Ἀπὸ τὴν ἄλλην πλευρὰν ὑπῆρχε κατωφέρεια, κάτω ἔρρεεν ἓνας μικρὸς ποταμὸς, καὶ μετὰ τὸν ποταμὸν ὑψοῦτο ἓνα ἄλλο βουνόν, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποίου ἔλαμπε τὸ ἴδιον φωτεινὸν φέγγος.

— «Καλά !.. ἐσκέφθη ὁ Δυσμᾶς. *Θάναπαυθῶ ὀλίγον καὶ θ' ἀρχίσω πάλιν τὴν πορείαν.* Ἐντὸς δύο ἡμερῶν θὰ εἶμαι ἐκεῖ, καὶ τότε ἐκέρδισα τὸν παράδεισον».

Καὶ πάλιν ὁ ὑπολογισμὸς ἀπεδείχθη ὀρθός, ἀλλὰ τὸν παράδεισον πάλιν δὲν τον εὗρεν. Ὅπισω ἀπὸ τὸ βουνὸν ὑπῆρχε μία ἄλλη πλατεῖα κοιλιάς καὶ κατόπιν ἓνα ὑψηλὸν ὄρος, τοῦ ὁποίου ἔστεφάνωνε τὴν κορυφὴν τὸ γνωστὸν φέγγος. Ὁ περὶ πόρος μας ἐθύμωσεν ὀλίγον φυσικά, ἀλλ' ὁ θυμὸς του δὲν ἐβάσταξε

πολύ. Τὸ ὄρος τον εἴλκνεν ἀκαταμαχίτως· ἐκεῖ θὰ ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς αἱ πύλαι τοῦ παραδείσου.

Καὶ ἔτσι ταξιδεῦει πάντα καὶ μακρότερα, ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν, ἀπὸ ἐβδομάδος εἰς ἐβδομάδα, ἀπὸ ἔτους εἰς ἔτος, ἀπὸ αἰῶνος εἰς αἰῶνα. Τὴν ἐλπίδα διαδέχεται ἀπογοήτευσις καὶ ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευσιν βλαστάνουν νέαι ἐλπίδες. Ταξιδεῦει ἀκόμη καὶ σήμερον. Χαράδραι, ποταμοί, βράχοι, ἀδιαπέραστα ἔλη του δυσκολεύουν τὸν δρόμον. Πολλάκις ἐπλανήθη, διότι ἔχασε τὴν καθοδηγοῦσαν λάμπιν. Πολλάκις ἐχρειάσθη νὰ κάμη γύρους, πολλάκις εὐρέθη εἰς τὸ ἴδιον σημεῖον, ἀπὸ τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐκκινήσει, μέχρις οὗ κατορθώσῃ νὰ ἀτενίσῃ ἐκ νέου τὴν λάμπιν τοῦ φωτὸς τοῦ παραδείσου.

Καὶ τώρα ἀναροιστῶνται εὐφροστος μὲ τὴν ἀχώριστόν του ράβδον ἀνὰ χεῖρας ἓνα ὑψηλὸν ὄρος· τὸ ὄνομά του εἶναι *κοινωνικὸν ζήτημα*. Ἀπότομον καὶ πετρῶδες εἶναι τὸ ὄρος, πολλὰς χαράδρας, πολλὰ χαμόκλαδα, πολλοὺς κρημνοὺς καὶ ἀβύσσους χρειάζεται νὰ περάσῃ· ἀλλὰ δὲν ἀμφιβάλλει. Ἀτενίζει πρὸ αὐτοῦ τὸ ποθητὸν φῶς καὶ τρέφει ἀκράδαντον πεποιθήσιν, ὅτι ἀρκεῖ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν κορυφήν, διὰ νὰ ἴδῃ ἀνοιγομένης τοῦ παραδείσου τὰς πύλας.

Τ Ε Λ Ο Σ

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ

§ 1. Ἡ σημερινὸς δυτικὸς πολιτισμὸς, γέννημα καὶ ἐξέλιξις τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων, ποῦ μας ἐκκληροδότησεν ἡ Ἀρχαιότης, καὶ ἐπομένως, εἰς τὰς γενικὰς του γραμμάς, ὑπεράνω ἔθνικῶν καὶ γλωσσικῶν ὁρίων ἐδρικομένως, δίδει καὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεώς μας πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα, ὡς πολιτιστικὴν καὶ ἐκπαιδευτικὴν ἀξίαν, κοινὴν δι' ὅλα τὰ ἔθνη μορφῆν. Καὶ ὅμως ἀναλόγως τῆς θέσεως, ποῦ ἱστορικῶς ἀπέναντι τῆς Ἀρχαιότητος κατέχει ἕκαστον ἔθνος, ἀναλόγως τῆς σχέσεώς του πρὸς τὴν κληρονομίαν αὐτῆς, καθοριζομένην ἀπὸ τὰ ἰδιόζοντα εἰς ἕκαστον χαρακτηριστικά, ἀναλόγως πρὸς ἄλλας ἐνδοεθνικὰς προϋποθέσεις καὶ συνθήκας, ρυθμίζονται καὶ ἡ ἐμφάνις τοῦ προβλήματος τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν καὶ αἱ ἐκάστοτε προβαλλόμεναι λύσεις αὐτοῦ. Ἐξ ἄλλου τὸ ἀνθρωπιστικὸν ζήτημα—διὰ νὰ το ὀνομάσω τοιοῦτοτρόπως συντομίας χάριν—ἀποτελεῖ ἐν ἀπὸ τὰ πολλὰ ζητήματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς ἕκαστου ἔθνους καὶ εὐρίσκειται εἰς τελείας ἀλληλεξαρτήσεως σχέσιν πρὸς αὐτὰ.

Διὰ τὴν Ἑλλάδα, ὡς ἱστορικὸν—ὄχι ἀπλῶς πολιτιστικὸν— κληρονόμον τοῦ ἑλληνισμοῦ, παρουσιάζει τὸ πρόβλημα πολὺ περισσοτέρας ἰδιαιτέρας φάσεις, ποῦ εἶναι ἀπαραίτητον νὰ ἐξετασθοῦν ἐδῶ ὡς συμπλήρωμα τῆς ἀπὸ καθαρῶς εὐρωπαϊκῆς ἀπόψεως ἐκθέσεως τοῦ ζητήματος ὑπὸ τοῦ Zielinski.

I

§ 2. Ἐκ τῶν τριῶν σπουδαίων ἐπιχειρημάτων, ποῦ προσάγονται εἰς τὰς ἄλλας χώρας ἐναντίον τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, τὸ χρησιμοκρατικὸν δὲν πα-
Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

ρουσιάζει δι' ἡμᾶς ἰδιαιτέραν μορφήν. Περιττεύει ἐπομένως πᾶσα περαιτέρω ἀνάπτυξις μετὰ τὰ λεχθέντα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Τάλλα δύο, τὸ ὅτι ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία δημιουργεῖ καὶ διατηρεῖ τὰς ἀριστοκρατικὰς ἀντιλήψεις καὶ ὅτι ἐμποδίζει τὴν εἰς ἐπαρκῆ βαθμὸν ἐπαφὴν μὲ τὰγαθὰ τῶν πολιτισμοῦ καὶ μειώνει, μὲ τὸν ὑπερβολὴν τῆς χαρακτῆρα, τὴν προσήλωσιν τοῦ μαθητοῦ εἰς τὰς ἔθνικὰς παραδόσεις, δὲν ἔχουν εἰς τὴν Ἑλλάδα κάμμίαν ἐφαρμογὴν. Καὶ ὅμως δὲν εἶναι περιττὸν ἴσως νὰ ἐξετασθοῦν δι' ὀλίγων ἐν σχέσει πρὸς τὰς νεοελληνικὰς συνθήκας.

§ 3. Ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς Ἀρχαιότητος εὐνοεῖ τὰς ἀντιδραστικὰς καὶ ἀριστοκρατικὰς ὁπάς μιᾶς κοινωνικῆς τάξεως, εἶναι βέβαια ψεῦδος. Το ἀποδεικνύει ἄλλως ἢ ἀντιπάθεια ἴσα ἴσα τοῦ Κρίτση ἐν Γερμανίᾳ καὶ τῶν περὶ αὐτόν, οἵτινες διέβλεπον εἰς τὴν συνεχῆ ἐνασχόλησιν μὲ τοὺς δύο δημοκρατικοὺς λαοὺς τῆς Ἀρχαιότητος, εἰς τὸν ἑθουσιασμόν ὑπὲρ τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Σκιπίωνος, τῶν Γράκχων καὶ τοῦ Δημοσθένους ἐπικινδύνους πηγὰς ἐπαναστατικῶν τάσεων. Ἀληθὲς μόνον εἶναι, ὅτι ἡ ἀριστοκρατικὴ τάξις ἐν Εὐρώπῃ καὶ ὅσοι προσπαθοῦν νὰ ἐξυψωθοῦν μέχρις αὐτῆς, καὶ πρὸ τοῦ πολέμου καὶ μετ' αὐτόν, ἐξακολοθοῦν διὰ τὴν μέσσην ἐκπαίδευσιν νὰ προτιμοῦν τὰνθρωπιστικὰ γυμνάσια, εἴτε ἀπὸ ἔμμονήν εἰς τὰς πατροπαραδότους συνθηλαίους καὶ ἐνστιτικῶδη ἀποστροφὴν πρὸς τὴν πληθειακὴν μάλλον καὶ βανασώδη, ὅπως πιστεῦον, πρακτικὴν παιδείαν, εἴτε διότι εἶναι αὐτοί, περισσότερον τῶν λαϊκῶν τάξεων, ἱκανοὶ νὰ ἐκτιμήσων τὴν ἀξίαν μιᾶς ἀνωτέρας πνευματικῆς μορφώσεως, ποῦ δὲν συνεπιφέρει καθ' ἑαυτὴν ἄμεσα ὄλικά ὠφελήματα, εἴτε καὶ διότι εἶναι εἰς θέσιν νὰ βαστάσων τὰ οικονομικὰ βάρη μιᾶς ἀγωγῆς ὀκταετοῦς πολυδαπάνου, ὅπως εἶναι εἰς τὴν Εὐρώπῃ ἢ γυμνασιακῆ ἐκπαίδευσις. Ἐν ᾧ τοῦναντίον αἱ κατώτεραι τάξεις διαβλέπονν εἰς τὸν ἐγκέφαλον τῶν τέκνων των κεφάλαια, ποῦ ὀφεί-

λον κατὰ τὸ δυνατόν ἐνωρὶς νὰ παύσων νὰ εἶναι ἀργά. Ἐντεῦθεν καὶ διότι ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, μὴ δυναμένη καὶ μὴ ἀξιόσθα νὰ γίνῃ ἢ ἀποκλειστικὴ μορφή τῆς ἐκπαιδεύσεως ὅλου τοῦ ἔθνους, ἀποτελεῖ μὲ τὴν ὑπαρξίν τῆς χαρακτηριστικῆν ἀθέτησιν τοῦ ἱεροῦ νόμου τῆς ἰσοπεδώσεως, εἶναι ὁ στόχος τῶν ἐπιθέσεων τῶν κομμιάτων τῆς ἀριστεράς.

Εἰς ἡμᾶς βέβαια οὔτε ἀριστοκρατία ὑπάρχει, ποῦ πρόπει νὰ πολεμηθῇ, οὔτε νὰ τὴν δημιουργήσων ἡμποροῦν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὁ τρόπος δέ, ποῦ παρέχεται ἢ παιδεία καὶ εἰς τὰς λαϊκωτέρας τάξεις εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον δημοκρατικὸς. Καὶ ἀληθινὰ δὲν ὑπάρχει θλιβερότερον χαρακτηριστικὸν τοῦ πόσον πιθηκίζων τὰς εὐρωπαϊκὰς συνθήκας καὶ πόσον ὀλίγην ἀνεξαρτησίαν πνεύματος καὶ ἐνεργείας ἔχων μερικοὶ ἐκ τῶν ὑπερσυχρονισμένων κριτικῶν τῶν ἐκπαιδευτικῶν μας πραγμάτων, ἀπὸ τὴν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη συνεχῶς ἐπιρροισμένην κατὰ τῆς γυμνασιακῆς μας παιδείας μορφήν, ὅτι ἐξυπηρετεῖ τὰ συμφέροντα ὀρισμένης τάξεως κοινωνικῆς καὶ δημιουργεῖ ἀνθρώπους ἀδιαφόρους ἢ ἀντιτασσομένους συνειδητὰ πρὸς τοῦ λαοῦ τὰ συμφέροντα.

§ 4. Καὶ ὅμως, ἀποκρούων ὡς ἀναληθῆ τὴν μωμφήν ταύτην, θὰ ἐχαιρέτιζα μετὰ ἰδιαιτέρας χαρᾶς κάθε μέτρον—καὶ οικονομικὸν ἔστω—, ποῦ θὰ ἔδιδεν εἰς τὴν μέσσην καὶ ἀνωτάτην μας ἐκπαίδευσιν χαρακτῆρα ἀριστοκρατικώτερον¹. Θὰ πῆλλατε τὸ γυμνάσιον καὶ τὸ Πανεπιστήμιον ἀπὸ τὸν ἄχρηστον ὄχλον τῶν μετριοτήτων, τὰς ὁποίας ἢ εὐκολία τῆς σπουδῆς ἢ οικονομικὴ ἀποσπῆ ἀπὸ τὰ ἐπαγγέλματα τῶν πατέρων των, εἰς τὰ ὁποῖα χρησιμώτεροι θὰ ἦσαν πρὸς τὴν ἔθνικὴν ὀλότητα. Ἀφ' ἑτέρου δέ θὰ ἐδημιούργει ὄλι-

1. Ἐν συνδυασμῷ φυσικὰ πρὸς τὴν ἀπαραίτητον αὐστηράν ἐπιλογὴν κατὰ τὴν ἐγγραφὴν καὶ τὰς ἐξετάσεις, περὶ τῆς ὁποίας δὲν χρειάζεται ἐδῶ νὰ γίνῃ λόγος, ἀφ' οὗ οὐδὲς ἀμφισβητεῖ τὴν ἀναγκασιότητά τῆς.

κούς πόρους πρὸς πλουτισμὸν καὶ τελειότεραν δια-
 ρύθμισιν τῶν διδακτηρίων καὶ τῶν διδακτικῶν μέσων
 καὶ πρὸς πληρεστέραν ὑλικὴν ἐνίσχυσιν ἀληθινὰ ἰδιο-
 φωνῶν ἀπόρων σπουδαστῶν. Τὰ οἰκονομικὰ ταῦτα μέτρα
 —σιωπηρῶς ἐφαρμοσθέντα εἰς τὰ γυμνάσια τοῦ ὑπο-
 δούλου ἑλληνισμοῦ μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα—δὲν
 θὰ ἔθιγον βεβαίως ἀριθμὸν τινα πλουσίων ἀνικανο-
 τήτων. Ἀλλὰ κέρδος θὰ ἦτο νὰ περιορισθοῦν αὐταὶ
 ἔστω καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν—τὸν πολὺ μεγαλύτερον—
 τῶν ἀπορωτέρων, τοὺς ὁποίους ἄλλως τε κατόπιον δὲν
 θὰ συντηρῆ τοῦ πατρὸς τὸ βαλάντιον ἢ ἡ κληρονομία,
 ἀλλ' ὁ ἀτυχῆς δημόσιος προϋπολογισμός. Διότι ἄλλο
 ἀπὸ θεοιθῆρας καὶ δημοσίους ὑπαλλήλους δὲν εἶναι
 ἱκανοὶ νὰ γίνωνν.

II

§ 5. Ἀκόμη ὀλιγώτερον μας θίγει ἡ κατηγορία
 περὶ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ καὶ ὑπερεθνοῦς χαρακτήρος
 —ἂν εἶναι κατηγορία—τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας.
 Ἐδρῖσκόμεθα εἰς τὴν ζηλευτὴν δι' ἄλλους θέσιν, καλ-
 λιεργοῦντες τὴν γνώσιν τῆς Ἀρχαιότητος, ὄχι μόνον
 τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ τὸ παρελθὸν νὰ μανθάνωμεν,
 ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδιοῦ μας ἔθνους καὶ τῆς ἰδικῆς μας θρη-
 σκείας, ποῦ ἀνήκει εἰς τὴν Ἀρχαιότητα καὶ αὐτή. Καὶ
 ἀκόμη περισσότερον αὐτοῦ τοῦ ἀμεσωτάτου μας
 παρελθόντος καὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ παρόντος μελε-
 τῶμεν τοὺς πνευματικοὺς καὶ κοινωνικοὺς παρά-
 γοντας.

Δὲν πρόκειται βέβαια ν' ἀπαριθμήσω ἐδῶ ὅλα τὰ
 νήματα, ποῦ συνδέουν ἀμέσως ἢ διὰ τοῦ Βυζαντίου—
 τὸ ὁποῖον γλωσσικῶς εἰς τὴν μελέτην τῆς Ἀρχαιό-
 τητος περιλαμβάνεται—μὲ τὴν Ἀρχαιότητα τὴν ση-
 μερινήν μας πραγματικότητα. Πολὺ ὀλιγώτερον νὰ τα
 παρακολοθήσω. Εἶναι τὸ ἔργον τοῦ μέλλοντος, ὅταν
 καὶ ἡ ἔρευνα τῶν πολιτιστικῶν παραγόντων τῆς νεω-
 τέρας Ἑλλάδος θὰ ἔχη σημαντικῶς προχωρήσει καὶ

ἢ ἐκτίμησις ἐνὸς ἐκάστου ἐξ αὐτῶν θὰ εἶναι δυνατόν
 μὲ σχετικὴν ἀντικειμενικότητα νὰ γίνῃ. Ἀλλὰ καὶ
 τώρα πᾶς τις καταλαμβάνη, πόσον ἀπαροίτητος εἶναι
 ἡ γνώσις τῆς Ἀρχαιότητος δι' ἐκείνον, ποῦ θέλει νὰ
 ἐμβαθύνῃ εἰς οἰκονομικὰ φάσιν τοῦ νεοελληνικοῦ μας
 βίου, ἀπὸ τὴν συντηρητικὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλη-
 σίας μέχρι τῆς ἐρευνῆς τῆς ἐθνικῆς μας γλώσσης—
 εἴτε τὴν καθαρεύουσαν κἀνεὶς προτιμᾷ εἴτε τὴν δημο-
 τικὴν¹ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ μας βίου. Τὴν ἐπίδρασιν αὐ-
 τὴν ἠμποροῦμεν νὰ θεωρήσωμεν ὀλεθρίαν ἢ βλαπτι-
 κήν, νὰ τὴν καταδικάσωμεν ὡς συντηρητισμὸς ἢ «προ-
 γονοπληξίας» γέννημα¹ νὰ τὴν ἀγροῦσωμεν δὲν μας
 ἐπιτρέπεται. Γνώσις καὶ κατανόησις τοῦ παρελθόντος
 μας εἶναι ἀπαραίτητος προϋπόθεσις τῆς κατανόησεως
 τοῦ παρόντος καὶ τῆς συνειδητῆς μας ἐνεργείας διὰ τὸ
 μέλλον. Διότι τὸ παρὸν ζῆ ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ ἡ
 ἱστορία εἶναι ὁ μόνος διδάσκαλος τοῦ βίου διὰ τὰ
 μελλοντικά μας διαβήματα. Ἄλλως τε ὁ ἄνθρωπος
 ἔπαυσε πρὸ πολλοῦ νὰ ζῆ εἰς τὴν φύσιν· ζῆ ἐν μέσῳ
 τῆς κοιωνίας, καὶ ἡ κοιωνία εἶναι τοῦ παρελθόντος,
 ὄχι τοῦ παρόντος δημιουργήμα. Καὶ τοῦ σχολείου ἄρα
 ἔργον εἶναι—διὰ νὰ μεταχειρισθῶ λέξεις τοῦ Windel-
 band—(νὰ δημιουργήσῃ ἀπὸ τὸν φυσικὸν τὸν ἰ σ τ ο -
 ρ ι κ ὸ ν ἄνθρωπον).

§ 6 Μὲ γενικὰς ὅμως γραμμὰς θάξιζε νὰ ἐκτεθῆ ἡ
 σημασία τῆς Ἀρχαιότητος εἰς τὸν σχηματισμὸν καὶ
 τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς μας συνειδήσεως, ποῦ συν-
 τελεῖται κατὰ τὴν πρὸ καὶ μετὰ τὸ 21 περίοδον καὶ

1. Δὲν μὲν διαφεύγει, ὅτι παρ' ἡμῶν συχνότατα συνδέεται
 τὸ ζήτημα τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν μὲ τὸ γλωσσικὸν ζή-
 τημα καὶ ὅτι εἰς τὴν ἀντίληψιν πάρα πολλῶν—καὶ ἐκ τῶν ἰθυ-
 νότων ἀκόμη—τέλειος δημοτικιστῆς γίνεται κἀνεὶς, ἂν ῥίγη
 πέτρων ἀναδέματος καὶ ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν.
 Εἶναι ἡ αἰωνία σύγκρουσις ἰδεῶν, ποῦ μας κατέχει καὶ μας κἀμνει
 νὰ ταυτίζωμεν δημοτικισμὸν καὶ κομμουνισμὸν, μόνον διότι
 πάρα πολλοὶ ἐκ τῶν δημοτικιστῶν εἶναι καὶ κομμουνισταί.
 Εἶναι πράγματα ο ὕ σ ι ω δ ὶ σ τελείως ἄσχετα.

εἰς τὴν ὁποίαν ὁ κύριος σχεδὸν παράγων ἢ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ὑπῆρξε.

Εἰς τὸν μακροχρόνιον λήθαρον τῆς δουλείας, εἰς τὸν ὁποῖον τὸ ἔθνος κουρασμένον καὶ ἐξηρητημένον ἀπὸ τοῦ 15 αἰῶνος ὑποπίπτει, διὰ τὰ ἐπανακτῆση δυνάμεις καὶ τὰ ὑποστῆ τὴν ἀπαροίτητον ἐσωτερικὴν του ἀνακαίνισιν, συνειδήσιν τῆς ἐθνικῆς του ὑποστάσεως δὲν εἶχε κληρονομῆσει ἀπὸ τὸ ἀχρωμον ἐθνικῶς Βυζάντιον. Ἡ πρὸς τοὺς Φράγκους καὶ τοὺς Τούρκους ἀντίθεσις εἶχε θρησκευτικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα. Ὡς ἀρητηκὸν στοιχείον παρῆεν ὄχι ἀρχαιστον ὕλικόν—ὕλικόν ὅμως μόνον—πρὸς ἐθνικῆς συνειδήσεως δημιουργίαν. Ἡ ἀπαρχὴ ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν καὶ Παλαιολόγων, γέννημα τῶν ἀγώνων κατὰ τῶν ὁμοδόξων βαλκανικῶν λαῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς ἀ ν α γ ε ν ν ἦ σ ε ω ς τ ἧ ς σ π ο υ δ ῆ ς τ ῶ ν ἑ λ λ η ν ι κ ῶ ν γ ρ α μ μ ἄ τ ω ν ἀφ' ἑτέρου, σβῆνει, προτοῦ νὰ γεννοβολήσῃ. Ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου τὸν ζυγὸν ἐπέροχεται καὶ πάλιν τῶν χριστιανικῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἡ ἔνωσις καὶ ὁ Πατριάρχης γίνεται καὶ πάλιν ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Γένους τῶν Χριστιανῶν, ὄχι τοῦ ἔθνους τῶν Ἑλλήνων. Ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων σταματᾷ, οἱ λόγοι φεύγουσιν, μαζὶ καὶ τὰ ἔργα τῶν προγόνων. Κάνεις δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ τάντιγραφή πλέον καὶ τὰ ἐναπομείναντα ἢ ἰδρονόμενα σχολεῖα προορισμὸν ἔχουν κληρικοὺς νὰ παράγουσιν, δυναμένους νὰ διαβάξουν χωρὶς λάθη καὶ νὰ γράφουν χωρὶς ἀσθητικῆς.

§ 7. Ἡ Ἐκκλησία, ὁ ἐπίσημος τοῦ Βυζαντίου κληρονόμος, ἦτο, ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, ἀνίκανος νὰ δημιουργήσῃ ἐθνικὴν συνείδησιν. Γεννημένη εἰς περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἐθνικαὶ διαφοραὶ εἶχαν σβῆσει ἐνώπιον τῶν θρησκευτικῶν ἢ δογματικῶν χασμάτων ἀναθρεμμένη εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ ὑπερεθνικοῦ κράτους τῶν Ρωμαίων καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀντλοῦσα

τὸ δικαίωμα τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς, ὡς ὁργανώσεως, καὶ τὴν ὁργανώσιν αὐτῆν κληρονόμος ἐνὸς ἀχρωμον ἐθνικῶς πολιτικοῦ ὁργανισμοῦ καὶ κυρίαρχου λαῶν πολυποικίλων, ποῦ μόνον τὸ κοινὸν δόγμα συνέδεε, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐργασθῆ συνειδητὰ πρὸς ἐ θ ν ι κ ἦ ν ἀποκατάστασιν τοῦ ταπεινωμένου γένους, ὡς ἔθνος τῶν Ἑλλήνων εἰδικῶς. Ἡ πνευματικὴ τῆς ἐπόστασις, ὡς Ἐκκλησίας, καὶ αἱ παραδόσεις τῆς τὴν ἐμποδίζουσαν νὰ ἐνωήσῃ καὶ τὴν ἀνάγκην ἐθνικῆς κοινότητος ξένης καὶ ἀνεξαρτήτου πρὸς τὴν θρησκευτικῆν. Ἀπόδειξις ἢ δυσάρεστος ἐκπληξις, μὲ τὴν ὁποίαν ἀντίκρουσε τῶν Βουλγάρων καὶ Ἀράβων τὴν ἐθνικὴν ἀφύπνισιν. Ἀπόδειξις ἐπ' ἴσης ἢ ἀποφυγῆ τῶν Φιλικῶν νὰ χρησιμοποιήσουσιν αὐτὴν ὡς ὁργανώσιν. Οὐτε ὁ φόβος τῶν Τούρκων οὔτε ἡ δυσπιστία πρὸς τοὺς ἐκκλησιαστικὸς ἀρχηγούς—τάποδεικνύει ἢ μήσεις πολλῶν, ὡς ἀτόμων—τους ὠδήγησεν εἰς τοῦτο, ἀλλ' ἡ ἐνοτικτώδης ἐπίγνωσις, ὅτι οἱ σκοποὶ των ἦσαν, ἂν ὄχι τελείως ξένοι, πάντως ὅμως σημαντικῶς διάφοροι, ἀπὸ ὅ,τι ἡ Ἐκκλησία, ὡς Ἐκκλησία, ἠδύνατο καὶ ἐδικαιοῦτο νὰ ἐπιδιώξῃ.

Τὸ νὰ τὴν κατηγορήσωμεν δι' αὐτὸ καὶ γενικῶς δι' ὅτι δὲν ἐπραξεν ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, ὅπως ὁ Διον. Θερειανός, θὰ ἐσήμαινε, ὅτι ἀγνοοῦμεν ἢ παρανοοῦμεν αὐτὴν τὴν φύσιν τῆς, ὡς θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ῆ ς ὁργανώσεως, καὶ τὰς παραδόσεις τῆς, ὡς δημιουργήματος τῆς μεταγενεστέρας ὀρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Πολὺν δικαιοτέρον θὰ ἤμεθα, ἂν ἀνεγνωρίζομεν, τὸ τί ἐπραξεν. Διότι πολλάκις τὸν τελείως δευτερογενῆ δι' αὐτὴν ἐθνικὸν σκοπὸν ἔθεσεν ὑπεράνω τῶν καθαρῶς θρησκευτικῶν καὶ τοῦ ἰδίου τῆς, ὡς ὁργανισμοῦ αὐτοτελοῦς, συμφέροντος ¹. Ἰδιαίτερος ὅμως διότι

1. Αὐτὸ ἦτο εἰς τὴν ἰδικὴν μας Ἐκκλησίαν πολὺ ἐνκόλωτέρον, παρ' ὅσον εἰς τὴν καθολικὴν, ἀκριβῶς διότι ἡ ἰδικὴ μας—διὰ λόγους ἱστορικοῦς—εἶναι ὀλιγότερον ἐκκλησία καὶ κ λ ἦ ρ ο ς ἀπ' ἐκείνην. Ἐντεῦθεν ἀγνοεῖ ἢ ἱστορία τῆς Ἐκκλη-

εἰς ἐποχήν, ποῦ εἰς τὸ ἔθνος μας ἔλειπεν οἰαδήποτε κρατική ἐνότης—ὁ σπουδαιότατος παράγων τῆς ἐθνικῆς κοινότητος διὰ τὰ πλείστα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη—κατώρθωσε μὲ τὴν συγκεντρωτικότητά της νὰ δημιουουργήσῃ ὑποτυπῶδες τι αἰσθημα ἐθνικῆς ἠ—
 ὀρθότητος—**θ ρ η σ κ ε ν τ ι κ ῆ ς** ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ μὲ τὴν συντηρητικότητά, ποῦ τὴν χαρακτηρίζει καὶ ποῦ εἶναι ἡ ἄγκυρα σωτηρίας διὰ τὰ κουρασμένα καὶ ἀδύνατα ἔθνη, κατώρθωσε νὰ περισώσῃ, ὅ,τι ἦτο δυνατόν ἀπὸ τὴν κληρονομίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἐθνικὴν μας ὄντοτητα. Ὁ συστηματικὸς ἐκπορευτισμὸς τῆς Μ. Ἀσίας κατὰ τὸν 12.—14. αἰῶνα δὲν θὰ ἐπετιγγαχεν ἴσως εἰς τοιοῦτον βαθμὸν, ἂν ἡ Κων/λις ἐνωρίτερα ἐκκρυεύετο καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἐλευθερωμένη ἀπὸ τὴν καταστρεπτικὴν κηδεμονίαν τοῦ φθίνοντος Βυζαντίου καὶ τὴν εὐνόητον καχυποψίαν τῶν Σελτσούκων Σουλτάνων, εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ συγκρατήσῃ τοὺς πληθυσμούς, τοὺς ὁποίους ἡ ἔλλειψις ἐθνικοῦ συναισθήματος εἶχεν ἀπομακρύνει καὶ ἠθικῶς ἀπὸ τὴν λοιπὴν ἐθνικὴν κοινότητα.

Τὴν σημασίαν αὐτὴν τῆς Ἐκκλησίας διὰ τὴν ἐθνικὴν μας ὑπόθεσιν ἀντελήφθησαν μὲ τὸ ἀλάθητον ποῦ πολεμῖον ἔστικτον οἱ Τοῦρκοι πολὺ βαθύτερα, παρ' ὅσον οἱ παρ' ἡμῶν τὰ ξένα ἀνοήτως πιθηκίζοντες ἀντιπρόσωποι τοῦ ἀντικληρικοῦ πνεύματος. Ἀλλὰ τὸ γεγονός τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μας κάμῃ ν' ἀγνοήσωμεν, ὅτι ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἐπίσημον τοῦ Βυζαντίου κληρονόμον, οὔτε τὴν μόρφωσιν ἐθνικῆς ἐ λ λ η ν ι κ ῆ ς συνειδήσεως οὔτε τὴν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς αὐτόβουλον δημιουργίαν ἀνεξαρτήτου καὶ ἐλευ-

σίας μας τὰς δεινὰς ἐκείνας συγκρούσεις μεταξὺ πατριωτισμοῦ καὶ εὐσεβείας, ποῦ ἐδοκίμασαν πάμπολλοι καθολικοὶ κληρικοὶ. Ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμίσω τὴν κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον στάσιν τοῦ γαλλικοῦ κλήρου ἀπέναντι τοῦ Βατικανοῦ.

θέρας ἐθνικῆς κοινότητος ἐδικαιούμεθα νὰ περιμένωμεν.

§ 8. Ἀλλὰ μήπως, ὡς ἀνεπίσημον κληρονομίαν, ἀφήκε τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς λαϊκὰς παραδόσεις τὰ παραίτητα ἐκεῖνα ἠθικὰ στοιχεῖα πρὸς ἐθνικὴν ολοκλήρωσιν καὶ ἐθνικὴν δρασιν; Εἶναι χαρακτηριστικὸν—καὶ ποῦ δὲν ἐτονίσθη μέχρι τοῦδε—, παρ' ἡμῶν, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Σέρβους καὶ Ἀλβανούς, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ παράδοσις τῶν τελευταίων τῶν ἐθνικῶν ἀγῶνων κατὰ τῶν Τοῦρκων ἀνέκαθεν ὑπῆρξε ζωντανή, οὐδενὸς βασιλέως πολεμιστοῦ, οὐδεμιᾶς μάχης, οὐδενὸς ἀνδραγαθήματος ἢ ἀνάμνησις ἀπὸ τὰν αὐθιμητῶν τῆς Βυζαντιακῆς ἱστορίας διετηρήθη εἰς τοῦ λαοῦ τὴν ἀνάμνησιν. Αὐτὸς ὁ Διγενῆς, μὲ τοὺς σκληροὺς καὶ τραχεῖς του ἀγῶνας ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τῆς πίστεως, ἐξαεμιζέται εἰς ἥρωα παραμυθιοῦ—χάνει τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ποῦ θὰ ἠμποροῦσαν νὰ τον κάμουν ὑπόδειγμα καὶ ἠθικὴν δύναμιν διὰ τὸν ἐθνικὸν ἀγῶνα. Δὲν ἀγωνίζεται πλέον ἐναντίον τῶν Σαρακηνῶν παλαίει πρὸς τὸν Χάρον. Ἀπὸ τὰς θουλικὰς μορφὰς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἢ τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου, ὅπως ζοῦν εἰς τὰς ἀγιογραφικὰς μας παραδόσεις, δὲν διαφέρει πλέον παρὰ καθ' ὅτι δὲν τον καθηγίασεν ἡ Ἐκκλησία.

Πολὺ συχνὰ γίνεται παρ' ἡμῶν λόγος περὶ τοῦ δημῶδους ἄσματος, ποῦ θορνεῖ τὴν ἄλωσιν τῆς Πόλεως, ἐν ᾧ συγχρόνως διακηρύσσει τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνακτήσεως. Εἶναι βεβαίως συγκινητικὴ αὐτὴ ἡ καρτερικὴ ἐλπίς ἀμέσως μετὰ τὴν συμφορὰν τὴν μεγάλην, μέχρι τινὸς εἶναι ἀκόμη καὶ χρήσιμος εἰς μίαν ἐποχὴν, ποῦ ἀποτελεῖ δι' ἓνα ἔθνος σημαντικὸν κεφάλαιον καὶ τὸ νὰ ἠμπορῇ νὰ ἐλπίζῃ καὶ νὰ περιμένῃ. Ἀλλὰ δὲν πρέπει ν' αὐταπατώμεθα. Δυνάμεις ἐ θ ν ι κ ῆ ς δ ρ ὀ ἄ σ ε ω ς ἀπὸ τὴν προοδοκίαν αὐτὴν ἦτο ἀδύνατον νὰ περιμένωμεν. Εἶναι ἐκδήλωσις μοιρολατρικῆς ἀδρανείας—καθαρὰ ἀνατολικῆς—καὶ ἐνὸς μεσιανισμοῦ ἐξ ἴσου ἀγόνου θετικῶς, ὅπως ὁ μεσιανι-

σμός τῶν Ἑβραίων¹. Ἀπὸ τοὺς σκληροὺς ἀγῶνας, ποῦ προηγήθησαν τῆς 29. Μαΐου 1453, δὲν διετήρησεν ἡ λαϊκὴ μνήμη οὐδὲ τὴν ἐλαχίστην παράδοσιν. Ἡ Πόλις πίπτει ὄχι κατόπιν μάχης, ἀλλὰ κατόπιν προφορικῆς ἐντολῆς τοῦ Θεοῦ, δι' ἀγγέλου μεταβιβασθείσης. Ὁ Κωνσταντῖνος δὲν εἶναι ὁ ἀτρόμητος μαχητής, ποῦ τιμᾶ, μὲ τὴν ἡρωϊκῶς ἀπεγνωσμένην του ἄμυναν, χιλιετοῦς ἐνδόξου παρελθόντος τὴν τελευταίαν· δὲν πίπτει ὡς ὁ Λεωνίδας μὲ τὴν σπάθην εἰς τὸ χεῖρ μεταξὺ τῶν συμμαχητῶν του. Ὁ θάνατός του δὲν ἔκαμεν εἰς τὸ ἔθνος οὔτε τὸ πολλοστὸν μέρος τῆς φοβερᾶς ἐκείνης ἐντυπώσεως, ποῦ προήγαγε τὸ 1821 τὸ σχοινὶ τοῦ Πατριάρχου. Ἄγγελος Θεοῦ τον ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν Ἀγ. Σοφίαν—ὄχι ἀπὸ τὴν μάχην—διὰ νὰ τον βάλῃ νὰ κοιμηθῇ τὸν προσωρινόν, ἀλλ' ἄδοξον ὕπνον του. Ὁ ἴδιος ἄγγελος θὰ τον ἐξυπνήσῃ καὶ πάλιν, καὶ ἡ Πόλις θάνακτιθῇ καὶ οἱ Τοῦρκοι θὰ φύγουν, ὄχι κατόπιν ἀγῶνων καὶ θυσιῶν, ὄχι ὅταν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀνανήψῃ καὶ ἀρχίσῃ νὰ ἐργάζεται ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας του, ἀλλ' «ὅταν ἔλθῃ τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου».

Εἶναι προφανές. Ἀὐτὴ ἡ παράδοσις ἦτο ἀδύνατον νὰ δώσῃ εἰς τὸ ἀναγεννώμενον ἔθνος τὰ ἀπαραίτητα ἠθικὰ καὶ πνευματικὰ στοιχεῖα ἑθνικῆς ἐλλήνων δράσεως. Καὶ δὲν εἶναι παράξενον, πῶς ἡ Ρωσία ἐζήτησε καὶ ἤλπισε σοβαρὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ μεσιανικὸν τοῦτο ὄνειρον μὲ τὰς ἰδικὰς της δυνάμεις καὶ διὰ τὰ ἰδικὰ της συμφέροντα. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς θὰ ἐπανηγύριζε τὸ γεγονός μὲ ὄχι μικροτέραν ἀγαλλίασιν. Ἦσκει νὰ λειτουργηθῇ καὶ πάλιν ἡ Ἀγ. Σοφία. Ἀλλὰ πῶς; περὶ αὐτοῦ ἐπαφίετο εἰς τὸν Θεόν νὰ φροντίσῃ..... Διὰ τὴν ἀναδημιουργίαν

1. Καὶ ἡ προέλευσις αὐτῆς τῆς προσδοκίας, ὄχι μόνον ἡ μορφή της, φαίνεται καθαρὰ μεσσιανικῆ-θησαυκευτικῆ. Δυστυχῶς ἀκόμη οὐδὲ ἀρχὴ δὲν ἔγινεν εἰς τὸ νὰ μελετηθῇ τὸ σημεῖον αὐτό.

γίαν τοῦ 1821 ἐπῆρξεν ἡ σημασία τῆς μοναδικῆς αὐτῆς βυζαντιακῆς παραδόσεως παρὰ πολὺν περιορισμένην.

§ 9. Ἀπὸ τὴν καθαρῶς βυζαντιακὴν παράδοσιν ἀσήμαντος ἦτο ἡ ἠθικὴ συμβολὴ πρὸς τὴν ἐθνικὴν ἀνάστασιν (ὡς ἰδέαν καὶ ὡς δρᾶσιν) τοῦ 1821· ἀπὸ αὐτὴν τὴν πραγματικότητα, ὅπου οἱ δεσμοὶ τῆς παραδόσεως του ἦσαν ἀσθενέστεροι, δὲν κατώρθωσεν ἐπίσης τὸ ἔθνος—ἢ, ἂν θέλετε, δὲν ἐπρόφθασε μέχρι τοῦ 21— νὰ δημιουργήσῃ ἰδυνοῦσας ἰδέας, ποῦ νὰ δώσουν τὴν ἀπαραίτητον πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν μορφὴν καὶ τοὺς ἀπαραιτήτους γενικούς ἐθνικῆς ἐπὶ ἐθνικῆς δρᾶσιν, μ' ἐπὶ γίνωσιν τῆς ἀλληλεγγύης τῆς ἐθνικῆς. Το βλεπομεν αὐτὸ εἰς τὰς δύο σπουδαιότερας ἐκδηλώσεις τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν ἱστορίας μας, τὴν λογοτεχνικὴν ἀνθῆσιν εἰς τὰς φραγκοκρατούμενας ἑλληνικὰς χώρας ἀφ' ἑνὸς καὶ τοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνας τῶν κλεφτῶν ἀφ' ἑτέρου.

§ 10. Φυσικὰ ἡ ἀξία τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας οὐδέποτε δύναται νὰ τεθῇ ἐν ἀμφιβολῇ. Ἀλλὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονώμεν, ὅτι εἰς τὰ πολυάριθμα προϊόντα τῆς ἀνθήσεως αὐτῆς λείπει σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα. Ὅλα τὰ δυνατὰ θέματα πραγματεύονται οἱ φραγκοκρατούμενοι Ἕλληνες, τὸ ἐθνικὸν τους μένει ξένον. Τὸ Βυζάντιον ἀγροεῖται σχεδὸν καθ' ὅλοκληρίαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὡς πρόγονοι καὶ δημιουργοὶ ἐθνικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐθνικῶν καθηκόντων ἐπ' ἴσης. Ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν λογοτεχνίαν τῆς Ἀναγεννήσεως ἡ λογοτεχνία αὐτῆ ἠγγόνθη τελειῶς σχεδὸν τὸ σημαντικώτατον πνευματικὸν στοιχεῖον τῆς Ἀναγεννήσεως, τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν Ἰταλῶν, ὡς ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Ρωμαίων καὶ κληρονόμων παρελθόντος ἱστορικοῦ μεγαλείου, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε ν' ἀνακτηθῇ. Ἀποτελεῖ παραφράδα ἀπλήν—ἀλλὰ παραφράδα μ' αὐτοτελεῖ ἀξίαν—τῶν φραγκικῶν λογοτεχνιῶν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ δίδει εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ δυσάρεστον ἐντύπω-

σιν Λεβαντισμοῦ. Ἡ σύντομος ἐξαφάνισις τῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης τὴν ἠμποδίσαιε νὰ ἐπιδράσῃ περαιτέρω εἰς τὸ ἔθνος. Μεγάλη ἀπώλεια διὰ τὴν ἐθνικὴν γλώσσαν καὶ λογοτεχνίαν. Διὰ τὴν ἐθνικὴν ὀπλοθεσίαν ἀσήμετος.

§ 11. Πολὺ ὀλιγώτερον ἐθνικοὶ (εἰς τὴν σημασίαν, ποῦ ἐπανελημμένως ἐτοίμασμεν), ὑπῆρξαν οἱ ἀγῶνες τῶν κλεφτῶν ἐναντίον Ἑνετῶν καὶ Τούρκων. Μεμονωμένοι, ὅπως ἦσαν εἰς τὴν πραγματικότητά, γέννημα προσωπικῆς ἢ τοπικῆς ἐξεγέρσεως ἐναντίον τῆς ἀθαιρεσίας τοῦτον ἢ ἐκείνου τοῦ τυράννου, στεροῦνται καθ' ὀλοκληρίαν παντὸς γενικωτέρας σημασίας ιδεώδους, ποῦ νὰ τοὺς διέπη. Ἡ συναίσθησις, ὅτι αὐτοὶ ἀντιπροσωπεύουν, ὅτι εἶναι αἱ μάχιμοι δυνάμεις ἐνὸς ἔθνους δουλωμένοι, ἀξίου καλυτέρας, ἀναλόγων πρὸς τὸ παρελθόν του τόχης, λείπει παντελῶς ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν. Τὸ μόνον ἠθικὸν στοιχεῖον, ποῦ ὑπερβαίνει τὰ ὅρια τῆς προσωπικῆς καὶ τοπικῆς φιλοτιμίας (πολλάκις τὰ ἐλατήρια ἦσαν ἀκόμη χειρότερα), εἶναι ἡ ἐπίγνωσις τῆς θρησκευτικῆς διαφορᾶς πρὸς τὸν ἀντίπαλον καὶ τῆς θρησκευτικῆς κοινότητος πρὸς τὸν ἐπὶ ὀλοκτον λαόν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ δὲν δημιουργεῖ τόσον ἀλληλεγγύης ἐθνικῆς συνειδήσιν—ἀπόδειξις, ὅτι συνεμάχων μὲ τοὺς Τούρκους ἐναντίον ἀλλήλων—ὅσον δικαιολογεῖ εἰς τὸν νοῦν τοῦ κλέφτου τὰς ἀθαιρεσίας τοῦ κατακτητοῦ καὶ τὰς ἰδικὰς του ἐκδικητικὰς πράξεις. Ἀλλως τε ὁ πρόκριτος δὲν εἶναι ὀλιγώτερον μισητὸς ἀπὸ τὸν Τούρκον ἀγῶν. Ὡς στοιχεῖον πολεμικῆς δράσεως κατὰ τὸ 21 ὑπῆρξεν ἡ κλεφτονομία πολυτιμότητι: πηγὴ ἢ φορεὺς ἰδέας τινὸς δὲν ὑπῆρξε, οὔτε ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ ὄχι μόνον εἰς τὴν ἀντίληψιν αὐτῶν τῶν κλεφτῶν, ἀλλ' οὐδὲ εἰς τὸ αἶσθημα τοῦ λοιποῦ λαοῦ, ποῦ ἐτραγουδοῦσε τὰ κατορθώματά των. Παλληκάρι, ὄχι ἐθνικὸς ἦρωσ, ἦτο διὰ τὸν λαὸν ὁ κλέφτης. Δι' αὐτὸ καὶ τον ἐθαύμασεν ὄχι περισσότερον ἀπὸ τὸν κοινὸν λῆσταρχον.

Ἐθνικὸς ἦρωσ ἔγινεν ὁ κλέφτης ἀπὸ τὸ 21 καὶ ἐξῆς, ἀφ' ὅτου ἡ ἰδέα «ἔθηκεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ στέφανον ἐκ λίθου τιμίου», τὸν στέφανον, ποῦ ἐστόλιζε τοῦ Λεωνίδου τὴν ἀθάνατον μορφήν.

§ 12. Διότι πραγματικῶς εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦ 21 δὲν ἀγωνίζονται πλέον μεμονωμένοι ὁμάδες Χριστιανῶν ἀνταγῶν ἐναντίον τῆς τουρκικῆς δεσποτείας. Ἀγωνίζεται σύσσωμον ἓνα ἔθνος—μὲ τὸ τουφέκι ἢ τὸ μαρτόριον, ἀδιάφορον. Ὅλοι τὸν αἰδυνάμεις, ὅλα του τὰ ἠθικὰ καὶ ὕλικὰ στοιχεῖα—ὁσονδύποτε ἀντίθετα συμφέροντα καὶ ἂν τα χωρίζουν—συσσωματοῦνται εἰς ἀγῶνα ὑπὲρ ἐνὸς ἰδανικοῦ, ποῦ στέκεται ὑπεράνω τῆς ἀμέσων των πραγματικότητος, ποῦ μ' αὐτὸ δὲν παύει ὁμως ν' ἀποτελεῖ τὸ κινεῖν ἀκίνητον ὀλοκλήρου τῆς ἐθνικῆς ἐνεργείας. Τους καθαριάζει τὰ ὅπλα, ἐξαιεῖ ἐκαστον ἀτομικὸν ἐπίτευγμα ἢ ἀτύχημα εἰς ἐπιτυχίαν ἢ ἀποτυχίαν μιᾶς ὁμαδικῆς, ἐθνικῆς ὑποθέσεως, δημιουργεῖ εἰς τὴν ψυχὴν ἐνὸς ἐκάστου—κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συνειδητὰ—τὸ αἶσθημα, ὅτι ἀποτελεῖ μέλος καὶ παράγοντα μιᾶς ἐθνικῆς κοινότητος καὶ ἀντιπροσώπου καὶ φορέα ἐνὸς ἐνδόξου ὀνόματος, ποῦ δημιουργεῖ δικαιώματα καὶ ἐπιβάλλει καθήκοντα.

Καὶ ἐν τῷ ἀφ' ἐνὸς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τὸ ἰδανικὸν ὑπῆρξεν ὁ συνεκτικὸς δεσμός, ποῦ ἤρωσε καὶ συνήσπισε τοῦ ἔθνους τὰς δυνάμεις, καὶ τὰς ἐγαλύβδωσε διὰ τὸν τραχὺν ἀγῶνα, ἀπεχώρισεν ἀφ' ἐτέρου ὅλα ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, ποῦ Βυζαντινῇ παράδοσις ἢ ἐκκλησιαστικὸς ὑπερθεϊσμός εἶχε συσσωρεύσει εἰς ἐν. Ἀπὸ τὸ χάος τῶν χριστιανικῶν ἐθνοτήτων τῆς Ἀνατολῆς ἀπεχώρισε καὶ ὀλοκλήρωσε τὴν ἑλληνικὴν ἐθνότητα ὡς ἔθ ν ὀ τ η τ α, ἀπὸ τὸν Ρ ὠ μ α ἰ ο ν ἐδημιούργησε τὸν Ἑ λ λ η ν α. Αὐτὴν τὸν βαθυτέραν σημασίαν ἔχει ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ ἐθνικοῦ μας ὀνόματος, ποῦ ὑπῆρξεν ἀφορμὴ τόσων καὶ τόσων φιλιππικῶν ἐναντίον τῶν πνευματικῶν ἡγετῶν του. Ὅστις ἐξακολουθεῖ νὰ τὴν θεωρῇ κενὸν παραπάτημα τυφλοῦ

πρὸς τὸ παρὸν ῥωμαντισμοῦ, ἐκφέρει τὴν σκληροτέραν καταδικαστικὴν ἀπόφασιν ἐναντίον τῆς ἱκανότητός του νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ κρίνῃ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Ἔτσι ἀποτελεῖ τὸ 21 ἀληθῶς ῥῆξιν πρὸς τὸ παρελθόν καὶ τὴν «παράδοσιν», τὴν παράδοσιν ὅμως τὴν βυζαντιανὴν καὶ τὴν τῆς τουρκοκρατουμένης Ἑλλάδος. Ἀλλὰ συγχρόνως ἀποτελεῖ ἀναγέννησιν, ἀναγέννησιν τοῦ ἄρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος, (ὅπως ἤμποροῦσαν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης νὰ το συλλάβουν), ἐπάνοδον συνειδητὴν εἰς τὴν δρᾶσιν τῶν ἀρχαίων προγόνων καὶ (μὲ τὸ τολμηρὸν τοῦ ρωμαντικοῦ πῆδημα ὑπεράνω τῆς ῥωμαϊκῆς καὶ βυζαντινῆς περιόδου) συνέχειαν ἄμεσον τῶν κατορθωμάτων ἐκείνων. Τὰ ὀνόματα τοῦ Λεωνίδου καὶ τοῦ Θεμιστοκλέους δὲν κοσμοῦν μόνον τῶν Ὑδραίων τὰς πύμνας—ἀποτελοῦν ζωοτανὰς ὑπάρξεις, παραστέκονται εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους, γίνονται πρότυπα καὶ ἰδέαι, ποῦ κανονίζον αἴσθημα καὶ ἐνέργειαν τῶν ἀπογόνων. Τὸ ἔθνος αἰσθάνεται, ὅτι εἶναι ἔθνος: αἰσθάνεται τὰ δικαιώματά του ὡς κληρονόμου παρελθόντος μεγαλείου, καὶ τὰ καθήκοντά του ἀπέναντι αὐτοῦ. Δὲν εἶναι πλέον ἢ φυσιολογική, οὕτως εἶπειν, ἐξέγερσις ἐναντίον τῆς καταπίεσεως τοῦ βαρβάρου, ποῦ του ὀπλίζει τὰς χεῖρας· πολὺ μᾶλλον ἢ συναίσθησις τῆς ἀξιοπρεπείας του, ἢ ἐντροπή. Ἡ ἐντροπή ἐκείνη, περὶ τῆς ὁποίας λέγει ὁ Κ. Μάρξ: «Ὅταν ὁ λόκληρον εἶναι ἔθνος αἰσθάνεται ἀληθινὴν ἐντροπήν, ὁμοιάζει πρὸς τὸν λέοντα ποῦ συστέλλει τὸ σῶμα διὰ τὸ μέγαλον του πῆδημα».

§ 13. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ δὲν εἶναι αἰφνίδιος ἐπιρρώτισις: πολὺ ὀλιγώτερον εἶναι δημοῦργημα τοῦ φιλελληνισμοῦ, ὅπως πολλαχῶς ὑπεστηρίχθη· ὁ φιλελληνισμὸς ἀρχίζει ἀπὸ τὸ 21 καὶ τὴν ἐνίσχυσε μᾶλλον ἢ τὴν ἐπροκάλεσεν. Εἶναι τὸ ἔργον τῆς ἀναγεννηθείσης τὸν 18. αἰῶνα ἑλληνικῆς παιδείας, εἶναι τὸ ἔργον

τῶν ταπεινῶν καὶ σχολαστικῶν—ἂν θέλετε—διδασκάλων, ποῦ μὲ τὸν Ἡρόδοτον καὶ τὸν Δημοσθένην εἰς τὰς χεῖρας ἐχάλκευσαν τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ τὸ αἶσθημα τῆς θυσίας πρὸς τὴν πατρίδα, τῆς κοινῆς συνεργασίας πρὸς δημοουργίαν ἀνεκτῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως. Τὸ πλῆθος τῶν χειρογράφων κλασσικῶν συγγραφέων, ἀντιγραμμένων τὸν 18. αἰῶνα, εἶναι ἓνα ὕλικόν δείγμα τοῦ τεραστίου τούτου θεύματος πρὸς παιδείαν, —ὄχι κάθε παιδείαν, ἀλλὰ παιδείαν ἐλληνικήν—ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πάσης ἐθνικῆς παλιγγενεσίας. Δὲν ὑπῆρξε τοῦτο τὸ πρόγραμμα τοῦ Κοραΐ μόνον, ἂν καὶ ὁ Κοραΐς ὑπῆρξεν ὁ εὐγλωττότερος καὶ μᾶλλον βαθυστόχαστος τούτου ἀπόστολος. Ἀποτελεῖ τὸν τελικὸν σκοπὸν καὶ τὸ ἰδεῶδες ὅλων τῶν μορφωμένων καὶ μὴ τάξεων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἰδεῶδες δημοουργηθὲν καὶ καλλιεργηθὲν ἀπὸ τοὺς πτωχοῦς διδασκάλους τοῦ γένους.

§ 14. Ἀπέχω πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ ἰσχυρισθῶ, ὅτι ὁ μοναδικὸς παράγων τοῦ 21 ὑπῆρξεν ἢ ἀναγέννησις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Αὐτὴ καὶ μόνη δὲν ἦτο ἀρκετὴ οὔτε νὰ προκαλέσῃ τὴν Ἐπανάστασιν οὔτε νὰ φέρῃ εἰς πέρας τοὺς σκοπούς της. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ὑπῆρξεν ἠθικὴ δύναμις μόνον καὶ αἱ ἠθικαὶ δυνάμεις δὲν δημουρογοῦν τὰς ἀπαιρητῆτους ὕλικὰς προϋποθέσεις πρὸς δρᾶσιν, δίδουν ὅμως εἰς αὐτὰς τὴν κατεύθυνσιν, θέτουν εἰς αὐτὰς τὸν ἰδεῶδη σκοπὸν καὶ τὰς ἐναρμονίζουσιν εἰς τὰς ἐνεργείας των· πρὸ παντὸς δημουρογοῦν τὴν πίστιν, ἣτις τὴν ἀποτελεσματικότητά των ὕλικῶν δυνάμεων ἐκατονταπλασιάζει. Εἰς τὸν 16. καὶ 17. αἰῶνα ἡ ἑλληνικὴ παιδεία θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ προκαλέσῃ ἓνα 21^{ον}. Ἐχρειάσθη νὰ προηγηθῇ τοῦ τύπου

1. Ἀκόμη παραδέχομαι, ὅτι, καὶ ἂν δὲν εἶχαμεν τὴν ἑλληνικὴν παράδοσιν, θὰ ἐφθάναμεν κάποτε νὰ ἐπαναστατήσωμεν ἐναντίον τοῦ Τούρκου. Ἀλλὰ τότε; Ὅταν ἀπὸ τὰς συνθήκας τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος θὰ ἐδημουροῦσαμεν τὴν ἀπαραίτητον ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ τὴν κατευθύνουσαν Ἰδὲ α. ν.

ἡ οικονομικὴ εὐημερία, ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας, ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν Ρωσίαν, ἡ πείρα εἰς τὰς παραδοξαβείους χώρας, ἡ παρακμὴ τῶν Τούρκων, ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Εὐρώπην καὶ τὰς ἐν Ἀνατολῇ εὐρωπαϊκὰς παροικίας, πρὸ παντὸς ἡ δημιουργία ἐθνικῶν πολεμικῶν δυνάμεων μὲ τῶν κλεφτῶν τὰ τάγματα καὶ τῶν Ὑδραίων τοὺς ἐμπορικὸν στόλους. Ἄλλ', ὅπως εἴπομεν, αὐτὰ ἦσαν ὕλικὸν ἀπλοῦν, δυνάμεις ἀσυναρμολογητοὶ καὶ ἀλληλοσυγκρούμεναι πολλάκις, ὅπως μορφήν οὐτε κατεύθυνσιν. Καὶ τὴν μορφήν αὐτὴν καὶ τὴν κατεύθυνσιν ἔδωκεν εἰς αὐτὰς ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις καὶ μόνη¹. Αὐτῆς καὶ μόνης ἔργον εἶναι, ὅτι οἱ «κλέφτες» ὑψώθησαν εἰς ἐθνικὸν ἥρωα, οἱ κουρσάροι εἰς Σαλαμινομάχον, οἱ προεστοὶ εἰς Θεμιστοκλείδην καὶ Ἀριστείδην. Μὲ τὴν προφητικὴν του διαίθησιν το παρετήρησε βαθύτατα ὁ Σολομῶν—τὸν ὁποῖον κἀνεὶς δὲν ἤμπορεῖ νὰ κατηγορήσῃ ἐπὶ «προγοнопληξίᾳ» ἢ «σχολαστικισμῶ»—, ὅταν ἡ Ἐλευ-

αὐτὸ μέχρι τοῦ 21 δὲν εἶχε γίνει: Τὸ δὲ παράδειγμα τῶν Βουλγάρων, ποῦ μόλις κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ κατόπιν ἐντατικῆς προσπάθειας τῆς πανσλαβιστικῆς προπαγάντας ἔφθασεν εἰς ἐθνικὴν συνείδησιν δι' ἀνασυνδέσεως μὲ τὴν ἱστορίαν των, δείχνει φανερά, πόσῃ μεγάλῃ σημασίαν εἶχε δι' ἡμᾶς τὸ παρελθόν. Νὰ σκεφθῇ μόνον κἀνεὶς τί ἐσήμαινε τὸ ὅτι ἔθνος χωρὶς κρατικὴν ἐνότητα καὶ μὲ ὑποτυπώδη στοιχεῖα ὕλικου καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ εἶχε φθάσει εἰς ἐξειλιγμένην ἐθνικὴν συνείδησιν ἢ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19. αἰῶνος. Εἰς τὴν Γερμανίαν τότε μόλις ἔθετεν ὁ Fichte τὰς πνευματικὰς βάσεις τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος.

1. Τῶν ἰδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως ἡ ἐπιρροή—ἀναμφισβήτητος διὰ πολλοὺς πνευματικὸν ἡγέτας τοῦ 21, π.χ. τὸν Ρήγγαν καὶ Κοραῖν, ὑπερτιμᾶται ἐσχάτως παρὰ πολλῶν. Ἀλλά, καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρξε τόσον μεγάλη, δὲν πρέπει νὰ λησμονώμεν 1) ὅτι εὐρίσκειτο καὶ ἡ γαλλικὴ ἐπανάστασις ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν ἑλληνικῶν ἰδεῶν καὶ ὑπὸ τὴν μορφήν αὐτῆν ἐπέδρασεν καὶ ἐν Ἑλλάδι 2) ὅτι, καὶ διὰ τὴν ἑκαρποφοροῦσαν αἱ ἰδέαι τῆς ἔπρεπε τὸ ἔδαφος νὰ εἶχε προπαρασκευασθῇ καταλλήλως. Αἱ πατριωτικαὶ ἰδέαι τῆς Ἀναγεννήσεως π.χ. ἔμειναν τελείως ξένα πρὸς τὴν συνείδησιν τῶν φραγκοκρατούμενων Ἑλλήνων—ὡς λαοῦ, ἐννοῶ· ὅχι τῶν φυγάδων λογίων.

θερία, ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία τοῦ 21, τον παρουσιάζετο ἀπ' τὰ κόκκαλα βγαλμένη τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά.

§ 15. Μὲ τὴν ἰδουσίαν τοῦ ἐλευθέρου βασιλείου τίθενται ἐνώπιον τοῦ διδασκάλου ἄλλα σπουδαιότερα προβλήματα. Ἀπ' ἐνὸς ἔπρεπε ἡ προσπάθεια τῆς δημιουργίας καὶ συνειδητοποιήσεως τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης, ἡ ὁποία εἶχε προχωρήσει μὲν ἀρκετά, ὅταν ἐξεροράγη τὸ 21, ἀπεῖχεν ὅμως ἀκόμη πολὺ ἀπὸ τὴν πλήρη τῆς πραγμάτωσιν, νὰ συνεχισθῇ. Καὶ νὰ συνεχισθῇ ἰδιαίτερος εἰς τὰς ὑποδοῦλους ἑλληνικὰς χώρας, ὅπου ἡ ἑλλειψὶς τῶν ἄλλων ἠθικῶν καὶ ὕλικῶν ὀργάνων ἐθνικῆς δράσεως (στρατός—κράτος—τύπος—ἐλευθερία πολιτικὴ) καθίστα τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου πολὺ δυσκολώτερον καὶ τὰς ὑποχρεώσεις του πολὺ περισσότερον ἐπιτακτικὰς. Ἐπρεπε νὰ διδαχθῇ ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς—ἀλλόγλωσσος πολλάκις—νὰ στρέφῃ τὰ βλέμματα καὶ τὰς ἐλπίδας του πρὸς τὰς Ἀθήνας εἰς τὸ ἐξῆς, ὅχι πλέον πρὸς τὴν Ρωσίαν· ἔπρεπε νὰ διδαχθῇ, ὅτι μοιρολατρικὴ προσδοκία ἀπολυτρώσεως τον ἀπομακρύνει μᾶλλον παρ' ὅσον τον προσεγγίζει πρὸς τὴν πραγματοποίησιν των· ὅτι πρὸς τοῦτο χρειάζονται θυσίαι ἀπ' ἐνὸς—οἰασδήποτε μορφῆς—καὶ ἔμπρακτος ἐθνικὴ ἀλληλεγγύη, καὶ ἀπ' ἑτέρου πίστις ἰσχυρὰ πρὸς τὴν ὑπεροχὴν τῆς ἐλευθερίας ὑπὲρ πάσαν ἄλλην ὕλικὴν εὐημερίαν. Καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατορθώθη, ὥστε οὔτε εἰς τὴν σχετικῶς ἡπίαν τουρκικὴν διακυβέρνησιν, (ὅπως διεμορφώθη αὕτη μετὰ τὸ δεύτερον ἡμισιον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος), μὲ τὴν πρὸς ἑλλαδικὰς συνθήκας ἀσύγκριτον εὐμάρειαν καὶ ἐδκολίαν τῆς ζωῆς, οὔτε εἰς τὴν ἀληθινὰ φιλελευθέραν καὶ ὕλικῆς προόδου δημιουργοῦν ἀγγλικὴν διοίκησιν τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς Κύπρου, οἱ ἀλύτρωτοι Ἕλληνες ἐλησμόνησαν τοὺς ἠθικὸν δεσμούς, ποῦ τους συνέδεον πρὸς τὴν μητέρα Ἑλλάδα, ἀλλὰ δὲν ἐδίστασαν καὶ θυ-

Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

σίας και μαρτύρια να υποστούν χάριν τῆς ἐθνικῆς των πίστεως. Ἀπορρίπτοντες τὴν πίστιν αὐτὴν και παρατιούμενοι πάσης ἐνεργοῦ—ἂν και μυστικῆς—δράσεως ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς ιδέας θὰ ἠμποροῦσαν να ζήσουν ἀνερόχλητοι και εὐποροῦντες, ὅπως οἱ Λεβαντῖνοι ἢ οἱ Ἑβραῖοι. Εἶναι τιμὴ των, ὅτι δὲν το ἠθέλησαν, και ἡ τιμὴ αὐτὴ ἀνήκει ἐξ ὀλοκλήρου εἰς τὸν διδάσκαλον μὲ τὰ ἀρχαῖά του ἑλληνικά και μόνα. Διότι νεοελληνικά δὲν ἐδιδάσκοντο και ἡ νεωτέρα ἑλληνικὴ ιστορίαι ἱεροκρυφίως μόνον και σποράδιῳ ἠδύνατο να διδαχθῆ. Τὸ συντακτικὸν βέβαιαι και ἡ γραμματικὴ ὑπῆρξαν ἡ κορὰ ὅλη τῆς διδασκαλίας. Ἄλλ' ὅστις εἶχε τὴν τύχην να διδαχθῆ τὰ ἑλληνικά γράμματα εἰς ἓνα τῶν πολυαριθμῶν σχολείων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ, θὰ ἐνθυμῆται πολὺ καλά τὸ μυσταγωγικὸν ῥίγος τοῦ ἱεροῦ ἐνθουσιασμοῦ, ποῦ κατεῖχε τὰς ψυχὰς διδασκόντων και διδασκομένων κατὰ τὴν διδασκαλίαν ἐκεῖνην. Τί σημασίαν εἶχεν ἡ ὅλη, ποῦ ἐδιδάσκετο; Τὸ πνεῦμα ἦτο τὸ πᾶν. Καὶ τὸ πνεῦμα, πνεῦμα πίστεως, ἀντλουμένης ἀπὸ τὸ ἐρμηνεύμενον κείμενον, ἐξωποιοεὶ και τὸ συντακτικὸν τῶν ἀπλῶν ἐκείνων—ἀσόφων τὰ παιδαγωγικά, ἂν θέλετε ἀνδρῶν—ὅπως κατὰ τὸν 18. αἰῶνα τὴν Ὀκτώμηχον τοῦ ἀγραμμάτου τελετουργοῦ εἰς τὸ κρυφὸ σχολεῖο.

§ 16. Πρὸ ἀναλόγων καθηκόντων εὐρέθη ὁ διδάσκαλος και εἰς τὴν ἐλευθερίαν Ἑλλάδα. Εἰς ἐκεῖνον εἶχεν ἀνατεθῆ ἡ ἐντολὴ να διατηρήσῃ ἄσβεστον τὴν πίστιν εἰς τὴν Ἰδέαν. Οἱ ἐλεύθεροι δὲν ἔπρεπε μέσα εἰς τὰς προσπάθειάς των να καρπωθοῦν και ὀλικῶς τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας των τὰγαθά, μέσα εἰς τὰς ἐσωτερικὰς των διαμάχας και τὰ τοπικιστικὰ των συμφέροντα—και ἦσαν τόσον ἰσχυρά!—να λησμονήσουν, ὅτι ἔχουν ἀδελφοὺς ἀλυτρώτους, ὅτι αὐτοὶ ἀποτελοῦν τοὺς μέλλοντας ἐλευθερωτὰς και τῶν τόπων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι τὸ 21 μὲ τοὺς ἀγῶνας ἢ τὸ μαρτύριόν των συνετέλεσαν και αὐτοὶ εἰς τῆς μικρᾶς γωνίας τὴν

ἀπελευθέρωσιν. Δὲν ἔπρεπε να διστάσουν να προσφέρουν εἰς κάθε στιγμὴν τὰς θυσίας, ποῦ τους ἀπῆτει ἡ Ἰδέα. Καὶ το ἐπέτυχον οἱ διδάσκαλοι.

Εἴμεθα σήμερον πρόθυμοι να ῥίπτωμεν τὴν πέτραν τοῦ ἀναθέματος δι' ὅτι ἔγινε και δι' ὅτι δὲν ἔγινε κατὰ τὰ 100 ἔτη τοῦ ἐλευθέρου μας βίου, και ἐν μέρει ὄχι ἀδίκως. Ἄλλὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἑκατονταετηρίδος αὐτῆς δὲν πρέπει να, τὴν διαβάζωμεν εἰς τῆς Βουλῆς τὰ πρακτικά και τῶν ἐφημερίδων τὰς ἀηδεῖς ἀρθρογραφίας, μηδὲ να κρίνωμεν ὀλοκλήρου τὸ ἔθνος ἀπὸ τὰ πρόσωπα βασιλέων ἀνικάνων ἢ ἀναληγῆτων και πολιτικῶν τυφλῶν και στρατιωτικῶν ἀπερισκέπτων. Τὰ 100 αὐτὰ χρόνια εἶναι και χρόνια θυσιῶν, θυσιῶν ἠθικῶν και ὀλικῶν, προσπάθειας, ποῦ δὲν πρέπει να κρίνεται ἀπὸ τὰ ποτελέσματά της—ἂν και αὐτὰ δὲν εἶναι ὀλίγα. Τὸ γεγονός δέ, ὅτι πολλάκις ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν εὐρῆκε τὸν ὀρθὸν δρόμον πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν, ἠμπορεῖ να κακοχαρακτηρίσῃ τοὺς ὀδηγοὺς τοῦ λαοῦ—διὰ τὴν πίστιν και τὴν ἐθελοθυσίαν του ἀποτελεῖ τιμὴν. Καὶ πρὸ παντὸς δὲν πρέπει να λησμονῶμεν, ὅτι εἰς τὰ 100 αὐτὰ χρόνια ὁ λαὸς μας ὑπὸ τὰς χειροτέρας οἰκονομικὰς συνθήκας ζῶν εἰς χώραν ἐξηρηλωμένην και πτωχὴν δὲν ἐφείσθη οὔτε δαπανῶν οὔτε αἱματος ὑπὲρ τῶν ἰδανικῶν του, και ἔκλεισε τὰς ἀκοὰς πρὸς πᾶσαν πρόσκλησιν τοῦ Φάγωμεν, πῖωμεν... Ἡ ἰδεολογία δὲ αὐτὴ ἐμβάλλει εἰς ἀπορίαν δι' ἓνα λαόν, ὅστις, εἴτε ἐξ ἰδιοσυγκρασίας εἴτε ἐξ ἱστορικῶν λόγων, εἶναι κατὰ βάθος ἀτομιστικὸς και συμφεροντολόγος.

Τὴν ἀπάντησιν, πῶς ὁ ἀτομιστικὸς αὐτὸς λαὸς κατώρθωσε να ἐξαρθῆ εἰς μέγα πολλὰκις αὐτοθυσίας ὕψος, ἠμπορεῖ να δώσῃ μόνον ἐκεῖνος, ποῦ τὴν τεραστίαν και εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραδόσεως ἔμαθε να βλέπῃ και να ἐκτιμᾷ. Τὸν ἰδανισμόν αὐτὸν τον ἐδημιούργησε και τον ἐνεκέντρι—σεν εἰς τὸν λαόν διὰ τοῦ διδασκάλου ἢ ἀρχαία ἑλληνικῆ παραδόσεως, ὡς κεφάλαιον ἠθικῶν δημιουργοῦν τι-

μὴν καὶ ἐπιβάλλον ὑποχρεώσεις. Βεβαίως ἢ τιμῇ, ποῦ μας παρείχεν, ἢ το ἀσυγκρίτως μεγαλύτερα παρὰ ἢ ἰκανότητος μας ν' ἀνταποκριθῶμεν πρὸς τὰς ὑποχρεώσεις. Ἐντεῦθεν ἢ οἷσις ἐκεῖνη — χαρακτηριστικὸν ἀνωρίμων ὄντοτήτων — καὶ ἡ ἰδέα τοῦ περιουσίου λαοῦ, ὀλεθριωτάτη πολλάκις. Ἀφ' ἑτέρου ἢ ἀναζήτησις εἰς τὸ παρελθόν τοῦ ἰδανικοῦ, ποῦ θὰ διεῖπε τὴν σημερινὴν καὶ μελλοντικὴν μας ζωὴν, καὶ ἢ ἔλλειψις ἢ ἢ ἀνικανότης νὰ εὐρωμεν εἰς τὴν ἰδικὴν μας πραγματικότητα στοιχεῖα ἠθικὰ ἐπαρκῆ, ἐπροκάλεσε τὴν ἀγνοσον ἐκεῖνην καὶ ὀμφαλοσκοτικὴν ἐνίστη προσήλωσιν εἰς τὸ παρελθόν, ποῦ μας ἐσκότησε τὸ βλέμμα πρὸς τὰ περὶ ἡμᾶς καὶ τὰ μεθ' ἡμᾶς καὶ ἐξηνέμισεν ὄχι σπανίως εἰς ἀπλήν λόγον ἐκπομπὴν τὴν ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἐπιβαλλομένην ἔργων ἐπίδειξιν. Ἐκτὸς τούτου, τὸ γεγονός, ὅτι τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας ἐπελήφθησαν οἱ διδάσκαλοι καὶ μόνοι οὗτοι — οἱ ἄλλοι παράγοντες κακῶν μᾶλλον ἢ ἀγαθῶν πρόξενoi εἰς τὴν ἐπίδρασιν των ὑπῆρξαν — καὶ ὅτι ἢ οἰκονομικὴ μας ὀργάνωσις ἦτο ἀκόμη ἀνεξέλικτος, συνετέλεσεν, ὥστε νὰ μας λείψῃ τὸ σωτήριον ἐκεῖνο πρακτικὸν πνεῦμα, ποῦ καὶ πρὸς τοῦ ἰδεώδους σκοποῦ τὴν πραγμάτωσιν πλησιέστερον φέρει.

Ἀλλὰ πάντα ταῦτα τὰ σκιερὰ σημεῖα μειώνουν ἴσως κατά τι, ἀλλὰ δὲν ἐξαφανίζουσι τὴν τεραστίαν σημασίαν, ποῦ ἔσχεν ὡς μοναδικὸν σχεδὸν ἰδεολογικὸν στοιχεῖον τοῦ πνευματικοῦ μας βίου ἐπὶ μακρὸν ἢ Ἀρχαιότης ὅτε μας δικαίωνον νὰ λησμονήσωμεν, ὅτι τὴν ἐθνικὴν μας συνείδησιν καὶ ἐνότητα ὀφείλομεν κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν. Κοὶ δὲν εἶναι τυχαῖον γεγονός, ὅτι ἠρχίσασμεν νὰ προσφέρωμεν μὲ μειδιάμα εἰρωνείας τὴν λέξιν Μεγάλη Ἰδέα τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, ποῦ τὸ κάθε μαθητάριον θεωρεῖ καθῆκον πρὸς τὸν «συγχρονισμένον» ἑαυτὸν του νὰ περιπαίξῃ τοὺς «σχολαστικὸς» μελετητὰς τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Ὀμήρου.

III

§ 17. Ἡ διεξοδικὴ κάπως ἐπισκόπησις τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος δὲν ἀπεσκοπτεῖ μόνον εἰς τὸ νὰ δεῖξῃ εἰς ἓνα τόσον σημαντικὸν σημεῖον τοῦ νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ βίου τὴν ἰσχυρὰν, δημιουργικὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας, κατὰ τὸ μέγιστον μέρος εὐδεργητικὴν. Ἀπέδειξε συγχρόνως, πόσον ἐσφαλμένη καὶ ἐπιπολαία εἶναι ἢ παρ' ἡμῖν κρατούσα γνώμη, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς ἀπετέλεσαν πεδῖον γραμματικῶν καὶ συντακτικῶν παρατηρήσεων μόνον καὶ ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῶν περασμένων γενεῶν, κενοὶ παντὸς πνευματικοῦ περιεχομένου, εἰς τὸ γράμμα μόνον ἐπρόσεχαν. Θὰ ἢμποροῦσα ὑπὲρ αὐτοῦ ἴσως καὶ ἄλλα στοιχεῖα νὰ προσκομίσω. Π.χ. ὅτι, μετὰ τὴν πλήρη παραμέλησιν τῆς διδασκαλίας τῆς μητρικῆς γλώσσης (νεοελληνικῆς) εἰς τὰ γυμνάσια καὶ τὴν ἀγνοίαν τῆς φιλοσοφίας, τὰρχαῖα ἑλληνικὰ (καὶ ἐν μέρει ἢ ἱστορία) ὑπῆρξε τὸ μόνον ἠθοπλαστικὸν μάθημα εἰς τὴν μέσην μας ἐκπαίδευσιν. Τάποτελέσματα τῆς ἠθοπλαστικῆς ταύτης προσπάθειας βεβαίως ἀπέχουσι πολὺ ἀπὸ τὸν βαθμὸν, ποῦ ἀξιοῦμεν καὶ εἶναι ἀναγκαῖος ἀλλὰ μὴ λησμονοῦμεν, ὅτι εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἦθους τὸ σχολεῖον ἔχει πολὺ μικροτέραν ἐπίδρασιν ἀπὸ ὅ,τι οἱ ἀφελεῖς πιστεύουσι, καὶ ὅτι οἱ κύριοι παράγοντες, οἰκογένεια καὶ κοινωνικὸν περιβάλλον, παρ' ἡμῖν πολέμοιοι μᾶλλον ἢ συνεργάται τοῦ σχολείου εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶναι.

Καὶ ὁμως ὀφείλομεν νὰ ὀμολογήσωμεν, ὅτι παρ' ἡμῖν ἢ ἀρκετὰ ἐντατικὴ ἐνασχόλησις μετὰ τοὺς ἀρχαίους δὲν ἔφερε τοὺς καρπούς, ποῦ ἐπεριμέναμεν, ἀναλόγως πρὸς τὰς καταβληθείσας προσπάθειας. Παρέμεινεν — ἂν ὄχι τ ε λ ε ῖ ω ς, ὅπως ὑποστηρίζεται — πάντως ὁμως κατὰ μέγιστον μέρος δι' ἡμᾶς γνώσις καὶ ἐκμάθησις τοῦ γράμματος μᾶλλον, παρὰ προσ-

οικειώσεις και δημιουργική έπεξεργασία τοῦ πνεύματος τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Μίαν ἀναγέννησιν πολιτιστικὴν δὲν παρήγαγεν παρ' ἡμῶν ἡ κλασσικὴ παιδεία καὶ πρέπει κανεῖς νὰ δαπανήσῃ καὶ προσπάθειαν πολλήν καὶ ὄλον τὸ ἀπόθεμα τῆς καλῆς θελήσεως του, διὰ ν' ἀνεύρῃ ἕξη τινα ἀνθρωπιστικῆς τῆς ἐπιδράσεως εἰς τὸν πνευματικὸν μας βίον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Μὲ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν λογοτεχνίαν, ὡς λογοτεχνίαν,—τὰ λατινικὰ εὐρίσκω ἄσκοπον καὶ νὰ ὀνομάσω προκειμένον περὶ ἀνθρωπιστικῆς ἐπιδράσεως, ἐφ' ὅσον δὲν προτίθεται ν' ἀερολογήσῃ—οὐδέποτε συνεφιλιώθημεν οὐδὲ συνήψαμεν κἂν ἀληθινὴν γνωριμίαν. Οἱ μαθηταὶ οὐδέποτε κατόρθωσαν ν' ἀνακαλύψουν τὰς ὁμοιότητας ἐκεῖνας, τὰς ὁποίας ἀπεστήθιζον ἀπὸ τὸ ἐγχειρίδιον γραμματολογίας, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον νὰ τὰς αἰσθανθοῦν. Καὶ οἱ διδάσκαλοι τῶν εἰς τὰ γυμνάσια δὲν ἤμποροῦσαν ὑπὲρ αὐτῶν οὔτε νὰ τοὺς διαφωτίσουν οὔτε νὰ τοὺς θερμάνουν. Ἀπὸ τῶν Ὁμηρον ἐμάνθαναν μόνον τὴν ἱστορίαν τοῦ τρωϊκοῦ πολέμου, ἄφθονον λεξιλόγιον, ὀλίγα στοιχεῖα μετρικῆς, διὰ νὰ ποδίζουσιν—ἐν κυριολεξίᾳ μὲ τὰ πόδια—τοὺς ἐξαμέτρους, χωρὶς νὰ ἐξυψοῦνται μέχρι τοῦ στοιχειωδεδστάτου αἰσθηματος τοῦ ῥυθμοῦ. Πόησιν δὲν ἐμάνθαναν, τὸ αἰῶνιον ἀνθρώπινον οὔτε. Ὁ Ἡσίοδος, ποῦ παλαιότερα ἐδίδασκετο εἰς τὰ γυμνάσια, ἄφηνεν εἰς τὴν ἠνήμη τῶν μαθητῶν μερικὰς ἠθικολογίας, ὡς μόνον καρπὸν. Ἡ προφητικὴ μορφή, μὲ τὴν φλογερὰν τῆς πίστιν εἰς τὴν θεῖαν δικαιοσύνην καὶ τὴν θεῖαν τῆς ἀποστολῆς ὡς κήρυκος τῆς κοσμικῆς τάξεως, τοῦ ἔργου τῶν Ὀλυμπίων, οὐδὲ μακρόθεν ἀνεφάνη εἰς τὸν ὀρῶντα μαθητῶν ἢ διδασκάλων. Οὔτε διδασκάλων, οὔτε μαθητῶν ἢ φαντασία κατόρθωσε νὰ ἰδῇ καὶ ν' ἀναπαραστίσῃ τὴν ἀρχαίαν τραγωδίαν ἢ κωμωδίαν ὡς θεατρικὸν ἔργον. Καὶ ἡ δαισθητικὴ των ἰκα-

νότης δὲν ἔφθανεν εἰς τὸ ν' ἀντιληφθῇ καὶ νὰ ζήσῃ τὴν τραγωδίαν, ὡς τραγικότητα, ὡς τὸ πρόβλημα τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, ποῦ πάντα τὸν ἄπαιτεὶ καὶ αἰώνια ἄλυτον μένει, τὴν πάλιν μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης προσπαθείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης μοίρας, μεταξὺ τοῦ ἰδεώδους καὶ τοῦ πραγματικοῦ, τοῦ ποθητοῦ καὶ τοῦ δυνατοῦ.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο, ὅτι οἱ μορφωμένοι μας διέβλεπαν εἰς τὴν γραμματικὴν ἐκμάθησιν τῆς ἀρχαίας γλώσσης εἴτε μυστηριώδους τινος καὶ θαυματουργοῦ δυνάμεως πρόσκτησιν, τῆς ὁποίας ἢ μόνη ἀξία—εἰς τὴν ἀντίληψίν των—ἦτο ὁ κόπος, ποῦ κατέβαλλον δι' αὐτήν, καὶ ἢ εὐλαβῆς προσατένεισι τῶν ἄλλων πρὸς τὸν ἀποκτήσαντα τὴν γνώσιν αὐτήν—εἴτε χάσιμον χρόνον ἄσκοπον. Καὶ τὰ δύο ἀλλότρια τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας. Ἡ μεγάλη πλειονότης ἀπέφευγε νὰ ἀνοίξῃ κανένα ἀπὸ τοὺς «συγγραφεῖς», τοῦ σχολείου κατόπι, ἀφ' οὗ δὲν εἶχαν τίποτε νὰ τῆς δώσουν. Ὅσοι δὲ τοὺς ἀνοίγαν καὶ κατόπι—καὶ ἦσαν ἄρχετοι—ἐδοκίμαζαν βεβαίως ἀληθινὴν εὐφροσύνην ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσίν των, ἀλλ' εὐφροσύνην, ποῦ δημιουργεῖ αὐτὴ ἢ ἐνασχόλησις τοῦ πνεύματος, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐνασχολήσεως, ἀνάλογον μὲ τὴν καλαισθητικὴν συγκίνησιν τοῦ μαθηματικοῦ ἐνώπιον τῶν ἤμιστα αἰσθητικῶν ἐξισώσεών του. Δι' ἄλλους ἢ εὐφροσύνη αὕτη συνίστατο εἰς τὸν ἀόριστον ἐκεῖνον καὶ ἀσύλληπτον γλυκασμὸν τῆς ἐκστάσεως ἐνώπιον τῆς «θείας» γλώσσης. Δι' ἄλλους συνεχέτο μὲ τὴν ἀνθρωπίνως εὐεξήγητον ἡδονικὴν ἀναβίωσιν παιδικῶν καὶ νεανικῶν ἀναμνήσεων. Ἡ οὐσία μας παρέμενε ξένη, ἢ ἐπαφὴ μας ἦτο ἐξωτερικὴ μόνον, ἤμιστα προσωπικὴ. Τὸ ἀνώριμον τῆς ψυχῆς μας ὄμμα τὴν ἐπιφάνειαν μόνον ἠμποροῦσε νὰ ἴδῃ, ὄχι τὸ βάθος. Ἡ ἐπικοινωνία μας μὲ τοὺς ἀρχαίους δὲν ἐπὶ γὰρ ἀπὸ μέσα μας· μας προσετίθετο ἀπ' ἔξω ὡς φραγκικὴ μίμησις ἢ βυζαντινὴ παράδοσις ἢ ἐπέκτασις τῆς ἄλλως βαθύτατα ἐρριζωμένης ἐθνικῆς μας συνειδήσεως.

Ἡ ἀρχαία τέχνη ἦτο φυσικὰ δι' ἡμᾶς—μ' ὄλους τοὺς πανηγυρικοὺς καὶ τοὺς λυρισμοὺς διὰ τὸν ἀθάνατον Παρθενῶνα καὶ τὸν ἀνέφικτον Πραξιτέλη—βιβλίον ἐσφραγισμένον σφραγῖσιν ἐπὶ καὶ—φοβοῦμαι—ἐξακολουθεῖ σήμερον νὰ παραμένῃ καὶ ὄχι μόνον εἰς τὸ πολὺ πλῆθος τῶν μορφωμένων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μεγίστην πλειονότητα τῶν ἀρχαιολόγων μας, παρ' ὅλην τὴν τεραστίαν πρόδοσιν, ποῦ ἰδιαιτέρως ὁ ἀρχαιολογικὸς κλάδος εἰς τὸ τεχνικὸν μέρος καὶ τὴν ἱστορικὴν μέθοδον παρ' ἡμῖν ἔκαμεν.

Ἰδιαιτέρως ὀδυνηρὰ παρουσιάζεται ἡ στεῖρα πνευματικῶς ἐπαφῆς μας μὲ τὸν Ἀρχαιότητα εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς φιλοσοφίας. Εἶναι πράγματι θλιβερόν, ὅτι πολυτέλης μας μὲ τὸν Πλάτωνα ἐνασχόλησις δὲν κατώρθωσε ν' ἀνάγῃ εἰς τὰς ψυχὰς μας τὸν σπινθῆρα ἐκείνου τοῦ Ἐρωτος, ποῦ ἐνώνει τὰ οὐράνια πρὸς τὰ ἐπίγεια, τὸ αἶσθημα ἐκείνο τῆς *profond self-dissatisfaction*, ποῦ ἀπετέλεσε, κατ' ἐπιφανῆ Ἀγγλον, τὴν πολυτιμότεραν κληρονομίαν τῆς Ἀρχαιότητος. Ἡ φιλοσοφία, ὡς μάθημα καὶ ὡς πρόβλημα τῆς ζωῆς, ἠγνοήθη τελείως κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα εἰς τοὺς σχολικοὺς μας κύκλους. Ἐλεῖπεν καὶ ἀπὸ τὸν ὅλον πνευματικὸν μας ὀρίζοντα καί, ὡς ἀνάγκη τῆς ζωῆς, οὐδέποτε ἠνώχλησε τὴν μακαριότητά μας. Πόσον ὀλίγον καὶ σήμερον ἀκόμη αἰσθητὴ εἶναι ἡ ἔλλειψις τῆς, ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι, παραπλεύρως 7 ἑδρῶν κλασικῆς μόνον φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιόν μας, 2 μόναι διετέθησαν διὰ τὴν φιλοσοφίαν. Τὰ ὀλέθρι' ἀποτελέσματα εἶναι προφανῆ: ἀφ' ἐνὸς ἔλλειψις εἰς τοὺς ἐπιστήμονάς μας ἐνδιαφέροντος περὶ ζητημάτων τοῦ πνεύματος καθολικῆς σημασίας, ὡσάκις δὲν θίγονται ὄλικα συμφέροντα ἢ προσωπικῆ φιλοτιμίας, ἀφθονία τοῦ «δὲ βαρειέσαι», σιτοδεία κριτικοῦ πνεύματος καὶ συνθετικῆς δυνάμεως, ἀπαθὴς προσήλωσις εἰς τὴν ρουτίαν, προερχομένη ὄχι ἀπὸ ἐσχεμμένον καὶ ἐκ πεποιοῦσῆς συντηρητι-

σμόν, ἀλλ' ἀπὸ τὸν φόβον, ὅτι κάθε μεταβολὴ προϋποθέτει καὶ καταβολὴν πνευματικῆς ἐνεργείας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἔχομεν τίποτε «νὰ κερδίσωμεν». Ἀφ' ἐτέρου δημοσιογραφικῆ ἐπιπολαιότητος καὶ εἰς τὰ σοβαρώτερα τῶν ζητημάτων, «πνευματώδης» μορφα τῶν «συγχρονισμένων», ποῦ παρακολουθοῦν τὸ *dernier cri* τῆς «ἐπιστήμης»—παρ' ὀλίγον νὰ εἰπῶ τῆς μόδας—ἀπὸ τὰς βιβλιοκοισίας τῶν περιοδικῶν μόνον, εἰθνηρῆ «σοφία» τῶν αἰθουσῶν καὶ τῶν διαλέξεων.

§ 18. Τὴν εἰκόνα, ποῦ παρουσιάζει ἡ ἐπαφὴ τοῦ ἔθνους μας, ὡς συνόλον, πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα, ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἐπισκόπησις τῆς ἱστορίας τῆς φιλολογικῆς μας ἐπιστήμης. Καὶ εἰς τὴν σχέσιν τῆς πρὸς τὸν ἀρχαῖον βίον καὶ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς παραγωγῆς παρέμεινε καὶ αὐτὴ προσηλωμένη εἰς τὴν γλωσσικὴν μορφήν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν συγγραμμάτων, μὲ γραμματικὰ καὶ κριτικὰ παρατηρήσεις ἢ τὸ πολὺ σχολιασμένας ἐκδόσεις, περιοριζόμενας ἀπλῶς καὶ ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ γλωσσικὸν στοιχεῖον.

Ἀπὸ τοῦ Ροῦθι καὶ ἐξῆς συνηθίζον νὰ ἀποδίδουν τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα εἰς μίαν μόνον φιλολογικὴν σχολήν, τοὺς «Κοντικούς», καὶ νὰ τὴν θέτουν εἰς ἀντίθεσιν ἀρχῶν πρὸς τοὺς πρὸ καὶ ἔξω αὐτῆς Ἑλληνας φιλόλογους. Φοβοῦμαι, ὅτι ἡ διάκρισις αὐτὴ, ἀφρομομένη ἀπὸ τὴν στάσιν ἐκάστου ἀπέναντι τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος—ποῦ ἐδῶ δὲν πρόκειται νὰ μας ἀπασχολήσῃ—εἴτε ἀπὸ προσωπικὰς συμπάθειαι, τείνει νὰ πιστεῦσῃ πολὺ ἀφελῶς καὶ κατὰ γράμμα τοὺς ἀντιμαχομένους, «Κοντικούς» καὶ μὴ, καὶ νὰ διῖδη διαφορὰν ἀρχῶν ἐκεῖ, ὅπου διαφωνία εἰς λεπτομερειακὰ ζητήματα καὶ κυρίως προσωπικῆ διένεξις ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὑπάρχον. Ὅπως ἡ ὀλλανδικὴ σχολή, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκε¹, καὶ ὁ Κόντος ἐπρόσεξεν

1. Συνηθίζον νὰ λησμονοῦν, ὅσοι προσπαθοῦν νὰ παραστήσουν τὸν «Κοντισμόν», ὡς φαινόμενον ἀποκλειστικῶς νεοελ-

ιδιαιτέρως εἰς ἓνα σημεῖον τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, τὴν γραμματικὴν καὶ κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν κειμένων, ἠγνόησε δὲ τελείως—ὅσον κάνει κρίνει ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά του τοῦλάχιστον—τὸν ἀρχαῖον πολιτισμόν, ὡς πολιτισμόν. Καταγινόμενος εἰς τὰς λεπτομερείας ἠγνόησε τὸ σύνολον. Ἐβλεπε χωρία καὶ ὄχι καλλιτεχνήματα. Ἄλλὰ μήπως καὶ οἱ λοιποὶ φιλόλογοί μας ἐξήρθησαν εἰς συνθετικώτερα δημιουργήματα; Ἀκόμη καὶ ὁ Κοραῖς, ὁ μεγαλύτερός μας φιλόλογος, παρ' ὅλον ὅτι ἔζησεν εἰς πολὺ εὐρύτερον περιβάλλον, παρ' ὅλην τὴν πολεμικὴν του πρὸς τὰ «καλὰ γραμματικά», δὲν ὑπῆρξε παρὰ ἐκδότης κειμένων. Πρὸς τὴν ποιήσω εἶχε καὶ ἐξ ἰδιοσυγκρασίας τόσον ὀλίγην σχέσιν, ὅσην γενικῶς ὁ 18. αἰὼν ἐν Γαλλίᾳ, καὶ ἡ φιλοσοφία του ὑπῆρξε τόσον ὀχλή, ὅσον καὶ ἡ τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸν ἀρχαῖον Ἕλληνας εἶδε μὲ τὸ βλέμμα τοῦ πατριώτου μόνον, ὅπως αἱ γενεαὶ τῶν Ἑλλήνων πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτόν. Μόνον φυσικὰ ἡ διαύγεια τοῦ βλέμματός του ἦτο ἀσυγκρίτως ἀνωτέρα.

Ὁ Ἀσώπιος, τὸν ὁποῖον εὐχαρίστως ὁ Ροῦδης ἀντέτασεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Κόντου, καὶ ὁ ὁποῖος ἀναθρεμμένος εἰς τὴν Ἐπτάνησον καὶ ζήσας εἰς τὸ νεοανθρωπιστικὸν περιβάλλον τῆς Γερμανίας τοῦ Fr. A. Wolff ἀντελαμβάνετο καλύτερον τί ἐστὶ ποιήσις (πρβλ. τὰ Σούτσια), δὲν κατώρθωσεν ὡς

ληρικόν, ἄξιον καταδίκης, ὅτι ὁ Κόντος καὶ ἡ σχολὴ του δὲν ἦσαν παρὰ προέκτασις τῆς ὀλλανδικῆς σχολῆς τοῦ Cobet, ἣτις ἐκνυρίοχει τῆς εὐρωπαικῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης. Ἡ περίοδος βέβαια αὐτὴ παρήλθε πλέον ὀριστικῶς, ἀλλὰ μόνον ἀνόητοι θάρονηθούν, ὅτι καὶ κατ' ἐσωτερικὴν ἀναγκαιότητα ἡ τάσις αὕτη ἐνεφανίσθη καὶ χρήσιμος ὑπῆρξε διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς καὶ δι' ἡμᾶς σήμερον. Τὸ ὁριστικὸν μόνον εἶναι, ὅτι ἡ νέα ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ Mommsen καὶ Usener καὶ Wilamowitz οὔτε μετεφνευθῆ οὐτ' ἐκαρποφορήσε παρ' ἡμῶν, ἐκτός ἐξαιρέσεων.

φιλόλογος νὰ ἐξυψωθῆ εἰς ἀληθινὰ βαθυστόχαστον καὶ εὐρείαν σύνθεσιν. Διὰ τὴν ἑλληνικὴν φιλολογικὴν ἐπιστήμην εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ Συνακτικοῦ, ὅπως ὁ ἐπ' ἴσης λεπταίσθητος Κομμανοῦδης ὁ συγγραφεὺς λεξικῶν καὶ ἐκδότης ἐπιγραφῶν.

Αὐτὸς ὁ εὐφρόντατος καὶ πολυμαθέστατος ἀντίπαλος τοῦ Κόντου, ὁ Δημ. Βεργαροδάκις, παρ' ὅλην τὴν δραματικὴν του πείραν καὶ τὴν γνώσιν τῶν ξένων λογοτεχνιῶν, δὲν κατώρθωσεν εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἐδριπίδου νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς τραγικῆς ποιήσεως τῶν Ἑλλήνων. Διότι ποιητικὴν ἀνάλυσιν δὲν θὰ ὀνομάσῃ βέβαια κάνει ἀμερόληπτος τὴν δικηγορικὴν ὑπεράσπισιν τοῦ Ἐδριπίδου—ποῦ ἐνθυμίζει τὰς συζητήσεις τῶν ρητορικῶν σχολῶν τῆς Ἀρχαιότητος—οὔτε τὴν ἐρημνείαν τοῦ ὀρισμοῦ τῆς τραγωδίας παρ' Ἀριστοτέλει ὡς τὸ ἅπαντον τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου τῆς ἀρχαίας τραγικῆς τέχνης. Οὐδὲ βλέπω ὁ ὀσιώδης διαφορὰν εἰς τὴν θέσιν ἀπέναντι τῆς Ἀρχαιότητος μεταξὺ τοῦ Κόντου, ποῦ συνεσώρευε κανόνας γραμματικῶν, παράλληλα χωρία καὶ ὕβρεις κατὰ τῶν κακοήθων ἀντιγραφῶν, διὰ νὰ διορθώσῃ ἓνα χωρίον, καὶ τοῦ Βεργαροδάκι, ποῦ ἐκάλει εἰς βοήθειάν του παράλληλα χωρία καὶ νεοελληνικὰς φράσεις, δικηγορικὰ—πολλάκις καὶ σοφιστικὰ—ἐπιχειρήματα καὶ ὕβρεις κατὰ τῶν ἀμαθῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης Ἐδρωπαίων φιλόλογον, διὰ νὰ το ὑπερασπίσῃ. Χωρία ἔβλεπε καὶ ὁ ἓνας καὶ ὁ ἄλλος, καὶ ὑπὲρ τὴν γλωσσικὴν μορφήν οὔτε ὁ ἓνας οὔτε ὁ ἄλλος ἐξήρθησαν.

Ἡ φιλολογικὴ μας ἐπιστήμη ἄρα ὀκλήρος δὲν ἀπετέλεσε κατὰ τοῦτο ἐξαιρέσιν ἀπὸ τὴν ἄλλην πνευματικὴν μας ζωὴν, ἐν τῇ σχέσει της πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα. Ἄλλως τε τὴν σχέσιν αὐτὴν καὶ κατὰ μέγιστον μέρος τὴν ὅλην μας πνευματικὴν ζωὴν ἡ φιλολογία ἐπηρέαζεν. Καὶ ἡ σχέσις αὕτη ἐδημιούργησε μὲν ἀρίστους γραμματικούς καὶ ἔδωσε μορφήν καὶ περιεχόμενον

εἰς τὴν ἔθνικὴν μας ἀναγέννησιν καὶ τὸν ἔθνικόν μας πολιτικὸν βίον, ἐσυνέχισεν ὁμως ὡς πρὸς τὰς παραδοσιακάς ἀξίας τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὴν στεῖραν παραδοσιν τοῦ Βυζαντίου καὶ συνετέλεσεν, ὥστε πολλὰ καὶ παρὰ πολλοῖς ἢ ἀρξαμένη δημιουργία νεοελληνικοῦ πνευματικοῦ βίου ὄχι μόνον ἀνεξαρτήτως τῆς ἀρχαίας παραδόσεως ν' ἀναπτυχθῆ, ἀλλὰ καὶ οὐχὶ σπανίως ἐν συνειδητῇ πρὸς αὐτὴν ἀντιθέσει.

§ 19. Ἄλλὰ ποῖοι ἦσαν οἱ λόγοι, διὰ τοὺς τοίους μας ἔμεινεν ὁ ἀρχαῖος κόσμος εἰς τὴν οὐσίαν του τόσον ξένος; «Ὁ σχολαστικισμὸς τῶν δεκάτων μας», ἀπαντοῦν μὲ τὴν ἀξιοζηλεύτου καὶ θαυμαστῆς πνευματικῆς ὀλιγαρκείας ἀπλοϊκότητα οἱ πρόχειροι κριταὶ τῶν καθ' ἡμᾶς, «πὸ ἔπρόσεχον ὄχι τὸ πνεῦμα ἀλλὰ τὸ γράμμα». Ἄλλὰ, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: διατί τὰ προσέξουν τὸ γράμμα μόνον; Ἄρα γε ἀπὸ κακῆν θέλησιν, συνειδητά; Πρὸς τίνα σκοπὸν; Ἀπὸ ἀνικανότητα καθολικῆν; Καὶ πόθεν προέρχεται; Καὶ πῶς ἐξηγεῖται, ὅτι εἰς μερικά σημεῖα τῆς σχέσεώς μας μὲ τὴν Ἀρχαιότητα, π.χ. εἰς τὴν ἔθνικὴν ἐπίδρασιν, ὅπως εἶδαμεν, τὸ σχολεῖόν μας ἐπρόσεξε καὶ πολὺ μάλιστα τὸ πνεῦμα, ὅτι ὁ Δημοσθένης π.χ. ὠμίλησεν εἰς τὴν ψυχὴν μας πολὺ βαθύτερα παρὰ ὡς ἄθροισμα περιόδων πρὸς συντακτικὰς ἀσκήσεις; Καὶ διατί ὅλοι νὰ προσέξουν τὸ γράμμα μόνον;

Τὸ πρόβλημα—εἶναι φανερόν—εἶναι πολὺ δυσκολώτερον καὶ τὰ αἷτια εἶναι πολὺ βαθύτερα ἢ ὥστε νὰ φρωτωθοῦν εἰς τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν ἀποδιοπομπαῖον τράγον.

Συνδέεται πρῶτα-πρῶτα μὲ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἔσχε τὴν εὐκαιρίαν, ὡς ὀλότης, νὰ συμμετάσχη ἢ καὶ νὰ ἐπηρεασθῆ κἂν ἀπὸ τὰς ἀναγεννήσεις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ποῦ ἐγνώρισεν ἢ δυτικῇ Ἑυρώπῃ. Ἀκόμη καὶ ἡ τελευταία ἐξ αὐτῶν, ἡ νεοαθρωπιστικὴ κίνησις τοῦ τέλους τοῦ 18. αἰῶνος

— φαινόμενον καθαρῶς γερμανικόν—δὲν ἦτο δυνατόν οὔτε νὰ γνωσθῆ οὔτε νὰ καρποφορήσῃ εἰς τὴν δούλην καὶ μὲ σκορπισμένας τὰς πνευματικὰς τῆς δυνάμεις Ἑλλάδα.

Ἄλλὰ μήπως ὑπῆρχον αἱ ἀπαραίτητοι προϋποθέσεις πρὸς δημιουργίαν μιᾶς τοπικῆς ἔστω ἀναγεννήσεως εἰς τὴν πολιτιστικὴν αὐτῆς σημασίαν;

§ 20. Ἡ ἀντίληψις, ὅτι ἤρκεσεν ἡ μεταφορὰ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων εἰς τὴν Δ. Ἑυρώπην ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν φυγάδων, διὰ ν' ἀναφανῆ ἢ Ἀναγέννησις ἀνῆκει βέβαια εἰς τὰ συνήθη ψεύδη, μὲ τὰ ὅποια βανκαλίζοντες τὴν ἔθνικὴν μας ὑπερηφάνειαν ἐπισκοτίζομεν μόνον τὸ ἱστορικὸν μας βλέμμα καὶ συγχέομεν τὰ ὄρια μεταξὺ ἱστορικῆς ἐπιστήμης καὶ πανηγυρικῶν λόγων. Ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη ἔδειξεν, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ, καὶ γενικῶς ἡ ἀρχαία παιδεία, μόνη θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ δημιουργήσῃ τὴν ἀναβλάστησιν ἐκεῖνην τοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ ὀνομάζομεν Ἀναγέννησιν, ἂν δὲν ὑπῆρχαν αἱ ἀπαιτούμεναι οικονομικαὶ πρῶτον καὶ αἱ πολιτιστικαὶ κατόπιν συνθήκαι, ἡ ὕλικὴ εὐπορία τῶν κατοίκων τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ Dante καὶ Giotto ἀρξαμένη δημιουργία ἔθνικῆς ἰταλικῆς λογοτεχνίας καὶ τέχνης, ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἰταλικοῦ πατριωτισμοῦ, ἡ βαθμιαία ἀναζωπύρωσις τοῦ πνεύματος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης κλπ. Μ' αὐτὸ βέβαια οὐδόλως ὑποβιβάζεται ἡ σημασία τοῦ παράγοντος τῆς «ἀναγεννήσεως» τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, τὸ ὅποῖον ὄχι μόνον τὴν κατεῦθονσιν ἔδωκεν εἰς τὰς ὑπαρχούσας δυνάμεις, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐπολλαπλασίασε καὶ τὰς ἔθρεψεν εἰς ἔντασιν καὶ ζωτικότητα, καὶ θὰ ἦτο ἐξ ἴσου βαρὺ ἱστορικὸν λάθος ν' ἀρνηθῆ κἀνεὶς τὴν πρᾶγματικὴν συμβολὴν τοῦ ἀρχαίου πνεύματος εἰς τὴν κίνησιν αὐτὴν, ἢ ὅποια αὐτοεκλήθη «Ἀναγέννησις» καὶ ὡς ὕψιστον αὐτῆς τέλος τὴν ἐπαυροφάν τῆς λαμπρότητος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἔθεον, ὅσον καὶ τὸ ν' ἀγνοήσῃ τὰς προϋποθέσεις ἐκεῖνας,

ἄνευ τῶν ὁποίων πᾶσα ἐνασχόλησις μὲ τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα θάπτεται στεῖρα, ὅπως εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὸν λατινικὸν μεσαίωνα.

Ὅμοιως προηγήθησαν τοῦ γερμανικοῦ νεοανθρωπισμοῦ οἰκονομικὴ ἀκμὴ καὶ αἱ πνευματικαὶ συνθήκαι, ποῦ ἐδημιούργησαν τῶν Γάλλων Οὐγενότων ἢ ἄφιξις, τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἢ ἐπίδρασις, τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος ἢ ἀφύπνισης καὶ τῆς ἐθνικῆς γερμανικῆς λογοτεχνίας καὶ τέχνης (Opitz, Klopstock νεαρὸς Goethe, Lessing) ἢ ὑπαρξις. Ἡ ἀναγέννησις τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἡ δι' αὐτῶν γονιμοποίησις τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος κατὰ τὴν περίοδον τῶν κλασσικῶν θὰ ἦτο ἐξ ἴσου ἀδύνατος ἀμέσως μετὰ τὸν τριακονταετῆ πόλεμον, ὅπως καὶ ἐν Ἰταλίᾳ πρὸ τοῦ 13. αἰῶνος.

Καὶ ἀκριβῶς εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν εὐρίσκειτο ὕλικῶς καὶ πνευματικῶς ἡ Ἑλλὰς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18. καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19. αἰῶνος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλα εὐρωπαϊκὰ ἔθνη, μακροὺς αἰῶνας ὑπὸ δούλου ζυγὸν ζήσαντα, (Ἰταλοὶ-Τσέχοι-Πολωνοὶ κλπ.), εἶχεν ἡ Ἑλλὰς τὸ ἀτύχημα νὰ δουλωθῇ ὑπὸ κατακτητῆν, ὅστις ὄχι μόνον κάθε πολιτικὴν ἐλευθερίαν κατέπνιγεν, ἀλλὰ καὶ τὰ στοιχειώδη ἀνθρώπινα δικαιώματα εἰς τοὺς ὑπηκόους του ἤρνεῖτο καί, πρὸ παντός, ἠδιαφόρει διὰ πᾶσαν ὕλικήν αὐτῶν εὐημερίαν. Ὁ Τοῦρκος ἠγγνόησε τὴν κρατικὴν ὀργάνωσιν, ἠγγνόησε καὶ τὰ στοιχειωδέστατα ἐπιτεύγματα τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ, δὲν ἠθέλησεν ἀκόμη μηδὲ τὴν οἰκονομικὴν εὐμάρειαν τῶν ὑποδούλων νὰ προαγάγῃ, καὶ ἂν ἀκόμη ἐπρόκειτο περισσότερα αὐτὸς νὰ εἰσπράττῃ ἢ τὴν ἀνάγκην πολιτικῆς ἐλευθερίας παρὰ τοῖς ἀλυτρώτοις ἀνεπαίσθητον νὰ καταστήσῃ.

Καὶ παρορσιάζεται μὲν, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18. αἰῶνος σχετικὴ τις οἰκονομικὴ εὐημερία, ἡ ὁποία κατέστησε δυνατὴν καὶ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 21, ἀλλ' αὐτὴ ἦτο παροδική, ἀφ' οὗ αἱ δύο κυριώτεραι τῆς

πηγαί, ἡ ἱστοπλοῖα καὶ ἡ ἐκμετάλλευσις τῆς πολιτικῆς μας θέσεως ἐν Ρουμανίᾳ, ἐκλείπον, ἢ δὲ ἐπανάστασις μὲ τὰς δηώσεις τοῦ ἐλευθέρου ἐδάφους καὶ τοὺς διωγμοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου ἐν Τουρκίᾳ ἐπανέφερον οἰκονομικῶς τὴν χώραν εἰς θέσιν χειροτέραν ἀπὸ τὴν τοῦ ἔτους 1750.

Μὲ τὴν Ἐπανάστασιν ἐξέλιπεν ἐπ' ἴσης καὶ ἡ φαναριωτικὴ ἀριστοκρατία, ἣτις — ὅπως παντοῦ ἡ ἀριστοκρατία — εἶχεν ἀρχίσει νὰ παρέχῃ ἐδαφος καλλιιεργείας πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ὃ ὁποῖος δὲν εἶχε μὲν μέτρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὑπερβῆ τὸ στάδιον τῆς φραγκικῆς μιμήσεως, ἐξελισσόμενος ὅμως καὶ μὲ τὸ σχετικῶς ἰσχυρόν του ἐνδιαφέρον πρὸς φιλοσοφικὴν σκέψιν, θὰ ἠδύνατο ν' ἀποτελέσῃ πυρῆνα νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ὁ ὑπάρχων ἐν Ἐπιτανήσῳ — ὅπου Τοῦρκος δὲν ἐπάτησεν—ἀξιόλογος πολιτισμὸς ἦτο καθαρῶς ἰταλικὸς καὶ μόλις ἀπὸ τοῦ Μουστοξείδου καὶ Σολομοῦ, δηλὰ διὰ ἀπὸ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐντεῦθεν λαμβάνει ἐθνικὴν χροιάν.

Μέχρι λοιπὸν τῶν παραμονῶν τοῦ 21 τὰ κεφάλαια πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ διέθετε τὸ ἔθνος, ἦσαν περιορισμένα, περιορισμένα κατ' ἀναπόδραστον ἱστορικὴν ἀνάγκην καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὃ Κοραῖς δικαίως ἐθεώρησε πρόωρον τὴν Ἐπανάστασιν. Ἀλλὰ τὸ ἔθνος μ' ἐνστικτώδη ἐπήγρωσιν τῶν ἀναγκῶν του—εὐστοχωτέραν τῶν ὑπολογισμῶν τοῦ εἰς τὰ ξένα διατρίβοντος Ἑλληνοσοφοῦ—διείδεν, ὅτι ἀρχὴ καὶ θεμέλιον τῆς δημιουργίας πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ἦτο ἢ κατὰ τὸ δυνατόν ταχύτερα ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τοῦ νοσηροῦ τουρκικοῦ τέλματος. Αἱ ὕλικαι δυνάμεις πρὸς τοῦτο κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἦττον ὑπῆρχαν, πνευματικὸν δὲ περιεχόμενον καὶ κατεῦθυσιν ἔδωσεν, ὅπως εἶδαμεν, ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὰ ἔργα τῶν προγόνων του. Καὶ τῶν πνευματικῶν του ἠγρετῶν ἄρα ἔργον ἦτο νὰ συντονί-

σονν πρὸς τοῦτον κατὰ πρῶτον τὸν σκοπὸν τὰς δυνάμεις καὶ τὴν δρασίαν των. Καὶ ἡ Ἐπανάστασις ἐπέτυχε.....

§ 22. Ὄταν τῶν ὄπλων τὸ ἔργον—μὲ τὴν ἀποτελεσματικὴν βοήθειαν τῶν ξένων—ἔληξεν, καὶ τὸ ἐλευθερὸν τμήμα τοῦ ἔθνους εὐρέθην περιορισμένον εἰς μίαν μικρὰν, τὴν πτωχότεραν γωνίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἐνώπιον οἰκονομικῶν καὶ κρατικῶν ἐρειπίων, ἀνέκλυψαν τὰ ἀληθινὰ μεγάλα προβλήματα. Οἱ πνευματικοὶ καὶ πολιτικοὶ του ἡγήται εἶχαν ν' ἀντικρούσων ἓνα χάος, χάος πολιτικὸν καὶ χάος οἰκονομικόν, ποῦ τοὺς ἀφήκεν ἡ τουρκικὴ ἀδιοικησία καὶ ἐπὶ ἤρξην αἱ τλαιπωρίαὶ τῶν ἀγῶνων καὶ ἡ ἀναρχία τῶν σπαυφῶρων. Καὶ τὸ χάος αὐτὸ ἔπρεπε νὰ διακοσμηθῇ. Ἀπὸ τὸ κατεστραμμένον αὐτὸ καὶ ἔν πολλοῖς ἑλλειπέσ καὶ ἀκατάλληλον ὄλικὸν ἔπρεπε νὰ δημιουργηθῇ κ ρ ἄ τ ο ς εὐνομούμενον, κράτος εὐρωπαϊκόν, ὄχι μόνον διὰ νὰ ζήσῃ καὶ εὐημερήσῃ ἡ ἐλευθερωθεῖσα γωνία, ἀλλὰ κυρίως καὶ πρὸ παντός, διὰ νὰ συμπληρωθῇ τὸ ἔργον τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως, τῆς ὁποίας τὴν ὀλοκλήρωσιν ἐπίστευον οἱ τότε πολὺ προσεχεστέραν ἀπὸ ὅ,τι ὑπῆρξεν. Καὶ αὐτὸ ἔπρεπε νὰ γίνῃ κατὰ τὸ δυνατόν γρήγορα. Αὐτὸ ἀπῆτει τὸ καθῆκόν μας ἀπέναντι τοῦ ὑψηλοῦ μας παρελθόντος, τοῦ ὁποίου μέρος μόνον εἶχαμεν ἐπιτελέσει εἰς τοὺς πολεμικοὺς μας ἀγῶνας.

Μετὰ 100 ἔτη εὐρίσκομεν ὑπερβολικὰ ἀφελῆ τὴν νεανικὴν αὐτὴν πίστιν τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς ἀρχαίας δόξης καὶ εἴμεθα πρόθυμοι νὰ κατηγορήσωμεν τοὺς τότε διὰ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ μέτρον, ὑπαγορευμένον ἀπὸ τοὺς καπνοὺς τοῦ ἐθνουσιασμοῦ μᾶλλον ἢ ἀπὸ πρακτικὸν πνεῦμα. Ἀλλὰ ποῖον δὲν συγκινεῖ ἡ πίστις αὐτὴ καὶ ἡ εἰλικρινῆς προσπάθεια; Ποῖος δὲ θὰ τολμήσῃ νὰ ἀγνοήσῃ τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ μέσ' ἀπὸ τὰ ἐρείπια καὶ τοὺς πόρους δὲν ἐσκέφθησαν νὰ γίνωνν αὐτοὶ οἱ δερβεναγᾶδες καὶ καδίδες εἰς τὴν

θέσει τῶν Τούρκων, ποῦ ἐξεδίωξαν, ἀλλὰ ἠθέλησαν καὶ ἐπεδίωξαν νὰ δημιουργήσων διοίκησιν καὶ δικαιοσύνην, στρατὸν καὶ στόλον, τάξιν καὶ ὀργάνωσιν ἐκεῖ ὅπου ἔλειπαν ὅλα. Ὅπως ὁ Μέγας Πέτρος τῆς Ρωσίας, ἐπεδίωξαν τὴν χώραν των νὰ καταστήσων εὐρωπαϊκὴν, καὶ ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι εἰς τὴν Ἀνατολήν, ποῦ το ἐπεδίωξαν. Κατὰ πόσον ἐπέτυχαν, δὲν εἶναι ὁ ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ἀλλ' ὁ ἐκ τῆς Τουρκίας τοῦ 20. αἰῶνος ἐρχόμενος ἀρμόδιος νὰ μαρτυρήσῃ.

§ 23. Λάθος των δὲν ἦτο, ὅτι ἐξήτησαν διὰ μιᾶς καὶ ὄχι βαθμιαίως νὰ το κάμωv. Τοιοῦτον εἶδος πράγματα δὲν περιμένουν¹. Ἠγνώσαν ὁμως, ὅτι, ἂν ὁ ὄλικὸς πολιτισμὸς (Civilisation) καὶ ἡ κρατικὴ ὀργάνωσις ἐδκόλως δύνανται νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ ἔθνους εἰς ἔθνος, εἰς τὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν (Kultur) εἶναι τοῦτο ἀδύνατον, ἐφ' ὅσον δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς ἀληθινὰ ὑπαρχούσας ἀνάγκας καὶ δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα πνευματικῆς ζωῆς φερούσης πρὸς ταύτην τὴν κατεύθυνσιν, ἡ ὁποία πάλιν προϋποθέτει μακροχρόνιον σχετικῶς οἰκονο-

1. Ἐδῶ κεῖται ἡ βαθύτερα αἰτία τῆς ἐπικρατήσεως τῆς καθορευούσης καὶ ὄχι εἰς «τὸν σχολαστικισμὸν τῶν δασκάλων» ἢ τὴν «προγονοπληξίαν», πράγματ' ἀνίσχυρα ἐνώπιον τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν. Οἱ ἄνθρωποι ἐχρειάζοντο γλῶσσαν ἰκανὴν ν' ἀποδώσῃ τὴν ἐξελιγμένην γλῶσσαν τῶν εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν (διοικήσις—δικαιοσύνη—πολιτικὴ—στρατὸς—ἐπιστήμαιο—πρακτικὰ τέχνηαι κλπ.) καὶ τὴν ἰκανότητα εἶχεν ἡ τότε γραφομένη γλῶσσα τοῦ ἔθνους. Βεβαίως θὰ ἤμποροῦσαν νὰ καλλιεργήσων τὴν δημοτικὴν, ἀλλ' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε γίνῃ προϋτέρα. Τότε δὲν ἤμποροῦσαν νὰ περιμένουν. Ἀφ' ἐτέρου καὶ τὴν ἀνάγκην αὐτὴν τῆς δημοτικῆς δὲν ἠσθάνοντο οὐτ' αὐτοὶ οὔτε οἱ προτοῦ, διότι τὴν γλῶσσαν ἐχρειάζοντο διὰ πρακτικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν σκοποῦς—δι' οὗς ἡ καθαρευούσα ἐξαρκεῖ—ὄχι ὡς ὄργανον λογοτεχνικόν. Ἀναλόγως τῶν γλωσσικῶν του πεποθήσεων ἤμπορεῖ ὁ καθεὶς νὰ χαιρῇ ἢ νὰ λυπῆται δι' αὐτὸ, νὰ το ἀγνοῇ δὲν ἐπιτρέπεται.

Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι

μικὴν καὶ πολιτικὴν ἐδημερίαν. Ἐντεῦθεν ἀρχίζει ὁ πιθηκισμὸς ἐκεῖνος τῶν εὐρωπαϊκῶν πραγμάτων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν, τὸ φραγκάτικο ἐκεῖνο ψιμνθίωμα, ἐναντίον τοῦ ὁποῦ τοσον ἐξεγειρέτο τοῦ Δ. Βερναρδάκι ἢ ψυχῆ. Οἱ πνευματικοὶ τῆς ἐποχῆς ἠγγέται ἐνόμισαν καθήκον των ἀπέναντι ἑαυτῶν καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἔθνους νὰ δημιουργήσουν κοντὰ εἰς τὴν νομοθεσίαν τὴν ποιήσιν, κοντὰ εἰς τὴν διοίκησιν καὶ θέατρον, καλλιτεχνίαν ὅπως καὶ ἀστυνομίαν, ἐπιστήμην ὅπως καὶ δικαστήρια, φιλοσοφίαν κοντὰ εἰς τοὺς δρόμους.

Τὰ ποτελέσματα εἶναι γνωστά : ἐφήμερος παραγωγὴ, ποπαλισμὸς τῶν ἐν Εὐρώπῃ κρατούντων στείρος καὶ ἐσωτερικῶς κενός, ἐπιστήμη παραχορταίνουσα τὴν μνήμην καὶ ἀφίρουνσα τὸ πνεῦμα πειρασμένον, ποιηταὶ ἐξ ἔθνικῆς φιλοτιμίας καὶ δι' ἀριστείων δημιουργούμενοι. Τὸ ἔθνος εἶτε τους ἠγγόει, εἴτ' ἐτρέφετο μὲ τοὺς κενούς νοῦ καὶ ψυχῆς παφλασμοὺς λόγων τῶν Σούτσων καὶ τοῦ Παράσχου, τὸν ὁποῖον ἀκόμη καὶ ὁ Ροῦδης ἐθαύμαζε. Πρὸς τὴν ἀληθινὴν ποιήσιν δὲν ἠμποροῦσε—ἀνώριμον ἀκόμη—νὰ ἔχη ἀληθινὴν ἐσωτερικὴν σχέσιν· μόνον τὴν ἐλαφρὰν τροφὴν τῆς ἐμμέτρον ἢ πεζῆς δημοσιογραφίας ἠδύνατο νὰ βαστάσῃ. Ἐντεῦθεν ἐξηγείται, πῶς ἠγγόησε τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποιήσιν, ὡς ποιήσιν, καὶ ὁμοίως τὴν πραγματικὴν ποιήσιν τῶν ἐπτανησίων ποιητῶν. Ὅχι γλωσσικοὶ λόγοι, ἀλλ' ἀνικανότης πρὸς κατανόησιν καὶ διάκρισιν τῆς ἀληθινῆς ἀπὸ τὴν νόθον τέχνην συνετέλεσαν εἰς τὸ ν' ἀγνοηθῆ ὁ Σολομὸς καὶ ἡ σχολὴ του. Οἱ πρῶτοι ἄλλως τε δὲν ἠμποδίσαν νὰ γίνῃ ἔθνικὸς ὕμνος ὁ ὕμνος τοῦ ποιητοῦ εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ νὰ γίνῃ δημοφιλὴς ἀληθῶς ὁ εἰς δημοτικὴν γράφω Βαλαωρίτης—διὰ πατριωτικὴν ποιήσιν ἦταν ὥριμος ὁ λαός· τὸ δεύτερον ἐρριψεν εἰς λήθην καὶ τοῦ Κάλβου τὴν ὑψηλὴν καὶ δύσκολον ἀρχαίαν ποιήσιν.

§ 24. Νὰ κατηγορηθοῦν αἱ παλαιότεραι γενεαὶ διὰ τὸν πιθηκισμὸν αὐτὸν θὰ ἦτο ἄδικον. Εἰς τὴν ἐποχὴν των ἡ διάκρισις πνευματικοῦ καὶ ὕλικου πολιτισμοῦ δὲν εἶχε γίνῃ ἀκόμη, καὶ ἡ πίστις, ὅτι ὅλα δύναται νὰ μεταφραστεθοῦν, ἦτο καὶ ἐν Εὐρώπῃ ἀδιάσειστος. Ἄλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔχωμεν σαφῆ ἰδέαν περὶ τῶν πραγμάτων αὐτῶν, διὰ νὰ ρυθμίσωμεν καὶ τὰς ἐνεργείας μας εἰς τὸ μέλλον, ὄχι μόνον ἀπέναντι τῶν νεφελοβαμόνων ἱεροποστολῶν τοῦ σκυθικοῦ παραδείσου, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι ἐκεῖνων, οἱ ὁποῖοι τὴν σωτηρίαν μας διαβλέπουν εἰς τὸν κατὰ τὸ δυνατόν τάχιστα «ἐξευρωπαϊσμόν» μας, τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνονται ὡς τοποθέτησιν μας εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκονται τὰ νεωτερικώτερα στοιχεῖα τῆς Δ. Εὐρώπης. Καὶ αὐτοὶ λησμονοῦν, ὅτι ἡ πνευματικὴ ζωὴ δὲν μεταφέρεται οὔτε μὲ μεταφράσεις οὔτε μὲ μερικὰς διαλέξεις ἀπὸ τοὺς Παρισίους εἰς τὰς Ἀθήνας, ὅπως ἡ ἀεροπορικὴ συγκοινωνία ἢ τὸ ραδιόφωνον ἢ ἡ νέα γυναικεία μόδα, διὰ τὰ ὁποῖα χρήματα μόνον χρειάζονται· ἀλλὰ πηγάζει ἀπὸ ἀληθινὰς πνευματικὰς ἀνάγκας καὶ πνευματικὰς ζυμώσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξουν εἰς ἡμᾶς, ἐφ' ὅσον δὲν ὑπάρχουν αἱ ἀπαραίτητοι προϋποθέσεις. Εἰς ἕνα τόπον, ποῦ Kant καὶ Hegel Dilthey καὶ Comte, Spencer καὶ Nietzsche ἀπλᾶ ὀνόματα μόνον εἶναι, εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοηθῆ ἡ φιλοσοφία τοῦ Spengler ἢ τοῦ Bergson. Ὁ πιθηκισμὸς τῶν συγχρόνων λογοτεχνῶν τῆς Γαλλίας δημιουργεῖ παρ' ἡμῖν διεστραμμένα ἐξαμβλώματα καὶ θὰ δημιουργῆ, διότι αἱ ρίζαι τῆς λογοτεχνικῆς ἐξελιξέως τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ τὰς ὁποίας τρέφεται θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς ἡ κίνησις αὕτη ἐν Γαλλίᾳ, μας λείπουν. Αὐτὰς πρῶτα πρέπει διὰ μελέτης προσωπικῆς καὶ μεταφραστικῆς ἐργασίας νὰ μεταφρατεύσωμεν· τότε, καὶ μόνον τότε δέ, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐλπίσωμεν, ὅτι θὰ ἠμποροῦμεν «νὰ συμβαδίσωμεν μὲ τὴν Εὐρώ-

την». Θάρογῶσμεν βέβαια κάπως· ἀλλ' ἡ ἱστορία δὲν ἐπιτρέπει πηδήματα. Ἐπειτα τὸ ν' ἀγνοήσωμεν ἐπὶ τινα χρόνον ἀκόμη—ἐνωσὸ τὸ πολὺ κοινὸν τῶν μορφωμένων, ὄχι τὸν εἰδικὸν ἐπιστήμονα—τὴν θεωρίαν τοῦ Einstein ἢ τὸν Paul Valéry δὲν εἶναι ἐντροπή· ἐντροπή εἶναι νὰ ἐξακολουθῶμεν ν' ἀγροοῦμεν τὸν Kant ἢ τὸν Schiller. Εἰς τὴν μετροημένην αὐτὴν καὶ συστηματικὴν προσπάθειαν τοῦ βαθμιαίου ἐξευρωπαϊσμοῦ μας, πρὸς τὸν ὁποῖον κάθε φωτισμένος ἄνθρωπος τείνει καὶ πρέπει καὶ τελίη, θὰ ἔχωμεν καὶ τὸ πλεονέκτημα νὰ διακρίνωμεν τὴν εὐθείαν γραμμὴν τῆς προόδου ἀπὸ τὰς ἐφημέρους διακυμάνσεις τῆς μόδας.

§ 25. Ἄλλ' ὡς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ θέμα μας. Μὲ τὴν αὐτὴν εὐκολίαν μετεφνεύθη καὶ τὸ ἀνθρωπιστικὸν γυμνάσιον, ὅπως εἶχεν ἀναπτυχθῆ ἐν Γερμανία, εἰς τὴν Ἑλλάδα· ἢ μᾶλλον μὲ πολὺ μεγαλυτέραν, καθότι ἀνταπεκρίνετο καὶ πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ πρὸς τὴν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν. Ἄλλὰ τὸ πνεῦμα, ποῦ ἐδημιούργησε τὸ ἀνθρωπιστικὸν γυμνάσιον ἐν Γερμανία, οἱ σκοποὶ τοὺς ὁποίους τοῦ ἔθεσαν, αὐτὰ ἔμεναν φυσικὰ ξένα πρὸς ἡμᾶς. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ σχέσις μαθητεομένων καὶ διδασκόντων ἀπέναντι τῆς Ἀρχαιότητος ὑπῆρξεν οἷα τὴν περιεγράψαμεν. Μὴ ἔχοντες εἰς τὴν ἰδικὴν των πραγματικότητα τὰς ἀξίας τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ποῦ λέγονται ποιήσις—τέχνη—φιλοσοφία κλπ., ἀνίκανοι νὰ τας ἰδοῦν καὶ πολὺ περισσότερον νὰ τας ζήσουν, ἦσαν φυσικὰ ἀνίκανοι νὰ τας ἀνακαλύψουν καὶ εἰς τὴν Ἀρχαιότητα. Ὅ,τι ἀνεῦρον, ἦτο ἡ γλωσσικὴ μορφή—ἓνα τμήμα μόνον τῶν σκοπῶν τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας—, ἦν καὶ οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν μάθει νὰ θανατάζον. Ἀπ' ἑτέρου ὁ θαυμασμὸς τῶν ξένων πρὸς αὐτὴν καὶ ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία—τὴν ὅποιαν ἐκολάκουνεν οὗτος—δὲν ἐπέτρεπε—καὶ πολὺ ὀρθῶς—νὰ ἐγκρινοῦν κατὰ τὴν αὐτὴν παιδείαν αὐτὴν, ἢ ὅποια ὀλίγα τοὺς παρεί-

χεν. Ἄλλως τε καὶ δὲν ἠσθάνοντο, ὅτι ὀλίγα τοὺς παρείχεν, ἀφοῦ οὐδὲ τὴν ἀνάγκην περισσοτέρων ἠσθάνοντο. Ἡ πνευματικὴ ὀλιγόρκεια συμβαδίζει μὲ τὴν πνευματικὴν ἀνωριμότητα.

Καὶ αὐτῆς τῆς ἀνωριμότητος προῖον ὑπῆρξεν ἡ ἄγνοια ἐκείνη προσατένισις τοῦ προγονικοῦ μεγαλείου, ἢ ρομαντικὴ νοσταλγία ἐπανόδου πρὸς τὴν Ἀρχαιότητα, ἢ ἄγνοια καὶ ὑποτίμησις τῆς πραγματικότητος τοῦ παρόντος—ὅλα τόσον ξένα πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κλασικιστικὸν ἐνθουσιασμὸν ἐνός Winckelmann. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ συνητήθη ἡ ἀνώριμος νέα Ἑλλάς μὲ τὴν ὑπερόρμον καὶ κουρασμένην βυζαντινὴν.

IV.

§ 26. Ὅσ' ἀνέπτυξα εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον δὲν ἀπέβλεπον ἀπλῶς εἰς τὸ ν' ἀποδείξουν, ὅτι τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας ἢ ἀξίας κατ' οὐδὲν ἐλάττωται, ἂν παρ' ἡμῖν ἕνεκα τῶν ἀναποδράστων νόμων τῆς σιδηρᾶς ἱστορικῆς ἀνάγκης δὲν ἔφερον τοὺς καρπούς, ποῦ προσεδοκίησαμεν. Μακρὰν ὡσαύτως ἀπ' ἐμοῦ ἦτο πᾶσα πρόθεσις νὰ δυσφημίσω τὰς προγενεστέρας γενεάς. Τοιαύτη διαγωγή—ποῦ συνηθίζεται παρ' ἡμῖν ἐσχάτως—ὄχι μόνον ἀποδεικνύει ἔλλειψιν σεβασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης πρὸς ἀνθρώπους, ἀνεὺ τῶν ὁποίων ἐπὶ τέλους δὲν θὰ εὐρίσκετο ἡ γενεά μας ἐκεῖ, ποῦ εὐρίσκεται σήμερον. Οἱ ἄνθρωποι, ποῦ εὐρίσκουν εὐχαρίστησιν εἰς τὸ νὰ ὑποβιάζον τοὺς προγενεστέρους, δεικνύουν πόσον ὀλίγην ἐμπιστοσύνην ἔχουν εἰς τὴν ἰδικὴν των ἀξίαν, ὥστε νὰ χρειάζεται τὴν ἀρηγικὴν ταύτην ἐπίσχυσιν, πόσον ὀλίγην ἱστορικὴν ἀντίληψιν ἔχουν, διὰ νὰ κρίνουν καὶ ἐκτιμοῦν τὰ πράγματα σύμφωνα μὲ τὰς συνθήκας, ἐντὸς τῶν ὁποίων παρήχθησαν. Ἀλλὰ καὶ τὴν μελλοντικὴν μας δρασὶν παραβλέπει τοῦτο, διότι ἐμ-

ποδίζει νὰ ἴδωμεν μ' ἀνεπηρέαστον ὄμμα τὰ σφάλματα ἐκείνων καὶ τὰς αἰτίας των καὶ συγχρόνως τὰ μόνιμα ἐκείνων δημιουργήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἀνάγκη νὰ οικοδομήσωμεν περαιτέρω, ἀντὶ νὰ ἀρχίζωμεν ἀπὸ τὴν ἀρχήν. Καὶ ἔτσι ὁμοιάζομεν τοὺς ἑποιοὺς ἐκείνους τῆς παιδείας—καὶ εἶναι τὰ ἐννέα δέκατα—, ποῦ ἐρχόμενοι εἰς τὸ ὑπονοεῖον κομίζον καὶ ἰδικόν του ὁ καθεὶς σύστημα καὶ κορημνίζον ἀντὶ νὰ ἐπισκευάσων καὶ συνεχίσων τὰ θεμέλια, ποῦ μόλις ἐπρόφθασε νὰ θέσῃ ὁ προκατόχος των. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ μὴν ἔχωμεν παιδείαν, ἀλλὰ προγράμματα μόνον καὶ θεμέλια καὶ συντρίμματα. Ἡ ἀγάπη τῆς καταστροφῆς, χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἀνατολίτου (εἰς τὸ ὅποιον βαθμίδας μόνον τινὰς ὑστεροῦμεν τοῦ Τούρκου) καὶ ἡ ἐπιπολαιότης, ποῦ χαρακτηρίζει τὸν πολυδουλίτην Νεοέλληνα, ὅστις θέλει νὰ εἶναι καὶ πιστεῦει πῶς εἶναι παντοῦ μέσα καὶ πουθενὰ δὲν εὐρίσκεται εἰς τὸ σπῆτι του, ἐκδηλοῦται κατὰ τὸν τραγικώτερον τρόπον καὶ εἰς τοὺς μορφωμένους μας, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ἑποιοὺς, ποῦ ἐπὶ τέλους ὀδηγεῖ καὶ τὸ κομματικὸν συμφέρον.

Δι' ἡμᾶς ἡ ἐξέτασις αὐτῆ των καθ' ἡμᾶς σκοπὸν εἶχε νὰ δείξωμεν ὄχι μόνον τί δὲν ἔγινε, ἀλλὰ κοὶ διατὶ δὲν ἔγινε καὶ διατὶ ἦτο ἀδύνατον νὰ γίνῃ, καὶ ἂν ἡ παιδεία μας διάφορος ἦτο. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον γίνεται δι' ἡμᾶς ἡ ἱστορία μάθημα καὶ ἡ ἐξέτασις τοῦ τί ἔγινεν ἐκδήλωσις εὐγνωμοσύνης πρὸς ἐκείνους, ποῦ εἰργάσθησαν πρὸ ἡμῶν. Καὶ εἰδικῶς εἰς τὸ ζήτημά μας ἡ ἀνεύρεσις τῶν αἰτίων, διὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία εἰς ὄρισμένα σημεῖα δὲν ἀπέδωκεν πνευματικὸς καρπός, δημιουργεῖ εἰς ἡμᾶς τὴν αἰσιόδοξον πεποιθήσιν, ὅτι εἶναι δυνατόν εἰς τὸ μέλλον, ἂν θελήσωμεν νὰ ἐργασθῶμεν, τοὺς ποητοὺς τούτους καρπὸς νὰ δοκιμάσωμεν.

§ 27. Διότι πράγματι αἱ συνθήκαι, ποῦ ἐπιτρέπουν πνευματικὴν γονιμοποίησιν τῆς Ἀρχαιότητος

παρ' ἡμῖν, δὲν λείπουν πλέον. Μία ἀναγέννησις τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, εἰς τὸν βαθμὸν ποῦ εἶναι δυνατὴ εἰς τὸν 20. αἰῶνα ἡ ἀναγέννησις, δὲν εἶναι πλέον δι' ἡμᾶς τῶν ἀδυνάτων. Ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ μας ἐξέλιξις τῶν 100 ἐτῶν (ὁσονδήποτε καὶ ἂν ὑστερῇ ἀκόμη) καὶ ἡ διαμόρφωσις τῶν κοινωνικῶν μας συνθηκῶν ἐπιτρέπουν πλέον—καὶ ἐπέτρεπαν ἤδη εἰς τὴν ἀμέσως προηγουμένην γενεάν—τὴν δημιουργίαν πνευματικῆς ζωῆς, ἐσωτερικῆς καὶ ἐντόνου. Ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς γίνεται πλέον αἰσθητὸς ὡς ἀνάγκη. Τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν τέχνην διαρκῶς ἐπεκτείνεται καὶ εἰς εὐρύτερους κύκλους. Ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει νὰ κινή τὸ ἐνδιαφέρον, ἐπὶ τοῦ παρόντος, τὴν ἀγάπην ἀσφαλῶς βραδύτερον πολλῶν. Ὁ μαγικὸς πέπλος μοιρολατρικῆς ἀδρανεῖας, ποῦ περιεκάλυπτε τὸν πνευματικὸν μας ὀρίζοντα, ἀρχίζει νὰ διαρρηγνύεται καὶ ἀπὸ τὰ ρήγματά του ἀρχίζουν νὰ προβάλλουν ἀσαφῆ καὶ συγκεχυμένα ἀκόμη, ὁλονὲν ὅμως συνειδητότερα τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς, ὡς προβλήματα. Ὀλίγον ἀκόμη καὶ θὰ εὐρεθῶμεν ὅλοι ἐκόντες ἄκοντες ἐνώπιον αὐτῶν, ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκφράσωμεν γνώμην περὶ αὐτῶν, νὰ δώσωμεν λόγον εἰς ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους δι' ὅλα, ὅσα μέχρι τοῦδε ὡς αὐτονόητα καὶ ἀπλᾶ ἐξελαμβάνομεν. Καὶ τὴν στιγμὴν ἐκείνην θὰ εἶναι ἐγκληματὶ ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ μας νὰ στερηθῶμεν τὴν δεδοκιμασμένην καὶ φατεινὴν ποδηγεσίαν τῆς Ἀρχαιότητος, τὴν ὁποίαν ὅλα τὰ ἔθνη ἐζήτησαν καὶ ζητοῦν. Ἐξ ἄλλου καὶ αὐτὴ ἡ Ἀρχαιότης ἀποτελεῖ ἓνα πρόβλημα, πρόβλημα ὄχι ἱστορικόν, ἀλλὰ τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος πρόβλημα, μὲ τὸ ὅποιον ὀφείλουν ὅλα τὰ ἔθνη νὰ καταπιασθοῦν· ἡμεῖς περισσότερον, τοὺς ὁποίους ἰδιαίτεροι δεσμοὶ πρὸς ἐκείνην συνδέουν.

Ἄλλ' ἂν αἱ συνθήκαι ὑπάρχουν, ἂν σήμερον εἴμεθα καλύτερον εἰς θέσιν νὰ κατανοήσωμεν τὴν ἀρχαίαν ποίησιν, ἀφ' οὔ καὶ ἰδικήν μας ποίησιν ὄχι εὐκατα-

φρόνητον ἔχομεν καὶ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν λογοτεχνίαν περισσότερα γνωρίζομεν ἢ οἱ πατέρες μας, ἀν τὸ κριτικὸν μας βλέμμα ἔχη περισσότερον ἢ προτοῦ ὀξυνηθῆ, διὰ τὰ ἐννοήσωμεν τὴν Ἀρχαιότητα, ὡς ιστορικὸν φαινόμενον τοῦ παρελθόντος καὶ ὡς πολιτικὸν παράγοντα τοῦ παρόντος, ἀν τὰς πνευματικὰς ἀξίας καθ' ἑαυτὰς καὶ τὰ ἰδοῦμεν καὶ τὰ ζήσωμεν ἤμποροῦμεν καλύτερα, διὰ τὰ τας ἀνακαλύψωμεν ἔπειτα καὶ εἰς τὰς ιστορικὰς τῶν ἐμφανίσεις, ἢ εὐθὺν καὶ ἀπέναντι τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος τῆς κοινότητος μας καὶ τοῦ ἔθνικοῦ παρελθόντος γίνεται ἀκόμη μεγαλύτερα. Διότι ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, ἢ δημιουργία ἐσωτερικῆς μας ἐπαφῆς πρὸς αὐτὸ εἶναι ἰδικὸν μας πλεόν ἔργον, τῶν ἰδικῶν μας προσπαθειῶν καρπός, τῶν ἰδικῶν μας κόπων ἐπιτεῦγμα. Τὴν δικαιολογίαν, ποῦ οἱ πατέρες μας ἠδύνατο τὰ προβάλλουν, δὲν δικαιούμεθα τὰ προσαγγίζομεν ἀπέναντι τῶν γενεῶν, ποῦ κατοπινὴ θὰ κρίνουν τὴν στάσιν μας.

§ 28. Καὶ τὸ ἔργον δὲν εἶναι εὐκόλον. Ὅφειλομεν κατὰ πρῶτον τὴν Ἀρχαιότητα τὰ συλλάβωμεν ἐντὸς τῶν ἰδιαιτέρων τῆς ιστορικῶν συνθηκῶν, ἐντὸς τοῦ περιορισμένου τῆς πνευματικῆς καὶ ὄντικου ὀρίζοντος, ἐν τῷ κύκλῳ τῆς ἐξαρτήσεώς της ἀπὸ τοῦ ἄλλου πολιτισμοῦ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὰ ἔργα τῶν δὲν πρέπει τὰ βλέπομεν πλέον ἀνεξάρτητα τόπου καὶ χρόνου, ὅπως οἱ Βυζαντινοί, ἀλλ' ὡς προϊόν ὠρισμένου οικονομικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου. Καὶ τὸν βίον αὐτὸν δὲν θὰ τὴν γνωρίσωμεν ἀπὸ τὸν ἰδεώδη κόσμον τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Σοφοκλέους μόνον, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰς ὄλικας του ἀπόψεις καὶ ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τοῦ λαοῦ. Ἀπὸ τὴν σκηρὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας τίθεται διὰ τοῦ Προμηθεῶς τὸ αἰώνιον πρόβλημα τῆς ἀνθρωπότητος, θὰ στρέψωμεν τὸ βλέμμα μας καὶ πρὸς τοὺς θεατὰς καὶ θὰ ἰδοῦμεν κοντὰ εἰς τὸν Περικλέα τὸν χονδρόκοπον Ἀθηναῖον χωρικόν, ποῦ μασᾶ μα-

καρίως τὰ σκόρδα καὶ τὸ ψωμί του. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θ' ἀντικρύσωμεν καὶ τὰ σκιερὰ σημεῖα τοῦ ἀρχαίου βίου καὶ θὰ τα κρίνωμεν, ὅπως τοὺς ἀξίζει. Καὶ ἀκριβῶς αὐταὶ αἱ σκιάσεις μας χρειάζονται, ἀν θέλωμεν τὰ ἴδωμεν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ὅχι ἐν ἀχανέσι καὶ ἀκαθόριστον φωτονεφέλωμα, ἀλλὰ τὰ ἀδρὰ περιγράμματα προσώπων καὶ πραγμάτων, γεμάτων ζωῆν καὶ ἀτομικότητα.

§ 29. Ἄλλ' αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ. Ὅσονδήποτε ἀπαράιτητος καὶ ἀν εἶναι ἡ ιστορικὴ αὐτὴ κρίσις διὰ τὸν ἐπιστήμονα, ὅσον καὶ ἀν ἡ Ἀρχαιότης βαθύτερα ἐξεταζομένη νέας ἀποκαλύπτῃ ἀξίας δὲν εἶναι δυνατόν αὐτὴ καὶ μόνῃ τὰ ἰκανοποιήσῃ τὸν ἀνθρωπιστήν. Ἡ Ἀρχαιότης δὲν ἀποτελεῖ ἀδιάφορον πεδῖον ἐπιστημονικῆς ἐρεῖνης, ὅπως π.χ. τὸ παρελθὸν τῶν Ἀσσυρίων ἢ τῶν Κινέζων. Εἶναι συγχρόνως πνευματικὸς παράγον τοῦ πολιτισμοῦ μας, εἶναι ἀνθρωπισμοῦ σχολή, καὶ ὡς τοιαύτη ἐγκλείει ἐν ἑαυτῇ πυρρὴν καθαρῶς ἰδεολογικόν, ἀνεξάρτητον τόπον καὶ χρόνον. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἀρχίζει τὸ πρόβλημα, ποῦ γίνεται ἀκόμη περιπλοκώτερον διὰ τὸν Ἕλληνα, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ Ἀρχαιότης ἀποτελεῖ καὶ ἔθνικόν του παρελθόν. Τὸ πρόβλημα βέβαια δὲν ἐλύθη οὔτε ἀπὸ τοὺς ξένους καὶ καθ' ἑαυτὸ εἶναι ἴσως ἀδόξατον τὰ λυθῆ ἄντικειμενικῶς. Ἀλλὰ κάθε φιλόλογος ὀφείλει τὰ δώσει τὴν προσωπικὴν του λύσιν, καὶ πρὸ παντὸς ὀφείλει τὰ αἰσθανθῆ εἰς ὄλον του τὸ βάθος καὶ εἰς ὄλην του πολυτάκτις τὴν τραγικότητα. Εἶναι τὸ ἀντίροπον τῆς πλεονεκτικῆς θέσεως ἡμῶν τῶν φιλολόγων, τοῦ τὰ εἰμεθα συγχρόνως ἐρευνῆται τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ ἰδεώδους ὑπερέται.

§ 30. Καὶ ἐλευθερωμένος πλέον ὁ φιλόλογος ἀπὸ τῆς προγονοπληξίας καὶ τοῦ κλαστικισμοῦ τὰ δεσμά, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν στενοκέφαλον συγχρονισμόν, θὰ ζητήσῃ τότε τὰ συλλάβῃ τὸ αἰώνιον περιεχόμενον τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, τὰ ζήσῃ τὴν ἀξίαν του τὴν

άνθρωπιστικῆν, ἡ ἀναγεννηθῆ ὁ ἴδιος καὶ νὰ ὑψώσῃ τοὺς ἄλλους μὲ τὴν βοήθειάν του.

Τὸ ἐπίπεδον βέβαια τῶν μαθητῶν καὶ τῆς κοινω- νίας μας γενικῶς—ὅσοιδήποτε ὑψηλότερα καὶ ἂν στέ- κεται ἀπὸ προτοῦ—δὲν εἶναι οὐτ' εὐκόλον οὔτε δυνα- τὸν διὰ μιᾶς νὰ ἐξυψωθῆ. Βαθύτερα γνώσις τῆς νεο- ελληρικῆς λογοτεχνίας, εὐρύτερα διάδοσις τῆς γνώ- σεως τῶν ξένων γλωσσῶν καὶ δι' αὐτῆς στενωτέρα ἐπαφὴ μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸν πνευματικὸν βίον, ουστημα- τικὴ καὶ περισκεμμένη μεταφραστικὴ ἐργασία θὰ βοηθήσουν πολύ.

Ἄλλ' ἡ ἀρχὴ πρώτιστα πρέπει νὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν διδάσκαλον. Αὐτὸς πρέπει πρώτα πρώτα νὰ πολιτι- σθῆ, αὐτὸς πρέπει νὰ ἀροτριώσῃ τὸν ἰδικὸν του ἀγρόν, εἰς τὸν ὅποιον θὰ πέσῃ τὸ σπέρμα τοῦ ἀρχαίου πνεύ- ματος, ποῦ ῥίπτεται μέχρι τοῦδε εἰς τὰς πέτρας.

Καὶ ἡ ἐργασία αὐτὴ τῆς αὐτοαγωγῆς θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν φιλόλογον τὸν ἴδιον τῆ βοηθείᾳ ἀκριβῶς τῶν στοι- χείων, ποῦ του παρέχει ἡ νεοελληνικὴ ζωὴ καὶ ἡ ἐπα- φή του μὲ τὴν ζωὴν τῶν εὐρωπαϊκῶν ἔθνῶν. Τὸν Ὅμηρον δὲν θὰ αἰσθανθῆ ποτὲ ἐκεῖνος, ποῦ δὲν συννε- κινήθη ἀπὸ τὰ δημοτικά μας τραγούδια, τὸν Ἑρωτό- κριτον ἢ τὴν Φλογέραν τοῦ βασιλιᾶ,—διὰ νὰ μὴ ἀνα- φέρω τὰ εὐρωπαϊκὰ ἔπη. Καὶ ὁ Ὅμηρος πάλιν θὰ τον βοηθήσῃ νὰ κρίνῃ ἐκεῖνα καὶ νὰ τα τοποθετήσῃ εἰς τὴν θέσιν, ποῦ δικαιοῦνται νὰ κατέχουν. Κλειστὴ θὰ μείνῃ ἡ ὥραιότης τῆς λυρικῆς ποιήσεως τῶν ἀρχαίων εἰς ἐκεῖνον, ποῦ δὲν ἐδιάβασε καὶ δὲν ἠσθάνθη τὰ ποιή- ματα τοῦ Γρυπάρη καὶ τοῦ Σολομοῦ, τοῦ Κάλβου καὶ τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Goethe καὶ τοῦ Lecomte de Lisle. Καὶ ἡ τραγωδία, ὡς πρόβλημα καὶ ὡς τέχνη, δὲν ἀποκαλύπτεται εἰς ἐκεῖνον, ὅστις ὡς μόνος θεα- τρικῆς τὸν ἀναμνήσεις ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὴν Γκόλφω καὶ 5—10 ἐπιθεωρήσεις.

Τὴν τραγωδίαν τοῦ φιλοσόφου, ποῦ γράφει μὲ τὸ αἶμα τῆς καρδιάς του καὶ τὴν τέχνην τῆς μεγαλο-

φυῖας του ὁ Πλάτων, τὸ ἐπιβλητικὸν πνευματικὸν οἰκοδόμημα ἐνὸς Ἀριστοτέλους, τὴν ὑψηλὴν ἠθικὴν τῆς Στοᾶς, τὴν εὐγενικὴν ἐγκαρτέρησιν τοῦ Ἐπικουροῦ, τὴν φλογεράν πίστιν τοῦ Παύλου πῶς θὰ ἐννο- ῆσῃ ἕνας, ποῦ ἡ ζωὴ δὲν του ἀνοίξε τὰ προβλήματα τῆς καὶ τὰ προβλήματα τῆς δὲν του ἐγίναν ζωή; Ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν του πάλιν ἴσως νὰ εὐρῆ τὴν γαλήνην εἰς τὴν πίστιν του εἰς ἓν ἀπ' αὐτοὺς—ἴσως εἰς κανένα. Νὰ καταλάβῃ θὰ εἶναι εἰς θέσιν ὄλους, νὰ τους ζήσῃ ἐπ' ἴσης. Δι' ὅσους τὰ πνευματικὰ ἀποκτήματα πόνου καὶ ἀγῶνος πορίσματα εἶναι, γνωρίζουν καὶ τῶν ἄλλων τοὺς πνευματικὸς θησαυροὺς νὰ ἐκτιμοῦν. Γνωρίζουν ἄλλως τε, πῶς τὰποκτήματα προσωρινῆ μόνον ἀξίαν ἔχουν ἔρχονται καὶ παρέρχονται. Αἰῶνια μένει ὁ νοῦς, ποῦ παλαίει δι' αὐτά, ἡ ψυχὴ ποῦ τα ζῆ.....

§ 31. Ἔτσι, καὶ μόνον ἔτσι, θὰ εἶναι δυνατόν τὴν Ἀρχαιότητα ἀπὸ μέσα καὶ ὄχι ἀπ' ἔξω νὰ γνωρίσωμεν. Γνωρίζω, ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι δύσκολος, δυσκολω- τάτη γνωρίζω ἐπ' ἴσης, ὅτι οὔτε ὄλοι οὔτε πάντοτε θὰ εἶναι δυνατόν νὰ φθάσουν εἰς τὸν σκοπὸν, ποῦ θέ- τομεν. Ἀλλὰ τὸ οὐσιώδες εἶναι ἡ ἀποκτήσωμεν οἱ φιλόλογοι ἐπίγνωσιν τῆς δυσκολίας τοῦ καθήκοντός μας καὶ τῆς ἀποστολῆς μας, καὶ νὰ π ρ ο σ π α θ ἤ- σ ω μ ε ν. Μερικῶν γενεῶν συντονισμένη ἐργασία θὰ μας ἐξυψώσῃ ἐκεῖ, ποῦ θέλομεν, καὶ θὰ καταστήσῃ τὸ ἔργον τῶν ἀπογόνων μας πολὺ εὐκολώτερον. Δι' αὐτοὺς καὶ διὰ τὸν ἑαυτὸν μας οφείλομεν ἡμεῖς νὰ κάμωμεν τὴν ἀρχὴν καὶ νὰ καταβάλωμεν τὰ μεγα- λότερα κεφάλαια θυσιῶν καὶ ἐργασίας, ἂν θέλωμεν νὰ εἴμεθα μυστωγογοὶ καὶ ὄχι μισθωτοί.

Τὸ νὰ διατυπώσω πρακτικὰς ὁδηγίας ¹ ἀπέχει

1. Θᾶξιζεν ἴσως νὰ τοῖσω τοῦτο μόνον τὸ σημεῖον. Ἡ ληθινὴ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία εἶναι τότε μόνον δυνατὴ, ὅταν εἶναι παράξενον ἴσως ἀκονόμενον ἀπὸ φιλόλογον—κλεισθὸν τὰ μισὰ τοῦλάχιστον γυμνάσια τοῦ Κράτους καὶ ἰδρυθεῖν ἀπ' αὐ-

ἀπὸ τοὺς σκοπούς, ποῦ ἐπιδιώκουν αἱ γραμμαὶ αὐτοί. Νοολογικῶς μόνον ἠθέλησα νὰ ἐξετάσω τὰ προβλήματα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας καὶ νὰ διαγράψω μὲ ἀδράς γραμμὰς τὸ τ ἔ λ ο ς, πρὸς τὸ ὅποιον πρέπει κατὰ τὴν γνώμην μου νὰ τείνῃ κάθε προσπάθειά μας. Τοὺς δρόμους θὰ τοὺς εὗρῃ ὁ καθένας μόνος του καὶ εἶναι ἄλλοι δι' ἄλλους. Συζήτησις ἄλλως τε ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ εἶναι τότε μόνον δυνατὴ καὶ σκόπιμος, ὅταν ἐπέλθῃ συνεννόησις εἰς τὰ ζητήματα ἀρχῶν καὶ σκοπῶν μεταξὺ ἐκείνων, ποῦ ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἔθνους μας. Περὶ δύο μόνων σημείων θὰ ἤθελα νὰ προσθέσω μερικὰς λέξεις τοσοῦτω μᾶλλον, καθ' ὅσον ἀποτελοῦν συμπλήρωσιν ὅσων ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἐξέθηκεν.

§ 32. Τὸ πρῶτον ἀφορᾷ τὴν διδασκαλίαν τῶν λατινικῶν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλα τᾶλλα πολιτισμένα ἔθνη, ἡ ἀμοιβαία θέσις ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν εἰς τὰνθρωπιστικὰ σχολεῖα εἶναι παρ' ἡμῶν ἀντίστροφος. Ἐντεῦθεν, ἐν ᾧ ἐν Εὐρώπῃ τὰ ἑλληνικὰ πίπτουν ὡς πρῶτον θῦμα τῆς χρησιμοκρατικῆς μανίας, τὴν ἰδίαν τύχην ἔχουν παρ' ἡμῶν—εἰς τὴν συνείδησιν τῶν πολλῶν τοῦλάχιστον—τὰ λατινικὰ πρὸ πολλοῦ ὑποστῆ. Ἐλπίζω, ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ συγγραφεύς τοῦ βιβλίου τούτου καὶ αἱ ἀπόψεις, ποῦ ἤνοιξεν, θὰ εἶναι ἀρκεταὶ νὰ πείσουν, πόσον τυφλὴ εἶναι ἡ πολεμικὴ

τῶν ἄλλου τύπου σχολεῖα, μὲ παράλληλον εἰδίκευσιν τοῦ διδάσκοντος προσωπικοῦ. Ἔτσι θάπαλλαγῶμεν καὶ μαθητῶν καὶ διδασκάλων, ποῦ τοὺς λείπει ἡ πίστις πρὸς τὴν ἀνθρωπιστικὴν παιδείαν. Ἀφ' ἑτέρου—καὶ το λέγω αὐτὸ μὲ ἀληθινὸν πόνον, χωρὶς χαιρέκακίαν—θὰ πεισθοῦν καὶ ὅσοι ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν ἐμπορικῶν σχολῶν δὲν ἐπεισθησαν ἀκόμη, ὅτι τὰ ἐκπαιδευτικὰ μας χάλια δὲν ὀφείλονται εἰς τὴν γραμματικὴν καὶ τὸ συντακτικόν, ἀλλ' εἰς τὴν ὀκνηρίαν καὶ ἀσυνειδησίαν τῶν ἀνθρώπων (ὄχι τοῦ συστήματος) καὶ τὸν κομματισμὸν—εἴτε πολιτικὸς εἴτε γλωσσικὸς εἶναι οὗτος.

αὐτῇ. Ἐν τούτοις θάξιζε νὰ προστεθοῦν μερικὰ ἀκόμη ἐπιχειρήματα, ποῦ ἀνάγονται εἰς τὰς ἰδιαιτέρας παρ' ἡμῶν συνθήκας τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

1. Τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον δὲν ἀποτελεῖ πηγὴν μόνον καὶ τροφὴν τοῦ ἡμετέρου δικαίου, ἀλλὰ, μὲ τὰς ἐκάστοτε τροποποιήσεις, εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ κρατοῦν παρ' ἡμῶν δίκαιον, ἐπιβάλλει εἰς τοὺς σπουδαστὰς τῆς νομικῆς πολὺ εὐρύτεραν γνῶσιν τῆς λατινικῆς.

2. Ἀποτελεῖ αὕτη βοήθημα ἐξαιρετικὸν πρὸς πρόσκτησιν καὶ βαθυτέραν κατανοήσιν τῶν εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, ἄνευ τῶν ὁποίων εἶναι ἀδύνατος παρ' ἡμῶν οἰαδήποτε πρόοδος.

3. Τὸ ρωμαϊκὸν πνεῦμα, ἐκδηλούμενον κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν ρωμαϊκὴν γλῶσσαν, ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς σημαντικώτατον συμπλήρωμα τῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας μας. Μας παρέχει τὸ πρακτικὸν πνεῦμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς οργανώσεως καὶ πειθαρχίας, τῆς πολιτικῆς εὐσταθείας καὶ ὠριμότητος, τῆς ὑγιοῦς στρατιωτικῆς ἀλκῆς καὶ τῆς συντονισμένης καὶ ἐλαστικῆς διπλωματικῆς δράσεως, τοῦ βαθέος θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ τῆς ἀθορόβου, ἀλλ' ἀκραδάντου αὐτοθυσίας ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τοῦ μεγαλείου τῆς, πράγματα, ποῦ ἔλειψαν εἰς τοὺς ἀρχαίους μας προγόνους καὶ λείπουν καὶ εἰς ἡμᾶς δυστυχῶς. Καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς δὲν εἶναι μόνον τὴν ὑπάρχουσαν ἰδιοφυίαν νὰ καλλιεργήσῃ, ἀλλὰ καὶ ἑλλειπούσας ἰδιότητας, κατὰ τὸ δυνατόν, νὰ ἐμφαντεύσῃ εἰς τοῦ τροφίμου τὴν ψυχὴν. Δι' αὐτὸν καὶ μόνον τὸν σκοπὸν θάξιζε νὰ καλλιεργήσωμεν εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸν τὰ λατινικὰ γράμματα. Ὅστις νομίζει, ὅτι ὁ κόπος θὰ εἶναι δυσανάλογος πρὸς τὸν σκοπὸν, ἅς ἀναγνώσῃ καὶ πάλιν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους μας ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου μέχρι τῶν ἡμερῶν μας καὶ θάαντιληφθῆ ποίαν ἀξίαν θὰ εἶχε δι' ἡμᾶς καὶ τὸ δέκατον μόνον τοῦ πολιτικοῦ

πνεύματος και τῆς πειθαρχίας τῶν Ρωμαίων νὰ εἴχαμεν.

4. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἀπὸ Χριστοῦ μέχρι τοῦ 1821 Ἑλληνικὴ πολιτικὴ ὀργάνωσις δὲν ὑπῆρξε και ὅτι ἡ μορφή, ὑπὸ τὴν ὁποίαν τὸ ἔθνος μας κατὰ τὸν μεσαίωνα ἔδρασεν, ἦτο τὸ Κ ρ ἄ τ ο ς τ ῶ ν Ρ ω μ α ἰ ῶ ν. Αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε μορφή και τύπος μόνον. Τὸ βυζαντικὸν κράτος δὲν εἶναι δημιουργημα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος και τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους· εἶναι συνέχισις αὐτοῦ τούτου τοῦ Κράτους, ποῦ ἴδρυσεν ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς και ἐκυβέρνησαν κατόπιν οἱ Καίσαρες· Ἡ ὀργάνωσις του, ὁ στρατός, ἡ νομοθεσία του, ἡ γλῶσσά του κατ' ἀρχάς, αἱ παραδόσεις του, ἡ πνευματικὴ ἀρχή, ποῦ το διείπεν, ἡ συνείδησις του κατὰ τὸ μέγιστον μέρος, τὸ ὄνομά του, ἡ ἐπίδρασις του εἰς τοὺς πέριξ λαοὺς κλπ. κλπ. εἶναι στοιχεῖα ρωμαϊκά. Ποῖος θὰ τολμήσῃ ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὸ Βυζάντιον, ποῖος θὰ ἠμπορέσῃ νὰ κατανοήσῃ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν— και αὐτὸ ὀφείλου νὰ κάμουν, και οἱ μαθηταὶ τοῦ γυμνασίου ἀκόμη— χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὸ ρωμαϊκὸν του παρελθόν και τὸ ρωμαϊκὸν περιβάλλον εἰς τὸ ὁποῖον ἐβλάστησε και ἀνεπτύχθη. Βυζαντιολόγος χωρὶς τ ε λ ε ἰ α ν γνῶσιν τῆς λατινικῆς γλώσσης και τοῦ λατινικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι, κατ' ἐμέ, πολὺ περισσότερον ἀκατανόητος ἢ λατινιστὴς χωρὶς γνῶσιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης και λογοτεχνίας. Καὶ ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ ὀφείλει και ὁ μαθητὴς τοῦ γυμνασίου ἐρχόμενος εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὸν βυζαντινὸν βίον νὰ συνεικονιζῇ και στοιχεῖά τινα γνώσεως τοῦ μητροικοῦ ἐδάφους, ἐξ οὗ οὗτος μέγιστον μέρος τῶν ζωτικῶν του χυμῶν ἤντησεν.

5. Ἀλλὰ και ἡ ἀντίληψις, ποῦ ἀνεπτύξαμεν προηγουμένως, ὅτι ὄχι τὴν γλῶσσαν μόνον, ἀλλὰ κυρίως και πρῶτιστα τὸν πολιτισμὸν τῆς Ἀρχαιοῦτος ὀφείλομεν νὰ γνωρίσωμεν και κατανοήσωμεν, ἐπιβάλλει εὐρύτεραν γνῶσιν τῆς λατινικῆς

γλώσσης. Ὅχι μόνον διότι ἀπὸ Χριστοῦ και ἐξῆς κατὰ βάθος δὲν ὑπάρχουν δύο πολιτισμοὶ — ἑλληνικὸς και λατινικὸς — ἀλλὰ ἓνας ἐνιαῖος πολιτισμὸς μετὰ δύο ἐπισήμους γλώσσας. Ἀλλὰ κυρίως διότι μέγα μέρος και τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μόνον εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν διεσώθη. Ὁ ἀγνοῶν αὐτὴν καταδικάζει ἑαυτὸν ν' ἀγνοήσῃ ὀλόκληρα πεδία πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Τὴν ἐλεγειακὴν ποιήσιν, τὴν μελικὴν ποιήσιν τῆς Σαπφοῦς και τοῦ Ἀλκαίου, τὸ Ἀλεξανδρινὸν ἐπύλλιον, τὸ σκωπτικὸν ἐπίγραμμα, τὴν νέαν κωμῳδίαν και ἄλλα λογοτεχνικά εἶδη μόνον εἰς λατινικὰς ἀπομιμήσεις εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίσωμεν και ν' ἀπολαύσωμεν. Ὁ Ἐπίκουρος και οἱ Στωικοὶ θὰ ἦσαν δι' ἡμᾶς σκιαὶ μόνον, ἄνευ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Κικέρωνος, τοῦ Λουκρητίου και τοῦ Σενέκα. Πόσοι θησαυροὶ ἑλληνικῆς σκέψεως και ἑλληνικῆς ἐρεῦνης θὰ μας ἦσαν ἀγνωστοί, ἂν δὲν ἐσφύζοντο ἔργα φιλοσοφικά, ρητορικά και ἐπιστημονικά Ρωμαίων μιμητῶν τῶν ἑλληνικῶν προτύπων. Ἀφ' ἑτέρου ἓνα πλῆθος πρωτοτύπων ρωμαϊκῆς παραγωγῆς και μέγας ἀριθμὸς ἀληθινῶν καλλιτεχνῶν τοῦ λόγου και τῆς σκέψεως (π.χ. οἱ σατιρικοὶ ποιηταὶ, ὁ Βεργίλιος και Ὁράτιος, ὁ Πετρονίος και ὁ Σενέκας, ὁ Τάκιτος και ὁ Ἑλληὴν Ἀμμιανὸς Μαρκελλίνος, ὁ Αἰγούστινος και ὁ Ἀπουλήτιος κλπ.) μένου εἰς τὸν ἀγνοοῦντα τὴν λατινικὴν ἀγνωστα. Εἶναι δυνατὴ ἄνευ αὐτῶν ἡ γνῶσις τοῦ πολιτισμοῦ και τοῦ πνεύματος τῆς ὅλης Ἀρχαιοῦτος;

6. Καὶ ἐφ' ὅσον ἡ γνῶσις αὐτῆ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ πρέπει νὰ γίνῃ ἀπὸ μέσα, ὅπως εἶδομεν, ἐφ' ὅσον τῆς βαθύτερας κατανοήσεως αὐτοῦ πρέπει νὰ προηγηθῇ ἐπαφὴ και προσοικειῶσις τῶν ἀξιῶν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, πῶς εἶναι δυνατόν ν' ἀγνοήσωμεν τοὺς Ρωμαίους ποιητὰς και συγγραφεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀ μέσως ἐπέδρασαν εἰς τὸν πολιτισμὸν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης και ἄνευ τῶν ὁποίων εἶναι οὗτος

ἀκατανόητος; Ἡ νεωτέρα τραγωδία δὲν πηγάζει κατ' εὐθείαν ἀπὸ τῆν ἀττικὴν τραγωδίαν τοῦ 5. αἰῶνος τὰς ρίζας τῆς ἔχει εἰς τοῦ Σενέκα τὰς τραγωδίας καὶ δι' αὐτῶν εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἔργα. Τὴν λυρικὴν ποίησιν καὶ τὴν κωμωδίαν τῶν Ἑλλήνων ἐγνώρισεν ἡ Εὐρώπη, καὶ γνωρίζομεν καὶ ἡμεῖς σήμερον, κυρίως ἀπὸ τοῦς Λατίνους μιμητὰς τῆς. Ὅχι ὁ Ὀμηρος, ἀλλ' ὁ Βεργίλιος ἐγέννησε τὸ πλῆθος τῶν ἐπῶν, ποῦ στέκονται εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἐθνικῶν λογοτεχνιῶν τῆς Εὐρώπης. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν περὶ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης, ρητορικῆς καὶ ἱστοριογραφίας. Ἄν ἡ Ἀρχαιότης θὰ εἶναι δι' ἡμᾶς εἰς τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον παράγων ἐνεργὸς τοῦ πολιτισμοῦ μας—τοῦ πολιτισμοῦ δὴλα δὴ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης—μας ἐπιτρέπεται ν' ἀγνοήσωμεν τὰς μορφάς, ὑπὸ τὰς ὁποίας αὐτὴ καὶ προτοῦ καὶ τώρα ἐγονιμοποίησε τὸν πνευματικὸν μας βίον; Διότι καὶ σήμερον ἀκόμη μὲ τὸν ἀρχαῖον κόσμον ἡ Εὐρώπη—ποῦ προηγείται καὶ ἡγεῖται εἰς τὸν πολιτισμὸν—διὰ τῆς λατινικῆς κουλῶς γλώσσης καὶ φιλολογίας ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν.

7. Ἀλλὰ καὶ διὰ κατὶ ἄλλο μας εἶναι ἡ γνώσις τῆς λατινικῆς φιλολογίας ἀπαραίτητος. Ὡς ὑπόδειγμα, πῶς ἓνα ἔθνος ἀποδέχεται τὸ σπέρμα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, το καλλιουργεῖ καὶ δημιουργεῖ ἐξ αὐτοῦ αὐτοτελὴ καὶ καθ' ἑαυτὰ ἀξιόλογα ἔργα, χωρὶς τὸν ἐθνισμὸν του νὰ χάσῃ, μηδὲ εἰς δουλικὴν μίμησιν νὰ περιπέσῃ. Εἰς τὸ παράδειγμα τῆς Αἰνείιδος καὶ τοῦ Ὁρατίου, τοῦ De oratore τοῦ Κικέρωνος καὶ τῶν Χρονικῶν τοῦ Τακίτου θὰ εὐρωμεν κατὰ τὸν θαυμασιώτερον τρόπον ἀπεικονιζομένην τὴν γόνιμον ἐπαφὴν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν στεῖρον κλασικιστικὸν πιθηκισμὸν.

§ 33. Τὸ δεύτερον εἶναι ὁ ἀγὼν ἐναντίον τοῦ ἐραστικισμοῦ. Εἰς τὰ προηγούμενα ἀνεπτυξία διὰ μακρῶν τὰ κακά, ποῦσυνεπήγετο ἡ ἀποκλειστικῶς γραμματικὴ καὶ γλωσσικὴ ἐρμηνεῖα τῶν ἀρ-

χαίων, τὴν ὁποίαν καὶ κατεδίκασα. Θὰ ἦτο ὅμως ἡ ἐσχάτη παρανόησις τῶν προθέσεων τῶν γραμμῶν τούτων, ὃν μου ἀπεδίδετο ἡ γνώμη, ὅτι ἡ γραμματικὴ αὐτὴ ἐρμηνεῖα περιττεῖται ἢ δευτερεύουσαν σημασίαν μόνον ἔχει. Τὴν παιδαγωγικὴν σημασίαν τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ἀνέπτυξε διὰ μακρῶν ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου τούτου, ὥστε νὰ καθίσταται περιττὴ πᾶσα περαιτέρω ἀνάπτυξις. Ἐνα μόνον θέλω νὰ προσθέσω. Ἡ γνώσις τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν ἀποτελεῖ καὶ διὰ τὸν γυμνασιόπαιδα καὶ διὰ τὸν φιλόλογον ἰδιαίτερος τὸ βᾶθρον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ στηριχθῇ πᾶσα περαιτέρω προσπάθεια πρὸς κατανόησιν τοῦ ἀρχαίου πνεύματος. Καθ' ἑαυτὴν ἀποτελεῖ ἐπαφὴν πρὸς τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα καὶ εἶναι ἐπομένως ἐν μέρει καὶ καθ' ἑαυτὴν σκοπός. Κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως ἀποτελεῖ τὸ ἀπαραίτητον μέσον πρὸς τὸν ὑψηλότερον σκοπὸν τῆς ἐπαφῆς πρὸς τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα.

Αἱ παλαιότεραι γενεαὶ ἀνήγαγον τὸ μέσον τοῦτο εἰς αὐτοσκοπὸν καὶ ἔτσι ἠναγκάσθησαν νὰ σταματήσουν εἰς τὰ θεμέλια μόνον. Ἡμέτερον καθῆκον εἶναι τὸ οἰκοδόμημα νὰ συνεχίσωμεν συμπληροῦντες, ὅχι καταλύοντες τὸ ἔργον ἐκείνων. Ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν ἐκείνην σχολὴν τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Κόντου καὶ τοῦ Ἀσωπίου, πρέπει νὰ περάσῃ οἰοσδήποτε θέλει εἰς πρ ο σ ω π ι κ ῆ ν νὰ ἔλθῃ σχέσιν πρὸς τὸν ἀρχαῖον τὸ πνεῦμα, ὅστις θέλει νὰ γίνῃ ἀληθινὸς φιλόλογος. Ἄν ἄνευ τοῦ πνεύματος τοῦ γράμματος εἶναι νεκρὸν, τὸ πνεῦμα χωρὶς τοῦ γράμματος ἐξανεμοῦται εἰς ξυλόπνευμα. Μὲ μισὰ γερμανικὰ καταλαμβάνει κανεὶς τὸν Goethe τόσον ὀλίγον, ὅσον τὸν Einstein μὲ τὰ μαθηματικὰ τοῦ γυμνασίου.

Δυστυχῶς ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀρχίζει παρ' ἡμῖν εἰς τοὺς δῆθεν «φωτισμένους» κύκλους ὅχι μόνον ν' ἀγνοῖται, ἀλλὰ καὶ νὰ θεωρῆται περιττὴ καὶ βλαβερὰ διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν. Ἐναντίον αὐτῆς

τῆς κιβδηλεύσεως τοῦ ἀρχαίου πνεύματος πρέπει μὲ ὄλην τὴν δύναμιν τῶν πνευμόνων μας νὰ διαμαρτυρηθῶμεν. Οἱ κοῦφοι ἐρασιτέχναι, ποῦ μὲ θράσος πεπυργωμένον, τὸ θράσος τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς ἀνικανότητος, ὁμιλοῦν περὶ πνεύματος καὶ καταφρονοῦν τὴν γεμάτην αὐτοθυσίαν καὶ κόπον ἐργασίαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ἰδιαιτέρως τῆς γλωσσικῆς, κρίνοντες ζῶντας καὶ νεκρούς, εἶναι κατὰ τοσοῦτον ἐπικινδυνότεροι ἀπὸ τοὺς «σχολαστικούς» γραμματικούς, ὅσον ἐκεῖνοι μὲν ἔκτιζαν τοῦλάχιστον θεμέλια, χρήσιμα ὁπωσδήποτε εἰς κάθε περίστασιν, αὐτοὶ ὅμως ἀεροβατοῦν ἀρχίζοντες ἀπὸ τὴν στέγην καὶ μὲ τὴν οἰκίαν τῶν καλλιηγοῦν τὸ πνεῦμα τῆς ὀκνηρίας καὶ προχειρολογίας. Ἄλλοῦ οἱ τοιοῦτοι ἀμανίται, ποῦ οὔτε ρίζας ἔχουν οὔτε τὴν ἰκανότητα νὰ ριζοβολήσουν, ἐκβάλλονται ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ὑγιοῦς ἐπιστήμης, ὡς δηλητηριώδη ἐξανθήματα. Παρ' ἡμῖν εὐρίσκον δυστυχῶς σύμμαχον τὸ πατροπαράδοτον πνεῦμα τῆς ἐπιπολαιότητος καὶ τοῦ δημοσιογραφισμοῦ, κληρονομικῶς, ὡς γνωστόν, ριζωμένον εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Νεοέλληρος. Ἐνας λόγος περισσότερο νὰ κτυπηθῇ κατακέφαλα, ὡς ἐθνικὸς κίνδυνος, ἡ μανία αὕτη ἐναντίον πάσης εὐσυνειδήτου κοπιώδους ἐργασίας, διὰ τὴν ὁποίαν εἶναι ἀνίκανοι. Τὸ ἔθνος μας ὀφείλει νὰ μάθῃ πρὸ παντὸς νὰ ἐργάζεται καὶ νὰ πειθαρχῇ ἑαυτὸ πρὸς ἕνα ὠρισμένον σκοπὸν, καὶ ὁ σκοπὸς πρέπει νὰ εἶναι εὐγενῆς καὶ ὠραῖος. Ἄν θὰ τον φθάσωμεν ἢ ὄχι, εἶναι ζήτημα, ποῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν φυσικὴν ἰκανότητα τοῦ καθενὸς καὶ τὰς ἐξωτερικὰς πολλὰκις συνθήκας. Βήματα ὅμως πρὸς αὐτὸν πρέπει νὰ κάμωμεν, καὶ κάθε βῆμα, ποῦ στοιχίζει ἐργασίαν καὶ ὄχι λόγια, ἔχει τὴν ἀξίαν του. Ἡ γνώσις τοῦ ἀρχαίου πνεύματος εἶναι τοιοῦτον ἔλεος. Ὅστις θέλει νὰ τὴν ἐπιτύχῃ, πρέπει νὰ μάθῃ πρῶτα γράμματα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ	γ'.
I	
ΕΙΣΑΓΩΓΗ. Οἱ ἀρχαῖοι εἰς τὴν ἀντίληψιν τῆς κοινῆς γνώμης	1
Τὰ δύο ρεύματα ἐν τῇ κοινῇ γνώμῃ	5
α.) Ἡ ΜΟΡΦΩΤΙΚῆ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ	8
Ἡ ἐξέλιξις τῆς κλασσικῆς παιδείας	16
Τὰ κριτήρια τῆς μορφωτικῆς ἀξίας τῆς Ἀρχαιότητος	21
Ἐποικοῦ τοῦ σχολείου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως	23
II	
Αἱ μέθοδοι τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας	30
Συγκριτικὴ ἐκτίμησις τῶν γλωσσῶν	33
Προφορὰ καὶ ὀρθογραφία	38
Ἡ σαφήνεια ἐν τῷ τυπικῷ	40
III	
Ἡ σημασιολογία	52
Ἡ γλῶσσα ὡς ἔκφρασις τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ	53
Τὸ συντακτικόν	61
Ἡ ἀτελευθέρωσις τῆς σκέψεως	68
Ἡ σχολὴ τοῦ ὕφους	69
IV	
Μεταφράσεις καὶ πρωτότυπα	80
Ἡ ἠθικοπαιδαγωγικὴ ἀποψις	84

Τὸ διανοητικὸν—παιδαγωγικὸν στοιχεῖον . . .	Σελ.
Ἡ πολυμέρεια τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας . . .	91
Ἀρχαία καὶ νεωτέρα ποίησις . . .	94
Αἰσιοδοξία καὶ αἰσθημα τῆς ἀληθείας . . .	99
	104

V

Ἡ χρησιμοκρατικὴ ἀρχὴ . . .	
β.) Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ . . .	112
Σπέρματα καὶ ὄχι κανόνες . . .	114
Ἡ Ἀρχαιότης ὡς πνευματικὴ μας πατρὶς . . .	114
Θρησκεία . . .	116
Μυθολογία . . .	120
Λογοτεχνία . . . καὶ	122
Ἐξέλιξις τῶν λογοτεχνικῶν εἰδῶν . . . τοῦ	124
Ἱστορικὴ ἀλήθεια . . .	125
Ὅπτεντοτισμός . . .	129
	133

VI

Ἡ φιλοσοφικὴ λογοτεχνία . . .	
Ἡ πειθὴ . . .	136
Ὁ κῶδιξ τῆς τιμῆς τῆς σκέψεως . . .	137
Ἡ φιλοσοφία . . .	139
Ἠθικὴ . . .	144
Πολιτικὴ. Δίκαιον . . .	146
	153

VII

Ἀρχιτεκτονικὴ . . .	
Πλαστικὴ καὶ ζωγραφικὴ . . .	165
Ἐξευγενισμός τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ . . .	172
γ.) Η ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ . . .	179
Τὰ μνημεῖα . . .	182
Φιλολογικὴ ἐργασία . . .	185
	187

VIII

ΕΠΙΛΟΓΟΣ . . .	192
ΕΠΙΛΕΓΘΕΝΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΟΥ . . .	217

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ [ΓΕΝΙΚΗ]

Οἱ τόμοι τῆς βιβλιοθήκης Δημητράκου ἐκτυποῦνται ἐπὶ χάριτος ἐκλεκτῆς ποιότητος καὶ εἶναι βιβλιοδετημένοι στερεὰ μὲ λεπτὸν χαρτόνι (Μέγεθος ἑκάστου τόμου 12×17 ἑκατοστά).

Ἐκαστος τόμος χρυσόδετος ὄλο πανί δρ. 6.— ἐπὶ πλέον.

ΕΞΕΔΟΘΗΣΑΝ

	Δραχ.
1. Οἱ Τελευταῖοι Βυζαντινοὶ Προΐγκυπτε.....	15.—
2. Τὸ Τραγοῦδι τῆς Ἀγάπης, ὑπὸ Ἰβάν Τουργένιεφ...	10.—
3. Ἀταίριαστοί, ὑπὸ Honoré de Balzac.....	10.—
4. Ἡ Νεραΐδα τοῦ Κάστρου, ὑπὸ Δ. Καμπούρογλου (Ἐθνικὸν Ἀριστεῖον 1923).....	12.50
5. Σερβικὰ Ἰραγοῦσια. Κ. Πασαγιάννη	7.50
6. Τὰ Γοίλκρωτά, ἀπὸ τὰς παραδόσεις τοῦ ἑλλην. λαοῦ Κ Πασαγιάννη μετὰ 5 εἰκόνων Π. Ρούμπου..	5.—
7. Νιυπελουῦγκεν. Μετάφρασις Α. Δαλεζίου.....	15.—
8. Ὁ Γύπος Δ. Πετρακάου.....	15.—
9. Νοθεύσεις Τροφίμων καὶ Ποτῶν. Δ Χατζηκυριακοῦ	18.—
10. Ἡ Χουδὴ Διαθήκη. Πολ. Δημητρακοπούλου.....	15.—
11. Κρατὸς καὶ Πολίται Γ. Παπάζογλου.....	16.50
12. Λοεγκοὶν καὶ ἄλλοι μεσαιωνικοὶ θρῦλοι.....	15.—
13. Εἴκοσι Διηγήματα. Δ. Βουτυρά Ἐθν. Ἀριστ.....	15.—
14. Ὀνειρο Θερινῆς Ἡμέρας. Lateadio Hern	15.—
15. Ἡ Γαλάτεια. Πολυβίου Δημητρακοπούλου. Μυθιστό- ρημα εἰς τόμους 2. Ἐκαστος τόμος.....	20.—
καὶ οἱ δύο τόμοι χρυσόδετοι εἰς ἓνα	30.—
16. Ἡ Ραλλοῦ. Αἱ Ἀθήναι τοῦ Ὄθωνος Ἀθηναϊκὴ μυθιστορία 1840—1843. Πόλ. Δημητρακοπούλου, τόμοι 2 ἑκαστος.....	20.—
καὶ οἱ δύο τόμοι χρυσόδετοι εἰς ἓνα	30.—
17. Ἡ Ψυχολογία τοῦ Παιδίου Ament—Gaufr.....	20.—
18. Τὸ Κόκκινο Σύννεφο. Στρατηγοπούλου	12.50
19. Τὸ Τριζόνι Κ. Δίκενς. Μετάφρ. Χ.Ε. Ἀγγελομάτη..	20.—
20. Τὸ βιβλίον τῶν γονέων ὑπὸ Δ. Δημοπούλου.....	25.—
21. Εὐαγγέλιον κείμενον καὶ Ἑρμηνεία ὑπὸ Ι. Μεσολωρᾶ	16.—
22. Ἐνα ξερὶζωμα ὑπὸ Τσιτσελίκη.....	7.50
23. Τὰ αἶτια τοῦ Παγκοσμίου πολέμου ὑπὸ Ru loli Kjellen καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Οὐσάλας, μετάφρ. Ν. Βλάχου διευθυντοῦ διδασκαλείου Κοζάνης	35.—
24. Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι ὑπὸ Th. Zielinski μετάφρασις καὶ ἐπιλεγόμενα ὑπὸ Ι Συκουτρή δ φ.....	30.—
25. Ὁ Πνευματισμὸς ὑπὸ Πολ. Δημητρακοπούλου.....	60.—
26. Ὀδηγὸς Συνεταιρισμῶν ὑπὸ Κ Χολέβα.....	25.—
27. Πρωτοπόροι Φιλόσοφοι J. Cohn, μετάφρασις Γ. Πα- λαιολόγου Ἐκπαίδ. Συμβούλου	30.—